

POLITIK EKONOMİK KURAM

E-ISSN: 2587-2567

Volume/Cilt: 8

Issue/Sayı: 2

June/Haziran 2024

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

June/ Haziran 2024

Volume/Cilt 8, Issue/Sayı 2

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç. Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Ali Gökhan GÖLÇEK-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University
Prof. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University
Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University
Dr. Öğr. Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge
Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Turkish Language Editors/Türkçe Dil Editörü

Dr. Öğretim Üyesi Ceren OĞUZ KABADAYI-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Özhan DEMİRKOL-Çukurova Üniversitesi

Secretary/Sekreter

L. Gizem Eren

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın

Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda Dört Sayı / Four-Annually

Publication Date/Basım Tarihi: Haziran/June 2024

Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(2)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Dizin / Index

ASOS
indeks

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(2)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

TR-DİZİN, Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor,
Scientific Indexing Services, Academic Keys, COSMOS IF,
OpenAIRE, Neliti, Rootindexing, ResearchBib, DRJI, ACARINDEX,
Index Copernicus

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name Makale Türü, Makale Adı	Author(s) Yazar(lar)	Pages Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi Factoring Sector in Türkiye: General Overview and Evaluation of Factoring Companies' Financial Performance by Multi-Criteria Decision-Making Techniques <i>Türkiye’de Faktoring Sektörü: Genel Durumu ve Faktoring Şirketlerinin Finansal Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Değerlendirilmesi</i>	Hakan YILDIRIM	277-302
Research Article/Araştırma Makalesi Günün Yirmi Dört Saati Devam Eden Kamu Hizmetlerinde Memurların Çalışma Süreleri <i>Working Hours Of Civil Servants In Public Services That Continue Twenty-Four Hours A Day</i>	Çınar Can EVREN	303-311
Research Article/Araştırma Makalesi Cumhuriyetin Yüzyıllık Dönemecinde Köylülük Üzerine Yeniden Düşünmek <i>Rethinking the Peasantry at the Turn of the Century of the Republic</i>	Sait EBİNÇ	312-331
Research Article/Araştırma Makalesi Are Dependency Theory and Modern World-System Analysis Relevant Today? <i>Bağımlılık Teorisi ve Modern Dünya-Sistem Analizi Bugün Hala Geçerli mi?</i>	İbrahim KURAN	332-344
Research Article/Araştırma Makalesi Endüstri 4.0 Kapsamında Çay Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on Tea Economy within the Scope of Industry 4.0</i>	Gökçen AYDINBAŞ Orhan ŞİMŞEK	345-361

Research Article/Araştırma Makalesi Anaakım, Ortodoks ve Heterodoks İktisat Tanımları Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on the Definitions of Mainstream, Orthodox and Heterodox Economics</i>	Eren KIRMIZIALTIN	362-369
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye’de Politik İstikrar, Ekonomik Politika Belirsizliği ve Ekonomik Büyümenin Askeri Harcamalar Üzerindeki Etkisi <i>The Effect of Political Stability, Economic Policy Uncertainty and Economic Growth on Military Expenditures in Türkiye</i>	Tunahan DEĞİRMENCİ Yusuf ÜNSAL Yusuf CENGİZ	370-384
Research Article/Araştırma Makalesi Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Milliyetçiliği ve Ulusal Güvenlik <i>Turkish Nationalism and National Security from the Ottoman Empire to the Republic</i>	Hediye Şirin AK Hilal ZORBA BAYRAKTAR	385-401
Research Article/Araştırma Makalesi Kadınların Siyasal Temsilde Yaşadıkları Sorunlar ve Engeller Üzerine Nitel Bir Araştırma <i>Qualitative Research on the Challenges and Barriers Faced by Women in Political Representation</i>	Menekşe ŞAHİN Sevinç SOYOCAK Gökhan BODUROĞLU	402-424
Research Article/Araştırma Makalesi Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği <i>Causal Relationship Between Renewable Energy Consumption and Economic Growth: The Case of Turkey</i>	Sidar Atalay ŞİMŞEK	425-433
Research Article/Araştırma Makalesi Beşerî Sermaye İndeksi için Temel Bileşenlerin Değerlendirilmesi: OECD Üye Ülkelerine Göre Küme-Teorik Analiz <i>Evaluation of Principal Components for Human Capital Index: A Cluster-Theoretical Analysis by OECD Member Countries</i>	Ayten YAĞMUR	434-448

Research Article/Araştırma Makalesi Kentleşme, Yenilenebilir Enerji ve İnovasyon ile Ekonomik Büyüme ve Ekolojik Ayak İzi Arasındaki Nedensellik İlişkileri: Çok Yüksek İnsani Gelişme Düzeyindeki Ülkeler Örneği <i>Causality Relationships Between Urbanization, Renewable Energy, and Innovation with Economic Growth and Ecological Footprint: The Case of Very High Human Development Countries</i>	Mücahit ÜLGER Mehmet UÇAR Mert Anıl ATAMER Şükrü APAYDIN	449-462
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye's Unique Circle: Is Competitive Exchange Rate a Solution? <i>Türkiye'nin Özgün Sarmalı: Rekabetçi Kur Çözüm mü?</i>	Ziya CAN	463-478
Research Article/Araştırma Makalesi The Impact of Political Risk on Economic Growth in BRICS-T Countries: Quantile on Quantile Approach <i>BRICS-T Ülkelerinde Politik Riskin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Kantil-Kantil Regresyon Yaklaşımı</i>	Safa HOŞ Buğra BAĞCI Özgür Emre KOÇ	479-491
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye'de Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Stratejisinin Kalkınma Planları Üzerinden Analizi <i>Analysis of Gendermainstreaming Strategy on Developments Plans in Türkiye</i>	Tuğba DAMGACI	492-515
Research Article/Araştırma Makalesi COVID-19 Sonrası Dönemde, Türkiye'de Konut Sektörünün Ekonomi-Politik Analizi <i>Economy-Political Analysis of the Housing Sector in Turkey in the Post-COVID-19 Period</i>	İhsan KURTBAŞ Mustafa Caner TİMUR	516-539

Factoring Sector in Türkiye: General Overview and Evaluation of Factoring Companies' Financial Performance by Multi-Criteria Decision-Making Techniques

Hakan YILDIRIM¹

¹ Lecturer, Dr., Department of Finance, Banking and Insurance, Amasya University,
hakan_emin_yildirim@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3173-0247.

Abstract: The factoring sector, which plays a key role in the sustainability of cash flows for businesses, particularly small and medium-sized enterprises (SMEs), offers a range of financial services, most notably the conversion of receivables into cash before their due dates. Today, this sector is regarded as one of the most significant components of the non-bank financial segment. Thus, the condition and performance of the factoring industry are crucial for the sector's future and the overall functioning of the financial system. The purpose of this study; to evaluate the general situation of the factoring sector in Türkiye, its position within the global factoring sector, and the financial performance of companies operating in this sector. In line with this objective, initially, a general assessment of the sector's overall situation was made based on cumulative data related to the sector. Subsequently, the financial performance of companies operating in the sector was evaluated for the 2021-2022 period using six criteria identified for examination, weighted both through the equal weighting method and the CRITIC method, and assessed using the MAIRCA and MABAC methods. According to the analyses conducted, the rankings of financial performance remain unchanged using the MABAC and MAIRCA methods. However, when the criteria weighting method varies, partial changes in the rankings of factoring companies' performance occur.

Keywords: Factoring Companies, MAIRCA, MABAC, CRITIC, Multi-Criteria Decision-Making Methods

Jel Codes: G2, G23, D81

Atıf: Yıldırım, H. (2024). Factoring Sector in Türkiye: General Overview and Evaluation of Factoring Companies' Financial Performance by Multi-Criteria Decision-Making Techniques, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 277-302.
<https://doi.org/10.30586/pek.1419202>

Geliş Tarihi: 13.01.2024
Kabul Tarihi: 06.04.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Türkiye’de Faktoring Sektörü: Genel Durumu ve Faktoring Şirketlerinin Finansal Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Değerlendirilmesi

Öz: Özellikle küçük ve orta ölçekli olmak üzere firmaların nakit akışlarının sürdürülebilirliği noktasında kilit bir rol oynayan faktoring sektörü; firmalara başta alacakların vadesinden önce nakde dönüşmesini sağlamak olmak üzere birçok finansal hizmet sunmaktadır. Günümüzde bu sektör, banka dışı finansal kesimin en önemli parçalarından biri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla faktoring sektörünün durumu ve sergilemiş olduğu performans sektörün geleceği ve finansal sistemin genel işleyişi açısından önemlidir. Bu çalışmanın amacı; Türkiye’de faktoring sektörünün genel durumunun, dünya faktoring sektörü içerisindeki konumunun ve bu sektörde faaliyet gösteren şirketlerin finansal performanslarının değerlendirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle sektöre ilişkin kümülatif veriler ile sektörün genel durumuna ilişkin genel bir değerlendirme yapılmıştır. Daha sonra sektörde faaliyet gösteren şirketlerin 2021-2022 döneminde finansal performanslarının incelenmesi için belirlenen altı kriter hem eşit ağırlık yöntemi hem de CRITIC yöntemleriyle ağırlıklandırılarak MAIRCA ve MABAC yöntemleriyle performans değerlendirmesi yapılmıştır. Yapılan analizlere göre, MABAC ve MAIRCA yöntemlerinin finansal performans sıralamaları değişmemektedir. Ancak kriter ağırlıklandırma yöntemi farklılaştığında faktoring şirketlerinin performans sıralamalarında kısmi değişimler yaşanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Faktoring Şirketleri, MAIRCA, MABAC, CRITIC, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri

Jel Kodları: G2, G23, D81

1. Introduction

Factoring transactions is a process that includes financing, collection of receivables and warranty services because of the acquisition of term receivables by factors through assignment. Factoring companies, which stand out in terms of meeting short-term funding needs, are important alternative financing providers. Factoring, which enables the conversion of commercial receivables into cash before maturity, is an important liquidity provider and plays an important role in ensuring the production cycle of the real sector and the stability of the supply chain.

The importance of factoring companies, which are non-bank financial institutions, becomes evident, especially in times of economic crisis. Because in these periods, banks generally tend to shrink in lending and give fewer loans. This increases cash shortage and resource needs, especially in small and medium-sized enterprises with relatively low capital. In such cases, businesses resort to financing their receivables that have not yet matured to meet their cash needs. This situation is one of the issues that reveals the importance of factoring companies for businesses, especially SMEs.

Factoring transactions in Türkiye first started in 1988 in a sub-unit of İktisat Bank. According to the 2022 year-end data of FKB 2022, the factoring sector; has become a sector in which 49 companies, 18 of which can carry out international transactions, operate with 357 branches and 4008 personnel. However, the factoring sector has a very low share of less than 1% in terms of asset size in the Turkish financial sector in 2022.

A similar low share decrease is also found in the finance literature in Türkiye. While most of the studies in the literature examine banks, the number of studies examining non-bank institutions, especially factoring companies, are relatively low. The number of studies specifically examining the factoring sector is quite limited.

In this regard, the purpose of this study was determined to examine the general situation of the factoring sector in Türkiye comparatively with the world factoring sector and to evaluate the performance of the factoring sector in Türkiye for the 2021-2022 period. In the literature, only one study has been found that covers all companies in the factoring sector in Türkiye and analyzes the financial performance of the sector. This study was conducted with 2017-2019 data and a single method. The difference between our study and this study can be said to be the research of the 2021-2022 period and the comparative performance evaluation with different analysis techniques. In this regard, this study contributes to the literature by revealing the final situation of the factoring sector in Türkiye and analyzing the performances of the actors in the sector with different methods. Information about the design of the study is presented in Figure 1 below.

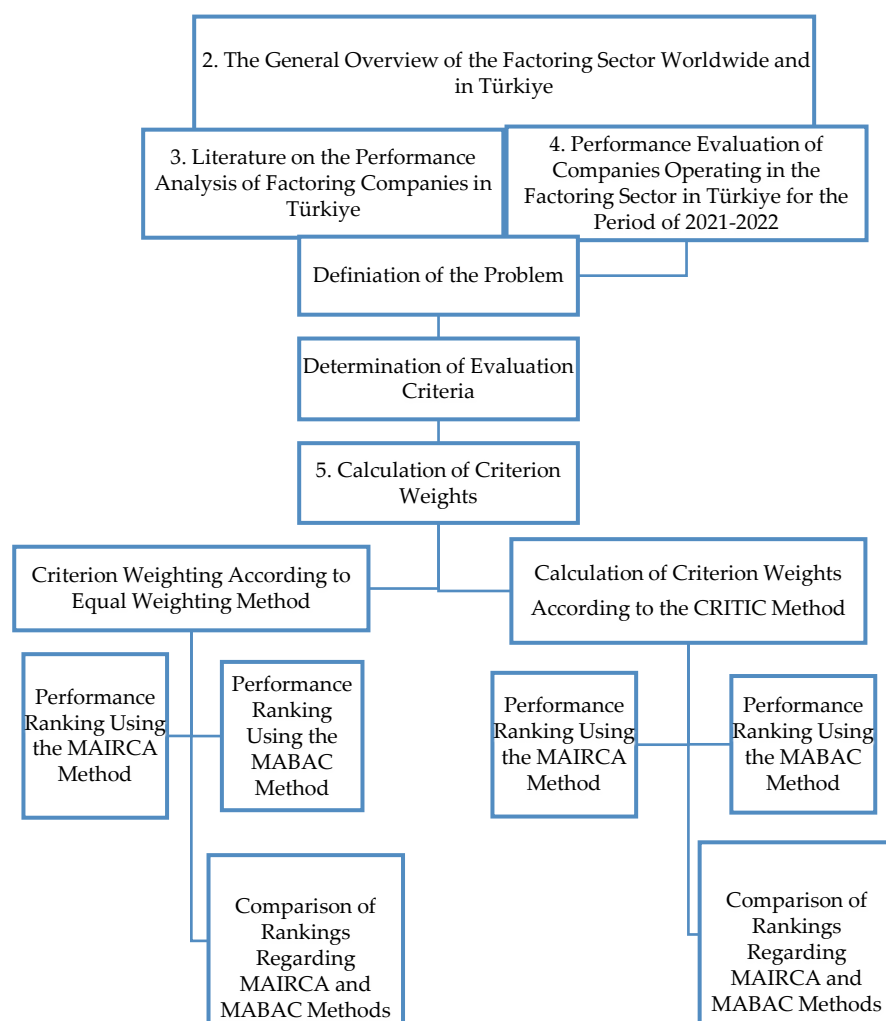
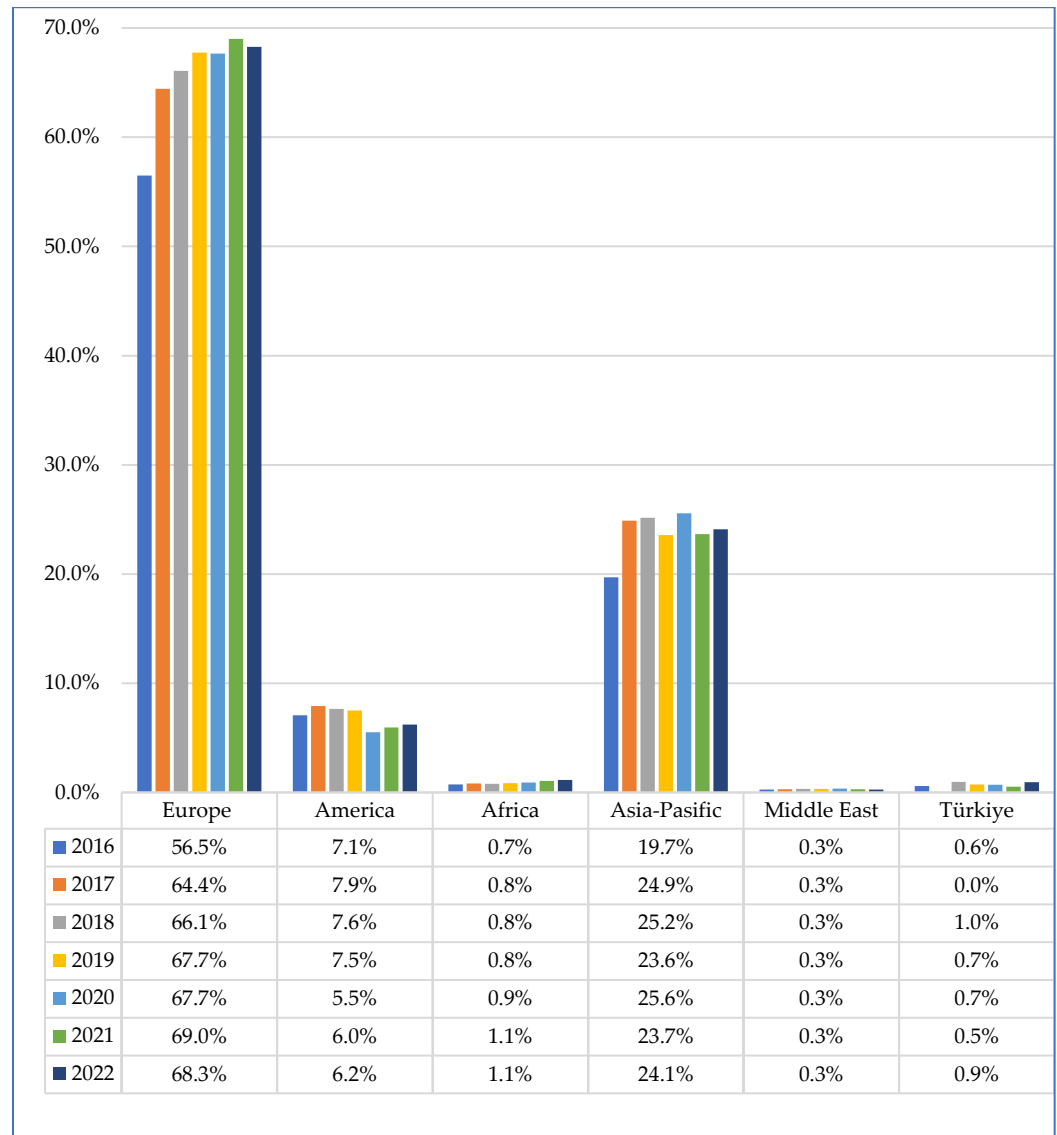

Figure 1. Design of the Study

2. The Factoring Sector in the World and Türkiye

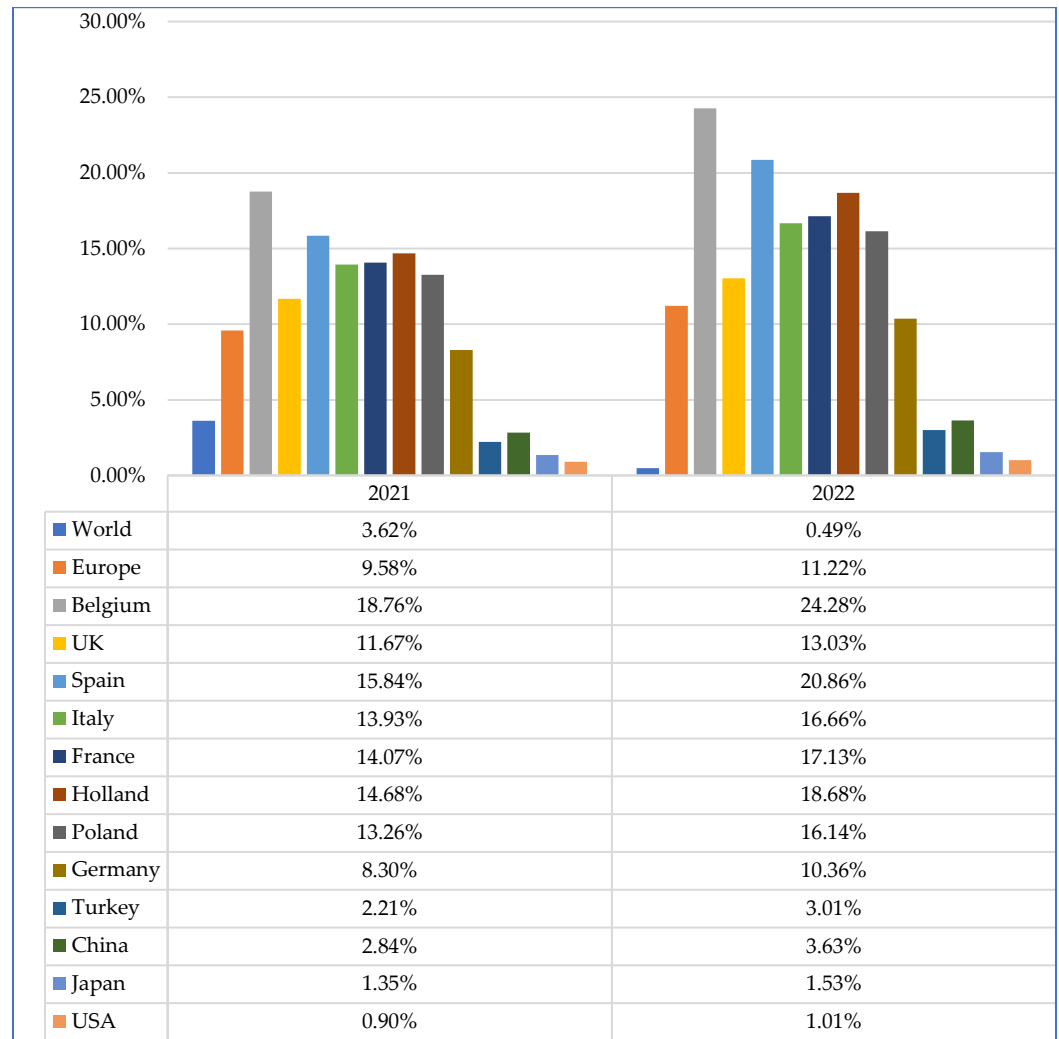
This part of the study provides an overview of the general situation of the factoring sector in Türkiye and worldwide, the position of the factoring sector in Türkiye within the global factoring sector, and leading indicators related to the factoring sector in Türkiye. Graph 1 presents information on the intercontinental volume distribution of the factoring sector.

Graph 1. Factoring Volume by Continents (%)

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr.

In Graph 1, information about the continental distribution of factoring volume in recent years is presented. As seen in Graph 1, a significant portion of the world's factoring volume is generated in European countries. As of 2022, Europe constitutes 68.3% of the world factoring volume. It is followed by the Asia-Pacific, America, Africa, and the Middle East continents, respectively. It is observed that the factoring volume in Africa and the Middle East continents is quite low. Detailed information about Türkiye's factoring volume will be discussed in the upcoming sections. Graph 2 below contains information on the share of the factoring sector in GDP in the prominent countries in the factoring sector and Türkiye.

Graph 2. Share of Factoring Volume in GDP in the World and Selected Countries

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

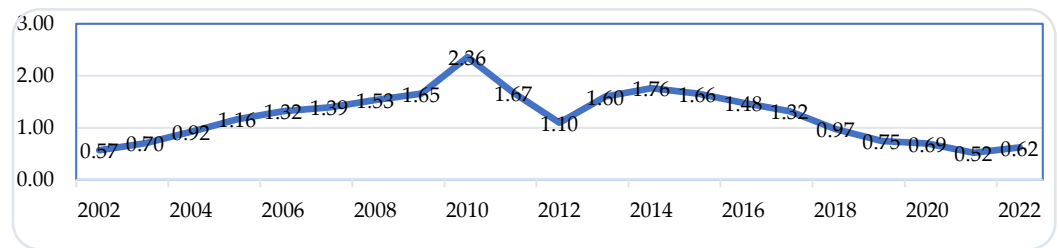
According to Graph 2, the share of the factoring sector within the World GDP, which stood at 3.6% in 2021, has contracted to approximately 0.49% in 2022. Examining single countries, the top five nations with the highest factoring volume in GDP include Belgium, Spain, the Netherlands, France, and Italy, in that order. As previously indicated, major economies influencing the global economy, such as the United States, China, and Japan, exhibit significantly lower proportions of the factoring sector within their GDP when compared to European nations. In Türkiye, the share of the factoring sector in GDP, which was 2.21% in 2021, has seen a marginal increase, reaching 3% by the end of 2022. Detailed insights regarding the volume of the factoring sector in the world and Türkiye over the years are presented in Table 1.

Table 1. Evaluation of Factoring Sector Volume Worldwide and in Türkiye over the Years

Years	World Factoring Sector Total Volume (Million \$)	Turkish Factoring Sector Total Volume (Million \$)	World Factoring Volume Growth (%)	Türkiye Factoring Volume Growth (%)
2003	950490	6663	20,74	48,86
2004	1161340	10733	22,18	61,08
2005	1199526	13959	3,29	30,06
2006	1497260	19701	24,82	41,13
2007	1896724	26405	26,68	34,03
2008	1869677	28677	-1,43	8,6
2009	1835488	30370	-1,83	5,9
2010	2186408	51594	19,12	69,88
2011	2610844	43699	19,41	-15,3
2012	2811346	30815	7,68	-29,48
2013	3078505	49300	9,5	59,99
2014	2847837	50152	-7,49	1,73
2015	2594729	42970	-8,89	-14,32
2016	2626490	38784	1,22	-9,74
2017	3117437	41140	18,69	6,07
2018	3168998	30815	1,65	-25,1
2019	3273284	24471	3,29	-20,59
2020	3353875	23274	2,46	-4,89
2021	3475791	18038	3,64	-22,5
2022	4139657	25688	19,1	42,41

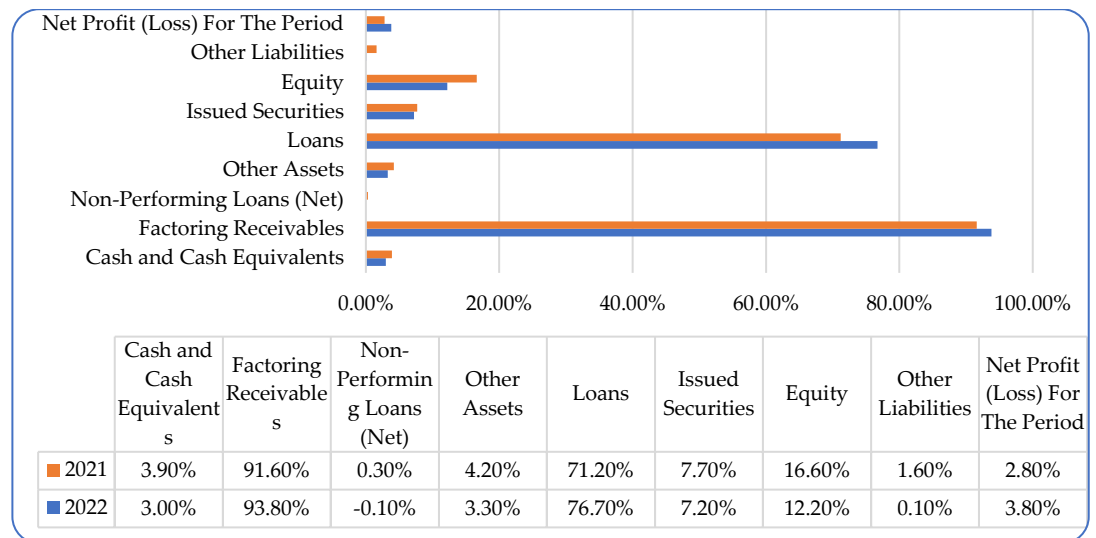
Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

When examining the Table 1 data, it is observed that in 2003, the global volume of the factoring sector was \$950.490 billion, while in Türkiye; it was at the level of \$6.663. The factoring volume, along with negative and positive growth experienced over the years, has reached \$4,139.657 globally and \$25.688 in Türkiye according to the end-of-year figures for 2022. However, looking at the volume growth figures, globally, there was a contraction in the previous year's volume in 2008, 2009, 2014, and 2015, and growth in all other years. For Türkiye, the factoring volume reached levels of \$51.594 million in 2010, and generally, except for a few years, it has contracted to \$25.688 million. These figures indicate that while the factoring volume is steadily increasing worldwide, it is decreasing in Türkiye. This trend is more clearly illustrated in the Graph 3.

Graph 3. Share of Turkish Factoring Sector in the World Factoring Sector (%)

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

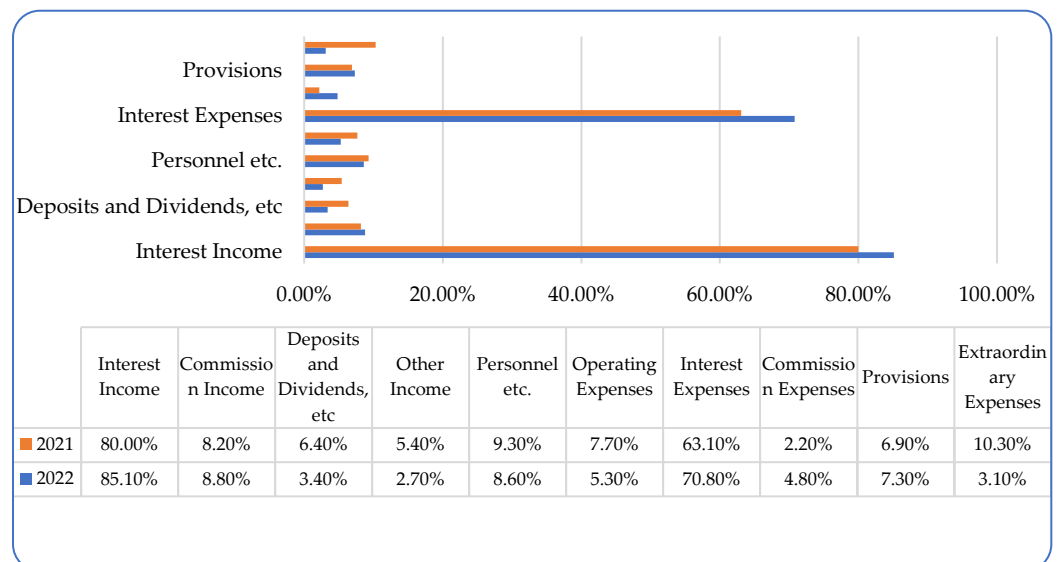
According to Graph 3, Türkiye's share in the world factoring sector is around 0.57% as of 2002. This figure increased continuously until 2010 and reached 2.39% in 2010. However, Türkiye's share, which entered a decreasing trend after 2010, has fallen to its level of 20 years ago by 2022. The Graph 4 below provides information about the factoring industry in Türkiye (financial structure, profitability, etc.).

Graph 4. Asset and Liability Distribution of the Factoring Sector in Türkiye for the Period of 2021-2022

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

According to the Graph 4, the share of factoring receivables within the assets increased by 2.2% to reach 93.8% in 2022 compared to 2021. The share of non-performing loans, which was at 0.3% in 2021, decreased to zero in 2022. From 2021 to 2022, there was a decrease in equity but an increase in loans. In terms of period profit/loss, while it was 2.80% in 2021, it increased by 1% to 3.80% in 2022.

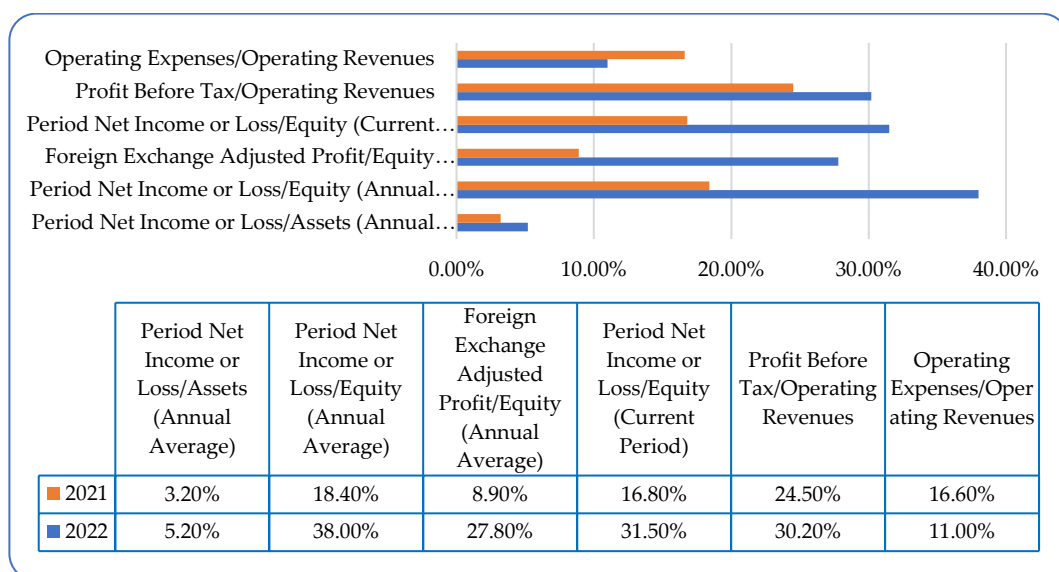

Graph 5. Income and Expense Distribution of the Factoring Sector in Türkiye for the Period of 2021-2022

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

According to Graph 5, in the sector, the share of interest income in total revenues increased by 5.1 percentage points to reach 85.1% compared to the year 2021. The share of commission income has also increased by 0.6%, reaching a level of 8.8%. Additionally, the share of personnel expenses has decreased by 0.6 percentage points to 8.6% compared to the year 2021. The share of interest expenses in total expenses has increased by 7.7 percentage points to reach 70.8% compared to the year 2021. There has been a 0.4

percentage point increase in the share of provision expenses in the total compared to the year 2021.

Graph 6. Efficiency Ratios of the Factoring Sector in Türkiye for the Period of 2021-2022

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

According to Graph 6, there have been increases in productivity ratios during this period. Compared to 2021, the return on equity ratio increased by 19.6%, and the return on assets ratio increased by 2%. The foreign exchange-adjusted return on equity ratio has also increased by 14.70%. The ratio of pre-tax profit to 'Operating Revenues' has increased by 5.6%. The ratio of operating expenses to Operating Revenues has decreased by 5.6 percentage points. In summary, the 2022 productivity indicators have shown significant positive changes compared to 2021.

3. Literature Review

In this part of the study, respectively, studies focusing on the factoring sector in the world and in Türkiye, and specifically studies evaluating the financial performance of the factoring sector in Türkiye, are included.

In the study conducted by Banerjee (2003), the operational and financial performance of Indian Factoring Companies was investigated using Ratio, Annual Average, Annual Average Growth Rate, Compound Growth Rate, and Mann-Whitney U tests. The analyses revealed that the operational and financial performance of factors in India has been increasing over time.

In Özdemir's (2005) study, an in-depth examination of the content, advantages, and disadvantages of factoring and forfaiting transactions is conducted, with a focus on exploring their impact on international trade. According to Özdemir, despite its relatively recent emergence, the factoring sector has exhibited rapid growth in Türkiye. The practice of transferring short-term receivables arising from the sale of goods and services to factoring companies is becoming increasingly prevalent. Factoring companies play a crucial role in meeting firms' short-term capital needs by offering various services, including the monitoring and collection of receivables, guaranteeing, providing financing, conducting market research, and offering credit intelligence.

Klapper (2006) examined the provision of factoring services in 48 countries during the period 1993-2003. According to the findings of the study, empirically, factoring services are becoming more widespread in economically developed countries. The increasing number of customers and accounts receivable in growing economies also

contributes to the growing demand for factoring services. Klapper further emphasized the asymmetric information problem, stating that low information asymmetry positively influences the provision of factoring services.

In her 2012 study, Janekova examined the global factoring sector. According to the findings of the study, awareness of the factoring sector is steadily increasing. Factoring stands out as a significant alternative funding source for companies. Despite some disadvantages (for example, cost, the impracticality of applying factoring in high-risk countries, etc.), small, medium, or multinational companies are turning to factoring transactions to enhance efficiency and simplify operations.

In their study, Kaur & Dhaliwal (2014) conducted research on the factoring sector in India, specifically focusing on Canbank Factors and SBI Global Factors for the period from 2005-06 to 2010-11. The performance criteria in the research comprised ratios reflecting profitability, expenditures, and similar indicators. According to the results of the analyses, Canbank Factors demonstrated better financial performance than SBI Global Factors in terms of operating income, net profit margin, return on equity, and return on assets criteria. Moreover, Canbank Factors outperformed SBI Global Factors in terms of earnings per share, equity dividend coverage ratio, and earnings per share dividend ratio. Additionally, during the study period, Canbank Factors exhibited higher operating income and profitability compared to SBI Global Factors.

In their study, Ece & Özdemir (2011) conducted a comparative analysis of the changes in stock prices, EVA (Economic Value Added), and TOPSIS scores for seven factoring and financial leasing companies listed on the Istanbul Stock Exchange (now known as Borsa Istanbul) for the period 2005-2010. In the TOPSIS method, criteria such as debt ratio, leverage ratio, current assets turnover ratio, fixed assets turnover ratio, net profit margin ratio, return on equity ratio, and current ratio were preferred. The criteria were weighted according to the subjective weighting method. According to the results of the analyses, the changes in stock prices moved in parallel with the EVA and TOPSIS performance criteria.

In their study, Bağcı & Esmer (2016) analyzed the financial performance of eight factoring companies listed on Borsa Istanbul for the period 2009-2015 using the PROMETHEE method. The selected criteria in the study included factoring receivables, factoring income, non-performing receivables, factoring debts, and net period profit/loss, with equal weighting for each criterion. According to the analysis results, the company exhibiting the top financial performance during the specified period was Lider Factoring Company.

Değer & Başdar (2017) analyzed the financial performance of six factoring companies listed on Borsa Istanbul in 2016 using the TOPSIS and ELECTRE techniques. In the research, the evaluation criteria chosen to represent financial performance encompassed metrics such as current ratio, leverage ratio, earnings per share, return on equity, asset profitability, and total assets turnover. The weights of these criteria were determined based on expert opinions in the industry and relevant literature. As a result of the evaluations conducted, it has been determined that YapıKredi Factoring Company exhibited the best financial performance in the year 2016.

In their study, Özbek & Erol (2017) analyzed the financial performance of seven factoring companies listed on Borsa Istanbul for the period 2013-2016 using the ARAS and COPRAS methods. The criterion weights were determined using the equal weighting method in the study. According to the analysis results, the most successful company was Garanti Factoring Company, while Sümer Factoring Company ranked last. Additionally, the findings obtained from both methods were nearly identical. The first three companies and the last two companies were ranked in the same order in both methods throughout all years.

In Gürol's study (2018), a financial performance analysis was conducted in the Factoring, Financial Leasing, and Financing Industries for the period 2014-2016 using the TOPSIS method. The criteria were weighted according to the equal weighting method.

Factoring Sector in Türkiye: General Overview and Evaluation of Factoring Companies' Financial Performance by Multi-Criteria Decision-Making Techniques

Hakan YILDIRIM¹

¹ Lecturer, Dr., Department of Finance, Banking and Insurance, Amasya University,
hakan_emin_yildirim@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3173-0247.

Abstract: The factoring sector, which plays a key role in the sustainability of cash flows for businesses, particularly small and medium-sized enterprises (SMEs), offers a range of financial services, most notably the conversion of receivables into cash before their due dates. Today, this sector is regarded as one of the most significant components of the non-bank financial segment. Thus, the condition and performance of the factoring industry are crucial for the sector's future and the overall functioning of the financial system. The purpose of this study; to evaluate the general situation of the factoring sector in Türkiye, its position within the global factoring sector, and the financial performance of companies operating in this sector. In line with this objective, initially, a general assessment of the sector's overall situation was made based on cumulative data related to the sector. Subsequently, the financial performance of companies operating in the sector was evaluated for the 2021-2022 period using six criteria identified for examination, weighted both through the equal weighting method and the CRITIC method, and assessed using the MAIRCA and MABAC methods. According to the analyses conducted, the rankings of financial performance remain unchanged using the MABAC and MAIRCA methods. However, when the criteria weighting method varies, partial changes in the rankings of factoring companies' performance occur.

Keywords: Factoring Companies, MAIRCA, MABAC, CRITIC, Multi-Criteria Decision-Making Methods

Jel Codes: G2, G23, D81

Atıf: Yıldırım, H. (2024). Factoring Sector in Türkiye: General Overview and Evaluation of Factoring Companies' Financial Performance by Multi-Criteria Decision-Making Techniques, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 277-302.
<https://doi.org/10.30586/pek.1419202>

Geliş Tarihi: 13.01.2024
Kabul Tarihi: 06.04.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Türkiye’de Faktoring Sektörü: Genel Durumu ve Faktoring Şirketlerinin Finansal Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Değerlendirilmesi

Öz: Özellikle küçük ve orta ölçekli olmak üzere firmaların nakit akışlarının sürdürülebilirliği noktasında kilit bir rol oynayan faktoring sektörü; firmalara başta alacakların vadesinden önce nakde dönüşmesini sağlamak olmak üzere birçok finansal hizmet sunmaktadır. Günümüzde bu sektör, banka dışı finansal kesimin en önemli parçalarından biri olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla faktoring sektörünün durumu ve sergilemiş olduğu performans sektörün geleceği ve finansal sistemin genel işleyişi açısından önemlidir. Bu çalışmanın amacı; Türkiye’de faktoring sektörünün genel durumunun, dünya faktoring sektörü içerisindeki konumunun ve bu sektörde faaliyet gösteren şirketlerin finansal performanslarının değerlendirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle sektöre ilişkin kümülatif veriler ile sektörün genel durumuna ilişkin genel bir değerlendirme yapılmıştır. Daha sonra sektörde faaliyet gösteren şirketlerin 2021-2022 döneminde finansal performanslarının incelenmesi için belirlenen altı kriter hem eşit ağırlık yöntemi hem de CRITIC yöntemleriyle ağırlıklandırılarak MAIRCA ve MABAC yöntemleriyle performans değerlendirmesi yapılmıştır. Yapılan analizlere göre, MABAC ve MAIRCA yöntemlerinin finansal performans sıralamaları değişmemektedir. Ancak kriter ağırlıklandırma yöntemi farklılaştığında faktoring şirketlerinin performans sıralamalarında kısmi değişimler yaşanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Faktoring Şirketleri, MAIRCA, MABAC, CRITIC, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri

Jel Kodları: G2, G23, D81

1. Introduction

Factoring transactions is a process that includes financing, collection of receivables and warranty services because of the acquisition of term receivables by factors through assignment. Factoring companies, which stand out in terms of meeting short-term funding needs, are important alternative financing providers. Factoring, which enables the conversion of commercial receivables into cash before maturity, is an important liquidity provider and plays an important role in ensuring the production cycle of the real sector and the stability of the supply chain.

The importance of factoring companies, which are non-bank financial institutions, becomes evident, especially in times of economic crisis. Because in these periods, banks generally tend to shrink in lending and give fewer loans. This increases cash shortage and resource needs, especially in small and medium-sized enterprises with relatively low capital. In such cases, businesses resort to financing their receivables that have not yet matured to meet their cash needs. This situation is one of the issues that reveals the importance of factoring companies for businesses, especially SMEs.

Factoring transactions in Türkiye first started in 1988 in a sub-unit of İktisat Bank. According to the 2022 year-end data of FKB 2022, the factoring sector; has become a sector in which 49 companies, 18 of which can carry out international transactions, operate with 357 branches and 4008 personnel. However, the factoring sector has a very low share of less than 1% in terms of asset size in the Turkish financial sector in 2022.

A similar low share decrease is also found in the finance literature in Türkiye. While most of the studies in the literature examine banks, the number of studies examining non-bank institutions, especially factoring companies, are relatively low. The number of studies specifically examining the factoring sector is quite limited.

In this regard, the purpose of this study was determined to examine the general situation of the factoring sector in Türkiye comparatively with the world factoring sector and to evaluate the performance of the factoring sector in Türkiye for the 2021-2022 period. In the literature, only one study has been found that covers all companies in the factoring sector in Türkiye and analyzes the financial performance of the sector. This study was conducted with 2017-2019 data and a single method. The difference between our study and this study can be said to be the research of the 2021-2022 period and the comparative performance evaluation with different analysis techniques. In this regard, this study contributes to the literature by revealing the final situation of the factoring sector in Türkiye and analyzing the performances of the actors in the sector with different methods. Information about the design of the study is presented in Figure 1 below.

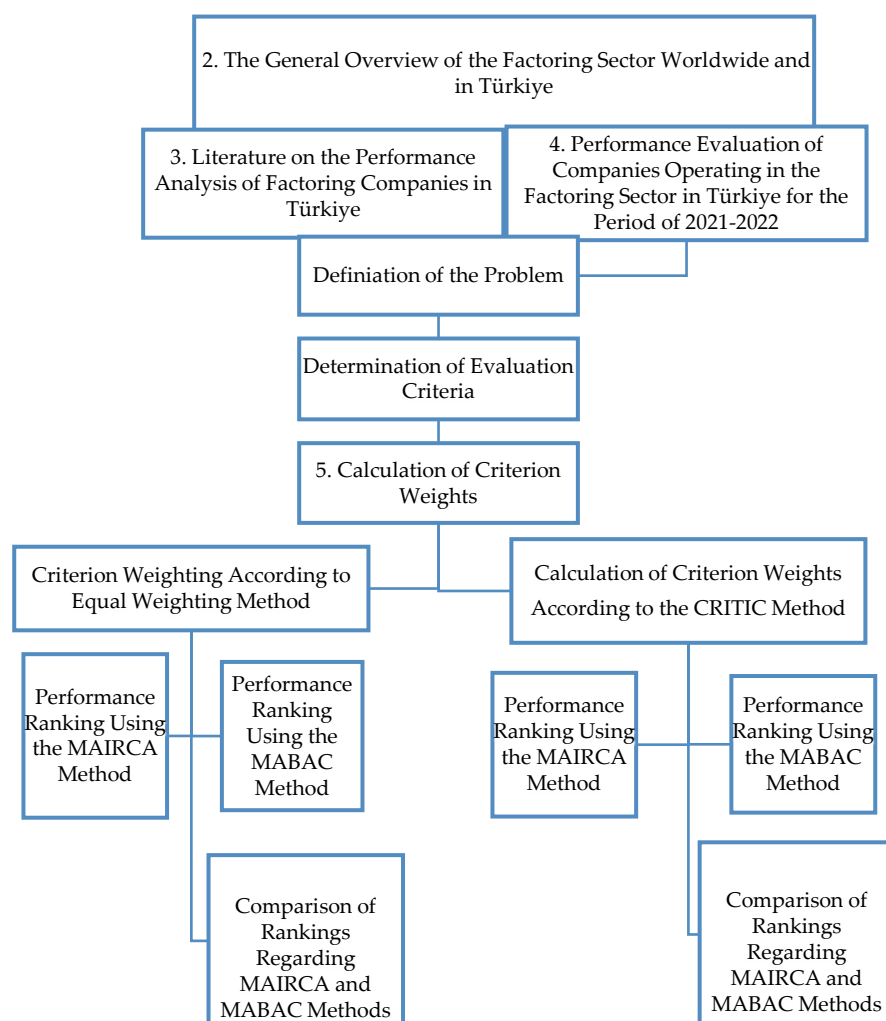
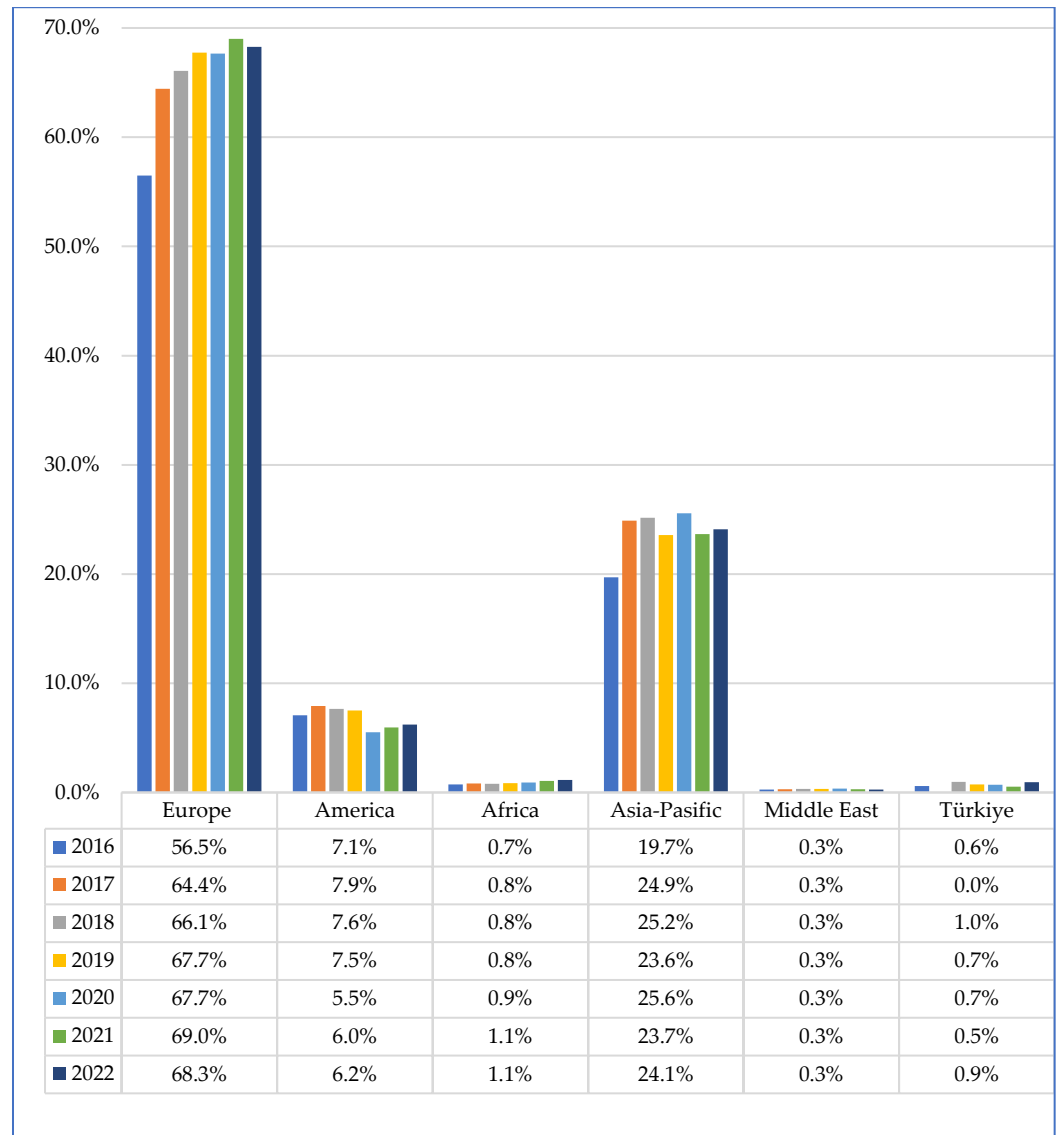

Figure 1. Design of the Study

2. The Factoring Sector in the World and Türkiye

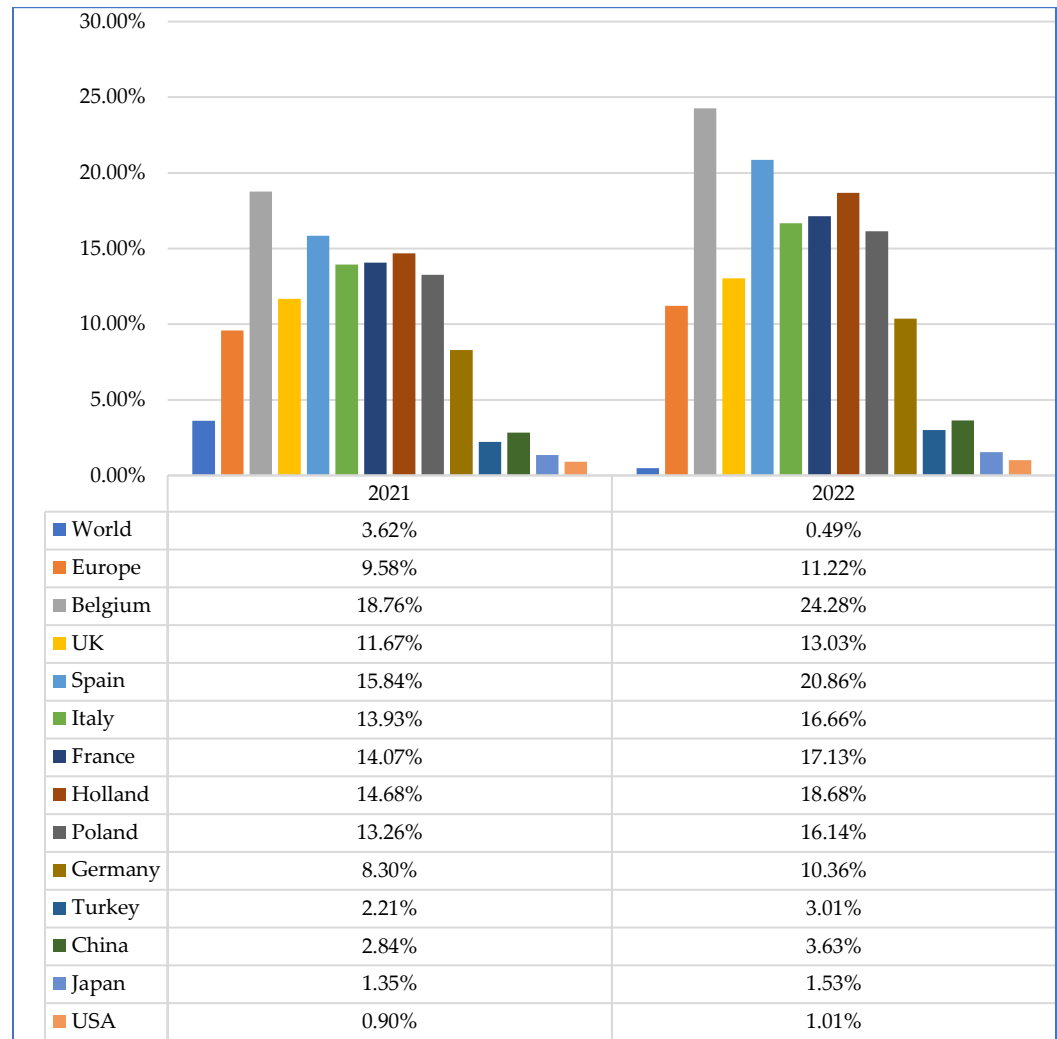
This part of the study provides an overview of the general situation of the factoring sector in Türkiye and worldwide, the position of the factoring sector in Türkiye within the global factoring sector, and leading indicators related to the factoring sector in Türkiye. Graph 1 presents information on the intercontinental volume distribution of the factoring sector.

Graph 1. Factoring Volume by Continents (%)

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr.

In Graph 1, information about the continental distribution of factoring volume in recent years is presented. As seen in Graph 1, a significant portion of the world's factoring volume is generated in European countries. As of 2022, Europe constitutes 68.3% of the world factoring volume. It is followed by the Asia-Pacific, America, Africa, and the Middle East continents, respectively. It is observed that the factoring volume in Africa and the Middle East continents is quite low. Detailed information about Türkiye's factoring volume will be discussed in the upcoming sections. Graph 2 below contains information on the share of the factoring sector in GDP in the prominent countries in the factoring sector and Türkiye.

Graph 2. Share of Factoring Volume in GDP in the World and Selected Countries

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

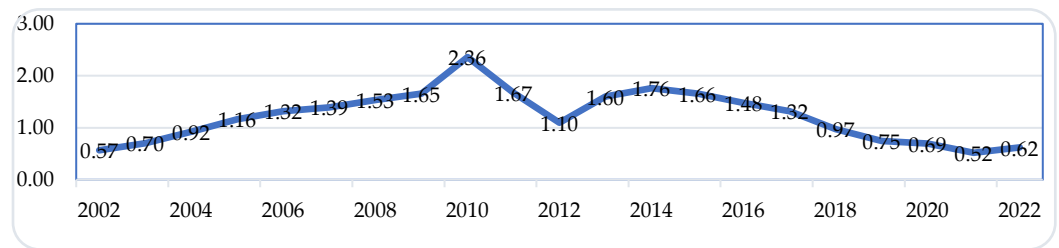
According to Graph 2, the share of the factoring sector within the World GDP, which stood at 3.6% in 2021, has contracted to approximately 0.49% in 2022. Examining single countries, the top five nations with the highest factoring volume in GDP include Belgium, Spain, the Netherlands, France, and Italy, in that order. As previously indicated, major economies influencing the global economy, such as the United States, China, and Japan, exhibit significantly lower proportions of the factoring sector within their GDP when compared to European nations. In Türkiye, the share of the factoring sector in GDP, which was 2.21% in 2021, has seen a marginal increase, reaching 3% by the end of 2022. Detailed insights regarding the volume of the factoring sector in the world and Türkiye over the years are presented in Table 1.

Table 1. Evaluation of Factoring Sector Volume Worldwide and in Türkiye over the Years

Years	World Factoring Sector Total Volume (Million \$)	Turkish Factoring Sector Total Volume (Million \$)	World Factoring Volume Growth (%)	Türkiye Factoring Volume Growth (%)
2003	950490	6663	20,74	48,86
2004	1161340	10733	22,18	61,08
2005	1199526	13959	3,29	30,06
2006	1497260	19701	24,82	41,13
2007	1896724	26405	26,68	34,03
2008	1869677	28677	-1,43	8,6
2009	1835488	30370	-1,83	5,9
2010	2186408	51594	19,12	69,88
2011	2610844	43699	19,41	-15,3
2012	2811346	30815	7,68	-29,48
2013	3078505	49300	9,5	59,99
2014	2847837	50152	-7,49	1,73
2015	2594729	42970	-8,89	-14,32
2016	2626490	38784	1,22	-9,74
2017	3117437	41140	18,69	6,07
2018	3168998	30815	1,65	-25,1
2019	3273284	24471	3,29	-20,59
2020	3353875	23274	2,46	-4,89
2021	3475791	18038	3,64	-22,5
2022	4139657	25688	19,1	42,41

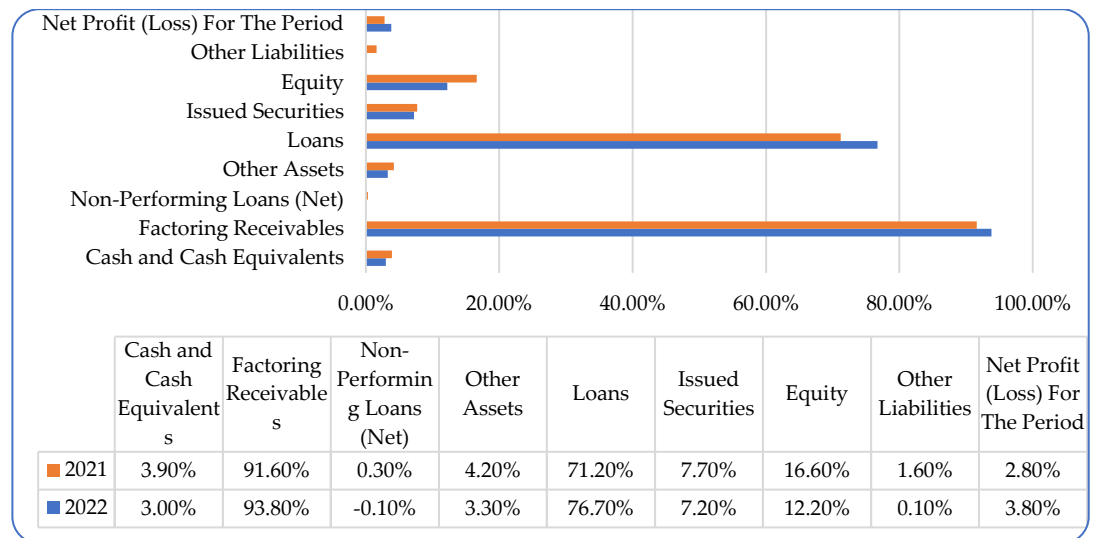
Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

When examining the Table 1 data, it is observed that in 2003, the global volume of the factoring sector was \$950.490 billion, while in Türkiye; it was at the level of \$6.663. The factoring volume, along with negative and positive growth experienced over the years, has reached \$4,139.657 globally and \$25.688 in Türkiye according to the end-of-year figures for 2022. However, looking at the volume growth figures, globally, there was a contraction in the previous year's volume in 2008, 2009, 2014, and 2015, and growth in all other years. For Türkiye, the factoring volume reached levels of \$51.594 million in 2010, and generally, except for a few years, it has contracted to \$25.688 million. These figures indicate that while the factoring volume is steadily increasing worldwide, it is decreasing in Türkiye. This trend is more clearly illustrated in the Graph 3.

Graph 3. Share of Turkish Factoring Sector in the World Factoring Sector (%)

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

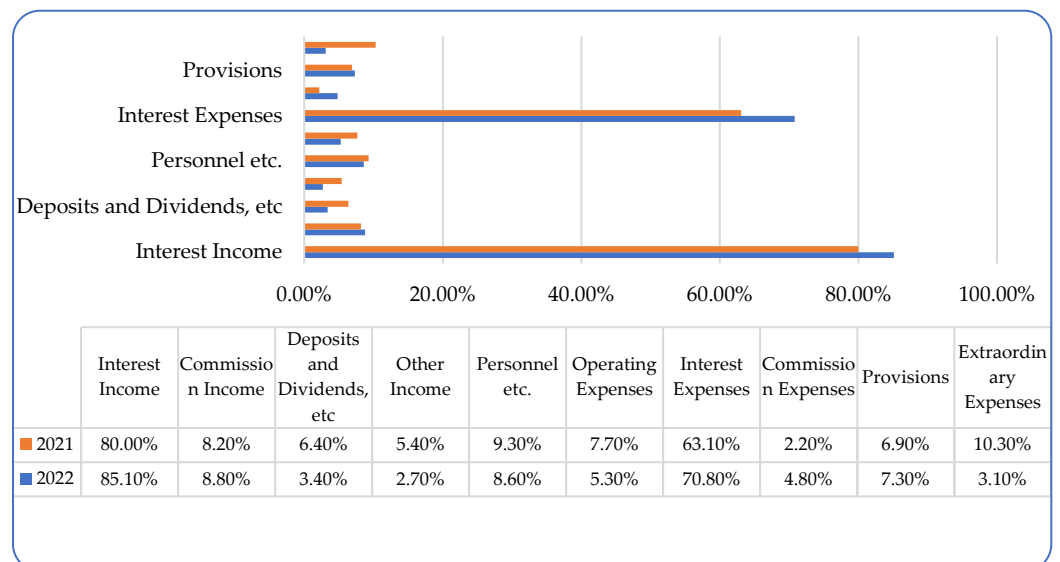
According to Graph 3, Türkiye's share in the world factoring sector is around 0.57% as of 2002. This figure increased continuously until 2010 and reached 2.39% in 2010. However, Türkiye's share, which entered a decreasing trend after 2010, has fallen to its level of 20 years ago by 2022. The Graph 4 below provides information about the factoring industry in Türkiye (financial structure, profitability, etc.).

Graph 4. Asset and Liability Distribution of the Factoring Sector in Türkiye for the Period of 2021-2022

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

According to the Graph 4, the share of factoring receivables within the assets increased by 2.2% to reach 93.8% in 2022 compared to 2021. The share of non-performing loans, which was at 0.3% in 2021, decreased to zero in 2022. From 2021 to 2022, there was a decrease in equity but an increase in loans. In terms of period profit/loss, while it was 2.80% in 2021, it increased by 1% to 3.80% in 2022.

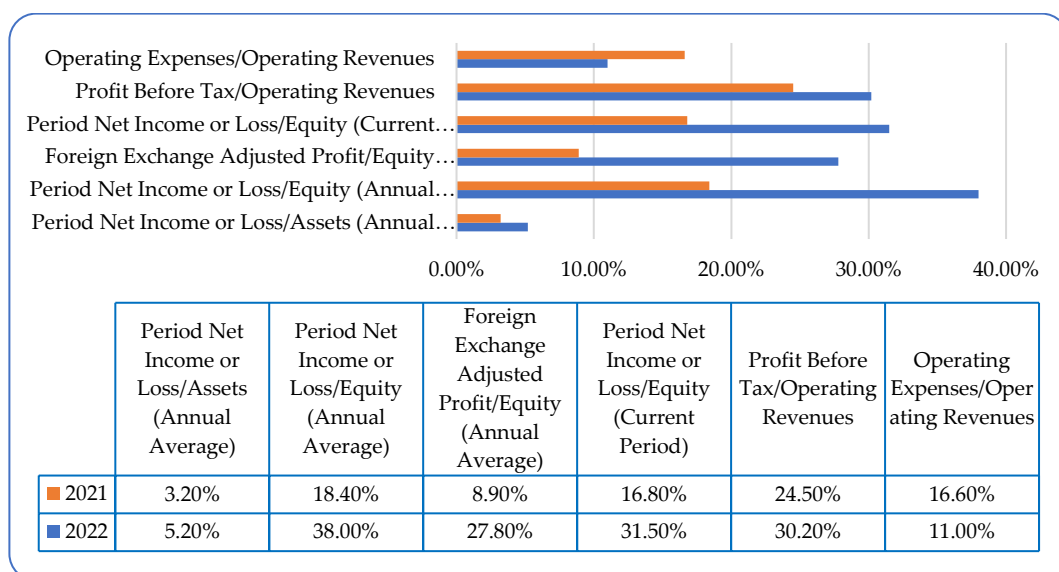

Graph 5. Income and Expense Distribution of the Factoring Sector in Türkiye for the Period of 2021-2022

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

According to Graph 5, in the sector, the share of interest income in total revenues increased by 5.1 percentage points to reach 85.1% compared to the year 2021. The share of commission income has also increased by 0.6%, reaching a level of 8.8%. Additionally, the share of personnel expenses has decreased by 0.6 percentage points to 8.6% compared to the year 2021. The share of interest expenses in total expenses has increased by 7.7 percentage points to reach 70.8% compared to the year 2021. There has been a 0.4

percentage point increase in the share of provision expenses in the total compared to the year 2021.

Graph 6. Efficiency Ratios of the Factoring Sector in Türkiye for the Period of 2021-2022

Source: Created by the author, compiled from the reports and data shared on www.fkb.org.tr

According to Graph 6, there have been increases in productivity ratios during this period. Compared to 2021, the return on equity ratio increased by 19.6%, and the return on assets ratio increased by 2%. The foreign exchange-adjusted return on equity ratio has also increased by 14.70%. The ratio of pre-tax profit to 'Operating Revenues' has increased by 5.6%. The ratio of operating expenses to Operating Revenues has decreased by 5.6 percentage points. In summary, the 2022 productivity indicators have shown significant positive changes compared to 2021.

3. Literature Review

In this part of the study, respectively, studies focusing on the factoring sector in the world and in Türkiye, and specifically studies evaluating the financial performance of the factoring sector in Türkiye, are included.

In the study conducted by Banerjee (2003), the operational and financial performance of Indian Factoring Companies was investigated using Ratio, Annual Average, Annual Average Growth Rate, Compound Growth Rate, and Mann-Whitney U tests. The analyses revealed that the operational and financial performance of factors in India has been increasing over time.

In Özdemir's (2005) study, an in-depth examination of the content, advantages, and disadvantages of factoring and forfaiting transactions is conducted, with a focus on exploring their impact on international trade. According to Özdemir, despite its relatively recent emergence, the factoring sector has exhibited rapid growth in Türkiye. The practice of transferring short-term receivables arising from the sale of goods and services to factoring companies is becoming increasingly prevalent. Factoring companies play a crucial role in meeting firms' short-term capital needs by offering various services, including the monitoring and collection of receivables, guaranteeing, providing financing, conducting market research, and offering credit intelligence.

Klapper (2006) examined the provision of factoring services in 48 countries during the period 1993-2003. According to the findings of the study, empirically, factoring services are becoming more widespread in economically developed countries. The increasing number of customers and accounts receivable in growing economies also

contributes to the growing demand for factoring services. Klapper further emphasized the asymmetric information problem, stating that low information asymmetry positively influences the provision of factoring services.

In her 2012 study, Janekova examined the global factoring sector. According to the findings of the study, awareness of the factoring sector is steadily increasing. Factoring stands out as a significant alternative funding source for companies. Despite some disadvantages (for example, cost, the impracticality of applying factoring in high-risk countries, etc.), small, medium, or multinational companies are turning to factoring transactions to enhance efficiency and simplify operations.

In their study, Kaur & Dhaliwal (2014) conducted research on the factoring sector in India, specifically focusing on Canbank Factors and SBI Global Factors for the period from 2005-06 to 2010-11. The performance criteria in the research comprised ratios reflecting profitability, expenditures, and similar indicators. According to the results of the analyses, Canbank Factors demonstrated better financial performance than SBI Global Factors in terms of operating income, net profit margin, return on equity, and return on assets criteria. Moreover, Canbank Factors outperformed SBI Global Factors in terms of earnings per share, equity dividend coverage ratio, and earnings per share dividend ratio. Additionally, during the study period, Canbank Factors exhibited higher operating income and profitability compared to SBI Global Factors.

In their study, Ece & Özdemir (2011) conducted a comparative analysis of the changes in stock prices, EVA (Economic Value Added), and TOPSIS scores for seven factoring and financial leasing companies listed on the Istanbul Stock Exchange (now known as Borsa Istanbul) for the period 2005-2010. In the TOPSIS method, criteria such as debt ratio, leverage ratio, current assets turnover ratio, fixed assets turnover ratio, net profit margin ratio, return on equity ratio, and current ratio were preferred. The criteria were weighted according to the subjective weighting method. According to the results of the analyses, the changes in stock prices moved in parallel with the EVA and TOPSIS performance criteria.

In their study, Bağcı & Esmer (2016) analyzed the financial performance of eight factoring companies listed on Borsa Istanbul for the period 2009-2015 using the PROMETHEE method. The selected criteria in the study included factoring receivables, factoring income, non-performing receivables, factoring debts, and net period profit/loss, with equal weighting for each criterion. According to the analysis results, the company exhibiting the top financial performance during the specified period was Lider Factoring Company.

Değer & Başdar (2017) analyzed the financial performance of six factoring companies listed on Borsa Istanbul in 2016 using the TOPSIS and ELECTRE techniques. In the research, the evaluation criteria chosen to represent financial performance encompassed metrics such as current ratio, leverage ratio, earnings per share, return on equity, asset profitability, and total assets turnover. The weights of these criteria were determined based on expert opinions in the industry and relevant literature. As a result of the evaluations conducted, it has been determined that YapıKredi Factoring Company exhibited the best financial performance in the year 2016.

In their study, Özbek & Erol (2017) analyzed the financial performance of seven factoring companies listed on Borsa Istanbul for the period 2013-2016 using the ARAS and COPRAS methods. The criterion weights were determined using the equal weighting method in the study. According to the analysis results, the most successful company was Garanti Factoring Company, while Sümer Factoring Company ranked last. Additionally, the findings obtained from both methods were nearly identical. The first three companies and the last two companies were ranked in the same order in both methods throughout all years.

In Gürol's study (2018), a financial performance analysis was conducted in the Factoring, Financial Leasing, and Financing Industries for the period 2014-2016 using the TOPSIS method. The criteria were weighted according to the equal weighting method.

According to the analyses conducted, the most successful year for the factoring and financial leasing sector was 2016, while for financing companies, it was 2015. Within these sectors, the financial leasing sector was identified as the most stable sector in terms of financial performance.

In their study, Özçelik & Küçükçakal (2019) examined the financial performance of seven financial leasing and factoring companies listed on Borsa Istanbul for the period 2016-2019 using the TOPSIS method. Criteria such as earnings per share, asset turnover ratio, leverage ratio, asset profitability, return on equity, and current ratio were preferred in the study. According to the results of the analysis, the companies that exhibited the most successful financial performance during the specified period were Creditwest Factoring, Şeker Financial Leasing, and Garanti Factoring Company.

In their study, Gör & Bilici (2021) examined the factoring sector in Türkiye for the period 2008-2020. The authors initially conducted a general assessment of the sector using profitability ratios, asset size, and various leading indicators. Subsequently, they evaluated the financial success of the factoring sector using the Diakomihalis Z Score Method. According to the Z score results, the factoring sector in Türkiye has been successful in terms of financial performance throughout the years 2008-2020.

In the study conducted by Gülcan (2022) for the period 2016-2020, the performance evaluation of 6 factoring and financial leasing companies listed on Borsa Istanbul was carried out using the VIKOR method. The importance weights of the criteria were determined as 20% for asset profitability and equity profitability and 10% for other criteria. According to the analyses, Lider Factoring exhibited the best financial performance in the years 2016-2019, while Creditwest Factoring Company demonstrated the highest financial performance in 2020.

In the study conducted by Ova (2022), the financial performances of factoring companies in Türkiye were examined using the TOPSIS method for the period 2017-2019. The criteria were equally weighted. According to the analysis results, among the top 10 factoring companies, the number of small firms is higher compared to large firms.

Karakaş & Gün (2023) conducted an analysis of the financial performance of eight companies in the financial leasing and factoring sector, covering the period from 2010 to 2019, by using their financial statements, which were continuously accessible. The financial performance criteria employed in the study included current ratio, asset turnover, leverage ratio, earnings per share, asset profitability ratio, and return on equity. The equal weighting method was preferred for determining the weights of the criteria in the study. According to the results of the analysis, the financial performance of factoring and financial leasing companies varies over time. However, it was generally observed that Creditwest Factoring Company, Yapı Kredi Financial Leasing Company, and Lider Factoring Company exhibited the best financial performance between 2010 and 2019.

When the literature review is generally evaluated, it is observed that the literature on the factoring sector is quite limited. A similar situation exists in Türkiye. However, there has been a slight increase in the number of studies on the factoring sector in Türkiye recently. In many of these studies, the focus has typically been on factoring companies traded on the stock exchange. In some studies, factoring companies have been examined together with financial leasing and financing companies. Additionally, in the conducted financial performance analyses, there has generally been a concentration on the same methods. Only one study (Ova, 2022) has been found that specifically addresses the entire sector by focusing solely on the factoring sector. Therefore, this study aims to evaluate the financial performance of all factoring companies operating in Türkiye for the 2021-2022 period using different and emerging methodologies with more up-to-date data.

According to the analyses conducted, the most successful year for the factoring and financial leasing sector was 2016, while for financing companies, it was 2015. Within these sectors, the financial leasing sector was identified as the most stable sector in terms of financial performance.

In their study, Özçelik & Küçükçakal (2019) examined the financial performance of seven financial leasing and factoring companies listed on Borsa Istanbul for the period 2016-2019 using the TOPSIS method. Criteria such as earnings per share, asset turnover ratio, leverage ratio, asset profitability, return on equity, and current ratio were preferred in the study. According to the results of the analysis, the companies that exhibited the most successful financial performance during the specified period were Creditwest Factoring, Şeker Financial Leasing, and Garanti Factoring Company.

In their study, Gör & Bilici (2021) examined the factoring sector in Türkiye for the period 2008-2020. The authors initially conducted a general assessment of the sector using profitability ratios, asset size, and various leading indicators. Subsequently, they evaluated the financial success of the factoring sector using the Diakomihalis Z Score Method. According to the Z score results, the factoring sector in Türkiye has been successful in terms of financial performance throughout the years 2008-2020.

In the study conducted by Gülcan (2022) for the period 2016-2020, the performance evaluation of 6 factoring and financial leasing companies listed on Borsa Istanbul was carried out using the VIKOR method. The importance weights of the criteria were determined as 20% for asset profitability and equity profitability and 10% for other criteria. According to the analyses, Lider Factoring exhibited the best financial performance in the years 2016-2019, while Creditwest Factoring Company demonstrated the highest financial performance in 2020.

In the study conducted by Ova (2022), the financial performances of factoring companies in Türkiye were examined using the TOPSIS method for the period 2017-2019. The criteria were equally weighted. According to the analysis results, among the top 10 factoring companies, the number of small firms is higher compared to large firms.

Karakaş & Gün (2023) conducted an analysis of the financial performance of eight companies in the financial leasing and factoring sector, covering the period from 2010 to 2019, by using their financial statements, which were continuously accessible. The financial performance criteria employed in the study included current ratio, asset turnover, leverage ratio, earnings per share, asset profitability ratio, and return on equity. The equal weighting method was preferred for determining the weights of the criteria in the study. According to the results of the analysis, the financial performance of factoring and financial leasing companies varies over time. However, it was generally observed that Creditwest Factoring Company, Yapı Kredi Financial Leasing Company, and Lider Factoring Company exhibited the best financial performance between 2010 and 2019.

When the literature review is generally evaluated, it is observed that the literature on the factoring sector is quite limited. A similar situation exists in Türkiye. However, there has been a slight increase in the number of studies on the factoring sector in Türkiye recently. In many of these studies, the focus has typically been on factoring companies traded on the stock exchange. In some studies, factoring companies have been examined together with financial leasing and financing companies. Additionally, in the conducted financial performance analyses, there has generally been a concentration on the same methods. Only one study (Ova, 2022) has been found that specifically addresses the entire sector by focusing solely on the factoring sector. Therefore, this study aims to evaluate the financial performance of all factoring companies operating in Türkiye for the 2021-2022 period using different and emerging methodologies with more up-to-date data.

4. Methodology

4.1 Data Set

In this part of the study, it's aims to investigate the financial performance of factoring companies operating in Türkiye in the 2021-2022 periods. As of the end of 2022, there are 49 companies operating in the factoring sector in Türkiye. To evaluate the financial performance of these companies, research criteria have been determined in the light of the relevant literature and are presented in Table 3. A data set was created with the data of 47 companies whose data regarding these determined criteria were accessible. These analyzed companies are included in Table 2. The data used in the study was compiled by examining the financial statements, audit and activity reports of each factoring company separately.

Table 2. Factoring Companies Examined within the Scope of the Study

Alternative	Factoring Companies	Alternative	Factoring Companies
A1	ABC	A25	İŞ
A2	ACAR	A26	KAPITAL
A3	AK	A27	KENT FINANS
A4	AKDENİZ	A28	LİDER
A5	AKIN	A29	MERT FINANS
A6	ANADOLU	A30	MNG
A7	ARENA FINANS	A31	OPTIMA
A8	ATILIM	A32	PARAFINANS
A9	BAŞER	A33	QNB FINANS
A10	BAYRAMOĞLU	A34	SÜMER
A11	BİEN FINANS	A35	ŞEKER
A12	CREDITWEST	A36	ŞİRİNOĞLU
A13	ÇAĞDAŞ	A37	TAM FINANS
A14	DENİZ	A38	TEB
A15	DESTEK FINANS	A39	TRADEWING
A16	DORUK	A40	TUNA
A17	EKO	A41	ULUSAL
A18	EKSPO	A42	VAKIF
A19	FİBA	A43	VDF
A20	GARANTI	A44	YAPI KREDİ
A21	GSD	A45	YAŞAR
A22	HALK	A46	YEDİTEPE
A23	HUZUR	A47	ZORLU
A24	İSTANBUL		

Table 3 includes the criteria and their explanations determined in the light of the relevant literature.

Table 3. Information Regarding the Criteria Used in the Analysis

Criteria	Calculation Method	Direction	Reference Studies
TAK	Non-Performing Receivables/ Total Factoring Receivables (Gross)	Minimum	Ova (2022)
KAL	Total Liabilities/Total Assets	Minimum	Ece & Özdemir (2011), Değer & Başdar (2017); Özçelik & Küçükçakal (2019), Gülcan (2022)
ROA	Net Income/Total Assets	Maximum	Kaur & Dhaliwal (2014), Değer & Başdar (2017); Selimler & Taş (2019), Ova (2022), Gülcan (2022)
ROE	Net Income/Equity	Maximum	Ece & Özdemir (2011), Kaur & Dhaliwal (2014); Değer & Başdar (2017), Selimler & Taş (2019), Özçelik & Küçükçakal (2019), Ova (2022), Gülcan (2022)
EGG	Operating Revenues/Operating Expenses	Maximum	Gülcan (2022)
FAÖ	Factoring Receivables/Equity	Maximum	Gülcan (2022)

4.2. Research Methods

Multi Attributive Ideal-Real Comparative Analysis (MAIRCA) and Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison (MABAC) methods, which are among the most up-to-date Multi-Criteria Decision-Making Methods, were preferred to investigate the financial performance of factoring companies with the created data set. In the literature research, it was seen that there were differences in the criterion weighting point. Based on this, it is thought that the performance ranking may change if the importance weights of the criteria differ. To reveal the changes that may occur, the criteria are first weighted using the equal weighting method, and analyses are carried out using the MAIRCA and MABAC methods for 2021 and 2022. Then, the criteria are weighted with the Criteria Importance through Intercriteria Correlation (CRITIC) method, which is one of the objective decision-making techniques, and the analyses are carried out again with the MAIRCA and MABAC methods.

4.2.1. CRITIC Method

This method was developed by Diakoulaki et al. (1995) to objectively weigh the criteria in Multi-Criteria Decision Analysis (MCDA) methods where numerous criteria exist, ensuring objectivity in the weighting process. The method consists of five stages, as outlined below (Diakoulaki et al., 1995; Ayçin, 2020).

Step 1: Formation of the Decision Matrix

In the first stage, a decision matrix denoted by X and consisting of x_{ij} values is created, following Equation 1.1.

$$X = \begin{matrix} & \begin{matrix} A_1 & A_2 & \vdots & A_m \end{matrix} \\ \begin{matrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{matrix} \end{matrix} \quad (1.1)$$

Step 2: Normalization of the Decision Matrix

Benefit type criteria are normalized following Equation 1.2, and cost type criteria are normalized following equation 1.3.

$$R_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad \dots \quad j=1,2,\dots, n \quad (1.2)$$

$$R_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad \dots \quad j=1,2,\dots, n \quad (1.3)$$

Step 3: Formation of the Correlation Coefficient Matrix

Linear relationship coefficients (p_{jk}) are calculated following equation 1.4 to measure the degree of relationships between criteria, and a correlation coefficient matrix is formed.

$$P_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j) \cdot (r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \cdot (r_{ik} - \bar{r}_k)^2}} \quad (1.4)$$

Step 4: Computation of C_j Values

In this method, the information in MCDA problems aims to be derived from the contrast intensity and conflicts present in the evaluation criteria. Therefore, values of C_j , which represent the total information in the j -th criterion by combining these features, are calculated following Equation 1.5 and Equation 1.6.

$$C_j = \sigma_j \cdot \sum_{k=1}^n (1 - p_{jk}) \quad j=1,2,\dots, n \quad (1.5)$$

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m (r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m-1}} \quad (1.6)$$

Step 5: Computation of Criterion Weights

In the fifth and final stage of the CRITIC method, criterion weights (W_j) are calculated following Equation 1.7.

$$W_j = \frac{c_j}{\sum_{k=1}^n c_k} \quad (1.7)$$

4.2.2. MAIRCA Method

The MAIRCA method, developed by Gigović et al., is a technique designed to characterize gaps between ideal and empirical rankings. In this method, the gaps for each criterion are aggregated, resulting in total gap values for decision alternatives. Following the application, the alternative with the lowest gap value is considered the best alternative. The stages of the method are as follows (Gigović et al., 2016; Pamucar et al. 2018; Ayçin, 2020; Kahramani Koç, 2023);

Step 1: Creates a Decision Matrix

The criterion (C_j) values obtained from each alternative (A_i) are presented in Equation 2.1.

$$X = \begin{matrix} & C_1 & C_2 & \cdots & C_n \\ \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} & \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (2.1)$$

Step 2: Determination of Preferences for Alternatives

There is no inherent preference among alternatives for the decision-maker. P_{Ai} is calculated following Equation 2.2 to indicate the preference of each alternative i , where m represents the total number of alternatives.

$$P_{Ai} = \frac{1}{m}; \sum_{i=1}^m P_{Ai} = 1 \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (2.2)$$

As seen in Equation 2.3, it is neutral for decision-makers concerning alternatives and equidistant from all alternatives.

$$P_{A1} = P_{A2} = \dots = P_{Am} \quad (2.3)$$

Step 3: The Calculations of Theoretical Evaluation Matrix Elements

As demonstrated in Equation 2.4, the elements of the matrix (tp_{ij}) are obtained by multiplying the weights of criteria with the priorities of alternatives (P_{Ai}).

$$T_P = \begin{bmatrix} P_{A1} \cdot W_1 & P_{A1} \cdot W_2 & \cdots & P_{A1} \cdot W_n \\ P_{A2} \cdot W_1 & P_{A2} \cdot W_2 & \cdots & P_{A2} \cdot W_n \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ P_{Am} \cdot W_1 & P_{Am} \cdot W_2 & \cdots & P_{Am} \cdot W_n \end{bmatrix} \quad (2.4)$$

Step 4: Creates a Real Evaluation Matrix

In this stage, the real evaluation matrix (Tr) is calculated using the initial decision matrix, following Equation 2.5 (for benefit type criteria) and Equation 2.6 (for cost type criteria).

$$Tr_{ij} = tp_{ij} \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{ij}^-}{x_{ij}^+ - x_{ij}^-} \right) \quad (2.5)$$

$$Tr_{ij} = T_{pij} \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{ij}^+}{x_{ij}^+ - x_{ij}^-} \right) \quad (2.6)$$

Where, x_{ij}^+ denotes the maximum value that the criterion receives from the alternatives, while x_{ij}^- denotes the minimum value that the criterion takes. The calculated decision matrix is shown in Equation 2.7 as a result of the computations

$$Tr = \begin{bmatrix} T_{r11} & T_{r12} & \cdots & T_{r1n} \\ T_{r21} & T_{r22} & \cdots & T_{r2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ T_{rm1} & T_{rm2} & \cdots & T_{rmn} \end{bmatrix} \quad (2.7)$$

Step 5: Creates a Total Gap Matrix

The Total Gap Matrix (G) is obtained, as shown in Equation 2.9, by taking the difference between the theoretical evaluation matrix (Tp) and the real evaluation matrix (Tr) with the help of Equation 2.8.

$$G_{ij} = t_{pij} - t_{rij} \quad g_{ij} \in [0, \infty) \quad (2.8)$$

$$G = Tp - Tr = \begin{bmatrix} G_{11} & G_{12} & \cdots & G_{1n} \\ G_{21} & G_{22} & \cdots & G_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ G_{m1} & G_{m2} & \cdots & G_{mn} \end{bmatrix} \quad (2.9)$$

Step 6: Identification of Total Gap with Alternatives

As a result of the computations, if the theoretical ranking (t_{pij}) of an alternative for a criterion (C_j) is equal or different from zero, the gap is zero ($G_{ij}=0$). In such a case, when the theoretical ranking for a criterion (C_j) and an alternative (A_i) is equal, it is emphasized that the relevant criterion (C_j) designates the alternative (A_i) as the ideal alternative (A_i^+). However, if the theoretical ranking (t_{pij}) and the actual ranking (t_{rij}) are both zero for a criterion (C_j) and an alternative (A_i), the gap degree will also be zero ($t_{pij} = t_{rij} = g_{ij} = 0$). In the presence of such a situation, it is emphasized that the relevant criterion (C_j) designates the alternative (A_i) as the worst (anti-ideal) alternative (A_i^-) (Ayçin, 2020; Kahramani Koç, 2023).

Step 7: The Calculation of the Final Values of the Criteria Functions (Q_i) for the Alternatives

As seen in Equation 2.10, the final values of criterion functions (Q_i) are obtained by summing the gaps (g_{ij}) with alternatives.

$$Q_i = \sum_{j=1}^n g_{ij}, \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (2.10)$$

4.2.3. MABAC Method

This method, developed by Pamučar and Ćirović, evaluates decision alternatives by taking into account the distances of the decision alternatives to the boundary approach area of criterion functions. The process consists of a total of 7 stages, as outlined below (Pamučar & Ćirović, 2015; Ulutaş, 2019; KahramaniKoç, 2023).

Step 1: Creates a Decision Matrix

In the first stage of this method, a decision matrix is created, consisting of m alternatives and n criteria, following Equation 3.1.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix}; 1, \dots, m \text{ and } j = 1, \dots, n \quad (3.1)$$

Step 2: Normalization of the Decision Matrix

In this stage, criteria are normalized following Equation 3.2 for benefit type criteria and Equation 3.3 for cost type criteria.

$$D_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad (3.2)$$

$$D_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\max}}{x_j^{\min} - x_j^{\max}} \quad (3.3)$$

Step 3: Weighting of the Decision Matrix

In this stage, a weighted decision matrix is formed following Equation 3.4.

$$B_{ij} = W_j * (1 + D_{ij}) \quad (3.4)$$

Step 4: Determining the Border Approximation Area Matrix

The border approximation area for each criterion is determined according to the Equation 3.5.

$$G_{ij} = \left(\prod_{i=1}^m B_{ij} \right)^{1/m} \quad (3.5)$$

After calculating the g_i value for each criterion, a border approximation matrix is created in the format of $n \times 1$.

$$G: [g_i] 1 \times n \quad (3.6)$$

Step 5: Calculation of the Distance of the Alternative from the Border Approximation Area for the Matrix

In this stage, distances from the border approximation areas for all criteria are determined, and the Q matrix is formed following Equation 3.7.

$$Q = B - G = \begin{bmatrix} B_{11} - g_1 & B_{12} - g_2 & \cdots & B_{1n} - g_n \\ B_{21} - g_1 & B_{22} - g_2 & \cdots & B_{2n} - g_n \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ B_{m1} - g_1 & B_{m2} - g_2 & \cdots & B_{mn} - g_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} q_{11} & q_{12} & \cdots & q_{1n} \\ q_{21} & q_{22} & \cdots & q_{2n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ q_{m1} & q_{m2} & \cdots & q_{mn} \end{bmatrix} \quad (3.7)$$

Step 6: Determination of Positions of Decision Alternatives According to the Border Approximation Area

In this stage, positions of decision alternatives according to the border approximation area are determined following Equation 3.8

$$A_i \in \begin{cases} G^+ \text{ if } q_{ij} > 0 \\ G \text{ if } q_{ij} = 0 \\ G^- \text{ if } q_{ij} < 0 \end{cases} \quad (3.8)$$

To identify the best alternative, it is necessary to have the values of criteria in the upper approximate area.

Step 6: Ranking of Decision Alternatives

In this stage, S_i values are obtained for each alternative by summing the distances (q_{ij}) to the approximate area following Equation 3.9. The alternative with the highest S_i value is determined as the best alternative.

$$S_i = \sum_{j=1}^n q_{ij} \quad (3.9)$$

5. Application and Analysis

In this section of the study, the financial performances of companies in the Turkish factoring sector are analyzed using MCDA methods for the years 2021-2022. As outlined in the study design, the weights of study criteria for the years 2021 and 2022 were initially calculated using the CRITIC method. Upon completion of the criterion weighting process, the performance ranking was first conducted for the years 2021 and 2022 using the MAIRCA method. Subsequently, the same process was replicated with the MABAC method to check whether methodological differences led to a change in the performance ranking. Following this, the criterion weighting method was altered, and the analyses were revisited by weighting the criteria using the equal weighting method. Altering both

the weighting and ranking methods in the analyses allows testing the consistency of the findings and facilitates a comparison of the results.

5.1. Determination of Criterion Weights Using the CRITIC Method

The first step of the CRITIC method involves creating the decision matrix, following Equation 1.1. In this context, the decision matrices established for the years 2021 and 2022 are presented in Table 4.

Table 4. Initial Decision Matrix¹

Criteria A/Direct.	2021					
	TAK Min.	KAL Min.	ROA Max.	ROE Max.	EGG Max.	FAÖ Max.
A1	0.036	0.586	0.104	0.251	3.362	2.201
A2	0.433	0.049	0.018	0.019	1.402	0.596
A3	0.112	0.829	0.009	0.055	11.418	5.023
A4	0.106	0.726	0.042	0.152	10.844	2.606
A5	0.133	0.662	0.046	0.137	8.104	2.812
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.002	0.548	0.019	0.042	6.826	2.099
Criteria A/Direct.	2022					
	TAK Min.	KAL Min.	ROA Max.	ROE Max.	EGG Max.	FAÖ Max.
A1	0.058	0.585	0.161	0.388	3.847	2.238
A2	0.220	0.091	0.071	0.078	1.458	0.633
A3	0.008	0.877	0.040	0.330	14.484	7.067
A4	0.106	0.717	0.090	0.318	12.370	2.491
A5	0.068	0.710	0.088	0.303	9.319	3.351
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.002	0.517	0.051	0.105	6.127	1.834

The second step involves creating a normalized decision matrix, emphasizing the benefit-cost orientation of the criteria, following Equations 1.2 and 1.3. The normalized decision matrix for the years 2021 and 2022 is presented in Table 5.

Table 5. Normalized Decision Matrix

Criteria A/ Direction	2021					
	TAK Min.	KAL Min.	ROA Max.	ROE Max.	EGG Max.	FAÖ Max.
A1	0.986	0.388	0.586	0.423	0.128	0.108
A2	0.825	0.964	0.076	0.000	0.043	0.022
A3	0.955	0.128	0.025	0.067	0.481	0.261
A4	0.957	0.239	0.218	0.244	0.456	0.130
A5	0.946	0.307	0.246	0.216	0.336	0.141
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.999	0.429	0.082	0.042	0.280	0.103
Criteria A/ Direction	2022					
	TAK Min.	KAL Min.	ROA Max.	ROE Max.	EGG Max.	FAÖ Max.
A1	0.987	0.425	0.794	0.706	0.073	0.112
A2	0.952	1.000	0.315	0.107	0.014	0.030
A3	0.998	0.084	0.153	0.595	0.338	0.359
A4	0.977	0.271	0.417	0.572	0.285	0.125
A5	0.985	0.280	0.407	0.543	0.209	0.169
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	1.000	0.504	0.207	0.159	0.130	0.091

¹The analysis covers a total of 47 alternatives and calculations are made for all alternatives. However, this table and all subsequent tables include a portion of this data to prevent the tables from becoming excessively long.

In the third step, the relationship coefficient matrix, consisting of linear relationship coefficients (q_{jk}), is created following Equation 1.4. The relationship coefficient matrices for the criteria in 2021 and 2022 are presented in Table 6.

Table 6. Correlation Matrix of Criteria

2021						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
TAK	1.0000	-0.3917	-0.3947	0.0060	0.1513	0.2225
KAL	-0.3917	1.0000	0.6589	-0.2430	-0.4725	-0.7215
ROA	-0.3947	0.6589	1.0000	0.3724	-0.2820	-0.5159
ROE	0.0060	-0.2430	0.3724	1.0000	0.1784	0.2863
EGG	0.1513	-0.4725	-0.2820	0.1784	1.0000	0.4852
FAÖ	0.2225	-0.7215	-0.5159	0.2863	0.4852	1.0000
2022						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
TAK	1.0000	-0.4575	0.0824	0.2710	0.1499	0.2025
KAL	-0.4575	1.0000	0.5089	-0.5772	-0.3205	-0.7387
ROA	0.0824	0.5089	1.0000	0.1709	-0.0667	-0.4343
ROE	0.2710	-0.5772	0.1709	1.0000	0.4298	0.6701
EGG	0.1499	-0.3205	-0.0667	0.4298	1.0000	0.5512
FAÖ	0.2025	-0.7387	-0.4343	0.6701	0.5512	1.0000

In the fourth step, values for C_j are calculated for each criterion following Equations 1.5 and 1.6. The C_j values for the years 2021 and 2022 are presented in Table 7.

Table 7. C_j Values

2021						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
C_j	0.7891	1.6040	1.3270	0.8113	1.0217	1.1024
2022						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
C_j	0.6904	1.6078	1.0973	1.1375	0.7872	1.1742

In the final step of the CRITIC method, the importance weight of each criterion is calculated following Equation 1.7. The importance weights (W_j) for the respective criteria for the years 2021 and 2022 are presented in Table 8.

Table 8. Importance Weights of Criteria

2021						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
W_j	0.1186	0.241	0.1994	0.1219	0.1535	0.1656
2022						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
W_j	0.1063	0.2476	0.169	0.1752	0.1212	0.1808

5.2. Performance Evaluation of Factoring Companies Using the MAIRCA Method Based on the CRITIC Weighting Method

In this section of the study, the financial performances of factoring companies operating in Türkiye in 2021 and 2022 are analyzed using the MAIRCA method with the criterion weights calculated by the CRITIC method, and a performance ranking is established in the factoring sector.

As shown in Equation 2.1, the first step of the MAIRCA method involves creating the initial decision matrix. The decision matrix is presented in Table 4. In the second step, the preferences of alternatives are calculated using Equation 2.2 to determine the PAI. Since the decision-maker is neutral towards all alternatives, P_{Ai} is calculated as $\frac{1}{47} = 0.0212766$.

In the third step, following Equation 2.4, the theoretical ranking matrix is created. This matrix is presented in Table 9.

Table 9. Theoretical Evaluation Matrix

2021						
Direct. W	Min. TAK	Min. KAL	Max. ROA	Max. ROE	Max. EGG	Max. FAO
A1	0.0025	0.0051	0.0042	0.0026	0.0033	0.0035
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.0025	0.0051	0.0042	0.0026	0.0033	0.0035
2022						
Direct. W	Min. TAK	Min. KAL	Max. ROA	Max. ROE	Max. EGG	Max. FAO
A1	0.0023	0.0053	0.0036	0.0037	0.0026	0.0038
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.0023	0.0053	0.0036	0.0037	0.0026	0.0038

In the fourth step, considering the benefit-cost directions of the criteria and following Equations 2.5 and 2.6, the real evaluation matrix is created. This matrix is presented in Table 10.

Table 10. Real Evaluation Matrix

2021						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAO
A1	0.00249	0.00199	0.00249	0.00110	0.00042	0.00038
A2	0.00208	0.00494	0.00032	0.00000	0.00014	0.00008
A3	0.00241	0.00066	0.00011	0.00017	0.00157	0.00092
A4	0.00242	0.00122	0.00092	0.00063	0.00149	0.00046
A5	0.00239	0.00158	0.00104	0.00056	0.00110	0.00050
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.00252	0.00220	0.00035	0.00011	0.00091	0.00036
2022						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAO
A1	0.00223	0.00224	0.00285	0.00263	0.00019	0.00043
A2	0.00215	0.00527	0.00113	0.00040	0.00004	0.00011
A3	0.00226	0.00044	0.00055	0.00222	0.00087	0.00138
A4	0.00221	0.00143	0.00150	0.00213	0.00074	0.00048
A5	0.00223	0.00147	0.00146	0.00202	0.00054	0.00065
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.00226	0.00266	0.00075	0.00059	0.00034	0.00035

In the fifth step, following Equations 2.8 and 2.9, the total gap matrix is calculated. This matrix is created by taking the difference between the theoretical and real evaluation matrices and is presented in Table 11.

Table 11. Total Gap Matrix

2021						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAO
A1	0.00004	0.00314	0.00175	0.00150	0.00285	0.00314
A2	0.00044	0.00018	0.00392	0.00259	0.00313	0.00345
A3	0.00011	0.00447	0.00413	0.00242	0.00169	0.00260
A4	0.00011	0.00390	0.00332	0.00196	0.00178	0.00306
A5	0.00014	0.00355	0.00320	0.00203	0.00217	0.00303
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.00000	0.00293	0.00389	0.00248	0.00235	0.00316
2022						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAO
A1	0.00003	0.00303	0.00074	0.00109	0.00239	0.00342
A2	0.00011	0.00000	0.00246	0.00333	0.00254	0.00373
A3	0.00000	0.00482	0.00304	0.00151	0.00171	0.00247
A4	0.00005	0.00384	0.00210	0.00159	0.00184	0.00337
A5	0.00003	0.00379	0.00213	0.00170	0.00204	0.00320
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.00000	0.00261	0.00285	0.00313	0.00224	0.00350

In the seventh and final step of the MAIRCA method, following Equation 2.10, the function values (Q) of the criteria are calculated. These values are then ranked from small to large, determining the ranking of alternatives. The function values and rankings of the criteria are presented in Table 12.

Table 12. Alternative Ranking According to MAIRCA.

2021			2022		
Alternative	Q	Rank	Alternative	Q	Rank
A36	0.009787	1	A29	0.009079	1
A39	0.010148	2	A42	0.009105	2
A29	0.010783	3	A24	0.009253	3
A26	0.010798	4	A36	0.009756	4
A11	0.011073	5	A33	0.010691	5
A23	0.016286	47	A35	0.016644	47

5.3. Performance Evaluation of Factoring Companies Using the MABAC Method Based on the CRITIC Weighting Method

In this section of the study, the financial performances of factoring companies operating in Türkiye in 2021 and 2022 are analyzed using the MAIRCA method with the criterion weights calculated by the CRITIC method, and a performance ranking is established in the factoring sector.

As seen in Equation 2.1, the first step of the MAIRCA method involves creating the initial decision matrix. The decision matrix is presented in Table 4 above. In the second step, considering the benefit-cost directions of the criteria and following Equations 3.2 and 3.3, the normalized decision matrix is created. This normalized decision matrix is presented in Table 13.

Table 13. Normalized Decision Matrix

2021						
Xij+	2.475	0.948	0.173	0.567	23.269	18.689
Xij-	-2.475	-0.933	-0.168	-0.548	-22.840	-18.492
Direct.	Min.	Min.	Max.	Max.	Max.	Max.
W	0.119	0.241	0.199	0.122	0.154	0.166
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
A1	0.986	0.388	0.586	0.423	0.128	0.108
A2	0.825	0.964	0.076	0.000	0.043	0.022
A3	0.955	0.128	0.025	0.067	0.481	0.261
A4	0.957	0.239	0.218	0.244	0.456	0.130
A5	0.946	0.307	0.246	0.216	0.336	0.141
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.999	0.429	0.082	0.042	0.280	0.103
2022						
Xij+	4.559	0.950	0.200	0.539	41.058	19.589
Xij-	0.000	0.091	0.012	0.023	0.911	0.057
Direct.	Min.	Min.	Max.	Max.	Max.	Max.
W	0.106	0.248	0.169	0.175	0.121	0.181
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
A1	0.987	0.425	0.794	0.706	0.073	0.112
A2	0.952	1.000	0.315	0.107	0.014	0.030
A3	0.998	0.084	0.153	0.595	0.338	0.359
A4	0.977	0.271	0.417	0.572	0.285	0.125
A5	0.985	0.280	0.407	0.543	0.209	0.169
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	1.000	0.504	0.207	0.159	0.130	0.091

In the third step, following Equation 3.4, the criterion weights calculated in the CRITIC method are multiplied by the values of the normalized decision matrix, resulting

in a weighted normalized decision matrix. The weighted normalized decision matrix is presented in Table 14.

Table 14. Weighted Normalized Decision Matrix

2021						
W	0.1186	0.2410	0.1994	0.1219	0.1535	0.1656
TAK		KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
A1	0.2354	0.3345	0.3163	0.1735	0.1732	0.1836
A2	0.2164	0.4733	0.2145	0.1219	0.1601	0.1692
A3	0.2318	0.2718	0.2044	0.1300	0.2274	0.2089
A4	0.2321	0.2985	0.2428	0.1516	0.2235	0.1872
A5	0.2308	0.3151	0.2483	0.1482	0.2051	0.1891
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.2370	0.3445	0.2158	0.1271	0.1965	0.1827
2022						
W	0.1063	0.2476	0.1690	0.1752	0.1212	0.1808
TAK		KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
A1	0.2113	0.3527	0.3030	0.2989	0.1301	0.2010
A2	0.2075	0.4951	0.2222	0.1938	0.1229	0.1861
A3	0.2124	0.2685	0.1949	0.2794	0.1622	0.2457
A4	0.2101	0.3147	0.2394	0.2754	0.1558	0.2033
A5	0.2110	0.3169	0.2377	0.2703	0.1466	0.2113
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.2126	0.3724	0.2040	0.2030	0.1370	0.1973

In the next step, following Equations 3.5 border approximation area matrix is created. The border approximation area matrix is presented in Table 15.

Table 15. Border Approximation Area Matrix

2021	Gi	2.75E-32	1.23E-12	5.77E-31	1.45E-40	3.86E-36	6.38E-35
2022	Gi	2.21E-34	1.48E-26	1.38E-34	2.98E-30	5.06E-42	2.22E-32

In the next step, Equation 3.7 is followed to calculate the difference between the elements of the weighted decision matrix and the border approximation area matrix. This calculation results in the distances of each criterion from the border approximation area. Distances to the border approximation area are presented in Table 16.

Table 16. Distances to the Border Approximation Area

2021						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
A1	0.23543	0.33451	0.31630	0.17347	0.17323	0.18359
A2	0.21637	0.47331	0.21448	0.12190	0.16005	0.16921
A3	0.23178	0.27183	0.20445	0.13001	0.22738	0.20886
A4	0.23207	0.29850	0.24285	0.15162	0.22352	0.18721
A5	0.23077	0.31505	0.24835	0.14825	0.20510	0.18906
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.23703	0.34445	0.21575	0.12705	0.19651	0.18267
2022						
	TAK	KAL	ROA	ROE	EGG	FAÖ
A1	0.21128	0.35271	0.30305	0.29890	0.13007	0.20099
A2	0.20750	0.49514	0.22221	0.19385	0.12286	0.18614
A3	0.21245	0.26845	0.19485	0.27944	0.16218	0.24570
A4	0.21014	0.31465	0.23941	0.27539	0.15580	0.20334
A5	0.21103	0.31686	0.23770	0.27032	0.14659	0.21129
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A47	0.21257	0.37236	0.20400	0.20297	0.13695	0.19726

In the final step of the MABAC method, Equation 3.9 is followed to calculate the final values (S_i) for each evaluation criterion. These values are then ranked from highest to lowest, and the details of the performance ranking using the MABAC method are presented in Table 17.

Table 17. Rank of the Alternatives Using the MABAC Method.

2021			2022		
Alternative	S_i	Rank	Alternative	S_i	Rank
A36	154.001	1	A29	157.328	1
A39	152.303	2	A42	157.209	2
A29	149.321	3	A24	156.510	3
A26	149.251	4	A36	154.146	4
A11	147.955	5	A33	149.754	5
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A23	123.454	47	A35	121.773	47

5.4. Performance Evaluation of Factoring Companies Using the MAIRCA and MABAC Method Based on the Equal Weighting Method

In the previous sections of the study, the importance weights of the criteria are determined sequentially using the CRITIC method, and then the performance evaluation is conducted using the MAIRCA and MABAC methods. In this section, another criterion weighting method, Equal Weighting Method, is used to renew the analyses with MAIRCA and MABAC methods. In this way, the potential impact of changes in criterion weights on performance ranking is examined, and the stability of the analysis findings is tested. In this regard, initially, the criteria of the study were evenly weighted ($1/6 = 0.1666$). Then, the steps of the MAIRCA method are followed sequentially to conduct the performance evaluation. The findings related to the MAIRCA method are presented in Table 18.

Table 18. Ranking of Alternatives Using the MAIRCA Method Based on Equal Weighting.

2021			2022		
Alternative	Q	Rank	Alternative	Q	Rank
A26	0.009992	1	A42	0.007315	1
A36	0.010089	2	A29	0.008541	2
A39	0.010403	3	A24	0.00934	3
A42	0.010461	4	A33	0.009508	4
A35	0.010953	5	A36	0.009894	5
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A45	0.015943	47	A10	0.017683	47

After the performance evaluation using the MAIRCA method, the steps of the MABAC method are then followed sequentially to conduct the performance evaluation. The findings related to the MABAC method are presented in Table 19.

Table 19. Ranking of Alternatives Using the MABAC Method Based on Equal Weighting.

2021			2022		
Alternative	S_i	Rank	Alternative	S_i	Rank
A26	153.036	1	A42	165.618	1
A36	152.582	2	A29	159.855	2
A39	151.107	3	A24	156.104	3
A42	150.834	4	A33	155.313	4
A35	148.522	5	A36	153.498	5
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
A45	125.068	47	A10	116.888	47

5.5. Comparative Examination of Evaluation Results of the Methods

As previously mentioned, this study conducts a performance evaluation of factoring companies operating in the Turkish factoring sector for the 2021-2022 period. For this purpose, performance analyses were carried out using the Equal Weighting, CRITIC, MAIRCA, and MABAC methods with the created dataset. In the study, a total of 47 factoring companies were evaluated for their financial performance. However, interpreting the performance of all companies separately is quite challenging. Therefore, the research findings are interpreted based on the top-performing five companies. Detailed results for all examined companies (alternatives) within the scope of the study are available in Annex 1². Analysis results containing information about the top five companies for the years 2021 and 2022 are presented comparatively in Table 20.

Table 20. Final Performance Ranking of Factoring Companies

MAIRCA METHOD				
	2021		2022	
	Equal Weighting	CRITIC	Equal Weighting	CRITIC
1	Kapital	Şirinoğlu	Vakıf	Mert Finans
2	Şirinoğlu	Tradewing	Mert Finans	Vakıf
3	Tradewing	Mert Finans	İstanbul	İstanbul
4	Vakıf	Kapital	QNB Finans	Şirinoğlu
5	Şeker	BİEN Finans	Şirinoğlu	QNB Finans
MABAC METHOD				
	2021		2022	
	Equal Weighting	CRITIC	Equal Weighting	CRITIC
1	Kapital	Şirinoğlu	Vakıf	Mert Finans
2	Şirinoğlu	Tradewing	Mert Finans	Vakıf
3	Tradewing	Mert Finans	İstanbul	İstanbul
4	Vakıf	Kapital	QNB Finans	Şirinoğlu
5	Şeker	BİEN Finans	Şirinoğlu	QNB Finans

When examining Table 20, which presents findings related to the top five companies in the factoring sector for the years 2021-2022, the first striking observation is that the performance rankings obtained through the MAIRCA and MABAC methods remain unchanged even when weighting methods are altered. The fact that rankings did not change over both years, despite not experimenting with different evaluation methods, supports the robustness of the analysis findings. However, it is also observed that there are partial changes in performance rankings when criterion weighting methods are altered.

6. Conclusion and Evaluation

The factoring sector is a significant alternative financing method in the financial industry with its ability to convert trade receivables into cash, thereby alleviating liquidity constraints. When global factoring data are examined, the total volume of the sector worldwide is approximately 41,396,522 million dollars as of 2022. In Türkiye, this figure is around 25,688 million dollars. Türkiye's share in the global factoring sector volume increased from 0.57% in 2002 to 2.36% in 2010. However, since then, a significant decreasing trend has been observed, reaching 0.62% by the end of 2022. In the main development of the factoring sector in Türkiye, there was a period of negative growth from 2018 to 2021, but growth was achieved in 2022. During this period, the growth figures in the global factoring volume were also low, though not negative.

According to the year-end data for 2022, compared to the previous year, the profitability of the factoring sector in Türkiye has increased, with higher interest income, while non-performing loans and operating expenses have decreased. Therefore, it can be

²Detailed results for all companies (alternatives) examined within the scope of the study are included in Annex-1.

said that, in terms of efficiency, the sector had a more successful year compared to the previous one. However, when all the data is evaluated together, it can be argued that the factoring sector in Türkiye has deviated from the development trend it had achieved before 2010. Especially in developing countries like Türkiye, policymakers are recommended to make the necessary regulations to enable the sector to capture the development trend it had achieved in the past, considering its importance in meeting liquidity needs, particularly in sectors such as the industrial sector.

In terms of performance evaluation, according to the analysis results based on the CRITIC weighting method for the year 2021, the companies demonstrating the best financial performance are, respectively, Şirinoğlu, Tradewing Mert Finans, Kapital, and BIEN Finans Factoring companies. In analyses conducted through the Equal Weighting method, there is a variation in the ranking of the top five companies, replacing Mert Finans and Bien Finans with Vakıf and Şeker Factoring companies.

For the year 2022, according to the results of the performance evaluation based on the CRITIC weighting method, the companies demonstrating the best financial performance are, respectively, Mert Finans, Vakıf, İstanbul, and Şirinoğlu factoring companies. In analyses conducted through the Equal Weighting method, there are partial changes in the ranking of the top five companies; however, the top five companies with the best financial performance remain unchanged.

In the relevant period, Vakıf Factoring, being the largest company in terms of total assets, has successfully positioned itself among the most successful companies in both years. When the analysis findings are collectively evaluated, one of the significant observations is the success of factoring companies with lower total assets compared to bank-affiliated factoring companies in terms of financial performance. According to the analyses, except for Vakıf, Şeker, and QNB Finans, there are no bank-affiliated companies among the top five companies. This result is consistent with the findings reached by Bağcı & Esmer, 2016; Değer & Başdar, 2017; Gülcan, 2022, and Karakaş & Gün, 2023. In these studies, evidence has been obtained indicating that non-bank-affiliated and relatively small-scale factoring companies exhibit high financial performance compared to their counterparts. Based on the findings, it is recommended, especially for bank-affiliated and large-scale factoring companies, to take measures to enhance their performance. Researchers interested in the subject can investigate the factoring sector in Türkiye in the future using different criterion and different methods, considering scale distributions.

References

- Ayçin, E. (2020). Personel seçim sürecinde CRITIC ve MAIRCA yöntemlerinin kullanılması. *İşletme*, 1(1), 1-12.
- Bağcı, H. & Esmer, Y. (2016). PROMETHEE yöntemi ile faktoring şirketi seçimi. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 116-129. <http://dx.doi.org/10.18221/bujss.14955>
- Banerjee, P. K. (2003). Performance evaluation of Indian factoring business: A study of SBI Factors and commercial services limited, and Canbank Factors Limited. *Vision: The Journal of Business Perspective*, 7(1), 55-68.
- Değer, A. & Başdar, C. (2017). A comparison of TOPSIS and ELECTRE methods: An application on the factoring industry. *Business and Economics Research Journal*, 8(3), 627-646. Doi: 10.20409/berj.2017.70.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The Critic method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770.
- Ece, N. & Özdemir, F. (2011). Halka açık finansal kiralama ve faktoring şirketlerinin performans ölçümü ve analizinde kullanılan EVA ve TOPSİS yöntemlerinin hisse senedi değerleri ile karşılaştırmalı analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 48(561), 83-95.
- Gigović, L., Pamučar, D., Bajić, Z. & Milićević, M. (2016). The combination of expert judgment and GIS-MAIRCA analysis for the selection of sites for ammunition depots. *Sustainability*, 8(4), 1-30. <https://doi.org/10.3390/su8040372>
- Gör, Y. & Bilici, F. M. (2021). 2008-2020 yıllarını kapsayan süreçte faktoring sektörünün durumu üzerine bir değerlendirme. *Finans Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 709-718. <https://doi.org/10.29106/fesa.991133>

- Gülcan, N. (2022). Finansal kiralama ve faktoring şirketlerinin finansal performans değerlendirmesinde VIKOR yönteminin uygulanması. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(Özel Sayı), 235-247. <https://doi.org/10.30784/epfad.1148935>
- Gürol, B. (2018). Faktoring, finansal kiralama ve leasing sektörlerinin performanslarının TOPSIS, yöntemi ile ölçülmesi: Türkiye karşılaştırması, *Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 61-73.
- <https://www.fkb.org.tr/raporlar-ve-yayinlar/raporlar/factoring-sektor-raporlari/> (Accessed on 15 December 2023).
- Janekova, J. (2012). Faktoring-alternative source of a company financing. *Annals of the Faculty of Engineering Hunedoara. International Journal of Engineering*, 10(3), 303-306.
- Kahramani Koç, A. (2023). Ulaştırma ve depolama sektöründeki şirketlerin finansal performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ile analizi, Unpublished doctoral dissertation, Kafkas University.
- Karakaş, Y. S. & Gün, M. (2023). *Borsa İstanbul'da işlem gören finansal kiralama ve faktoring işletmelerinin TOPSIS yöntemiyle performans analizi*. 1st edition, İKSAD Publishing House, Ankara, Türkiye. <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10145338>
- Kaur, H., & Dhaliwal, N. K. (2014). Financial analysis of factoring companies in India: A study of SBI Global Factors and Canbank Factors. *International Journal of Research in Management, Science & Technology*, 2(1), 30-34. https://www.researchgate.net/publication/351350880_Financial_Analysis_of_Factoring_Companies_in_India_A_Study_of_SBI_Global_Factors_and_Canbank_Factors
- Klapper, L. (2006). The role of factoring for financing small and medium enterprises. *Journal of Banking & Finance*, 30(11), 3111-3130. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2006.05.001>
- Ova, A. (2022). Evaluation of Turkish factoring company performances using TOPSIS method, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 20(43), 29-47. <https://doi.org/10.35408/comuybd.836726>
- Özbek, A. & Erol, E. (2017). Ranking of factoring companies in accordance with ARAS and COPRAS. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 7(2), 105-116. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARAFMS/v7-i2/2876>
- Özçelik, H. & Küçükçakal, Z. (2019). BIST'de işlem gören finansal kiralama ve faktoring şirketlerinin finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 81, 249- 270. <https://doi.org/10.25095/mufad.510675>
- Özdemir, Z. (2005). Dış ticaret finansman tekniklerinden faktoring ve forfaiting işlemleri. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 194-224.
- Pamuçar, D. & Ćirović, G. (2015). The selection of transport and handling resources in logistics centers using Multi-Attributive Border Approximation Area Comparison (MABAC). *Expert Systems with Applications*, 42(6), 3016-3028. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2014.11.057>
- Pamucar, D. S., Tarle, S. P. & Parezanovic, T. (2018). New hybrid Multi-Criteria Decision-Making DEMATEL-MAIRCA Model: Sustainable selection of a location for the development of multimodal logistics centre. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 1641-1665.
- Selimler H. & Taş, C. (2019). Finansman, faktoring ve leasing şirketlerinin kredi yönetim performansının TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi: (2015-2018). *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3), 286-306. <https://doi.org/10.29106/fesa.595430>
- Ulutaş, A. (2019). Entropi ve MABAC yöntemleri ile personel seçimi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 1152-1573. <https://doi.org/10.26466/opus.580456>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Hakan YILDIRIM (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Hakan YILDIRIM (100%)

Annex 1. Performance Ranking of All Factoring Companies for the Period of 2021-2022

	EQUAL W.				CRITIC			
	MAIRCA		MABAC		MAIRCA		MABAC	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022
1	Kapital	Vakıf	Kapital	Vakıf	Şirinoğlu	Mert Finans	Şirinoğlu	Mert Finans
2	Şirinoğlu	Mert Finans	Şirinoğlu	Mert Finans	Tradewing	Vakıf	Tradewing	Vakıf
3	Tradewing	İstanbul	Tradewing	İstanbul	Mert Finans	İstanbul	Mert Finans	İstanbul
4	Vakıf	QNB Finans	Vakıf	QNB Finans	Kapital	Şirinoğlu	Kapital	Şirinoğlu
5	Şeker	Şirinoğlu	Şeker	Şirinoğlu	BİEN Finans	QNB Finans	BİEN Finans	QNB Finans
6	Garanti	Garanti	Garanti	Garanti	İstanbul	ABC	İstanbul	ABC
7	VDF	ABC	VDF	ABC	Bayramoğlu	Garanti	Bayramoğlu	Garanti
8	TEB	Deniz	TEB	Deniz	Vakıf	Deniz	Vakıf	Deniz
9	Mert Finans	VDF	Mert Finans	VDF	VDF	TEB	VDF	TEB
10	İstanbul	TEB	İstanbul	TEB	Ekspo	VDF	Ekspo	VDF
11	BİEN Finans	Çağdaş	BİEN Finans	Çağdaş	ABC	Çağdaş	ABC	Çağdaş
12	İş	İş	İş	İş	Şeker	Acar	Şeker	Acar
13	ABC	TAM Finans	ABC	TAM Finans	Garanti	TAM Finans	Garanti	TAM Finans
14	QNB Finans	Anadolu	QNB Finans	Anadolu	Anadolu	Lider	Anadolu	Lider
15	Anadolu	Akdeniz	Anadolu	Akdeniz	TEB	Anadolu	TEB	Anadolu
16	Ekspo	Lider	Ekspo	Lider	İş	Akdeniz	İş	Akdeniz
17	Yapı Kredi	Yapı Kredi	Yapı Kredi	Yapı Kredi	QNB Finans	Akın	QNB Finans	Akın
18	Halk	Akın	Halk	Akın	Destek Finans	İş	Destek Finans	İş
19	Destek Finans	Kent Finans	Destek Finans	Kent Finans	Acar	Yapı Kredi	Acar	Yapı Kredi
20	Başer	AK	Başer	AK	Halk	Ekspo	Halk	Ekspo
21	Bayramoğlu	GSD	Bayramoğlu	GSD	Başer	Kent Finans	Başer	Kent Finans
22	Deniz	Halk	Deniz	Halk	Yapı Kredi	GSD	Yapı Kredi	GSD
23	Akdeniz	Ekspo	Akdeniz	Ekspo	Tuna	AK	Tuna	AK
24	Çağdaş	Acar	Çağdaş	Acar	Akın	Doruk	Akın	Doruk
25	TAM Finans	Doruk	TAM Finans	Doruk	Akdeniz	Halk	Akdeniz	Halk
26	Akın	Huzur	Akın	Huzur	Optima	Huzur	Optima	Huzur
27	Optima	Arena Finans	Optima	Arena Finans	Deniz	Optima	Deniz	Optima
28	Doruk	Fiba	Doruk	Fiba	Doruk	Fiba	Doruk	Fiba
29	Tuna	Destek Finans	Tuna	Destek Finans	Çağdaş	Arena Finans	Çağdaş	Arena Finans
30	Atılım	Optima	Atılım	Optima	TAM Finans	Destek Finans	TAM Finans	Destek Finans
31	Kent Finans	Kapital	Kent Finans	Kapital	Atılım	Kapital	Atılım	Kapital
32	Lider	Ulusal	Lider	Ulusal	Zorlu	Zorlu	Zorlu	Zorlu
33	GSD	Parafinans	GSD	Parafinans	Kent Finans	Ulusal	Kent Finans	Ulusal
34	Zorlu	Atılım	Zorlu	Atılım	GSD	Parafinans	GSD	Parafinans
35	Acar	Zorlu	Acar	Zorlu	Creditwest	BİEN Finans	Creditwest	BİEN Finans
36	AK	Tuna	AK	Tuna	Lider	Atılım	Lider	Atılım
37	Parafinans	BİEN Finans	Parafinans	BİEN Finans	AK	Tuna	AK	Tuna
38	Creditwest	Başer	Creditwest	Başer	Sümer	Creditwest	Sümer	Creditwest
39	Sümer	Eko	Sümer	Eko	Parafinans	Başer	Parafinans	Başer
40	Fiba	Creditwest	Fiba	Creditwest	Fiba	Eko	Fiba	Eko

41	MNG	MNG	MNG	MNG	MNG	MNG	MNG	MNG
42	Ulusal	Sümer	Ulusal	Sümer	Yeditepe	Bayramoğlu	Yeditepe	Bayramoğlu
43	Arena Finans	Yeditepe	Arena Finans	Yeditepe	Eko	Sümer	Eko	Sümer
44	Yeditepe	Yaşar	Yeditepe	Yaşar	Ulusal	Yaşar	Ulusal	Yaşar
45	Huzur	Şeker	Huzur	Şeker	Yaşar	Tradewing	Yaşar	Tradewing
46	Eko	Tradewing	Eko	Tradewing	Arena Finans	Yeditepe	Arena Finans	Yeditepe
47	Yaşar	Bayramoğlu	Yaşar	Bayramoğlu	Huzur	Şeker	Huzur	Şeker

Günün Yirmi Dört Saati Devam Eden Kamu Hizmetlerinde Memurların Çalışma Süreleri

Çınar Can EVREN¹

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, cinar.evren@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3685-5046

Öz: Anayasa'ya göre dinlenmek, çalışanların hakkıdır (m. 50). Yine Anayasaya göre memurların (ve diğer kamu görevlilerinin) hak ve yükümlülükleri kanunla düzenlenir (m. 128). Anayasa madde 50 ve 128 hükümlerine istinaden kanun koyucu başta 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu (DMK) olmak üzere personel mevzuatında çalışma sürelerini belirlemiştir. Bu süreler kural olarak haftalık belirlenmiş olup, 40 saattir. Memurların kanunda düzenlenen çalışma süreleri içinde görevlerinin başına bulunması ve görevlerini bizzat ifa etmeleri onların yükümlülüklerindendir. Ancak sağlık ve kolluk gibi bazı kamu hizmetleri nitelikleri gereği günün 24 saati sunulmak zorunda olan hizmetlerdir. Bu hizmetlerin yerine getirilmesinde çalışan personelin ise vardiyalı çalışması esas olduğundan, her zaman için kanunda haftalık olarak belirlenmiş bu sürele uyulması mümkün olmamaktadır. Nitekim bunu öngören kanun koyucu DMK'nin 101. maddesinde konuyu ayrıca düzenleme gereği duymuştur. Bu hükümler (m. 99 ve 101) birlikte değerlendirildiğinde ve mahkemelerin konu hakkındaki içtihatları da gözetildiğinde, haftalık 40 saatlik çalışma süresinin asgari ya da azami süre olmadığı; bazı kamu hizmetleri için işin niteliği, personel sayısı gözetilmek suretiyle 40 saatten daha az çalışma süreleri belirlenebileceği; çalışma süresinin haftalık 40 saati geçmesi halinde ise bunun karşılığında memura ek ödeme yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çalışma süresi, dinlenme hakkı, memur, kamu hizmeti.

Jel Kodları: K10, K23, K49

Working Hours Of Civil Servants In Public Services That Continue Twenty-Four Hours A Day

Abstract: According to the Constitution of the Republic of Turkey, it is the right of employees to rest (art. 50) and the rights and obligations of civil servants are regulated by law (art. 128). Referring to these articles, the legislator has specified the working hours in personnel legislation, especially the Civil Servants Law No. 657. Generally, these working hours are determined as 40 hours per week. One of the obligations of civil servants is to be on duty and perform duties personally within the working hours regulated in the legislation. Besides, some public services such as health and law enforcement are services that must be provided 24 hours a day due to their nature. Since it is essential for the personnel working in shifts to provide such services, it is not always possible to comply with these weekly working hours determined by law. Anticipating this, the legislator had need for regulating the issue separately in art. 101 of the Civil Servants Law No. 657. When 99 and 101. articles of Civil Servants Law No. 657 are evaluated together and the jurisprudence of the courts on the subject is taken into consideration, it is understood that the 40 hours weekly working is not the minimum or maximum duration. The conclusion that emerges from these explanations is as follows: For some public services, such as health and law enforcement, working hours of less than 40 may be determined, taking into account the nature of the work and the number of personnel. And if the working hours exceed 40 hours per week, additional payment must be made to the civil servants.

Keywords: Working hours, right to rest, civil servant, public service.

Jel Codes: K10, K23, K49

Atıf: Evren Ç. C. (2024). Günün Yirmi Dört Saati Devam Eden Kamu Hizmetlerinde Memurların Çalışma Süreleri, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 303-311.
<https://doi.org/10.30586/pek.1459701>

Geliş Tarihi: 28.03.2024
Kabul Tarihi: 21.04.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Makalede kapsamı gereksiz yere genişletmemek için memurların hak, yükümlülük ve ödevlerinin neler olduğu üzerinde durulmayacaktır. Bu konulara idare hukuku kitaplarında, konuyla ilgili monografi ve makalelerde zaten yer verilmektedir. Makalede anlatılmak istenen, memurun çalışma saatleri içinde hizmetin başında bulunması yükümlülüğü de değildir. O nedenle bu konuya da kısaca değinilecektir. Burada tartışılmak istenen, bahsi geçen bu yükümlülükle ilgili olarak, memurların (ve diğer kamu görevlilerinin) özellikle de yerine getirmekle yükümlü oldukları kamu hizmetlerini günün 24 saati kesintisiz bir biçimde sunmak zorunda olanların, çalışma sürelerinin ne olduğudur.

İdare hukuku yazınına bakıldığında memurların çalışma sürelerinin, genel olarak, memurların yükümlülükleri başlığı altında, hizmeti şahsen ve kesintisiz olarak görme ödevi alt başlığında incelendiği görülmektedir. Ancak bu eserlerin hiçbirinde, çalışma saatleri hususunda, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun (DMK) 99 ve devamı maddelerinin metne işlenmesinden öteye gidilmediği ifade edilmelidir.

Her ne kadar başta DMK olmak üzere kamu görevlilerine ilişkin mevzuatın açık olduğu; bir tartışmaya gerek olmadığı ileri sürülebilirse de uygulama ne yazık ki bu şekilde seyretmemekte; günün 24 saati devamlılık gösteren kamu hizmetlerinde görevli olan hekim, hemşire, itfaiyeci, polis, hava trafik kontrolörü gibi memur ve diğer kamu görevlilerinin vardiyalı çalışma veya mevcut vardiyalardaki değişiklik talepleri DMK m. 101 hükmü görmezden gelinerek, madde 99 hükmü gerekçe gösterilerek reddedilebilmektedir.

2. Genel Olarak Memurların Yükümlülükleri, Özel Olarak Memurların Çalışma Saatleri İçinde İşbaşında Bulunma ve Hizmeti Bizzat İfa Etme Görevi

Memuriyet bir statüdür. Bir kişi memur olduğunda memur olmayan bir kişinin tabi olmadığı bir kısım yükümlülüklerle ve yasaklara tabi olmakta, ayrıca yine bir kısım haklara da sahip olmaktadır (Günday, 2013, s. 602; Giritli, 1983, s. 287). Nitekim Chapman'a göre *"Bir memurun serbestliği, yüklendiği özel görevlerin ve işgal ettiği mevkiin icabı olarak taşıdığı sorumluluklar dolayısıyla bir vatandaşa oranla daha fazla kısıtlanmıştır."* (Chapman, 1970, s. 129). Memuriyetin bir statü olması ise memurların hak ve yükümlülüklerinin önceden kanunla düzenlenmesini gerektirir. Memurluk güvencesi olarak da ifade edilen bu durum Anayasa'nın 128/2. maddesinde *"Memurların ve diğer kamu görevlilerinin nitelikleri, atanmaları, görev ve yetkileri, hakları ve yükümlülükleri, aylık ve ödenekleri ve diğer özlük işleri kanunla düzenlenir."* şeklinde ifade edilmektedir. Nitekim Anayasa'nın bu hükmüne istinaden başta DMK olmak üzere pek çok personel kanununda ve bunlara dayanan düzenleyici işlemlerde kamu görevlilerinin hak, yükümlülük ve ödevleri düzenlenmektedir.

Memurlar için başta Anayasa olmak üzere kanunlarla getirilen yükümlülükler, kamu hizmetinin kesintiye uğramadan, memurun şahsi menfaatlerini kamu yararının üstünde tutmasını önlemek ve kamu hizmetinin kamu yararına uygun şekilde karşılanmasını sağlamak amaçlıdır (Derbil, 1959, s. 359; Onar, 1966, s. 1171; Giritli, 1983, s. 287; Günday, 2013, s. 602). Diğer bir ifade ile, kamu hizmetine hâkim olan ilkelerden süreklilik, eşitlik (ve tarafsızlık) ilkelerini gerçekleştirmek amacına matuftur.

Yukarıda da ifade edildiği üzere memurlar, yürütmekle görevli oldukları kamu hizmetlerini, kesintisiz biçimde, eşitlik ve tarafsızlık ilkelerine uygun olarak yerine getirmelidirler. Memurlar görevlerini yaparken, anayasa ve kanunlarla kendilerine yüklenen ödevlere uymak ve bunların hükümlerine dikkat etmek zorundadırlar (Giritli vd., 2013, s. 743).

Başta DMK olmak üzere mevzuatta memurların görevlerini yerine getirirken uymaları gereken bazı yükümlülükler düzenlenmiş olup bunlar şu şekilde özetlenebilir Onar, 1966, s. 1171 vd; Akgüner, 2014, s. 131 vd; Gözübüyük ve Tan, 2013, s. 857 vd; Atay, 2016, s. 880 vd; Günday, 2013, s. 602 vd; Çağlayan, 2018, s. 512 vd; Evren ve Uçar, 2020, s. 101 vd; Akyılmaz vd., 2023, s. 725):

- Memurlar görevlerini Anayasa'ya bağlı kalarak, yasalara saygılı bir biçimde ve Devlet menfaatlerini gözeterek yerine getirirler. (Anayasa m. 129/1, DMK m. 6/1 ve 7/2).
- Memurların görevlerini “tarafsız” biçimde ifa etmeleri gerekir (DMK m. 7/1).
- Devlet memurları iş birliği içinde çalışmalı ve resmi sıfatlarının gerektirdiği itibar ve güvene layık olduklarını hizmet içindeki ve dışındaki davranışlarıyla göstermelidirler (DMK m. 8, 9).
- Memurlar amirlerinin emrine uymakla yükümlüdürler (Anayasa m. 137/1 ve DMK m. 11).
- Memurlar mal bildiriminde bulunmak zorundadırlar (Anayasa m. 71, DMK m. 14, 3628 sayılı Mal Bildiriminde Bulunulması, Rüşvet ve Yolsuzluklarla Mücadele Kanunu).
- Memurların görevleri ile ilgili resmî belge araç ve gereçleri, yetki verilen mahaller dışına çıkarmama, bunları özel işlerinde kullanmama ve görev icabı kendilerine teslim edilen bu resmî belge, araç ve gereçleri görev sonunda iade etme yükümlülükleri bulunmaktadır (DMK m. 16).
- Memurlar mevzuatın öngördüğü kılık ve kıyafet kurallarına uymak mecburiyetindedirler (DMK ek madde 19, Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelik).
- Memurlar çalışma saatleri içinde işbaşında bulunmalı ve görevlerini bizzat ifa etmelidirler (DMK m. 99).

Kanunda öngörülen bu yükümlülüklerle uyulmaması veya yine kanunda öngörülmüş olan yasaklara aykırı davranılması, memurun mali, disiplin veya cezai sorumluluğunu doğurur.

Yukarıda kısaca aktarılan yükümlülüklerden makale konusu ile ilgili olan, memurların hizmeti şahsen ve kesintisiz olarak sunma ve günlük çalışma saatleri içinde işbaşında bulunma yükümlülüğüdür (Kalabalık, 2019, s. 478; Gözübüyük, 2015, s. 219; Sancakdar vd., 2019, s. 382; Gözübüyük ve Tan, 2013, s. 859; Giritli vd., 2013, s. 749; Günday, 2013, s. 603). Kamu hizmetinin yürütülmesinde, çalışma gün ve saatlerine uyulması zorunluluğu kamu hizmetlerinin sürekliliği ilkesinin bir gereğidir (Akyılmaz vd., 2023, s. 728). Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri İle Başvuru Usul Ve Esasları Hakkında Yönetmelik m. 6’da da “Kamu görevlileri, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde; halkın günlük yaşamını kolaylaştırmayı, ihtiyaçlarını en etkin, hızlı ve verimli biçimde karşılamayı, hizmet kalitesini yükseltmeyi, halkın memnuniyetini artırmayı, hizmetten yararlananların ihtiyacına ve hizmetlerin sonucuna odaklı olmayı hedefler.” hükmüne yer verilmeyle, lafzen olmasa da memurun mesai saatlerinde görevinin başında bulunması gereği ortaya konmaktadır¹.

Memurların en temel görevi kamu hizmetini şahsen ve kesintisiz görmek olup bu görevin çeşitli sonuçları bulunmaktadır (Gözler, 2019, s. 753). Bu cümleden olmak üzere;

- Memurlar kanunun öngördüğü haller dışında görevlerini bırakamazlar (Onar, 1966, s. 1171; Giritli, 1983, s. 288).
- Memurlar görevlerini kanunun öngördüğü durumlar dışında bir başkasına devredemezler (Çağlayan, 2018, s. 514).
- Memurlar kural olarak bulundukları kadro dışında başka bir görevde çalıştırılmazlar².

1 Konuya ilişkin ilginç bir hüküm İller Bankası Anonim Şirketi İnsan Kaynakları Yönetmeliği’nin “devam zorunluluğu” başlıklı 7. maddesinde yer almaktadır: “Personel, çalışma saatleri içinde görevinin başında bulunur ve çalışmasının tümünü işine hasreder.” Hükümü ilginç kılan ise olması gerekenin bir kez de mevzuata işlenmiş olmasıdır.

2 “Kendini belirli bir kamu hizmetine bağlamış ve hasretmiş bulunan memur, başka bir görevi üstüne alamaz, diğer bir işle meşgul olamaz.” (Giritli, 1983, s. 290). “Çünkü, her memur sadece bir kadroya atanabilir ve bu kadroyu işgal edebilir.” (Akgüner, 2014, s. 149). DMK m. 87’de ikinci görev yasağı ve 88’de ise bunun istisnaları düzenlenmektedir. Yine DMK m. 28’de düzenlenen “ticaret ve diğer kazanç getirici faaliyetlerde bulunma yasağı”

- Memurlar görevlerini kesintisiz bir biçimde ifa etmekle yükümlüdürler.

DMK'da "özürsüz veya izinsiz olarak göreve geç gelmek, erken ayrılmak, görev mahallini terketmek", "özürsüz olarak bir veya iki gün göreve gelmemek", "özürsüz ve kesintisiz 3 - 9 gün göreve gelmemek", "özürsüz olarak bir yılda toplam 20 gün göreve gelmemek" fiilleri disiplin cezasını gerektiren disiplin suçları olarak düzenlenmiştir. Yine bu yükümlülükle bağlantılı olarak, memurların grev yapmaları (Anayasa m. 53, 54 ve DMK m. 27) ve kural olarak³, iş bırakmaları veya yavaşlatmaları da yasaktır.

3. Genel Olarak Memurların Çalışma Süresi Ve Günün 24 Saati Süreklilik Arz Eden Hizmetlerde Çalışma Sürelerinin Belirlenmesi

Sağlık, kolluk gibi bir kısım kamu hizmetleri⁴ günün 24 saati, haftanın 7 günü ve yılın 365 günü kesintisiz bir biçimde yerine getirilmesi gereken faaliyetlerdir⁵. Bu tür hizmetleri yerine getiren personel için hata payı yoktur. Zira yapacakları ufak bir hata kendilerinin veya başkalarının can veya mal kaybına ya da bunların zarara uğramasına neden olabilir. Bu açıdan bu nitelikteki personelin fiziksel ve ruhsal durumu, sundukları hizmetlerin iyi ya da kötü işlemesine doğrudan etki edecek niteliktedir. Örneğin bir çalışmada hava trafik kontrolör kaynaklı kazalara sebep olan faktörler incelenmiş ve sonuçlara göre hava trafik kontrolör kaynaklı havacılık kazalarına yol açan en önemli ana kriterin iş yükü olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda iş yükü için en çok dikkat çekilen husus ise çalışma saatleri olmuştur (Hajiyeva, 2023, s. 73.)

Memurların çalışma süreleri DMK m. 99 ve devamında düzenlenmektedir. Yine bir kısım diğer personel kanununda da DMK'daki hükümlere paralel düzenlemelere yer verildiği görülmektedir⁶. DMK m. 99 "Memurların haftalık çalışma süresi genel olarak 40 saattir." ve m. 101 ise "Günün yirmidört saatinde devamlılık gösteren hizmetlerde çalışan Devlet memurlarının çalışma saat ve şekilleri kurumlarınca düzenlenir." hükümlerini havidir⁷.

DMK'da günlük çalışma saati yerine haftalık çalışma saati öngörülmüştür (Gözübüyük, 2015, s. 218). Günlük yerine haftalık çalışma süresi öngörülmesi, belirli meslek grupları için çalışma sürelerinin daha esnek düzenlenmesine imkân verecek niteliktedir. Nitekim hemen 101. maddedeki düzenleme de bu görüşü destekler niteliktedir.

da bir yandan memurların tarafsızlığını sağlamak, bir yandan da görevlerini ihmal etmeleri sonucunu doğuracak başka işlerle ilgilenmelerini önlemek amaçlı getirilmiş bir yasak olarak değerlendirilebilir.

3 DMK m. 26: "Devlet memurlarının kamu hizmetlerini aksatacak şekilde memurluktan kasıtlı olarak birlikte çekilmeleri veya görevlerine gelmemeleri veya görevlerine gelip Devle hizmetlerinin ve işlerinin yavaşlatılması veya aksatılması sonucunu doğuracak eylem ve hareketlerde bulunmaları yasaktır." Kanuni düzenleme bu yönde olmakla birlikte Danıştay'ın içtihadı ile Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuru üzerine verdiği kararlar aksi yönde olabilmektedir. Anayasa Mahkemesi'nin Selda Demir Taze Başvurusu, (Başvuru No. 2014/7668) ile Tayfun Cengiz Başvurusu (Başvuru No. 2013/8463) ve Danıştay'ın bir kısım kararında (örneğin DİDDK, E. 2020/1, K. 2020/35) sendika üyesi kamu görevlilerinin, sendikanın yapacağı iş bırakma eylemine katılmaları halinde disiplin cezası ile cezalandırılmayacakları ancak bunun için yapılan eylemin üye kamu görevlilerinin sosyal ve özlük haklarının iyileştirilmesi amacıyla yönelik olması gerektiği belirtilmektedir.

4 Kolluk faaliyetleri de kanun koyucu tarafından, kamu düzenini korumak suretiyle kamu yararını tatmine yönelik faaliyetler olarak düzenlendiğinden, temel hak ve hürriyetlerle yakından ilgili kamu hizmetidir. Danıştay da kolluk faaliyetlerinin özellikleri olan bir kamu hizmeti olduğu görüşündedir: "emniyet hizmeti; sıkı bir hiyerarşik disiplin gerektiren ve icabında güç kullanma yetkisi olan, kamu düzeninin tesisi bakımından hayati önem taşıyan, gecikmesi ve aksaması durumunda kamu düzeni yönünden telafisi güç veya imkansız zararların doğmasına yol açabilen bir kamu hizmetidir." D11D: 10.04.2018, E. 2018/148, K. 2018/1957, Lexpera.

5 "2559 sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun 2. maddesinde ise polisin kamu düzeni ve kamu güvenliğinin sağlanmasından sorumlu olduğu, bahsedilen hukuki durum ve günlük hizmetlerinin yirmidört saat devam eden niteliği dikkate alınarak..." D12D: 26.05.2021, E. 2018/3775, K. 2021/3157, DBB; "Yukarıda açıklamalarına yer verilen mevzuatın (Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliği) değerlendirmesinden, hastanelerde sunulan sağlık hizmetinin, günün yirmidört saatinde devamlılık gösteren hizmetlerden olduğu..." D5D: 09.11.2015, E. 2013/7100, K. 2015/8746, DBB; "... yedek personel listesinde adı yazılı olanların her an nöbete gelecekmiş gibi hazırlıklı bulunmaları ve kendisi ile iletişim kurulabilecek durumda bulunmaları, yürütülen görevin niteliği ve özeliği gereği olup, acil sağlık hizmetlerinin kesintisiz olarak yerine getirilecek kamu hizmetlerinden olması nedeniyle..." DİDDK: 10.03.2022, E. 2021/2771, K. 2022/815, DBB.

6 926 sayılı Türk Silâhlı Kuvvetleri Personel Kanunu ek madde 2: "Subay, astsubay, uzman çavuş ve uzman jandarmaların haftalık çalışma süresi genel olarak 40 saattir." Ayrıca bkz. Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu İnsan Kaynakları Yönetmeliği m. 43/1; İller Bankası Anonim Şirketi İnsan Kaynakları Yönetmeliği m. 57/1; Sermaye Piyasası Kurulu Personel Yönetmeliği m. 23.

7 Bu hükümlere paralel bir düzenleme için bkz. 399 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Personel Rejiminin Düzenlenmesi ve 233 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname m. 20; Sözleşmeli Personel Çalıştırılmasına İlişkin Esaslar m. 13.

DMK m. 99 ve 101 hükümleri göz önünde bulundurularak ortaya çıkabilecek bir kısım belirsizliklerin giderilmesi gerekir. Bunlardan ilki 99. maddede yer alan 40 saatlik çalışma süresinin asgari veya azami süre olup olmadığı; ikincisi ise 24 saat devamlılık gösteren kamu hizmetlerinde farklı çalışma sürelerinin belirlenip belirlenemeyeceğidir.

A. DMK m. 99’da öngörülen haftalık 40 saatlik çalışma süresi asgari ya da azami süredir?

DMK’nın “Çalışma saatleri” başlıklı 99. maddesine göre; “Memurların haftalık çalışma süresi genel olarak 40 saattir. / Bu süre Cumartesi ve Pazar günleri tatil olmak üzere düzenlenir. / Ancak bu kanuna, özel kanunlara, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine veya bunlara dayanılarak çıkarılacak yönetmeliklerle, kurumların ve hizmetlerin özellikleri dikkate alınmak suretiyle farklı çalışma süreleri tespit olunabilir. / Cumhurbaşkanı, yurt dışı kuruluşlarda hizmetin gerektirdiği hallerde, hafta tatilini Cumartesi ve Pazardan başka günler olarak tespit edebilir”.

Maddenin lafzından anlaşılacağı üzere, kanun koyucu memurların çalışma saatine ilişkin “genel” bir düzenleme yaparak haftalık çalışma süresini –cumartesi ve pazar günleri tatil olmak kaydıyla– 40 saat olarak belirlemiştir⁸. Hükümde geçen “genel olarak” ifadesi bu kuralın istisnası olacağının da göstergesidir. Buna göre kanunda belirtilen özel hallerde ya da kanunun cevaz verdiği hallerde, hizmetin niteliği de göz önünde bulundurulmak suretiyle, bu süre “daha çok” ya da “daha az” olabilir. Örneğin 3153 sayılı Radyoloji, Radyom Ve Elektrikle Tedavi Ve Diğer Fizyoterapi Müesseseleri Hakkında Kanun ek madde 1’de “İyonlaştırıcı radyasyonla teşhis, tedavi veya araştırmanın yapıldığı yerler ile bu iş veya işlemlerde çalışan personelin haftalık çalışma süresi 35 saattir.” hükmü yer almaktadır. Danıştay da Devlet memurlarının haftalık çalışma sürelerinin tüm kamu personeli açısından tek bir esasa bağlanmadığını, kurumların veya görülen hizmetin özelliklerine göre farklı çalışma esas ve sürelerinin belirlendiğini ifade etmektedir⁹.

Kanun koyucu 40 saatlik süreyi memurların tabi olacağı “en az” haftalık çalışma süresi olarak düzenlememiştir. Zira bir kere kanun koyucunun amacı, söz konusu süreyi asgari (en az) süre olarak belirlemek olsa idi söz konusu hükümde “genel olarak” ifadesi yerine “en az” ifadesini kullanırdı. Nitekim DMK’da asgari sınırları belirlemek için pek çok hükümde “en az” ifadesi ile sınırlama yapılmıştır. Örneğin sözleşmeli personel kadrosundan “Memur kadrolarına atananlar, aynı yerde en az bir yıl daha görev yapar” (DMK m. 4/B–3). “Memurun kademe ilerlemesinin yapılabilmesi için bulunduğu kademedeki en az bir yıl çalışmış olması ve bulunduğu derecede ilerleyebileceği bir kademenin bulunması şartları aranır” (DMK m. 64).

Diğer taraftan kanun koyucu DMK’da “genel olarak” koyduğu kuralları, “asgari şart” olarak koymadığını kendi getirdiği istisnalarla da açıkça göstermiştir. Örneğin, “Memuriyete girişte yaş” başlıklı 40. maddenin 1. fıkrasında genel kuralı, tıpkı 99 uncu maddedeki gibi “genel olarak” ifadesi ile şu şekilde belirlemiştir: “Genel olarak 18 yaşını tamamlayanlar Devlet memuru olabilirler”. Hemen ikinci fıkrada ise genel kural olan 18 yaşın altında bir yaş düzenlemesi ile kurala istisna getirmiştir: “Bir meslek veya sanat okulunu bitirenler en az 15 yaşını doldurmuş olmak ve Türk Medeni Kanununun 12 nci maddesine göre kazai rüşt kararı almak şartıyla Devlet memurluklarına atanabilirler”.

DMK’nın değişik 178. maddesi gereğince düzenlenen Fazla Çalışmanın Uygulama Esaslarını Gösterir Yönetmelik m. 3’de ise fazla çalışma şu şekilde tanımlanmaktadır:

“A) Fazla çalışma: Devlet Memurlarının, genel olarak haftalık çalışma süresi olan, 40 saatin üstünde yaptıkları çalışma, fazla çalışmadır.

⁸ Benzer hükümler için bkz. 4924 sayılı Eleman Temininde Güçlük Çekilen Yerlerde Sözleşmeli Sağlık Personeli Çalıştırılması İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun m. 5/6; Posta Ve Telgraf Teşkilatı Anonim Şirketinde Çalıştırılacak İdari Hizmet Sözleşmeli Personel Hakkında Yönetmelik m. 49/1; Sözleşmeli Personel Çalıştırılmasına İlişkin Esaslar m. 13/1.

⁹ D8D: 10.07.2009, E. 2006/1310, K. 2009/4561, yayımlanmamış karar.

Bu Yönetmeliğin uygulanması yönünden, özel Kanunlarda mevcut yahut Devlet Memurları Kanunu'na veya Özel Kanunlara dayanılarak çıkarılacak Tüzük ve Yönetmeliklerdeki:

a) Haftalık çalışma süreleri 40 saatten az olan Devlet Memurlarının 40 saatten fazla çalıştıkları süre;

b) Haftalık çalışma süreleri 40 saatten fazla olan Devlet Memurlarının; Özel Kanunlarında mevcut veya Devlet Memurları Kanunu ya da Özel Kanunlara dayanılarak çıkarılacak Tüzük ve Yönetmeliklerde belirtilen süreden fazla çalıştıkları süre;

Fazla çalışma sayılır."

Aktarılan hükümlerden de görüleceği üzere, sadece DMK'da değil; diğer mevzuatta da haftalık çalışma süresinin 40 saatten az veya fazla olabileceği düzenlenmiştir. Kamu görevlisinin mevzuatta düzenlenmiş olan süreden daha fazla çalıştırılması halinde "fazla çalışma" gündeme gelir¹⁰.

Fazla çalışma halinde kamu görevlisine ücret ödemesi veya izin verilmesi Anayasa'da düzenlenen (m. 18) angarya yasağının bir sonucudur. Nitekim Danıştay, sözleşmeli personele mevzuatta belirtilen saatlerden fazla çalışma zorunluluğu getiren ve karşılığında herhangi bir ek ücret talep edilemeyeceğini öngören işlemi, angarya yasağına aykırı bulmuştur¹¹. Hatta Yüksek Mahkeme "... çalışma günlerinde izin hakkını kullanan personelin, çalışma günleri dışında mesai yaptırılmak ve bu mesaisine karşılık fazla çalışma ücreti ödenmemek suretiyle, Anayasal ve yasal düzenlemelerle tanınan izin ve dinlenme hakkının ortadan kaldırılması sonucunu doğuracağı açıktır." gerekçesiyle mesai saatleri içinde kullanılan yıllık izin, sıhhi izin, mazeret izni, sendikal izinler sebebiyle fiili olarak iş başında geçmeyen sürelerin haftalık 40 saatlik çalışma süresinin hesabında dikkate alınmamasını da hukuka aykırı bulmuştur¹².

Konu Anayasa Mahkemesi kararlarında da tartışılmıştır. Anayasa Mahkemesi'ne göre "14. ... alanında uzman olan kişilerin mesleklerinin icrası sırasında sosyal dayanışma anlayışının bir gereği olarak birtakım hizmetlerle yükümlü kılınması, uzmanlık alanlarıyla ilgili olmak ve aşırı külfet yüklememek kaydıyla zorla çalışma veya angarya olarak değerlendirilemez. Ancak bu şekilde çalışma zorunluluğu getirilen (uzman) kişiye ölçüsüz külfet yüklenmesi durumunda Anayasa'nın 18. maddesinin sınırlarının aşıldığı sonucuna ulaşılabılır. Bu kişilere ölçüsüz bir külfet yüklenip yüklenmediğinin tespitinde bunlara ücret ve benzeri menfaatlerin sağlanıp sağlanmadığı ve yapılması zorunlu kılınan hizmetin bunların mesleki gelişim ve kariyerlerine bir katkısının bulunup bulunmadığı hususları göz önünde bulundurulmalıdır"¹³. Anayasa Mahkemesi kararının devamında günün 24 saatinde devamlılık gösteren hizmetlerde çalışan memurlar bakımından "dinlenme hakkı"nın önemine vurgu yapmıştır. Yüksek Mahkemeye göre "Anayasa'nın 50. maddesinin ikinci fıkrasında 'Dinlenmek, çalışanların hakkıdır.' denilmek suretiyle çalışanların dinlenme hakkı güvence altına alınmıştır". Bu çerçevede çok zorlayıcı nedenlerin zaruri kılması durumunda kişilerin dinlenme haklarının ihlal edilmesinin doğurduğu sonuçların uygun bir ücret ödenerek ya da başka yollarla (örneğin ek dinlenme süreleri tanınarak) telafi edilmesi, kamu hizmetlerinin kesintisiz bir biçimde sürdürülmesindeki kamu yararı ile çalışanların dinlenme hakkından yararlanmalarındaki bireysel menfaat arasındaki dengenin korunmasını sağlayacaktır (Aynı karar, paragraf 23).

Doktrinde "fazla çalışma karşılığında zamlı ücret ödenmesi ilkesi" olarak ifade edilen bu ilkenin özel koşullarda ve normal çalışma saatleri dışında ya da ona ek olarak yapılan işlerin çalışanın ek çabasını gerektireceği fikrine dayandığı; fazla çalışan kişiye yapılacak ödemenin normal ücretten daha fazla, artırılarak yapılması gerektiği ifade edilmektedir (Tutum, 1992, s. 137).

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin 3581 sayılı ve 16 Haziran 1989 tarihli Kanun ile onaylanması uygun bulduğu Avrupa Sosyal Şartı'nda da adil bir ücret hakkına etkin bir

10 D12D: 30.03.2022, E. 2018/8634, K. 2022/1527, Lexpera.

11 D12D: 15.12.2008, E. 2008/791, K. 2009/7084, Kazancı.

12 D12D: 26.05.2021, E. 2018/10130, K. 2021/3155, Lexpera.

13 AyM: 25.01.2023, E. 2022/97, K. 2023/13.

geçerlilik kazandırmak için, özel durumlara ilişkin istisnalar dışında, çalışanların fazla mesai karşılığında zamlı ücret almaları akit devletlere bir yükümlülük olarak getirilmiştir (Tutum, 1992, s. 133; ÇSGB, 2014). Mevzuatımızda da konuya ilişkin örneklerle rastlamak mümkündür: Örneğin Sözleşmeli Personel Çalıştırılmasına İlişkin Esaslar m. 13/3 “*Bu Karar Esaslarına göre çalıştırılacak sözleşmeli personel o gün bitirilmesi gereken işlerin bitimine kadar çalışmak zorundadır. Normal çalışma sürelerini aşan bu süreler için ilgili kanunlarında öngörülen hükümler saklı kalmak kaydıyla her sekiz saati için bir gün hesabıyla izin verilir.*” hükmünü havi olup bu hükümle fazla çalışma sürelerinin ücretle veya izinle karşılanması gerektiği kurala bağlanmıştır¹⁴.

O halde memurlar için 99. madde ile belirlenen 40 saatlik çalışma süresi “*asgari veya azami çalışma süresi*” değildir. Kanunda belirtilen özel durumlarda ya da kanunun yetki verdiği hallerde yetkili makamın kararı ile memurlar için haftalık 40 saatlik çalışma süresinin üzerinde ya da altında bir çalışma süresinin belirlenmesi mümkündür.

B. Günün 24 saati devamlılık gösteren kamu hizmetlerinde çalışan memurlar için

farklı çalışma süreleri belirlenebilir mi?

DMK m. 101 hükmü ile günün 24 saati devamlılık gösteren hizmetlerde çalışan personel için genel kural dışında özel çalışma saatleri düzenlenebileceği hüküm altına alınmış olup; bu hususta düzenleme yetkisi de personelin bağlı olduğu kurumlara bırakılmıştır.

Kolluk, sağlık gibi günün 24 saati devam eden kamu hizmetleri bakımından farklı çalışma saatleri ve süreleri düzenlemek, Anayasada düzenlenen “dinlenme hakkı” ve “angarya yasağı”nın zorunlu bir sonucudur¹⁵. Mevzuatımızda bu tür düzenlemelere cevaz veren hükümler bulunmaktadır. Örneğin Belediye İtfaiye Yönetmeliği’nin “*Çalışma düzeni*” başlıklı 7 maddesi şu hükmü havidir: “(1) İtfaiye hizmetleri resmi tatil günleri de dâhil olmak üzere, 24 saat esasına göre yürütülür. İtfaiye personelinin çalışma süresi ve saatleri 14/7/1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanununda belirtilen çalışma süre ve saatlerine bağlı olmaksızın, hizmetin aksatılmadan yürütülmesini sağlayacak şekilde 24 saat iş 48 saat istirahat şeklindedir. Ancak zorunlu hallerde çalışma şekli belediye tarafından belirlenebilir.” Yine Belediye Zabıta Yönetmeliği’nin “*Çalışma düzeni*” başlıklı 9. maddesi ise şöyledir¹⁶: “(1) Belediye zabıta hizmetleri resmi tatil günleri de dâhil olmak üzere, günün 24 saati aksatılmadan sürdürülür. Zabıta personelinin çalışma süresi ve saatleri 14/7/1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanununda belirtilen çalışma süre ve saatlerine bağlı olmaksızın, hizmetin aksatılmadan yürütülmesini sağlayacak şekilde 657 sayılı Kanunun 101 inci maddesine göre belediye zabıta teşkilatı birim amirinin teklifi ve belediye başkanının onayı ile tespit olunur. Fazla çalışma ücretleri ile ilgili olarak 5393 sayılı Kanunda yer alan hükümler uygulanır. (2) Zabıta personelinin çalışma saatleri vardiyalar halinde görevin gereğine göre 24 saat iş 48 saat istirahat veya 12 saat iş 24 saat istirahat şeklinde düzenlenebilir. Belediye zabıta memurlarının haftalık olağan çalışma saatleri en fazla 48 saat olacak şekilde düzenlenir. Ancak, personel sayısı az olan zabıta teşkilatlarında 12 saat iş, 12 saat istirahat şeklinde düzenleme yapılabilir. Hizmetin sürekliliğini aksatmamak kaydıyla ve bir sıra dâhilinde personele 657 sayılı Kanunun 99 uncu maddesi göz önünde bulundurularak ayrıca haftada iki gün izin verilebilir.” Hükümlerden de görüleceği üzere, günün 24 saati kesintisiz bir biçimde yürütülmesi gereken kamu hizmetlerinde çalışma saatlerinin DMK’da yer alan ve genel kural olan haftalık 40 saatlik çalışma süresinden farklı olarak belirlenebilmesi mümkün ve hatta hizmetlerin niteliği gereği zorunludur.

Nitekim Danıştay yakın tarihli bir kararında “*Mevzuat hükümleri çerçevesinde, bir kamu iktisadi kuruluşu olan ve bu statüsü gereğince verimlilik ilkesini dikkate alarak faaliyette bulunmak zorunda olan idarenin, normlar hiyerarşisine aykırı olmayacak şekilde, hizmette etkinliğin sağlanması için gerekli önlemleri alma, gelişen durumlara ayak uydurma ve ortaya çıkan ihtiyaçları*

14 Benzer bir hüküm için bkz. Posta Ve Telgraf Teşkilatı Anonim Şirketinde Çalıştırılacak İdari Hizmet Sözleşmeli Personel Hakkında Yönetmelik m. 50.

15 Danıştay’a göre dinlenmek çalışanların anayasal hakkıdır. D12D: 26.05.2021, E. 2018/10130, K. 2021/3155, Lexpera.

16 Ayrıca bkz. Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliği m. 37 ve 42; Sözleşmeli Personel Çalıştırılmasına İlişkin Esaslar m. 13.

karşılayabilmek amacıyla düzenleyici işlemler üzerinde gerekli değişiklikleri yapma hususunda takdir yetkisinin bulunduğu"na hükmetmiştir¹⁷. Yüksek Mahkeme'ye göre¹⁸ "2368 sayılı Sağlık Personelinin Tazminat ve Çalışma Esaslarına Dair Kanunun 2. maddesinde günlük çalışma saatlerinin 657 sayılı Yasa hükümlerine göre tesbit edileceği hükmüne bağlanmıştır. 657 sayılı Yasanın 99. maddesinde de memurların haftalık çalışma sürelerinin 40 saat olduğu, ancak özel kanunlara dayanarak çıkarılacak tüzük ve yönetmeliklerle kurumların ve hizmetlerin özellikleri dikkate alınmak suretiyle farklı çalışma sürelerinin tesbit edileceği kuralı yer almıştır. Görüldüğü gibi Yasa koyucu Devlet memurlarının haftalık çalışma sürelerini tüm kamu personeli yönünden ortak bir esasa mutlak olarak bağlamamış kurumların ve hizmetlerin özelliklerine göre genel esastan ayrılarak farklı çalışma süreleri saptanmasına izin vermiştir. Röntgen ve radyumla tedavi müesseselerinde görevli personelin sağlıklarının yakın ve ağır bir tehlike altında bulunması nedeniyle bu personel yönünden 657 sayılı Yasa ve Devlet memurları için öngörülen haftada 40, günde 8 saat çalışma süresinden farklı bir düzenlemeye gidilmesinin hizmetin bir gereği olduğu tartışmasızdır." Aktarılan kararlardan da görüleceği üzere Danıştay, hizmetin niteliğine göre DMK m. 99 ve 101 uyarınca, DMK m. 99'daki genel kuraldan farklı düzenleme yapılabileceğini, hatta kimi hallerde idarelerin yetkili kurullarınca düzenleme yapılmasının bir yükümlülük olduğunu ifade etmektedir. Nitekim adı geçen Yüksek Mahkeme itfaiye hizmetleri ile ilgili bir kararında, itfaiyeciliğin devamlılık arz eden bir kamu hizmeti olduğuna, kamu güvenliği ve sağlığı ile yakın ilişkisi olduğuna, 12 saat iş, 12 saat istirahat ya da 24 saat iş, 24 saat istirahat şeklindeki düzenlemenin hem personelin yarısı ile hizmete devamlılık sağlayan hem de personelin diğer yarısının istirahatini gerçekleştiren dengeli ve adaletli bir düzenleme oluşturacağına hükmetmiştir.¹⁹

Aktarılan mevzuat hükümlerinden ve Danıştay kararlardan yola çıkarak, idarelerin genel sürelerden farklı çalışma ve istirahat süreleri belirleme hususunda takdir yetkisi bulunduğu, bu takdir yetkisinin mevzuata uygun olarak, kamu hizmetinin niteliği ve personel sayısı gözetilmek suretiyle, rasyonel esaslara dayalı bir biçimde, kamu yararı ve hizmet gerekleri doğrultusunda kullanılması gerektiğini söylemek mümkündür.²⁰

4. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışma saatlerinin uzunluğu, yeterli dinlenme imkânı tanınmaması gibi sebeplerin neden olduğu fiziksel ve psikolojik sorunlar, bir kısım memur ve kamu görevlisinin yerine getirmekle yükümlü oldukları kamu hizmetlerini istenen düzeyde sunabilmelerinin önünde engel teşkil etmektedir. Bunun yanında kamu hizmetinin asıl sahibi ve sorumlusu olan idarenin kamu hizmetlerini gereği gibi, kamu yararını tatmin edecek şekilde yerine getirmesi, personel üzerindeki bu baskı ve yorgunluğun en aza indirilmesini sağlayacak organizasyonu kurmasına bağlıdır. Esasen sayıca çok olmakla birlikte kamuda çalışan bütün kamu görevlileri ile kıyaslandığında büyük bir yüzde

17 DİDDK: 27.05.2021, E. 2020/1478, K. 2021/1086, Lexpera.

18 DİDDK: 07.04.2005, E. 2003/66, K. 2005/207, Lexpera. Aynı yönde: D5D: 19.12.1990, E. 1990/630, K. 1990/3085, Kazancı.

19 D5D: 25.02.1987, E. 1986/1877, K. 1987/308, yayımlanmamış karar.

20 "... 24 saat süreklilik arz eden denetim ve tahsilat hizmetlerinin aksatılmadan yürütülmesi amacıyla, bu hizmetleri yürütmekle görevli personelin çalışma sürelerini belirleme hususunda düzenleme yapma yetkisi olan davalı idarenin, konuya ilişkin ilke ve kuralları rasyonel esaslara bağlaması gerektiği kuşkusuz olduğu..." D12D: 07.10.2019, E. 2018/4503, K. 2019/7090, Lexpera. "... memurların çalışma saatlerinin hizmetin gerektirdiği durumlarda kamu yararı amacıyla değiştirilebileceğinin kabulü gerekir. Diğer yandan emniyet hizmeti; sıkı bir hiyerarşik disiplin gerektiren ve icabında güç kullanma yetkisi olan, kamu düzeninin tesisi bakımından hayati önem taşıyan, gecikmesi ve aksamaması durumunda kamu düzeni yönünden telafisi güç veya imkansız zararların doğmasına yol açabilen bir kamu hizmetidir. Emniyet hizmetlerinin bu niteliği, emniyet teşkilatında görevli tüm personelin çalışma saatlerinin değiştirilmesi konusunda idareye geniş bir takdir yetkisi tanınması zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Aksinin kabulü, iç güvenlik hizmetinin aksamamasına neden olabilecektir. Emniyet hizmetlerinin yukarıda açıklanan niteliği ve önemi gereği ülke içinde bu hizmetin öngörülen seviyede ve aksamadan yürütülmesinin mutlak koşullarından birisi de istenilen yer ve/veya görev için planlanan seviyede personel bulundurulması ve bunu sağlamak için ihtiyaç duyulan çalışma saatlerinin buna göre düzenlenmesidir. ... Bu durumda; davalı idarenin kamu hizmetinin gerekleri doğrultusunda personelin çalışma saatlerini değiştirme konusunda kanunen sahip olduğu takdir yetkisini emniyet hizmetlerinin önem ve özelliğine uygun olarak ve dava konusu işlem ile de ortaya konulan ihtiyacı karşılamak üzere kullandığı, çalışma saatlerinin 12/24 olarak düzenlenmesine ilişkin dava konusu işlemde kamu yararı ve hizmet gereklerine aykırılık, işlemin iptali yolundaki Mahkeme kararında ise hukuki isabet görülmemiştir." D11D: 10.04.2018, E. 2018/148, K. 2018/1957, Lexpera.

oluşturmayacak bir kısım kamu görevlisi için hizmetin ve personel sayısının gerektirdiği şekilde çalışma ve dinlenme süreleri belirlemek idarenin bir yükümlülüğüdür.

Mevzuat ve yargısal içtihat uyarınca haftalık 40 saat çalışma genel kural niteliğindedir. Günün 24 saatinde devamlılık gösteren işlerde çalışan memurlar ve diğer kamu görevlileri bakımından söz konusu kuralla bağlı kalmadan hizmet koşulları dikkate alınarak kurumlar tarafından özel düzenlemeler yapılması; bu çerçevede günün her saati sunulması zorunlu olan kamu hizmetlerinde düzenlenen vardiyalar neticesinde haftalık 40 saatten az çalışma yapılabilmesi ancak 40 saatin üstüne çıkan çalışmalarda da bunun karşılığı olarak bir ücret veya ek dinlenme hakkı tanınması, kamu yararı ve hizmet gereklerindendir.

Kaynakça

- Akgüner, T. (2014). *Kamu Personel Yönetimi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Akyılmaz, B., Sezginer, M., Kaya C. (2023). *Türk İdare Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Atay, E.E. (2016). *İdare Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Chapman, B. (1970). *Avrupa Devlet Memurluğu*, Çeviren: Cahit Tutum, İdare Mesleği, Ankara: TODİAE Yayınları.
- Çağlayan, R. (2018). *İdare Hukuku Dersleri*, Ankara: Adalet Kitabevi.
- ÇSGB, (2014). *Avrupa Sosyal Şartı*, Editör: Fazıl Aydın, Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayınları.
- Derbil, S. (1959). *İdare Hukuku*, Ankara: Yeni Desen Matbaası.
- Evren, Ç. C., Uçar İ. (2020). *Kamu Görevlileri Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Giritli, İ., Akgüner, T., Bilgen P., Berk, K. (2013). *İdare Hukuku*, İstanbul: Der Yayınları.
- Giritli, İ. (1983). *Kamu Yönetimi Teşkilatı ve Personeli*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Gözler, K. (2019). *İdare Hukuku*, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Gözübüyük, Ş., Tan, T. (2013). *İdare Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Gözübüyük, Ş. (2015). *Yönetim Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Günday M. (2013). *İdare Hukuku*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Hajiyeva L. (2023). *Havacılık Kazalarında Hava Trafik Kontrolör Faktörünün Analizi*, Eskişehir: Yüksek Lisans Tezi.
- Kalabalık H. (2019). *İdare Hukuku Dersleri*, Ankara: Seçkin Kitabevi.
- Onar S. S. (1966). *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul: HAK Kitabevi.
- Sancakdar O., Önüt B. L., Doğan E. U., Turhan K. M., Seyhan S. (2019). *İdare Hukuku*, Ankara: Seçkin Kitabevi.
- Tutum C. (1992). *Adil Ücret Hakkı ve Kamu Görevlileri, İnsan Hakları Ve Kamu Görevlileri Sempozyumu*, Ankara: TODİAE Yayınları.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Çınar Can EVREN (%100).

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Çınar Can EVREN (100%).

Cumhuriyetin Yüzyıllık Dönemecinde Köylülük Üzerine Yeniden Düşünmek

Sait EBİNÇ¹

¹Dr. Öğretim Üyesi, Van Y.Y.Ü. İ.İ.B.F, SBKY. saitebinc@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3529-921X

Öz: Bu makalenin amacı uzun bir zamandır Türkiye’de akademik ve entelektüel ilginin dışında kalmış olan köy ve köylülük konusu üzerinde yeniden düşünmektir. Bu konuyu yeniden düşünmenin temel amacı Cumhuriyetin yüzyıllık dönemecinde Türkiye’de köyün ve köylülüğün değişim ve dönüşümünün hangi tarihsel eşiğe ulaştığını anlama çabasıdır. Türkiye’de son yirmi yılda kırsal toplumsal yapılar, sanayileşme, kentleşme ve eğitim süreciyle olağanüstü bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Bu değişim ve dönüşüm siyasal tutum ve davranışlara nasıl yansımıştır? Bu değişimin zihniyet bağlamında yansımaları nelerdir? Bu konular çerçevesinde Cumhuriyetin kuruluş yıllarından başlayarak günümüze kadar olan değişim ve dönüşüm analiz edilecektir. Kapsam olarak bu değişimin ölçeği kır-kent, metodolojik olarak zihniyet bakımından kentleşme-modernleşme ölçeğidir. Son olarak bu makale Cumhuriyetin yüzyıllık tarihsel dönemecinde köy ve kenti alt alta ekleyip birbirinden çıkarmak suretiyle Türkiye’de kırsal alanın toplumsal ve siyasal değişimini siyasal davranış kalıpları üzerinden takip edecektir. Bu metin bir anlamda Cumhuriyet’in yüzüncü yılında bir bakıma yüzyıllık envanterini çıkarmak anlamına da gelecektir.

Anahtar Kelimeler: Kır, Köy, Ekonomi, Siyasal Davranış, Toplum, Siyaset

Jel Kodları: Z1, Z10, Z13

Rethinking the Peasantry at the Turn of the Century of the Republic

Abstract: The purpose of this article is to reconsider the topic of villages and rural life in Türkiye, which has been overlooked in academic and intellectual circles for a long time. The primary aim of this reconsideration is an effort to understand the historical threshold at which the change and transformation of villages and rural life in Türkiye reached during the century-long juncture of the Republic. In the last two decades, rural social structures in Türkiye have undergone extraordinary changes and transformations through industrialization, urbanization, and the education process. How has this change and transformation reflected in political attitudes and behaviors? What are the societal mindset implications of this change? This article aims to analyze the change and transformation from the early years of the Republic to the present, focusing on these questions. Methodologically, the scale of this change will be addressed spatially in terms of rural-urban dynamics and in terms of mentality regarding urbanization-modernization. Finally, by juxtaposing and subtracting villages and cities at the juncture of the Republic's century, this article will, in a sense, serve as an inventory of the century-long Republic of Türkiye.

Keywords: Rural, Village, Economy, Political Behavior, Society, Politics

Jel Codes: Z1, Z10, Z13

Atıf: Ebinç S. (2024). Cumhuriyetin Yüzyıllık Dönemecinde Köylülük Üzerine Yeniden Düşünmek. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 312-331. <https://doi.org/10.30586/pek.1410147>

Geliş Tarihi: 26.12.2023
Kabul Tarihi: 03.05.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Kırsal kesimin siyasi evrimi, modernleşme süreciyle birlikte bir bakıma köylü toplumun tedrici olarak ortadan kalkması olarak tanımlanabilir. Endüstri devrimiyle birlikte tarım İmparatorluklarının toprağa dayalı maddi zenginlik kaynağı olan toprak

tek gelir kaynağı olma niteliğini yitirince bu maddi üretim biçimine dayalı toplumsal ve siyasal ilişkiler çözülerek farklı biçim aldılar. Sanayileşme, kentleşme ve eğitim süreçleri modern toplumda köy ve köylü topluluklarını modası geçmiş bir örgüt tipine dönüştürdü. Bu türden modernleşme ideolojilerinin gramerinde ve gündelik dillerinde köy ve köylülük olguları yer yer sarkastik imalar içermekteydi. Küresel bir tehdit olan Covid 19 pandemisine kadar bu türden düşünceler bütün modernleşmeci hareketlerde görünmekteydi. Ancak Covid 19 pandemisiyle birlikte ulus devletlerin ve ulus üstü örgütlerin bu kriz karşısında aciz kalmasıyla köy ve kır yaşamını bütün dünyada yeniden ilgi odağı haline getirdi. Özellikle pandemi sürecinde küresel gıda rejiminin kırılganlığı tarım ve gıda ürünlerinin temini ve tedarik zincirleri konusunda yaşanan krizler, kırsal alanın bütün dünyada stratejik önemini yeniden hatırlattı.

Bu makale Cumhuriyet'in yüzüncü yaşını tamamladığı günümüzde köyün ve köylülüğün yüzyıllık serancamını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Yüzyıl insan yaşamına nispetle kurumların kendi tarihinde kemâl yaşı sayılmaktadır. Kuşkusuz bu makale Türkiye'de köylülüğün bütüncül yapısal analizini bu makalenin sınırlı kapsamı içinde dile getirme iddiasında değildir. Ancak bu metnin sınırları içinde köye ve köylülüğe ilişkin kapitalistleşme sürecindeki değişim ve dönüşümleri eğilimler düzeyinde analiz etmektir. Bu analizin birimleri ise politik tutum ve davranışlar, Cumhuriyet döneminde kırsal alanın ekonomik ve toplumsal manzarası, köylülük sorununa yaklaşım biçimleri, Köycülük söylemi gibi konulardan oluşacaktır. Bu konular tarihsel, kuramsal ve nitel bir metodolojiyle değerlendirilecektir.

Yirminci yüzyılın başında köye ve kırsal alana olan ilgi, özellikle modernleşmenin önünde dirençli ısrarcı muhafazakâr bir engel olarak algılandı. Bu dönemden itibaren sanayileşmesini tamamlayamamış ülkelerde köy sorunu temel sorunlardan biriydi. Bu konunun siyasal olarak gündeme gelmesi 1917 Ekim Devriminin Rusya gibi toplumsal formasyonu itibarıyla köylü olan bir ülkede vuku bulmasıyla başlar. Köy ve köylü konusu ekonomi-politik yöntemin temel araştırma alanlarından biri haline geldi. Bu konu üzerindeki ikinci yoğunlaşma, soğuk savaş sonrası 1950 Sovyet-Çin rekabeti ile gelişti. Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmaları, konuyu dünya sol düşüncesinde yeniden ilgi odağı haline getirdi. Kırsal kesimlere yönelik bu iki farklı ideoloji, kendi meşruiyetlerini sağlamak için kırsal yığınlar üzerinden kurdukları iki zıt yönlü hareketi dayanağı olarak gördü. Kırsal yapılar bir taraftan sol devrimci ideolojiler için mülksüz sınıflar olarak dayanak olarak kabul edilirken, siyasal iktidarı ele geçirmiş orta sınıflar için sosyalist ve işçi sınıfı hareketlerinin karşısında bir mevzi olarak tahayyül edildi. Bu türden ülkelerde köycülük tarım temelli bir kalkınma bir modernleşme hareketinin bileşeni haline geldi.

Köylülük sorununa bu iki farklı yaklaşım biçiminden ilki modernist terminolojiyle açıklanan yaklaşım biçimidir. Modernist ideolojinin yaklaşımı gelişme, ilerleme ve değişimin hangi türlerinin modernist olduğunun saptanmasına yönelik sınıflandırma biçimindedir. İkincisi ise Marksist ekonomi-politik yaklaşımın sınıf dikotomilerine dayanan açıklamasıdır. Bu açıklama, toplumsal değişim ve dönüşümün temel dinamiği olarak sınıf kavramını ön plana çıkarır. Bu yaklaşım sınıf kavramını kurucu ve açıklayıcı temel öge olarak kabul eden yaklaşım biçimidir. Bu iki yaklaşımın ortak öncülleri klasik Marksizmden çok post Marksistlerle benzer nedenlere dayandırılır. Bu benzer nedenler ise Modernleşme ideolojisinin ilerleme, gelişme eğilimine engel olarak kabul edilen unsurlardır. Modernist yaklaşım, gözlemcinin teorik duruşuna göre farklılıklar göstermekle birlikte, temelde rasyonel ekonomik bakış açısını öncül olarak kabul eder. Marksistler için pozitivistin ilerlemeci-bilimci anlayışı, modernist sınıf bilincinin ortaya çıkmasının çarpıtılmış biçimiydi. Ekonomi politiğin köylülük sorununa yaklaşımı genellikle Marx'ın bu konudaki İngiltere ve Alman köyü ile sınırlıdır. Kırsal alandaki kuramsal bilgiler özellikle Alman köylülüğü üzerine Kautsky'nin ve Rus Köylülüğü üzerine de Lenin ve A.W. Chayanov'un yazılarının, Alman sosyal demokratlarının köylülüğün taleplerine karşı geliştirdiği çözümlemelerdir (Lenin, 1996, 64). Chayanov'un Rus köylüsünün kapitalist tarım işletmeleri gibi kiralık ücretli emek çalıştırmadığını bu

durumun Rusya'daki mülkiyet ilişkilerinin temel niteliği olduğunu vurgulayarak tarım işletmelerinin Avrupa'dan farklı olduğunu ileri sürer (Chayanov, 1966, s. xiii). Chayanov'un tarım aile işletmesini analiz ederken kullandığı merkezi kavramı, aile ihtiyaçlarının tatmini ile emeğin yıpratıcılığı arasındaki tüketici-emek denklemi onun temel kavramsal anahtarıydı. Chayanov bu kavramla hem Rusya'da Marksist ekonomiyi hem de Batı'da geleneksel klasik ve neo-klasik ekonomilere yönelik sert eleştirilerinde kullandığı başlıca argümanlardan biriydi (Chayanov, 1966, 64).

Emek-tüketici dengesi kavramını geliştirirken Chayanov, bir tarım yılının sonunda köylü bir ailenin brüt gelirini veya brüt ürününü esas aldı. Bu yıllık brüt gelirden, aynı tarım yılının başında çiftliğin sahip olduğu üretim seviyesine geri dönmek için belirli giderlerin düşülmesi gerekiyordu, yani tohum, yem, tamirler, ölmüş hayvanların ve yıpranmış ekipmanın yenilenmesi vb. Bu giderler düşüldükten sonra, aile, o tarım yılı boyunca emeğinin karşılığı olan bir net ürün veya net geliri hesaplamaktaydı (Chayanov, 1966, s. 66).

Chayanov hem klasik iktisadı hem de Kautsky ve Lenin'in tarımdaki tasfiye tezini eksik olduğunu ileri sürmekteydi. Bu tezin işleyişinin ve denkleminin yanlış olduğunu kendisinin geliştirdiği aile tarım ekonomisi kuramında eleştirmektedir (Chayanov, 1966, s. 54). Klasik tasfiye kuramı Kapitalizm geliştikçe küçük köylü mülkiyetinin ortadan kalkarak endüstri lehinde ve büyük kapitalist tarım işletmeleri lehinde tasfiye olacağı varsayımına dayanır. Genellikle köylü ideolojisinin sınıf bilincinin oluşumu ve küçük ölçekli üreticilerin kapitalist gelişme içindeki konumları üzerine odaklanır (Kautsky, 1988, s. 284). Marksistlerin köylülük ile ilgili bu geniş teorik birikimin varlığı bile politik bir projenin üst yapıya ilişkin ideolojik tasarımlarının ürünüdür. Marksist yöntemin teorik olarak köylülük sorununa bakışı, bu geniş toplumsal kesimleri devrimle olan zihinsel mesafeleri nispetinde değerlendirilir. Devrimin önünde engel, yanlış bilinç ya da anakronik yapılar olarak nitelendirilir (Khan, 1985, s. 56). Bütün bu teorik birikim, Alman ve Rus sosyalist hareketlerin köylü taleplerine nasıl bir tavır takınması gerektiği sorunu toplumsal sınıf farklılaşmalarına karşı geliştirilecek kuramsal çözümler üzerine odaklanır. Modern dönemde tarım ve endüstri arasındaki fark bilinmesine rağmen bu iki alandaki eğilimlerin her toplumsal yapıda aynı düzenliliği göstermeyebilir. Bu nedenle feodalizmden kapitalizme geçişte, köylülüğün farklı eğilimlere sahip olduğunu ortaya koymakla birlikte nihayetinde tasfiyeyle sonuçlanacağını mukadder olarak kabul etmekteydiler. Fakat bu daha çok Marx'ın Batı Avrupa tarımı üzerindeki gözlemleriyle sınırlıdır. Bu tezin esası kapitalizmin yayılmasıyla birlikte zamanla tüm eski üretim ilişkilerin tasfiye olunacağı varsayımına dayanır. Köylülük, zamanla ilkel sermaye birikimi süreçleri içinde mülksüzleşerek kapitalizmin özgür işçi sınıfına dahil olarak kapitalist sanayileşmenin ilk aşamasına evrileceği varsayımına dayanmaktaydı. Bu sürecin en tipik örneği İngiliz tarzı kapitalist tarımdı. Bu tür üretim formasyonu kâr hadlerini yükselterek kapitalist piyasa için ihtisaslaşmış iş bölümüyle küçük mülkiyet ilişkilerini tasfiye ederek onların yerine büyük işletmelerin ikame olduğu bir düzene dönüşür.

Köylülüğün tasfiyesi sorunu Marksistler arasında Kautsky (1988) ve Lenin'in, (1999) ve Chayanov, (1966) eserlerinde sıklıkla tartışılan bir konudur. Kautsky ve Lenin köylülüğün kapitalist ilişkiler içinde tasfiye sürecini sanayileşmeyle birlikte tarımda kapitalistleşmenin doğurduğu asimetrik ilişkiler konusunda zengin bir bilgi birikimi ortaya koymuşlardır. Köylülük sorununu sadece üretim formasyonları düzeyinde değil aynı zamanda popülizmin köylülüğün muhafazakâr ideolojisini sosyalist hareketler karşısına bir tampon olarak kullanmaları sorunu üzerinde durmuşlardır (Boratav, 2004, s.119).

Yirminci yüzyılın ortalarına kadar gelişmiş endüstri ülkeleri dışındaki ulus devletler nüfus yapısı itibarıyla köylü nüfusun çoğunlukta olduğu toplumlardı. Köylü genel toplumsal hiyerarşinin alt katlarında yer alan fakat nüfus ve hacim olarak en geniş tabanı

oluşturan çoğunluktu. Toplumsal katmanın en büyük alanını oluşturan köylülerin siyasi yapılarla bağları çok zayıf bir niteliğe sahipti. Köylülerin yaşamı, kapitalist piyasanın gelişmediği ya da coğrafi izolasyon içinde kapalı ve kayıtsız durağan bir niteliğe sahipti. Köylüler, bu durağan ve kayıtsız dünyanın tekrarlanan alışkanlıklarını değiştirecek her yeniliğe karşı şüpheli bir muhafazakâr reaksiyon içinde bulunurlar (Ergil, 1977, s. 97).

Fernand Braudel köylülüğün bu durağan ve muhafazakâr eğilimini Maxim Gorkiy'e atfen "*Köylülük dünyanın her yerinde aynıdır*" şeklinde ifade etmiştir ki bu kırsal yaşamın zihniyetinin dünyanın her yerinde aynı olduğunu ifade etmekteydi. Zihniyet ise esasında üretim biçimlerinin insanın tabiatla olan ilişkisinin toplumsal ilişkilerinin sonucuydu. Köylülüğün tabiatla olan ilişkisinin temel niteliği, tabiat koşullarına karşı deneyimli, dayanıklı, sabırlı ve direnme gücüne sahip olmasıdır. Ancak toplumsal değişimlere karşı durmakta da bir o kadar inatçı ve ısrarcı tutum ve davranış kalıpları söz konusudur (Braudel, 1993, s. 221).

Bu davranış kalıpları kırsal yaşamın tabiatla olan ilişkisi soyut rasyonel kavrayıştan farklı olarak geleneksel alışkanlıklar ve kalıplar içinde tekrarlanan bir form haline gelerek pekişmiş tutumlar bütünüdür. Modern teknoloji ve bilimsel yöntemlerin kırsal alanda kullanılmasıyla kırsal alanın pratikleri de değişmekteydi. Kırsal toplumsal formasyon içindeki topluluklar bu değişimleri başlangıçta kabul etmekte zorlansa da teknolojinin imkânlarının somut sonuçları deneyimlendikçe muhafazakâr direnç esnemeye başlar. Yeni teknik ve bilimsel yöntemler içselleştirildikçe eski katı davranış biçimleri dışa dönük hale gelir. Böylece coğrafi izolasyondan çıkarak ulaşım ve ticari devreler üzerinden kentlere ve ulusal pazara eklemlenirler. Ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişmesiyle kır-kent arasındaki mesafe hem mekân olarak hem de dünya görüşü olarak birbirine yakınlaşır. Bu mesafeler yakınlaştıkça farklı toplumsal düşünce alanlarıyla daha yakın temasta bulunma olanakları genişler. Bu temaslar kırsal alanın zihniyet evreninde değişime neden olur. Çünkü kırsal alan, duygusal inançları, önyargıları ve tutkuları konusunda kente göre muhafaza etmeye daha meyyal bir alandır. Politik bakımdan kitlesel manipülasyonlar söz konusu olduğunda kent ile kır bakımından sınır çizmek güç olsa da kırsal kesimin duygusu ve coşkusu politik davranışlar bakımından daha hassas olduğu varsayılır (Bernard, 1917, s. 647).

2. Politik Tutum ve Davranışlar

Köylülüğün siyasi durumu: Köylü, genel toplumsal hiyerarşinin alt katlarında yer alan fakat nüfus ve hacim olarak geniş ve baskın bir kitleye sahiptir. Köylüler toplumsal katmanın en geniş alanını oluşturmalarına rağmen, siyasi süreçle bağları en zayıf sınıftır. Kapitalist piyasanın gelişmediği coğrafi izolasyon alanlarında toplumsal ilişkiler kente göre daha durağan bir niteliğe sahiptir. Bu yapılar içinde düşük sosyo-ekonomik statülerin varlığı baskı kültürü, kırsal topluluk yapılarını durağan çekingen ve şüpheli kılar. Bu şüpheli ruh hali ani değişikliklere karşı muhafazakâr reaksiyonun odağı haline gelir (Ergil, 1977, s. 97). Bu yapılar siyasal ideolojinin sağ kanat muhafazakâr partilerin tabanını oluştururlar. Köylülüğe atfedilen geleneksel düşünce toplumsal kesimlerin dünyayı yorumlama biçimleridir. İdeoloji olarak anlam sistemleri, kısmi kültürel farklılıklara rağmen aynı siyasal eğilim içinde yer alırlar. Bu eğilimleri oluşturan temel motivasyonlar diğer sınıf, mülk sahibi veya gruplarınkine benzer şekilde, ihtiyaçlarını, endişelerini ve hedeflerini yansıtır. Köylülüğün toplumsal inanç ve eğilimleri mevcut rejime ve mülkiyet biçimlerine karşı tutumlarını ifade eder. Politik tutumlar çok karmaşık ve yapılandırılmış bir olgudur. Bu politik tutumları biçimlendiren olgular kırsal yaşama özgü ihtiyaçlar, çabalar, eğilimler inançlardır. Bu inanç ve eğilimler mitlerle ilişkili sembolik anlam dünyasıyla ilişkili olarak pek çok düşünce eğilimlerin bileşkesinden oluşur. Bu bileşenlerin, düşünce kalıplarındaki ve tavırlardaki yerlerini ve işlevlerini somut olarak belirlemek kolay değildir (Bukhovets, 1991, s. 61).

Kırsal yaşamın zihniyeti, dünyayı ve eşyayı kavrama biçiminin bir yansımasıdır. Zihniyet olarak köylülüğün çeşitli eğilimlerin iç içe geçtiği karmaşık dünyası, modern ideolojiler tarafından çoğunlukla anti-modernist bir eğilim olarak tanımlanır. Fakat bu

eğilimi tek başına çağdaş sosyal bilimlerin bir disiplini olan sosyolojinin teorik çerçevesi içinde değerlendirmek yeterli olmaz. Bu nedenle diğer disiplinlerin siyaset biliminin antropolojinin ve ekonominin kavramlarını de seferber etmek gerekir (Khan 1985, s. 54). Köylülük, daha güçlü sınıflar ve bürokrasiler ve egemen konumdakiler tarafından fiili olarak siyasal karar süreçlerinin dışında tutulurlar. Buna rağmen yönetici sınıfın bürokrasinin yükünü ve külfetini çeken sınıf özelliğine sahiptir. Bu dışlanma kır ile kent arasındaki iş bölümüne de tekabül eder. Bu iş bölümü yöneten-yönetilen bir başka ifadeyle fiziksel emek ile fikirsel emek ayrımını da ifade eder. Bu süreç Avrupa'da kent lehine ağırlık kazanmış ve yirminci yüzyılın ortalarında ise neredeyse kırsal yaşam biçimleri tamamen çözülmüştü.

Köylü ideolojisiyle ilgili yapılan araştırmalarda köylülüğün tanımı çok karmaşık ve belirsizdir. Yöneticiler ve egemen sınıflar tarafından paranteze alınan köylülük, endüstri devriminden önce neredeyse toplumun bütünü sayılırdı. Avrupa'da yirminci yüzyılda tasfiye edilen köylülük, sadece yaşam biçimi olarak bitmekle kalmadı, onunla ilgili geçmişin izlerini tamamen unutmak ya da unutmuş gibi görünmek, modernleşmenin başlıca ölçüsü haline geldi.

Köyün zihniyet dünyası toplumsal tutum ve tavırların değişimi kırsal nüfusun tüm grupları ve üyeleri için eşit derecede geçerli olamayacağı ihtiyat payını koymak gerekir. Bu soyutlamanın amacı çeşitli eğilimlerin ve çeşitli tutumların bir bileşkesi olan vaziyet alışların bir ortalaması olarak Max Weber'in *ideal tipoloji* olarak tanımladığı genel eğilimler kastedilmektedir (Weber, M. 1986, s. 9). Kuşkusuz değişime açık daha esnek daha modern eğilimler her zaman en geleneksel topluluk yapıları içinde bulunabilir. Zaten geleneksel düşünce kalıpları dışında yeni olan ya da yeniliğe meyyal olan, başlangıçta doğası gereği her zaman büyük topluluk içinde sınırlı bir grubu oluşturur. Zamanla bu grubun yaşam biçimi rasyonel somut sonuçları tecrübe ederek sahiplenirler. Toplumsal farklılaşma artıkça topluluk soyutluğundan çıkarak daha geniş toplumsal yapıların içine dahil olurlar. Bu dönüşüm ister kapitalist ilişkiler bağlamında ister modernleşme perspektifi içinde değerlendirilsin Marhsall Berman'ın ifade ettiği gibi "katı olan her şeyin buharlaştığı" bir evrime tabi hale gelmektedir (Berman,1999, s. 79). Bu evrim içinde kırsal toplumsal yapı pek çok özelliğini yitirir. Bu evrim kırsal ve kentsel yapı arasındaki tutum farklarının en aza indirileceği, zamanla tamamen ortadan kalkacağı anlamına gelmektedir. Eğer bu ilişkiler kentin dünyasında sembiyotik ve clientalist dayanışma ilişkileri içinde yeniden üretme şansı yoksa yapısal bir değişim ve dönüşüme uğrar. Modernleşme sadece maddi üretim ilişkilerindeki değişikliklerle sınırlı kalmaz, inanç ve tutumları da değişime uğratar (Bernard, 1917, s. 649).

3. Köylülüğe Yaklaşım Biçimleri

Liberal düşüncenin köylülük sorununa yaklaşımındaki temel öncülü, kırsal kesimin modern politik ekonomik hesaplama formlarına katıldıkları ölçüde, modern ve rasyonel olarak varsayılır. Başka bir ifadeyle, bu formların içine girmeyen geleneksel bütün üretim formları arkaik ve modern dışı ya da romantik olarak nitelenir. Liberal kuramda köylü sorunu, rasyonel tutum ve davranışa sahip olan bireyin ve piyasayla olan ilişkisini esas alır. Bu yöntemle yapılan çalışmalardan biri Samuel Popkin'in çalışmasıdır. Popkin modern kapitalist öncesi kırsal ilişkileri ahlaki olarak niteleyen yaklaşımı eleştirerek bu yaklaşımın kapalı devre ilişkilerden kaynaklandığını ileri sürer (Popkin, 1979, s. 4). Popkin'in Liberal yaklaşımı, kırsal alandaki dönüşümü bu hesaplanabilirlik içinde ölçülebileceğini savunarak gözlemlerini Vietnam köylüleri üzerindeki ampirik çalışmasına dayandırır. Kırsal yaşam biçiminin otarşik yapıdan, daha açık pazar ve kentlerle ilişki geliştirdikçe bu rasyonel tutumların daha somut olarak gözlemlendiğini ifade eder. Köylülerin geliştirdiği bu rasyonellik bireylerin tercihleri ve değerleri doğrultusunda seçimleri üzerinden değerlendirir (Popkin, 1979, s. 82). Kırsal alanın dönüşümü kentleşme, sanayileşme ve ulus devletlerin pazarlarının birbiriyle entegre edilmesiyle modernleşmenin merkezden başlayıp çevreye doğru yayılmasıyla sonuçlanır. Ulus devletlerin merkezileşme süreci, yol ulaşım ve iletişim ağlarıyla hem ekonomik hem

siyasal olarak kapitalist ticari devrelerin birbirine eklenmesi suretiyle kırsal alanı dönüştürür.

Eric Wolf kırsal alanda geçimlik otarşik yapıların ekonominin maddi koşulları tarafından belirlendiğini vurgular. Bu yapıların biçimlendirdiği davranış ve tutumların değişmesinin tarımsal dönüşümün hızı ile ilgili olduğunu ileri sürer (Wolf, 1969, s. 74). Ancak, tarımsal dönüşümün hızı ve doğası, ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği gibi coğrafi izolasyon durumuna göre de değişebilmektedir. Kırsal dönüşümü ve onun politik sonuçlarını inceleyen Rodric ise Popkin'e benzer biçimde liberal rasyonel bir perspektiften hareketle bu değişim ve dönüşümün belirleyicilerini ticarileşme, toprak mülkiyetindeki değişimler, nüfus artışı ve siyasal merkezileşme dinamikleriyle açıklar. Merkezileşme süreci yerel güç odaklarını ve yerel elitleri merkezi bürokrasiye bağlayarak merkezi bürokrasi ile çevre arasında bir uyumla sonuçlandığını vurgular (Rodrick, 1982, s. 433). Kırsal alandaki değişim ve dönüşümün politik sonuçlarının varmış olduğu sınırlar net olarak çizilmeyebilir. Buna rağmen topluluğun işleriyle ilgilenme ve ilgi gösterme, kırsal alanda dini kurumlardan hiçbir zaman uzak olmamıştır. Ancak on dokuzuncu yüzyıla kadar politika devletle ilgiliydi. Politikleşme ulusal olmaktan çok yerel topluluğun sorunlarına yönelik bir alanla sınırlıydı. Modernleşme ile birlikte politika, ulusal politikayı ifade etmeye başladı. Önceki dönemlerde bulunmayan (görünür) soyutlama düzeylerini ve belirli yerel konuların daha genel terimlerle yorumlanmasına dönüştü (Weber, 1991, s.139). Kırsal alan geleneksel tarım imparatorlukları döneminde maddi zenginliğin kaynaklarını oluştuyordu. İmparatorluk kentlerindeki asker ve sivil bürokrasinin gelir kaynakları kırsal alanın vergisiyle karşılanıyordu.

Tarım imparatorluklarındaki coğrafi soyutluk içindeki otarşik ekonomik birimlerin devletle olan ilişkisi vergi ve asker alma gibi tamamen zora dayalı bir ilişkiydi. Ulus devletler döneminde ise siyasal ve yönetsel olarak merkezileşme süreci teknoloji, yol ağları ve ticari devrelerin oluşmasına bağlıydı. Bu merkezileşme uygulaması, geleneksel tarım imparatorluklarında siyasal aygıt yoluyla sağlanmaya çalışılsa da merkezden çevreye doğru etkin bir ağın oluşması teknolojik olanaklar ölçüsünde mümkün olabilirdi. Ulus devletler döneminde bu ilişki politik üst yapı kurumlarından çok ticaret ve pazarları birbirine eklemlenecek ulaşım ve iletişim ağlarının yanı sıra hukuksal düzenlemeleri de zorunlu kılıyordu. Equen Weber'in ifade ettiği gibi, bu olgu Fransız köylüsünün uluslaşma ve yurttaşlık bilincinin içselleştirilmesinde görüldü. Uluslaşma salt siyasal ideolojiyle değil ulaşımın kırsal alanı kentlere pazarlara bağlamanın yanı sıra, tekniğin ve sanayiinin toplumsal yapıyı dönüştürmesiyle sağlandı (Weber, 1986, s. 215). Weber, ulusal aidiyet kavramının, Fransa'da sorgulanan bir kavram olduğunu vurgulayarak bunun ancak uzun bir süreç içinde içselleştirilebildiğini vurgular (Weber, 1986). Nitekim Weber'in bu görüşlerini teyit eden bir başka düşünür de Boswell'dir. Boswell'e göre (Boswell, 2009, s. 112) demokrasinin Fransa'da kurulma sürecinde, kırsal kesimin siyasete olan bağının yerel kaldığını köylülerin ulusal siyasi kültürü benimsemesinin ancak üçüncü Cumhuriyet'le birlikte içselleştiğini vurgular. Tek başına siyasetin köylüleri Fransız ulusuna dönüştürmede gerekli fakat yeterli olmadığını ifade eder. Siyaset kurumunun tek başına köylülerde ulusal aidiyet duygularını pekiştiremediğini ancak devletin modernleştirici ajanları olan demiryolları, okullar, askerlik hizmetleri gibi kurumların Fransız köylüsünü ulusa dönüştürdüğünü ileri sürmekteydi (Boswell. 2009, s. 113).

İmparatorluk siyasi kültüründen merkezi ulus devlet siyasi kültürüne dönüşümü çözümleyen iki temel perspektif vardır. Birincisi, ulus devletlerin kurulmasıyla devletin egemen ve merkezi rolünü vurgulayan bakış açısidir. İkincisi ise moral ekonomik yaklaşımdır. Merkezi ulus devlet bakış açısına göre devletin rolü, kapitalist dönüşümün biçimsel gereklerini, toplumsal ilişkileri ve hukuksal çerçeveyi somut koşullara göre yeniden biçimlendirmesidir. Bu çözümlemeye somut örnek; Rodrick'in Türkiye ve Mısır kırsal alanları üzerinden yapmış olduğu karşılaştırmalı incelemesidir. Bu çözümlemede (Rodrick, 1982, s.421). Kemalist devrimleri ve Cumhuriyet döneminde devletin rolünü karşılaştırmalı olarak analiz ederken, Kemalist devrimlerin merkezi rolüne vurgu yapar.

Bu perspektife göre, devletin ana hedefi, kapitalist dönüşümün biçimsel gereksinimlerini karşılamaktır. Modern idari aygıtlara aracılığıyla ulus devlet oluşturulur. Devletin meşruiyeti milliyetçilik ideolojisiyle sağlanır. Devlet kendi bürokrasisi ile burjuvazinin yerini ikame ve konsolide eder. Bu yaklaşıma göre burjuva hegemonyası önemli bir konu değildir. Ekonomik ilerleme için sermaye birikimi için gerekli olan biçimsel hukuki ve kurumsal reformlar yapıldığı sürece, devletin sınıf karakteri önemli değildir. Bu özellikler Türk ve Mısırlı köylülerin siyasi hayata katılımlarındaki farkları açıklayan siyasi kültürün tarihsel sonuçlarıydı. Bu dönüşümü Rodrick'e gere dört başlık altında incelenir (Rodrick, 1982, s.422). 1.Ticarileşme, 2. Arazi mülkiyetindeki değişimler. 3. Nüfus artışı 4 Merkezileşme gibi değişimleri birbiriyle sıkı bir ilişki içinde değerlendirir.

Kırsal alanın politik tutumu temelde köylülüğün geleneksel elit gruplarla olan himaye ilişkisine dayanır. Çünkü kırsal topluluğa en yakın grup geleneksel yerel elitlerdir. Bu ilişkiyi olumlu ve olumsuz bir yönelim içinde kuran temel motivasyonlar şunlardır. Köylülerin toprak sahibi elitlerle bir araya gelmelerinin politik sonuçları hem modernleşme hem de muhafazakâr iki farklı biçim kazanır.

Moral ekonomi yaklaşımı ulus devlete geçişi sürecini şu şekilde tanımlar. Kapitalist öncesi dönemin kırsal otarşik yapılarından açık kapitalist pazara geçiş aşamasıdır. Bu yaklaşıma göre *ancient regime* 'in (eski düzenin) toprak aristokrasisi ile köylüler arasındaki feodal, dağınık, bağılıktan, sözleşmeli bağılığa geçiş sürecidir. Bu süreç ahlaken ve iktisaden köylünün fakirleşmesine ve yozlaşmasına yol açan bir süreç olarak eleştirilir. Moral Ekonomik yaklaşıma göre, kapitalist ulusal pazara geçiş köylü refahını zarar veren kırsal kesimlerin lehine sonuç doğurmuştur. Çünkü diğer toplumsal sınıflara göre zayıf kırsal kesimleri pazarın daha güçlü aktörlerinin egemenliğine maruz bırakır (Wolf, 1969, s. 262). Moral ekonomi yaklaşımı temel vurgusu ekonomik ve toplumsal kurumlar arasındaki dengedir. Bu yaklaşımın temel öncülü modern ekonomistlerin yöntemlerini kullanmasından değil, pazar ve diğer ekonomik kurumları eleştirmesinden kaynaklanır. Moral olma nedeni, köylülerin kapitalist öncesi kurumlar altında davranışlarını düzenleyen hesaplamaların, modern kapitalizmin toplumsal düzenlemelerinden ve kurumlarından daha fazla ahlaki sonuçlara yol açtığını varsayar (Popkin. 1979, s. 4).

Moral ekonomi yaklaşımının temel argümanlarından biri de liberalizmin pazar ekonomisini eleştirmektir. Bu eleştiri liberalizmin pazar ekonomisi içinde kırsal geleneksel kurumların karşılaştığı sorunlar ve krizleri analiz ederek romantik bir yaklaşım sergilerler. Kapitalizm öncesi ya da kapitalist ilişkiler dışında toplumsal ilişkilerin daha ahlaki olduğunu savunur. Moral ekonomi yaklaşımı, patron-müşteri ilişkileri ve pazar faaliyetleri hakkında, köylülerin amaçları ve davranışların idealleştiren varsayımlar temelinde çeşitli argümanlardan oluşmaktadır. Bu argümanlar daha çok (Scot, 1976, ss. 246; Wolf, 1969. ss. 156-158; Migdal, 1975, s. 246) James Scott ve Joel Migdal'ın eserlerinde dile getirilmektedir. Bu gruptaki düşünürlerin ortak paydası ulus devletin oluşumunda kapitalizm ve sömürgeciliğin, köylü refahına zarar vermesiydi. Bunun nedeni eşitsizliğin ve sınıflaşmanın artması ve giderek daha fazla köylüyü geleneksel kurumların sigortası ve koruması olmadan izole ve atomize pozisyonlara dönüştürmesidir (Wolf, 1969, s. 280). Kapitalizm, toprakları, emeği ve serveti mal olarak dönüştürerek sosyal ve kültürel kurumların tasfiyesine neden olur (Wolf, 1969, s. 85). James C. Scott ise, varlık nedeni bakımından hayati öneme sahip olan köylünün ticarileşme süreci ile refahının sermaye lehine gittikçe bozulduğunu belirtir. Köylü refahı, Scott'a göre, ticari ilerlemenin etkin olduğu alanlarda zayıflar. Çünkü kapitalizm, tarımsal ilişkileri ticarileşmesi ve merkezi devlet, geleneksel geçim biçimlerini tasfiye ederek sosyal haklarını gevşetip yerine sözleşmeleri, pazarı ve tek tip yasaları getirir (Scot, 1976, s. 9).

Moral ekonominin bu argümanları kapitalistleşme sürecine karşı kuramsal bir bütünlükten ve realiteden uzak olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir. Bu eleştiri yapanlardan biri Popkindir (Popkin, 1979). Moral ekonomi yerine politik-ekonominin argümanlarını ileri sürer. Köylüleri korumak ve uzun vadeli yatırımlarla geçim seviyelerini yükseltmek için sürekli çaba içinde olduklarını ileri sürer. Bu pazar

ilişkilerinin hem piyasa hem de piyasa dışı alışverişlerine uygulanan yatırım mantığının var olduğunu ileri sürer (Popkin, 1979, s. 82). Köylüler arasındaki alışverişlerin bireysel ve grup yararları arasındaki çatışmalar tarafından şekillendiğini savunarak, köylerin komünler(cemaat) olarak değil daha çok şirketler olarak görülmeleri gerektiğini vurgular. Popkin'in bu formülasyonunda ise geleneksel elitlerin tekelleri olarak görülmeleri gerektiğini ileri sürer. Moral ekonomi yaklaşımının gerçekçi ve rasyonel bir yaklaşım biçimi olmadığını muhafazakâr reaksiyoner bir yaklaşım olduğunu ileri sürerek eleştirir. Her koşulda kırsal toplumsal ilişkilerin yapısal dönüşümünde teknolojinin ve dönüşümün kaçınılmaz olduğunu savunur (Popkin, 1979, s. 84). Teknoloji endüstri devriminden günümüze tarımdaki insan emeğini yerinden eden başlıca etkidir. Bugün onun yerini alan dijital devrim sadece fiziksel emeği değil fikirsel emeği de boşa çıkaracak bir dönüşüme uğradı. İnsanın fiziksel ve fikirsel emeğini boşa çıkarmaya başlayan bu süreç iş bölümü tanımlarını da değiştirmektedir. Modern ulus devletlerin giderek insanların fiziksel enerjilerinin sömürülmesinden daha çok bağlılığın konsolide edilmesiyle ilgilidir. (Halpern, J, Brode,J. 1967, s. 46). Günümüzde dijital yapay zekanın ulaştığı algoritma düzeyi fikirsel emeği boşa çıkaracak bir devrimin eşiğinde gibi görünmektedir.

Bu teorik tartışma bölümünde geleneksel kırsal ilişkiler konusunda Moral Ekonomi yaklaşımı ile merkezileşme ve uluslaşma modelinin temel varsayımları karşılıklı olarak tartışıldı. Kırsal alanın dönüşümünün tek boyutlu tanımlarla açıklanamayacağı yönetsel olarak açıktır. Gerek ulus devletin ulusal pazar yoluyla bütünleşmeyi sağlayan modeli gerekse Moral Ekonomi modelin teorik varsayımları her kırsal toplumsal dönüşümü için aynı sonuçları doğurmazlar. Ancak iki farklı yöntemin eğilimler düzeyinde paralellikler taşıması mümkündür. Bu paralel durum sadece kırsal kendi dinamiklerinden hareketle açıklanamaz. Çünkü onu dönüştüren siyasal yapı verili teknolojik düzey ulaşım, eğitim kentleşme ve dış dinamikler göz önünde bulundurulmaksızın açıklanamaz (Halpern, J, Brode,J. 1967, s. 48).

On dokuzuncu yüzyılın klasik iktisat okulları, kapitalizmin gelişim süreci içinde geleneksel mülkiyet ve üretim biçimlerini tasfiye edeceği varsayımı üzerine dayanmaktaydı (Boratav, 2004, s. 107). Bu kabul neo/klasik iktisat okulunun temel varsayımıdır. Bu anlayışa göre kapitalizmin gelişmesi ile kırsal alan ekonomik ve rasyonel bir olgu olmaktan çıkarak kapitalist ilişkiler içinde tasfiye olur.

Türkiye'nin toplumsal ve siyasal tarihinde önemli bir tartışma alanı oluşturan kırsal alanın ekonomik ve toplumsal sorunları, dış dünyanın siyasal eğilimlerinin etkisiyle iç politik tartışmaların konusunu oluşturmuştur. Bugün bu sorun aktüel sorunlar içinde yer almasa bile Covid 19 pandemi süreciyle kırsal alana yönelim dünyada olduğu gibi Türkiye'de yeni bir boyut kazanmıştır. Tarihsel olarak Türkiye'de köy ve köylülüğün dünyasına yönelik düşünsel ve teorik ilgi 1890'lı yıllarda başlar. İçinde bulunduğumuz zamanlara kadar nicel boyutu küçülse bile niteliksel sorunları devam etmektedir.

İçinde bulunduğumuz zamanlar Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşunun yüzüncü yılıdır. Fransızların *Fin de siecle* diye niteledikleri Cumhuriyet'in birinci yüzyılı Fransız Devrimiyle birlikte kurulup nihayet 1871 tarihinde üçüncü Cumhuriyet' le birlikte bir ulus oluşturmıştır. Fransızlar için Cumhuriyetin birinci yüzyılı ve ulusun kurumlarının bilinç düzeyinde içselleştirilmesi bakımından tarihi dönemeç olarak kabul edilir (Debrey,1997, s. 27). Siyasal olarak dünyadaki bütün cumhuriyetler kendinden öncekini takip ve taklit etmesi bakımından kurumsal modellerinin tarihsel dönemeçlerdeki konumları kendinden sonra gelen toplumların entelektüelleri ve akademisyenlerine karşılaştırmalı analizler için bir miheng oluşturur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin temelde ekonomisi, tarıma dayalı toplumsal yapısı tarımsal üretim süreci içinde oluşup biçimlenmiş bir toplumdur. Bu bakımdan, ülkemizde genel olarak toplum yapısının, bu yapıya temel niteliğini veren kırsal yapının temellendirilmesinde tarımsal yapı büyük bir öncelik taşımaktaydı. Tarımsal yapıysa, ilk planda, var olan üretim güçlerince belirlenir. Bu yüzden üretim

güçleri arasında ana üretim aracı olarak toprak ve toprağın mülkiyet dağılımı, köyün toplum yapısını biçimlendiren başlıca unsurdur (Sencer, 1971, s. 36).

Köylülüğün tasfiyesi dış politika ve dış dinamiklerden bağımsız olarak anlaşılamaz. Türkiye son yirmi yılda Avrupa Birliği'ne girme süreci Avrupa müktesebatını yerine getirmek için üretim kabiliyetini ve süreçlerini temelden sarsan tarımda geri dönmeyecek politikalarla bu yapısal dengeyi bozan değişimlerle sonuçlandı. Avrupa'da tarım ürünleri bakımından ihracatçı olan Türkiye'yi ithalatçı konuma düşürdü. Tarımda ekilebilir alan oranı bu politikalar nedeniyle azaldı. Tarımda kendine yeter bir niteliğe sahip olan Türkiye en temel tarım ve gıda ürünlerini zaman zaman ithal etmek durumunda kaldı. Tarımda uygulanan politikalar yapay bir dönüşümle malûl bir niteliğe sahiptir. Çünkü tarımda kısa orta ve uzun vadeli dönüşümler ve tarım yönetimindeki reformlarla birlikte tarım politikalarındaki bu dönüşümü ekonomik dinamiklerden uzak ithalata dayalı Türkiye'nin kendi üretim kabiliyetini ve potansiyelini ve dengelerini bozdu. Son yıllarda Avrupa Birliği'nin nicel ölçülerini yakalama adına tarımda uygulanan politikalar niteliksel bozulmalara neden oldu. Bu politikaların nicel sonuçları reel olmaktan çok nominal göstergelerden öteye gidemedi.

Bugün kır ve kent ölçeğinin kapsamı yeniden tanımlanarak kır-kent arasındaki sadece idari sınırlar değil yeni parametreler eklenerek uluslararası düzeyde yeniden tanımlanmıştır. Bu sınıflandırma Yoğun Kent, Orta Yoğun Kent ve Kır diye üç grup altında toplanmaktadır. Türkiye'de 2022 TÜİK verilerine göre nüfusun % 67,9 Yoğun kentlerde nüfusun %14,9'i Orta yoğun kentlerde %17,3 ü ise Kırlarda yaşamaktadır (TÜİK, 2022). Bir başka ölçeğe göre sadece köy temel alındığında Türkiye'de toplam 85 milyon nüfusun sadece % 6,3 ü köylerde %93,7 si belde ve şehirlerde yaşamaktadır.

Türkiye'de bugüne kadar 1927, den başlayarak 1950, 2001'e kadar yedi kez genel tarım sayımı yapılmıştır. Kanuna göre her 10 yılda bir yapılması gereken tarım sayımı 2001'den bu yana yapılmadığı için en güncel veri olarak bu istatistikler kullanıldı (Yıldırım, 2023,). 2019 ÇKS (Çiftçi Kayıt Sistemi) verilerine göre 15 milyon hektara yakın alanda üretim yapılmaktadır. Bu sayı gözönünde bulundurulduğunda sulu tarımlı ekim alanı 397 bin, kuru tarım alanında 527 bin işletme olmak üzere toplam 925 bin tarım işletmesinin olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, 15 milyon hektar alanda AB standartlarına uygun optimal tarım işletmesi sayısı 925 bin olmaktadır. DPT tarafından 2000'li yılların başında yapılan bu analizler, Türkiye de uygulanan iktisat politikalarıyla neo-liberal uygulamaların küçük tarım işletmelerini büyük endüstri tarım uğruna tasfiye etmekle sonuçlandı (Dincer, 2023, s. 1566). 1980 öncesinde küresel ekonomide ithal ikameci birikim tarzıyla eklemlenen Türkiye kapitalizmi, krizi aşmak için 1980 24 Ocak kararlarıyla dışa açık serbest piyasa politikalarıyla bir birikim modeline geçti (Sönmez, 1992).

1980 sonrası ülkede uygulanan ekonomik politikalarda ithalat rejiminde vergi oranlarını düşürecek yasal düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemek gıda ürünleri tarım ürünlerinin serbestleşmesini düzenleyen değişikliklerdi. Bu düzenlemelerle tarım ve gıda ürünleri ithalatında önemli oranlara ulaştı Kendine yeter durumda olan ülkenin tarım hayvancılık ve gıda sektörü büyük ölçüde küçülmeye başladı. Tarım, gıda ve hayvancılıkta yapılan bu liberal değişimler Türkiye'de üreticiyi zayıflatarak yerel üretimin ve hayvancılığın gerilemesiyle sonuçlandı. Tarımda uygulanan bu liberal politikalar canlı et ithalatındaki yükselmeler Türkiye'de canlı hayvan üretiminin ve ona bağlı diğer sektörlerin üretim kapasitesini düşürmekle kalmadı pek çok küçük işletme tasfiye olmak zorunda kaldı (Oral, 2009, s. 325). Bu sonuçlara göre Türkiye'de Cumhuriyet'in yüzüncü yılında kırsal nüfus dolayısıyla köylülük neredeyse tarihsel olarak bitmenin eşiğine kadar geldiği söylenebilir. Bugün Türkiye nüfusunun yüzde doksandan fazlasının kent ya da kent niteliğine yakın yerlerde yaşadığı düşünülürse Türkiye'de çağdaşlaşma gelişme sorunlarının temel odağını oluşturan kırsal kesiminin eğitim öğretim sorunu nicel olarak biçimsel düzeyde çözüldüğü varsayılabilir. Fakat niteliksel olarak genel tabloda irtifa kaybının olduğu da kuşkusuzdur.

4. Cumhuriyet Döneminde Köycülük Söylemi

Köy ve köycülüğe ilişkin düşünceler, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gelişmiş sanayileşmiş ülkelerde pek çok araştırmanın konusu olmakla birlikte özellikle sanayileşme ve kentleşmeye bağlı olarak büyüyen ve karmaşıklaşan kentler ve kentlere ilişkin sorunlarına tepki olarak da gündeme gelmekteydi (Karaömerlioğlu, 2001, s. 285). Bu tepkisellik sistemli kuramsal bir düşünce temelinden yoksun olduğu için zaman zaman Doğu Avrupa’da ve diğer sanayileşmesini tamamlayamamış pek çok ülkede yirminci yüzyılın ortasında köylü ismini taşıyan pek çok siyasal örgüt ve partilerin de kurulduğu yıllardı. Fakat bu partiler hiçbir zaman siyasal olarak iktidara gelemediler. Pek çoğu merkez sağ partilerle birleşerek muhafazakâr partilerin bünyesine katıldılar. Bu siyasal örgütlerin en belirgin özellikleri tepkisellikleri ve yüzlerinin geçmişe dönük olmasıydı. Özellikle 1929 Dünya Ekonomik kriziyle bu tür düşünceler yaygınlaşarak taraftar buldu. Dönemin ruhu olarak köycülük Almanya’da Nazi hareketinin önemli ideolojik dayanaklarından biri haline geldi.

Türkiye’de köye ve köylüye yönelik düşünce Osmanlı döneminde 1890’lı yıllarda gündeme geldi. Bu düşünce özellikle Balkan harbinden sonra Türkçülüğün ve Türk milliyetçiliğinin dayanacağı toplumsal meşruiyet temelini oluşturdu. Bu yıllarda özellikle köylülere yönelik ilgi özellikle Türk Yurdu Dergisi’ndeki yazılarda gündeme getirildi. Yusuf Akçura ve Hepfand Parvus gibi milliyetçi ideolojiyi savunan aydınlar köylülerin önemine dikkat çekiyorlardı. İkinci Meşrutiyet’den bir yıl sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Selanik’teki Üçüncü Kulübü tarafından *Vatandaş* isimle yayınlanan gazetede köy ve köylülüğe ilişkin istibdadı yeren meşrutiyeti yücelten yazılar içermekteydi (Odabaşı, 2011, s.48). Bu yazılar bir anlamda halka dayandırılan meşruiyetin tabanını genişletmek meşruti monarşiyi tarım imparatorluğu içinde şehirli orta sınıfı oluşturan aydın ve bürokrat elitlerin dışında, geniş köylü halk tabanında temellendirerek bir anlamda saltanatın olmasa bile Sultanın karşısında halkın desteğini genişletmek gibi bir endişeden kaynaklandığı açıktır. Köye ve köylülere yönelik bu düşüncelerin teorik kaynağı Rusya’daki Narodnik hareketti. Rus Narodnik hareketinin temel özelliği geniş halk yığınları üzerinden bir halk meşruiyetini halk rağmen oluşturmaktı.

İttihat Terakki Cemiyeti’ndeki halk düşüncesini büyük ölçüde Rusya’daki Narodnik köylü düşüncesinden esinlenerek kırsal alanda meşruiyet alanını genişletme çabası içindeydi. Köycülük düşüncesiyle ilgili ikinci bir girişimi Savaş Yılları içinde 1918 yılında kurulan Köycülük Cemiyeti’nde görüyoruz. Türk Ocakları’nın üyeleri tarafından kurulan cemiyet (*go to people*) halka doğru gitmek Chayanovcu düşünce akımının etkisiydi. Anadolu’yu muasır medeniyetler seviyesine çıkarmak amacıyla kurulmuştu. Millî mücadelenin önemli simalarından biri olan Halide Edip Adıvar, Dr. Reşit Galip bu cemiyetin üyeleri arasındaydı (Üstel, 1989, s. 14). Bu cemiyet aynı zamanda 1920’de yoğunlaşan emperyalizmin işgaline karşı direniş hareketlerinin örgütlenmesine de katkıda bulunmayı hedefliyordu. Cemiyetin kurucularından ve başkanlığına getirilen Dr. Reşit Galip 1930’ların başına kadar geçen süreçte yeni rejimin köylüler hakkındaki entelektüel ve pratik ilgisi “köylünün milletin asıl efendisi” olduğu söyleminin ötesine pek gidemedi.

Bu tür girişimler, Cumhuriyet kurulduktan sonra devam etti. Bunda kuşkusuz yeni rejimin siyasal tabanının artırılması kaygılarının önemli bir yeri vardı. Bu dönemde köylere ve köylülere olan ilgiyi dile getiren birçok açıklama bulmak mümkün. Atatürk’ün söylevleri dahil birçok resmi söylemde kırsal bölgelerin gelişiminin rejimin en önemli görevi olduğu söylenmekteydi. Keza, rejimin propaganda organları olarak kurgulanan Halkevlerinin köycülüğe verdiği önemde, özellikle de Ankara Halkevi dergisi *Ülkü’* de Nusret Kemal Köymen gibi yazarların konu ile ilgili makalelerinde ya da devlet tarafından öğrenci ve öğretmenlerin yaz tatillerinde köylere gitmelerinin teşvik edilmesi gibi olgularda da gözlemlenebilir (Köymen, 1964, 64). Daha da önemlisi, maarif vekaletinin köylerde eğitimi iyileştirmeye yönelik projeler tasarlamaya çalışması da aynı

döneme rastlar. Bu dönemde halka gitmek, Anadolu'ya gitmek, yeni rejimin meşruiyetinin köye ve köylüye dayandırılması, bir ülkü ve umut olsa da Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştirilen ordunun bütün nefer kısmı, Anadolu köylülerinden oluşmaktaydı. Halka doğru gitmek söylemi esasında somut halk değildi. Muhayyel olarak yeni rejimin yaratmak istediği halktı. Dönemin romanlarında hikayelerinde, Anadolu köylüsünün içinde bulunduğu sefil koşulları anlatan pek çok eserde bu fukaralık konu edinilmekteydi. Nabizade Nazım'ın Karabibik hikayesi yine Ahmet Haşim'in Anadolu Köyü'nü özetlediği yazıları, Refik Halit Karay'ın İttihatçılar tarafından sürgüne gönderildiği yıllarda tasvir ettiği kırsal alan manzaraları, birbirini bütünleyen nitelikteydi. II. Meşrutiyet yıllarında Refik Halit Karay Ankara'ya sürgününde Ankara için "Çorak, kurak ve ırak" diye tasvir ediyordu (Karay, 2021, s.38). Bu yıllarda Anadolu köyü için Ahmet Haşim "Neşesiz yorgun renksiz harabe yığınları diye bahsediyordu (Ahmet Haşim, 2018, s. 13)

Cumhuriyetin ilk on yılında sözü edilen bu manzarayı değiştirip dönüştürecek sermaye birikimi gerçekleştirilemedi ve yol ağı 1930'lı yıllara kadar yapılamadı. 1930' lu yıllardan sonra demiryolları ağının 1930'da Sivas hattı Erzincan Erzurum'a kadar uzatılması hat boyunca ekonomik ve toplumsal gelişmenin dinamiği haline geldi. Cumhuriyetin köyü dönüştürme projesi, aynı yıllarda Halk Evleri ve Halk odaları projesiyle de ulusal kültürü yaratma misyonuyla meslek edinme kursları, okuma kolları pek çok eğitim ve öğretimin çeşitli dalları bu kulüpler altında yürütüldü. Köyler ve köylülük bozulmamış ahlak saflığıyla tanımlanıyordu. 1930'lu yıllarda köylülük söylemi kentleşmeye ve kozmopolitizme karşı eleştiriydi. Bu eleştiriler, çoğunlukla yüzeysel ve biçimsel derinlikli olmayan eleştirilerdi. Çünkü yeni kurulan devletin kalkınmasın sağlayacak sanayileşme ve çağdaş bir toplum yaratma projesiyle çalışmaktaydı. Köycülük yaklaşımı biraz da 1929 dünya ekonomik krizinin getirmiş olduğu içe kapanmanın siyasal ve ideolojik sonuçlarından biriydi. Bu nedenle bu dönemde köy ve köylülük üzerine yazılıp çizilen bütün yazılarda köylüyü yücelten avutan yazılar görmek mümkündür. Köylülüğü yeni kurulan cumhuriyetin sınıfsız imtiyazsız bütünlükçü paternalist bir toplum tasarımının fiilen olmasa bile ideolojik olarak en örgütsüz köyün toplumsal dünyası üzerinde temellendirme stratejisine dayanıyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında toplumsal sınıf farklılaşmalarını sağlayacak bir sanayi ve sermaye sınıfı zaten gelişmediği için bu söylemin fiili olarak dayandığı kırsal bir zemin mevcuttu. Fakat köyün, köylülerin üzerinden kurgulanan bütün siyasal ve ideolojik projeler ve tasarımlardan köylü dünyasının hiçbir zaman ne katılımı ne bilinci ne bilgisi vardı. 1930'lu yıllarda şehirlerde bile okuryazarlık oranı yüzde on düzeyindeyken modern yaşamın kültürel sembollerini, kalıplarını ve ideolojisini bu geniş köy dünyasına taşıyacak ne kültürel araçlar ne de yeni kurulan devletin ideolojik araçları köylüye ulaşacak sayıda ve yakınlıkta idi.

Köycü söylemin şehirleşmeye kozmopolitizme yönelik eleştirileri totaliter rejimlerin ideolojik olarak dillendirdikleri bir söylemdi. Yoksa daha toplumunun yüzde sekseni köylü olan bir ülkede kozmopolizmin eleştirisinin hiçbir nesnel temeli yoktu. Bu eleştiriler daha çok Hitler dönemi Almanya'sı gibi pek çok ülkede de benzer bir eğilim görülmesine rağmen, köycülüğün daha çok sanayileşmenin sonuçlarına ve özellikle de bir işçi sınıfı bilincine ve bu sınıfın faaliyetlerine karşı duyulan korku ve endişe üzerine temellendiğini görmekteyiz. Nitekim 1935 senesinde Türkiye'de kurulan *Zürre Cemiyeti*'nin çıkardığı bir derginin kapağında cemiyetin arması orak çekiç ve bozkurtlu bir amblemdi. Bu *syncretic* eklemlleme dönemin mütereddit dış politikasının iç politikadaki tezahür biçimiydi. Türkiye'deki köycülerin önemsedikleri sanayileşmeye karşı olup olamamak değildi, her ne kadar 'köycü' lerin çoğunluğu da sanayileşmeye karşı eleştirel bir tavır geliştirmişlerse de ulusal bir sanayinin gerekliliği hemen herkes tarafından kabul ediliyordu.

Bu yıllardaki köycülük düşüncesinin esin kaynağı, devletçilik ideolojisiyle birlikte modern kozmopolitizmi eleştiren Alman kültürel romantiklerinin Türkiye'deki etkisiydi. Örneğin dönemin tarım ve köy sorunlarıyla ilgili pek çok yazısı bulunan Nusret Kemal Köymen'e göre sanayileşmeyle şehirleşme iki farklı gelişme alanıydı (Köymen, 1936, s.

25). Oysa kentleşme ve sanayileşme iki farklı olgu değil aynı olgunun sıralı evresinden başka bir şey değildi.

Köycülerin kırsal yaşamı yüceltmelerinin nedeni, sosyalist fikirlere karşı popülist muhafazakâr köylü kesimini tampon olarak kullanmaktı. Böylece hem dünya görüşü hem de yeni rejimlerin temel dayanağı olarak tarihsel bir blok oluşturulmaktaydı. 1937’de dünyada yükselen totaliter rejimlerin etkisiyle ulusal kültür kaynaklarının köylerde bozulmamış olduğu sıklıkla işlenen temel tezlerden biriydi. Özellikle İkinci dünya savaşının başlangıç yıllarında milliyetçi duyguların en çok yankı bulduğu alan kırsal toplumsal alanlardı (Karaömerlioğlu, 2001, s. 292).

Türkiye’de Kemalizm’in temel söylemi, Fransız devrimindeki aydınlanma ideolojisinin kırsal alanın bütün sorunlarını eğitimsizliğe bağlamasıydı. Eğitim sorunu esasında toplumsal gelişmenin ve modernleşmenin hem nedenlerinden hem de sonuçlarından biridir. Toplumun bütün sorunları çözecek sihirli bir reçete değildi. Bu tür düşünceler daha çok aydın despotizminin ideolojik söylemlerinden esinlenerek Türkiye’de bürokratik elitlerin ve aydınların temel argumanı haline gelmişti. Bu varsayım doğru olsaydı bugün Cumhuriyet’in yüzüncü yılında okuryazarlık oranı %92,5 çıkmasına rağmen (TÜİK, 2022) Türkiye’de cumhuriyetin amaçladığı hatta iki buçuk asırlık batılılaşma çabalarının çağdaş toplum normları norm halinden form haline dönüşmüş olurdu.

Toplumsal üst yapı kurumlarının devletin ideolojik aygıtlarıyla dönüşümünü sağlamanın yolu yine de ekonomik ilişkilere bağlıdır. Köyü dönüştürecek araçların yüzyıllardan beri kapalı kalan otarşik yapıları yeni kurulan Cumhuriyet’in değerlerinin ya da ideolojisinin onayı salt politik ve ideolojik aygıtlarla gerçekleşemez. Gerçekleşmiş gibi görünseler bile biçimsel bir nitelikten öteye gidemez. Toplumsal ilişkilerin içselleştirilip kurumsallaşması çok sınırlı ya da biçimsel düzeyde köksüz ve temelsiz kalmaya mahkûm olur. Nitekim Cumhuriyet’in değerlerinin köy ve köylüde maya tutmadığının politik sonuçlarından biri de Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi ile Kemalist kadro tarafından deneyimlenmişti. Zaten bu fırkanın kurulması bile bizatihi cumhuriyet ideolojisinin maya tutup tutmadığının göstergesiydi. Bu konuda Karaömerlioğlu’nun yaklaşımı da aynı yöndedir. Toplumsal değişim ve dönüşümü salt toplumsal dönüşümün eğitim yolu ile sağlanacağı düşüncesi, köycülük söyleminin bir başka önemli özelliğine götürür: iradecilik vurgusu. Köycüler, eğitim gibi öznel etkenlerden, özellikle de yapısal belirlenimlerden bağımsız olarak insan iradesinin gücüne çok fazla önem atfetmişlerdi (Karaömerlioğlu, 2001, s. 289).

Türkiye’de köy sorunu ile ilgili konular Cumhuriyet’in bürokratik elit ve aydın kesiminin düşünsel gündeminde canlılığını uzun bir süre devam ettirdi. Nitekim 1932’de Türk Ocaklarının Halk Evleri ve Odalarına devredilmesiyle birlikte köylülük sorununu daha sistematik bir biçimde ele alacak Halk evleri ve Halk Odaları uygulaması başlatıldı. Fakat bu projeden de beklenen sonuçlar alınamayınca bu kez daha sistematik ve yapısal proje olan Köy Enstitüleri Projesi 1942 yılında uygulamaya koyuldu. Türkiye’nin yedi farklı bölgesinde 21 adet Köy Enstitüsü projesi 1947’ye ye kadar bütün bölgelerde tamamlanarak hayata geçirildi. Köy Enstitüsü projesi Türkiye’nin siyasi tarihinde pek çok siyasal tartışmaya neden oldu. Enstitüler özellikle DP partinin 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara gelmesiyle birlikte başlayan gündelik siyasal polemiklerin konusu oldu. Esasında bu proje hem sistematik hem de yapısal olarak kırsal ilişkileri dönüştürme kabiliyeti ve gücü olan kararlı bir projeydi. Bu projenin toplumsal siyasal ve ekonomik sonuçları uzun vadede olsa çok olumlu sonuçlar doğurdu.

Bütün bu çabaların temel amacı, Cumhuriyet’in köyü dönüştürme projesi olarak en sistemli ve kapsamlı projeydi. 1942 de başlayan bu proje İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’nin batılı liberal kampa yanaşmasıyla birlikte müfredatı tamamen değiştirildi. 1946 yılında Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve Tonguç ekibinin görevden alınıp yerlerine Reşat Şemsettin Sirer’in getirildi. Köy Enstitülerinin programı yapısal bir değişime tabi tutularak dönüştürüldü (Ekmekçi, 1976, s. 24).

1954 yılında da Demokrat Parti bu okulları Öğretmen Okulu olarak değiştirdi. Türkiye’de gündelik siyasal tartışmaların konusu olan bu sorun esasında Köy Enstitülerini Demokrat Parti’nin eşraf mütegalibe toprak ağalarıyla iş birliği içinde Köy Enstitülerini kapattığı söyleminin hiçbir nesnel dayanağı yoktu. Bu okullar bizzat Cumhuriyet Halk Partisi zamanında, kendi tasarrufuyla içeriği boşaltılmıştı. DP döneminde sadece bu okulların ismi değiştirildi. Türkiye’de köylülük sorunun çözümü siyasal rejimin kendine taban oluşturma umutlarının ve beklentilerini biraz da hayal kırıklığıyla sonuçlandığı bir alan oldu (Küçükömer,1994, s. 125) Nitekim Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu hayal kırıklığını cumhuriyetin devrimci kadrosu içinde bürokrat elitlerin yalnızlığını şu cümlelerle itiraf ediyordu. “Eğer devrimci bir iki lidere bir şey olursa bütün devrimlerin yok olacağı korkusu belirmişti,” diye yazıyordu. Halk nerede idi köylü efendimiz nerede idi devrimler kimler için korunacaktı? Soruları cumhuriyetin köyü dönüştürme konusundaki umutsuzluğun bir başka ifadesiydi (Karaosmanoğlu,1968, s. 46).

Yine buna benzer duyguları daha geç bir tarihte dile getiren bir başka yazar ise Doğan Avcıoğlu’dur. Nitekim 27 Mayıs 1960 İhtilali’nin proteryan iktidarıyla birlikte ihtilalin düşünsel şantiyesinde dolaylı ilişkisi olan bir aydıdı. Doğan Avcıoğlu’nun “Zinde güçler tezi” Cumhuriyet’in kırkinci yılında dahi köylülüğün devrimlerin ve modernleşmenin önündeki en büyük engel olduğunu ima ediyordu. Türkiye’de devrimci güçlerin köylü muhafazakâr yığınların oyuyla iktidara gelmesinin mümkün olmadığını bunun yerine kestirme yollardan iktidarı ele geçirip tam bağımsız bir Türkiye düşüncesini dile getiriyordu. Nitekim Avcıoğlu 1965 yılında Türkiye İşçi Partisi’nin Parleментарizm tartışmalarında devrimci güçlerin işçi sınıfına da güvenmemesi gerektiğini ileri sürüyordu. 1965 yılındaki seçimlerde TIP’in (Türkiye İşçi Partisi) almış olduğu % 3,1 oyun işçi sınıfının oyu olmadığını ve bu oyların kentli eğitimli orta sınıfın ve memurların oyu olduğunu iddia ediyordu. Avcıoğlu’na göre Türkiye’de işçi sınıfı çoğunluğu itibarıyla muhafazakâr ve köylüdür. Bu nedenle bu niteliğe sahip köylülere, işçilere ümit besleyerek devrim yapılamayacağını ileri sürmekteydi. 1965’te Türkiye İşçi Partisi’nin aldığı oyların çoğunluğunun memur oyları olduğu için memurlar ile de devrim yapılamayacağını vurgulaması Türkiye’de Kemalizmin köylülüğü dönüştürme konusundaki umutsuzluğunun itirafıydı (Avcıoğlu, 1980, s. 228).

Türkiye’de köy sorunun çözümünde tartışma konularından biri de büyük toprak mülkiyeti sorunu idi. 1945 yılında CHP tarafından topraksız köylüye toprak edindirme amacıyla Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gündeme getirildi. CHP’nin bu yasa önerisinin düşünsel ve teorik kaynağı Fransız Devrimi’nde Jakobenlerin 1792 tarihinde getirmiş olduğu toprak yasasından esinlenmişlerdi (TBMM, 1945) Jakobenlerin Fransa’da yürürlüğe koydukları bu yasa Fransa’da aristokrasiye ait büyük toprak mülkiyetini böldü. Napolyon dönemine kadar Fransa’da büyük toprak mülkiyeti bölünüp parakende hale gelince geleneksel büyük toprak mülkiyeti üzerinden iktidarını pekiştiren yerel güçlerin gücünü zayıflatarak merkezi devlet gücünü egemen kıldı (Weber,1991, s. 45). Fakat Türkiye’de Cumhuriyeti kuran elitlerin gözden kaçırdıkları durum, Fransa’dan farklı olarak Anadolu’da esasen toprağın kıt değil nüfusun kıt olduğu gerçeğiydi. Zaten tehcirden sonra gayri Müslimlerden kalan mülkleri yani emval-ı metruke oranı düşünülürse topraksız köylü sorunu büyük ölçüde Fransız devriminin bir ezberinden öte bir şey değildi.

Türkiye’de büyük toprak mülkiyeti köylülüğün dönüşümü meselesinde ve toprağın bölüşüm ilişkilerinde başlıca engel olduğu varsayımı gerçeği yansıtmamaktaydı. O yıllarda Türkiye’de birkaç vilayet hariç kırsal alanı ticari devreler üzerinden pazara ekleyecek ne köy yolları ne şehir yolları ağı gelişmiş düzeyde değildi. Bu tabloda ekilebilir alanlarda kullanılan tarımsal teknolojinin yüzde seksen oranında halen karasabana dayanmaktaydı. 1936 yılında Traktör sayısı 961di. Bu sayı 1948’de 1750’ye ulaşacaktı. Traktör sayısının iki bin civarında olduğu bu koşullarda piyasa için artık ürün üretmek

mümkün değildi. Nitekim 1977 de yeniden canlanan Feodalite ve ATÜT tartışmalarında Bahattin Akşit bu varsayımın temelsiz olduğunu ispatlamıştı (Akşit,1966, s. 25).

Bu tartışmanın 1945'deki uzantısı olarak Toprak Yasasının 17. maddesiyle ilgili olarak beş yüz dönümden fazla büyük mülklerin topraksız köylüye dağıtılması meselesidir. Hatta Demokrat Parti'nin bu büyük toprak mülkiyetini temsil ettiği partinin kuruluşunu, toprak sınıfı ağaların sınıfsal çatışmasından doğduğu tezi temel kabullerden biridir. Çok partili rejime geçişle birlikte 14 Mayıs 1950' de DP'nin iktidara gelmesiyle tarımda kapitalist yöneliş hızlanmış karayollarıyla ulusal ağları birbirine eklenerek metalaşma sürecine ivme kazandırmıştır. Köyün durağan otarşik yapısının çözülüp kapitalist ilişkilere dönüşmesi ulus devletin pazar ağıyla bütünleşik bir yapıya eklenmesi, siyasal ideoloji ve yaşam biçimini de dönüştürmüştür. Bu durum bazen siyasal düzlemde ve retorik düzeyde köye ve köylüye "ilanı aşk" söylemlerine varmıştır. Türklerde olduğu kadar köye ve köylülüğe şiir yazan, kaside okuyan mebuslar az bulunur (Kuruç, 1989, s.186). Bütün bu politik retoriğe rağmen tarımsal alanda ticarileşme ve durağan otarşik yapı çözülüp çeşitlenerek kapitalist ilişkilerin dışsal etkisiyle meta üretimi ve dolaşımı yavaş da olsa gelişmeye başladı (Erdost, 1989, s. 208). Feodalite ve ATÜT tartışmaları Türk tarihçiliğine önemli katkılar sunan verimli tartışmalardan biriydi. Nitekim bu konuda en özgün görüşlerden biri de Baykal Sezer'di Sezer'in amacı özgün bir sosyolojik perspektif ve yöntemle Türk toplumsal yapısını tarihsel temellerini yeniden tanımlamaktı. Bu nedenle Osmanlı üretim tarzını Feodalizm ve ATÜT olarak tanımlayan her iki görüşe karşıydı. Sezer'e göre Batı kapitalizmini açıklayan, Doğu sorunu esas almayan Marx ve M. Weber'i eleştirmekteydi (Sezer, 1989, s. 25). Bu analizleriyle Osmanlı'nın feodalizm olarak tanımlanamayacağını eğer feodal bir üretim sistemine sahip olsaydı dönemin en güçlü devleti olmasına rağmen neden kapitalizme geçememiştir diye bu görüşleri eleştirmekteydi (Sezer, 1988, s.52). Feodalizmin toplumsal sınıflarına dikkat çeken Sezer, Aristokrasi, Ruhban sınıfı, halk sınıfı olan feodalizmin sınıf yapısının Osmanlı' da hiçbir zaman bulunmadığını belirtir. Sezer'e göre köy sorunu, ayrıca başka bir yönü ile Osmanlılığın tasfiyesi ve Cumhuriyet rejiminin kuruluş dönemlerinde yine öne atılmıştır. Osmanlıda Türk rençberdir yargısından yola çıkılarak yıkılan imparatorluğun Osmanlılığına karşılık yeni rejimin Türk olmak niteliğini vurgulamaktaydı. Bu dönemde Köy sorunu yine gündeme gelmiş ve köy romantizmi alabildiğince körüklenmişti. (Şenay, 2022, 60) Köylülük, yeni Cumhuriyet rejiminin ideolojisini oluşturmaktaydı. "Köylü efendimizdir". Osmanlılığın, kendisini üretici kesimlerden özenle ayırmak amacıyla Türklükten ayrı bir Osmanlılık görüşünü güçlendirmiştir. Sezer'e göre (1988, 78) Osmanlıyı reddi miras etmek için bazı meslek kollarının azınlıkların tekeline bırakıldığı savı Türklük ile köylülük arasında zorunlu bir bağ kurulmasının ideolojik manipölasyonuydu. Köy sorununa Cumhuriyet döneminde yaygın yaklaşım biçimi bir tür devri sabık yaratmaktı. Böylece modern devletin meşruiyetini sağlamanın aracı olarak geleneksel yönetici kadroyu eleştirerek yeni rejime istenen yönü vermektir.

5. Cumhuriyet Döneminde Kırsal Alanın Ekonomik ve Toplumsal Manzarası

Lozan'la birlikte kabul edilen liberal ticaret rejimi tarım ağırlıklı olan Türkiye ekonomisi için ticaret hadlerinin aleyhinde bir gelişmeydi. Cumhuriyetin kuruluşunun onuncu yılına kadar devam eden bu liberal politikalar 1929 Dünya ekonomik kriziyle son buldu (Boratav, 1998, 64). Cumhuriyet'in ilk on yılında görece olarak ithal edilen iki bin traktörün tarımsal üretime olumlu katkısı oldu. Kurtuluş savaşı sonrası tarımda teknolojinin kullanılması iki temel zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. Kurtuluş Savaşı'nda genç insan gücünün büyük bir kısmını kaybeden ülkede esas kıt olan toprak faktörü değil emek faktörüydü. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk yıllarında traktör sahipleri

askerlikten muaf tutularak üretim özendirildi (İlkin, S ve Tekeli, İ, 1988, s. 83). İthal edilen bu traktörler hükümetten teşvik alan büyük toprak sahipleri tarafından ithal edildi bu traktörler daha çok Ege ve Çukurova'da tüccar çiftçilerin üretim ve gelirlerinin yükselmesine ve kapitalist piyasayla eklemlenmesiyle sonuçlandı (Çağpar, 1949, s. 38). Kapitalist piyasayla eklemlendiği ticari devreler liman kentleri ve onların çevresindeki tarım ürünlerinin dünya piyasasıyla eklemlenmesi bu yerleşim yerlerindeki Gayrimüslim kesimin başlıca uğraş alanıydı. Bu ticari halkanın liman kentlerinden başlayarak ithalat ve ihracatı sağlayan ticari devrelerin bütün halkalarında Gayrimüslim sınıflar yer almaktaydı. Bu devrelerin pek azında bulunan yerli Müslüman tüccar neredeyse yok mesabesindeydi. Bu sadece ticari devrelerde değil finans alanında özellikle Osmanlı toprak düzeninin bozulmasından sonra iltizam işleri gayri Müslimlerin başlıca uğraş alanıydı. Örneğin kurtuluş savaşı öncesinde Ankara, Çorum, Çankırı ve Yozgat'ın aşar vergisi geliri tek bir gayrimüslime aitti. Buna benzer pek çok somut örnek sunulabilir; örneğin aşar vergisinin gerçek değeri bin lira iken bir mütegalibe ufak bir aşiretin aşarını yılda 200 liraya iltizam edebiliyordu. Mültezim aşiretten 1400 lira vergi almakta, hazineye 200 lira gelir gitmektedir. Bundan başka, öşürü verilmedikçe harmanın kaldırılması mümkün olmadığından, mültezimler öşürü almayı kasten geciktirmekte ve harmanı açıkta bırakma tehdidiyle çiftçiye ezdiğini anlatılmaktadır (Rey, 2014, s. 98)

Gayrimüslim aracı sınıfın mültezimliği yanı sıra ticari devrelerin işleyişinde Rum ve Ermeni ikinci basamak araçlar büyük toprak sahipleri ile ürün karşılığında avanslar açmakta ve ürünü toplamak için üçüncü basamaktaki çoğu Müslüman olan aracılara hizmetlerinde kullanılmaktaydılar. İmparatorluğun bürokratik elitleri için yükselme alanı asker ve sivil bürokratik mevkilerdi (Ortaylı, 1962,24) Gayrimüslimler için ise yükselme yolu olarak ticari ve mali işler ön plana geçmişti. Gayrimüslim aracı sınıf ticari ve mali işlerle uğraşmanın verdiği ilişkilerle Avrupa dillerini iyi derece öğrenmişler tercüme odalarındaki kadrolar da 1821 Mora İsyanına kadar bu sınıftan ya da onların çocuklarından oluştuğu için Osmanlı diplomasisini dolaylı olarak yönlendirme konusunda etkin hale geldiler. Nitekim Ahmet Mithat Efendi bir yazısında "*Desais-i nassarayı tahsili ittıla edecek*" adam kıtlığından söz ediyordu. Yani Hristiyanların hile ve desiselerini anlayıp kavrayacak adam eksikliğinden söz ediyordu (Mithat, 2013, s. 101).

Cumhuriyetin ilk on yılında ise Lozan antlaşması gereğince yapılan nüfus mübadelesiyle bir milyona yakın Hristiyan nüfus Yunanistan'a göç ettirildi. Bu nüfusun büyük kısmı Ege bölgesinin vilayetlerinde üzüm incir tütün gibi ihracat ürünlerini üreten kesimdi. Mübadele sonrası bu ticari ve üretim faaliyetleri büyük ölçüde küçülmeyle sonuçlandı (İlkin, S, Tekeli, İ.1988, s.95). Tarımda kalkınmayı sağlamak için yeni kurulan cumhuriyet 1925 yılına aşar vergisini kaldırma yoluna gitti. Aşarın kaldırılması büyük çiftçinin gelirini yükseltirken küçük çiftçiye de olumlu yönde etkiledi. Fakat bu etkiler yine de sınırlı kaldı. 1929 yılında Amerika'da patlak veren krizle tarım ürünleri fiyatlarının hızlı bir şekilde düşmesi ve tarıma bağlı sanayi işletmelerinin iflasıyla devam eden bu kriz Türkiye'de tarımını da derinden etkiledi (Yasa, 1962,38). Krizi izleyen dönemde hükümetin liberal ekonomi politikasına karşı hoşnutsuzluğu Türkiye'nin serbest ticaret politikasından çıkmasını yasaklayan Lozan maddesinin süresinin dolmasıyla aynı zamana rastladı. Sonuç olarak, düşük fiyatların ilk etkilerinden hemen sonra başlatılan koruyucu politikayla buhranın ticaret üzerinde yıkıcı etkileri daha da artırmış oldu. Bu durumda bürokrasi yeni bir eylem özgürlüğü buldu. Büyük çiftçiler artık koalisyonun vazgeçilmez bir ögesi olmaktan çıkarak yeni ekonomi politikaların arayışında yeni ortaklar arayışına girdi (Keyder, 1983, s. 199).

1929 Tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen büyük çöküş dünya ticaretinin dört yıl içinde % 60 oranında azaldığı bir sırada devletler kendilerini ulusal piyasalarını ve paralarını dünya ekonomisindeki kasırgaya karşı korumak için giderek yükselen engeller kurarken buldular. Bunun, dünya refahının üzerine dayandırılması gerektiğine inandıkları çok taraflı dünya ticaret sisteminin ortadan kaldırılması anlamına geldiğini gayet iyi biliyorlardı (Hobsbawm, 1996, s. 115).

1930'larda yönetimin elinde küçük çiftçiye ulaşabilecek tek kuruluş Ziraat Bankasıydı. Fakat bu bankanın yalnız adı var olmasına rağmen, büyük çaplı bir tarım politikasının finansını sağlayacak gücü yoktu. Bu durum devlet, bankanın desteğine değil banka devletin desteğine dayanmaktaydı. Banka tarımdan çok ticarete dönük çalışmaktaydı. Bu nedenle banka Cumhuriyet yönetiminin tarım politikalarına varlık kazandıracak bir araç haline dönüşemedi (Keyder, 1983, s. 201). 1929 kriz döneminde bütün dünyada olduğu gibi ekonomi büyük ölçüde dışa kapandı. Devlet, ithalatı azaltarak ve genelde mal mübadelesini denetleyerek büyük çiftçiye zarara soktu. Büyük çiftçi ne 1920'lerde olduğu gibi ithal edilmiş girdiler (traktörler) satın alabildi, ne de önceki on yılda tadını çıkardığı ihracat pazarına girebildi (Pamuk, 1984, 43).

1929 kriziyle ekonominin dışa kapanmasının bir başka olumsuz yönü üretimin düşmesiyle sonuçlandı. Büyük çiftçinin daha fazla traktör ithal edememesi, traktör kullanarak toprakların tarıma elverişli duruma getirilmesiyle başlayan yaygın tarımın sona ermesi demekti (Tökin, 1934, s. 42). Petrol ve yedek parça ithali de durdurulmuştu. Ancak, hala sürülecek toprak miktarı büyük oranı oluşturmaktaydı. Nüfus arttıkça, küçük üreticiler, traktör yerine emek girdileri kullanarak toprakları ekmek suretiyle kriz sürecinde daha da kapalı geçimlik bir yapıya büründü. (Kuruç, 1989, s. 164).

6. Sonuç

Köy olgusu ve ona yönelik bütün tanımlar ve analizler hangi perspektiften hareketle yapılırsa yapılsın modernleşmeyle birlikte bu yapıların çözüldüğü dönüştüğü bütün sanayileşen toplumlarda aynı biçimde deneyimlenmiş olmasa da sonuçları itibariyle kentler lehine ya da kentleşme lehine mekân ve toplumsal yapının geri dönüşsüz yapısal bir dönüşümle sonuçlandığından kuşku yoktur.

Yirminci yüzyılın başında sanayileşme kentleşme ve kozmopolitizmin çeşitli biçimlerine karşı yöneltilen eleştiriler kırsal yaşamın pastoral dünyasını romantik bir muhayyile ile savunulsa da değişimin somut kurumları ve düşünceleri karşısında duygusal durum ya da durumsallığın dayanma gücü yoktur.

Bu değişim ister modernleşme kuramlarının kültürel değişim dönüşüm kavramlarıyla açıklansın ister ekonomi-politiğin kapitalistleşme sürecinde kırsal alanı tasfiyesi olarak yorumlansın her iki durumda yapısal bir dönüşümün sonucu olarak geleneksel topluluk yapılarının çözülerek yeni toplumsal farklılaşmaları ortaya çıkardığı sonucuna varılmıştır.

Avrupa'da 19. yüzyıldan başlayıp yirminci yüzyıl boyunca devam eden ulus devletlerin merkezileşme süreciyle köy ve köylülük, *topluluk* yapısından *toplum* yapısına evrilerek uluslaşma kültürü içinde üst bir kimliğe evrildi. Bu evrilme süreci sanayileşmesini geç tamamlayan toplumlarda siyasal ve bürokratik elitler tarafından büyük ölçüde siyasal ideolojik aygıtlarla gerçekleştirme yoluna gidildi. Sanayileşmenin kendiliğinden değiştirici dönüştürücü gücünden yoksun olan toplumlar geleneksel kırsal yığınları modernleşmenin önünde engel olarak aydınlanması gereken yığınlar olarak gördüler. Sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin çok zayıf olduğu toplumlarda yeni rejimlerin meşruiyetini sağlamak için bu engeli aşmanın tek bir yolu kalıyordu. Aydınlanmanın kurumlarını ve ideolojisini devletin ideolojik aygıtlarıyla okullarıyla toplumun geniş yığınlarına kabul ettirmek. Kırsal alanın dönüşümü ile ilgili ister sosyolojik ister iktisadi yaklaşımlarda olsun kırsal alanın değişimi ve dönüşümü modernleşme sürecinde aşılması gereken ara bir durak olduğunu gördük. Bu nedenle kırsal alanla ilgili bütün teorik ve metodolojik analizlerin terminolojisi de folklor ve etnografyanın geçmişe ait objelerine dönüşmeyle sonuçlandı. Nitekim 19. yüzyıl sanayi çağında Avrupa'da sanayileşme ve kentleşme ile birlikte etnografyanın ve folklor tarihinin ve araştırmalarının bu dönemde hız kazanmasının bu değişimin bir sonucu olduğu bu tartışmalardan çıkarılan bir başka sonuçtur.

19. Yüzyılda Avrupa'da başlayan bu süreç toplum ve topluluklar ne kadar kültürel özgünlük taşırlarsa taşısınlar dış dinamiklerin ve teknolojik konjonktürlerin derecesine ve etkisine göre bazı köylü toplumların diğerlerine göre daha muhafazakâr bazılarında

ise daha radikal yönelimlere sahip olabilecekleri bu tartışmadan çıkarılan diğer bir sonuçtur.

Türkiye özelinde ise kırsal alanın dönüşümü sorunu devletin ve bürokratik elitin modernleşme projesi olarak toplumun geniş katmanlarından çok dar bir alanla sınırlı kaldı. Başka bir deyişle, bürokrasi ve merkezi iktidarın sadece siyasal aygıtlarıyla gerçekleştirilmeye çalışılan dönüşüm sadece devlet görevlileri grubuyla sınırlı kaldı. Modernleşme projesine öncülük edecek burjuvazi gelişmediği için bu rolü devlet aygıtı ve bürokrasi üstlendi. Bu modernleşme projesi bir anlamda Kemalist devrimlerin ve devletin ana hedefi kapitalist dönüşümün biçimsel gereksinimlerini karşılamaktı. Bu gereksinimler hukuk düzeni, yeni yönetim modern bir idari aygıtla bir ulus devleti oluşturup ulus inşasıyla hem egemenliğin kaynağını hem de kullanımını ulusa dayandırmaktı. Bu kurucu ideoloji Avrupa'da olduğu gibi burjuvazi tarafından değil bürokratik elitler tarafından modernleşmeci bir proje olarak hayata geçirildi.

Köylülük sorununun teorik tartışmalarının Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihi bakımından gözlemlenen seyri ise Cumhuriyetin 1930'lardan sonra sanayi ve kalkınma planlarıyla kapalı köy ekonomisini meta üretimine dönüştüren üretim güçlerinde yapısal değişimin bu yıllardan sonra başladığıdır. Bu sürecin ivmesi yavaş da olsa üretim güçlerindeki temel değişimin öncüsü oldu. Özellikle Anadolu demiryolunun açılmasıyla birlikte kentlerin ve pazarların birbirine bağlanması üretim-pazar ağlarını eklenmesini sağladı. Bu dönüşüm sonunda köyde tarımsal işletme birimlerinin kapalı otarşik yapıdan çıkarak dış pazarlara bağlanarak toplumsal mobilizasyona ve değişime ivme kazandırdı.

Türkiye'de kırsal yapıların toplumsal ilişkileri bakımından ise çeşitli dönemlerde ve konjonktürlerde Kemalizm'le eklemlenmeye ya da Kemalizm tarafından toplumsal meşruiyeti adına ya da ona rağmen dayandığı bir dünya görüşü içinde anlam buldu. Bu olguyu hem liberal perspektiften hem de ekonomi politik perspektiften yaklaşan eğilimlerde kendilerini Kemalizm'le özdeşleştirerek meşruiyet sağlamaya çalışmışlardı. Kemalizm bir modernleşme projesi olarak reel politik anlayışın biçimlendirdiği pragmatizmin milliyetçilikle şekillendiği aydınlanmacı pozitivist bir anlayıştı. Düşünsel temelini aydınlanmadan alan bir anlayışın köy ve köyün dayandığı düşünceyle kurmuş olduğu ilişki geçici pragmatik bir temeldi. Kemalist ideolojinin dayandığı Halkçılık ise Fransızların ulus anlamında kullandıkları millete daha yakın bir kavramdı. Halkçılık kavramı kırsal alanı çağrıştıran geniş toplum kesimlerinden çok kentli bürokratik elitlerin idealleştirdiği bir düşünceyle sınırlı kaldı. Politik düzeyde taban bulmasa bile bürokratik elitlerin hem modernleşmeci ideolojisi olarak hem müesses nizamla olan himaye ve vesayet ilişkisin varlık alanıydı bu süreç 1950'den sonra farklı bir yöne evrildi.

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle 1950'lerde kırsal mobilizasyonun siyasal ve toplumsal sonuçları çok farklı amaçlara hizmet etti. Bu süreç Türkiye'de esnaf, eşraf köylüler, tüccarlar ve toprak sahipleri ittifakı tarafından desteklenen merkez sağ partilerinin tabanını oluşturdu. Bu grupların yapıları değişmesine rağmen siyasal davranışları aynı yönde devam etti. Bugün Cumhuriyetin yüzüncü yılında kırsal alanın politik yöneliminin kırsal alanı terk ettikten sonra da kentleşme süreçlerinde bu düşünceyi konsolide edecek cidental sembiyotik ilişkilerin kentlerde halen belirleyici olduğu bir gerçektir. Bu ilişkiler halen Türkiye'de kamusal otoritenin yerine ikame olunmakta, devlet kurumlarında himaye ağları ekonomik alanda ise ticari örgütlenme ve şirketleşme biçiminde varlığını kent dünyası içinde de daha da pekiştirdi. Bu nedenle Cumhuriyetin Türkiye'de kırsal alanı değiştirmeye yönelik projeleri 1950'li yıllardan itibaren her defasında popülizmin ve iç siyasetin retorik duvarına çarptığı için hedeflenen amaçlarına ulaşamadı.

1980 sonrasındaki kırsal alandaki durum ise ülkede uygulanan neo-liberal ekonomik politikalarla ithalat rejiminde vergi oranlarını düşürecek yasal düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemek gıda ürünleri tarım ürünlerinin serbestleşmesini düzenleyen değişikliklerdi. Bu düzenlemelerle tarım ve gıda ürünleri ithalatında önemli oranlara ulaştı Kendine yeter durumda olan ülkenin tarım hayvancılık ve gıda sektörü büyük ölçüde küçülmeye

başladı. Tarım, gıda ve hayvancılıkta yapılan bu liberal değişimler Türkiye’de üreticiyi zayıflatarak yerel üretimin ve hayvancılığın gerilemesiyle sonuçlandı. 1990 lara gelindiğinde Avrupa Birliği’ne girme süreciyle üretimden kopuk onun yerine ithalatı ön plana alan bir yapıya büründü. Türkiye son yirmi yılda Avrupa Birliği’ne girme süreci Avrupa müktesebatını yerine getirmek için üretim kabiliyetini ve süreçlerini temelden sarsan tarımda geri dönülmeyecek politikalarla bu yapısal dengeyi bozan değişimlerle sonuçlandı. Avrupa’da tarım ürünleri bakımından ihracatçı olan Türkiye’yi ithalatçı konuma düşürdü.

Türkiye’de kırsal alanın toplumsal dönüşümüyle ilgili olarak bu makalenin tartışmalarına bir yekûn çekerken köy ve köylülük formasyonun yüzyıllık değişiminin sonuçlarını daha iyi analiz edebilmek için cumhuriyetin *finde de siecle*’ (yüzyıl) ında yapısal analizlere veri sağlayacak daha ayrıntılı monografik çalışmaların disiplinler arası bir yöntemle bir araya getirilmesini çözümleme önerisi olarak belirtelim.

Kaynakça

- Ahmet M. (2013). *Üss-İ İnkılap*, İstanbul Dergâh Yayınları.
- Akşit, B. (1966). *Türkiye’de Az Gelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*. Ankara: ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları.
- Avcıoğlu D. (1980). *Devrim ve Demokrasi Üzerine*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Avcıoğlu D. (2000). *Milli Kurtuluş Tarihi 1938’den 1995’e*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (2003). *Türkiye’nin Düzeni I.II*, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- Berman, M. (1999). *Katı Olan Her şey Buharlaşıyor*, (Çev. Altuğ, Ü. Peker). İstanbul İletişim Yayınları.
- Bernard, L. L. (1917). A Theory of Rural Attitudes, *American Journal of Sociology*, 22(5), 630- 649
- Boratav, K. (2004). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara İmge Yayınları
- Boratav, K. (1998). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul: Gerçek Yayınları 1998
- Boswell, L. (2009). *Rethinking the Nation at the Periphery: French Politics, Culture & Society*, 27(2), 111-126.
- Braudel, F. (1993). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm II*, (Çev: Kılıçbay, M. A.). Ankara Gece Yayınları.
- Braudel, F. (1993). *Uygarlıkların Grameri*, (Kılıçbay, M. A., Çev.), Ankara: İmge Kitabevi
- Camfield, D. (2020). From Revolution to Modernizing Countr-Revolution in Russia, 1917-28. *Historical Materialism*, 28(2), 1-33.
- Çağpar, İ. (1949). *Köyde Hakiki Reform ve İdeal, Köycülük*, Samsun Matbaacılık
- Chayanov, A. V. (1966). *The Theory of Peasant Economy*, (Jaffe, W, Trans). Richard D. Irwin, Inc. Homewood, Illinois
- Çankaya, Ş. (1947). *Köye doğru*, İzmir: Nefaset Matbaası.
- Debrey, R. (1997) Cumhuriyetçi misiniz Demokrat mı?, (Arslan, A. Çev) *Türkiye Günümü* 26(5).
- Dincer, A. (2023). Tarım Sayımları Çerçevesinde Tarım İşletmeleri ve Kullanılan Arazi Büyüklüğündeki Bölgesel Yansımaları. *Fiscaoeconomia*, 7(2), 1557-1590. doi: 10.25295/fsecon.1251809
- Ekmekçi, M. (1976). *Öksüz Yamalığı Köy Enstitüleri*, Ankara Çağdaş Yayınları,
- Erdost, M. İ. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülkiyet İlişkileri*, Ankara: Onur Yayınları
- Ergil, D. (1977). Toward A Theory of Modern Peasant Movements: With Special Emphasis on Türkiye. *Islamic Studies*, 16(2), 97-116.
- Halpern, J. M., & Brode, J. (1967). Peasant society: Economic changes and revolutionary transformation. *Biennial Review of Anthropology*, 5, 46-139.
- Haşim, A. (2018). *Bütün Şiirleri*, Haz: İngi Enginün Zeynep Kerman, İstanbul Dergâh Yayınları.
- Hobsbawm, E. (1996). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. (Çev: Alagon, Y.) İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- İslamoğlu, H. (1991). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, İstanbul: İletişim Yayınları
- İlkin, S. Tekeli İ. (1988). *Türkiye’de Tarımsal Yapılar*, Ankara; Türk Sosyal Bilimler Derneği.

- Karaosmanoğlu, Y.K. (1968). *Politikada Kırkbeş Yıl*, İstanbul; Bilgi Yayınevi.
- Karaömerlioğlu, M.A. (2001). Türkiye’de Köycülük Kemalizm (içinde *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*) İnsel, A. Ed. İstanbul; İletişim Yayınları, ss. 285-296.
- Karaömerlioğlu, M. A. (2001). *Türkiye’de Köycülük*. Kemalizm Ed. Ahmet İnsel. 284-296
- Karay, R. H. (2021). *Deli*, İstanbul; İnkılap Kitapevi Yayınları.
- Kautsky, K. (1988). *The Agrarian Question*, (Burges. P, Trans). London. Zwan Publication
- Keyder, Ç. (1982). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*. Ankara: Yurt Yayınları,
- Keyder, Ç. (1983). *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. Ankara Dost Kitabevi Yayınları. 1983
- Keyder, Ç. (1988). Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar*. Der. Ş. Pamuk, Z. Toprak Yurt Yay.1988
- Keyder, Ç. (1988). Bureaucracy and Bourgeoisie: Reform and Revolution in the Age of Imperialism, Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformation Review (*Fernand Braudel Center*), 11(2). 151-165.
- Khan, J. S, (1985). Peasant Ideologies in The Third World, *Ann Revive Anthropology*, 49-75
- Köymen, N. (1933). *Bir Köycülük Projesi Tecrübesi*. Ülkü Sayı:7 Ağustos 1933.
- Köymen, N. (1936). *Sanayileşme Üzerinde Düşünceler*. Ülkü Sayı: 37 Mart. 1936
- Köymen, N. (1964). *Köycülük Bilimi*, İstanbul: Güven Matbaası.
- Kuruç, B. (1987). *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası. I.II.Cilt* Ankara; Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. 1988
- Kuruç, B. (2001). *Kemalist Ekonomiden Kesitler*, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Küçükömer, İ. (1994). *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Lenin, V. İ. (1996). *Tarımda Kapitalizm*, (Güvenç, S. Çev:) Ankara Sol Yayınları
- McLuhan, M, Powers, B. R. Bruce. (2020). *Global Köy*, (Çev: Düzgören), B.Ö, İstanbul Scala Yayıncılık
- Migdal, J (1975). *Peasant, Politics and Revolution: Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Practices*, New York: Cambridge University Press
- Odabaşı, A. (2011). Selanik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü’nün Köylü / Köycü Gazetesi: Vatandaş. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 22(7). 47-63.
- Oral, N. (2009). Türkiye’de Tarım ve Gıda Sektöründe Yabancılaşma ve Tekelleşme. *Mülkiye Dergisi*, 33(262), 325-341
- Ortaylı, İ. (1962). *Toprak İnsan İlişkileri Açısından Türk Köyünün Sosyo-Ekonomik Yapısının Biçimlenişi*, Ankara: ODTÜ Yayınları.1962
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)* Ankara: Yurt Yayınları
- Pamuk, Ş. Toprak, Z. (1988). *Devletçilik Döneminde Tarım Politikaları*, (Ed. İlkin, S. Tekeli, İ). Türkiye’ de Tarımsal Yapılar, Ankara: Yurt Y 1988
- Popkin, L. (1979). *The Political Economy of Rural Society in Vietnam*, California, University of California Press.
- Rey, A. R.(2014). *İmparatorluğun Son Günlerinde Gördüklerim Yaptıklarım*, Der; Akın, N.Ö., Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Rodrick, D. (1982). Rural Transformation and Peasant Political Orientations in Egypt and Türkiye, *Comparative Politics*. 14(4). 417-442.
- Scott, J. C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant*, New Haven: Yale University.
- Sencer, M. (1971). *Türkiye’de Köylülüğün Maddi Temelleri*, İstanbul: Ant Yayınları,1971
- Şenay, İ. Ç. (2022). Baykan Sezer’de Doğu ve Batı Anlayışı, Sakarya Üniv Sosyal Bil Enstitüsü Yayınlanmaşı Yüksek lisans Tezi
- Tökin, İ. H. (1934). *Türkiye’de Köy İktisadiyatı*, Ankara: Kadro Mecmuası Neşriyatı 1934
- Tökin, İ. H. (1946). *İktisadi ve İçtimai Türkiye Cilt 3*, Ankara İstatistik Genel Müdürlüğü
- TBMM. (1945). TBMM Tutanak Dergisi, 14 Haziran 1945, Dönem VII, C.17, Birleşim: 54, s. 59-84.

- TÜİK (2023). [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=National-Education-Statistics202249756Okuma%20yazma%20bilen%20oran%C4%B1%20%97,99%2C3'e%20y%C3%BCkseldi](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=National-Education-Statistics202249756Okuma%20yazma%20bilen%20oran%C4%B1%20%97,99%2C3'e%20y%C3%BCkseldi;); Yayın Tarihi :26 Mayıs 2023
- TÜİK (2023). [view-source:https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=National-Education-Statistics-2022-49756#:~:text=Okuma%20yazma%20bilen%20oran%C4%B1%20%97,99%2C3'e%20y%C3%BCkseldi](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=National-Education-Statistics-2022-49756#:~:text=Okuma%20yazma%20bilen%20oran%C4%B1%20%97,99%2C3'e%20y%C3%BCkseldi).
- TÜİK, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kent-Kir-Nufus-Istatistikleri-2022-49755>
- Üstel, F. (1989). Köycüler Cemiyeti. *Tarih ve Toplum*, 12(72), 12-16.
- Weber, M. (1986) *Economy and Society*. (Routh, G and Wittich, vd. C. Trans). Los Angeles: University of California Press.
- Weber, E. (1986). *France Fin de Siecle*, London The Belknap Press.
- Weber, E. (1991). *My France: Politic, Culture, Myth*, Harvard University Press,
- Wolf, E (1969). *Peasant Wars of the Twentieth Century*. New York: Harper and Row.
- Yasa, İ. (1962). *Sindel Köyü'nün Toplumsal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: TODAİE Yayınları.
- Yıldırım, A. E. (2023). *Ekonomim* <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/cumhuriyetten-gunumuze-7-tarim-sayimi/709484>. Erişim tarihi. 02.01.2024.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Sait EBİNÇ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Sait EBİNÇ (100%)

Are Dependency Theory and Modern World-System Analysis Relevant Today?

İbrahim KURAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, SBF, İktisat Bölümü, ibrahim.kuran@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4739-2828

Abstract: This article aims to analyze the relevance of dependency theory and modern world-systems analysis in understanding the contemporary dynamics of global capitalism. Instead of discussing their epistemological validity, this study suggests tackling the dependency and world-systems approaches as analytical tools to explore recent political and economic developments. It assesses the applicability of these approaches through cases studies of primitive accumulation, unequal exchanges and financial subordination. The study initially examines the primitive accumulation in peripheral countries through extractive industries controlled by multinational corporations and the commodification and privatization of natural resources. Secondly, it analyzes the continuous transfer of surplus value from the periphery to the core through unequal exchanges in international trade. These exchanges stem from wage and resource price disparities between core and peripheral countries, perpetuating hierarchical trade relations and fostering uneven development. Thirdly, the study discusses the process of financial subordination, which entails debt-credit relations leading to perpetual debt traps for structurally fragile peripheral countries. It is shown that the global currency hierarchy and the volatility of capital flows exacerbate the vulnerability and peripheralization of developing and emerging economies. The analysis of these three cases confirms that the dependency and world-systems approach still offer valuable insights for interpreting contemporary dynamics in global capitalism.

Keywords: Dependency Theory, World-Systems Analysis, Primitive Accumulation, Unequal Exchanges, Financial Subordination

Jel Codes: B24, B51, B52, P45, Q02

Bağımlılık Teorisi ve Modern Dünya-Sistem Analizi Bugün Hala Geçerli mi?

Öz: Bu makale, küresel kapitalizmin çağdaş dinamiklerini anlamak için bağımlılık teorisi ve modern dünya-sistemleri analizinin uygunluğunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma, bağımlılık ve dünya-sistemleri yaklaşımlarının epistemolojik geçerliliklerini tartışmak yerine, bu yaklaşımları günümüzdeki siyasi ve ekonomik gelişmeleri anlamak için analitik araçlar olarak kullanmayı önermektedir. Bağımlılık ve dünya-sistemleri yaklaşımlarının uygulanabilirliğini ilkel birikim, eşitsiz mübadele ve finansal tabiiyet vakaları üzerinden değerlendirmektedir. Çalışma ilk olarak, çok uluslu şirketler tarafından kontrol edilen maden çıkarma endüstrileri ve doğal kaynakların metalaştırılması ve özelleştirilmesi yoluyla çevre ülkelerdeki ilkel birikimi incelemektedir. İkinci olarak, artı değerın eşitsiz mübadeleler yoluyla çevreden merkeze sürekli aktarımını analiz etmektedir. Bu mübadeleler, merkez ve çevre ülkeler arasındaki ücret ve kaynak fiyatı farklılıklarından kaynaklanmakta, hiyerarşik ticaret ilişkilerini sürdürmekte ve eşitsiz kalkınmaya yol açmaktadır. Üçüncü olarak, yapısal olarak kırılgan çevre ülkeleri için sürekli borç tuzaklarına yol açan borç-kredi ilişkilerini içeren “finansal tabiiyet” süreci tartışılmaktadır. Küresel para hiyerarşisinin ve sermaye akışlarındaki oynaklığın, gelişmekte olan ve yükselen ekonomilerin kırılganlığını ve çevreselleşmesini daha da kötüleştirdiği gösterilmektedir. Bu üç vakanın analizi, hem bağımlılık teorisi ve dünya sistemleri yaklaşımlarının küresel kapitalizmdeki çağdaş dinamikleri yorumlamak için hala kıymetli iç görüler sunduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Bağımlılık Teorisi, Dünya-Sistemleri Analizi, İlkel Birikim, Eşitsiz Mübadeleler, Finansal Tabiiyet
Jel Kodları: B24, B51, B52, P45, Q02

Atıf: Kuran İ. (2024). Are Dependency Theory and Modern World-System Analysis Relevant Today? *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 332-344. <https://doi.org/10.30586/pek.1431514>

Geliş Tarihi: 04.02.2024
Kabul Tarihi: 10.05.2024

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

In the 1960s, dependency theory and world-systems analysis gained popularity for their critical examination of issues related to “development” and “underdevelopment,” representing radical approaches in economics, sociology, and history. However, these two approaches were largely marginalized and discredited following the neoliberal counter-revolution and the ascent of market fundamentalism in the 1970s, the waning influence of socialist ideologies in the late 1980s and 1990s, and the relegation of poverty and structural inequalities from the economics discipline’s agenda during the neoliberal era. Nonetheless, some recent studies suggest that both dependency theory and world-systems analysis retain significant explanatory power, particularly in understanding new imperial relations, polarizations, and uneven developments within the context of globalization over the past four decades (Kvangraven et al., 2017; Kvangraven, 2021). Building on these recent contributions, this article argues that insights from both dependency theory and modern world-system analysis remain highly valuable for explaining the dynamics of contemporary capitalism.

While there exists a substantial debate among Marxists and dependency theorists regarding the validity of their respective theories (Frank, 1992, 1998; Savran, 2008; Kvangraven, 2021), this study acknowledges the inherent challenge in confirming the validity of any scientific theory through limited means and efforts, such as only checking new empirical data and facts. Therefore, rather than questioning the validity of the dependency and world-systems theories, this article suggests focusing on the insights and perspectives that these approaches offer for understanding contemporary capitalism. Kiely’s (2010) distinction between dependency/world-systems as a tool of analysis and dependency/world-systems as theory may be insightful, as he offers that these approaches continue to be powerful analytical tools today. Following Kiely’s footsteps, I suggest focusing on the insights and perspectives provided by these two schools in grasping the current dynamics of global capitalism.

As the main argument, this article contends that contemporary dependence of “developing countries” and “emerging economies” (periphery) on advanced capitalist countries (center) operates through the cases of primitive accumulation, unequal exchanges in production and trade, and financial subordination. Firstly, I will argue that primitive accumulation, particularly in natural resources and extractive industries, deepens periphery reliance on the center. Secondly, I will discuss that unequal exchanges against the background the global division of labor, especially in production and trade, perpetuate global capitalist hierarchies by funneling surplus value from the Global South to the Global North. Thirdly, peripheral countries’ dependence on the core is exacerbated by financialization processes, termed “financial subordination.” The subsequent sections of the article will initially outline the core tenets of dependent and world-system theories. Following this, the formation of dependency relations will be respectively discussed through cases of primitive accumulation, unequal exchanges (in production and trade), and financialization. Lastly, the conclusion section will summarize the article’s key points and discuss its findings.

2. Dependency and World-System Approaches in Retrospective

Many scholars in political economy and economic history argue that dependency theory originated in Latin America during the 1960s as a response to modernization theory (Kiely, 2010; Farny, 2016). Prominent figures associated with the dependency school include Raúl Prebisch (1901-1986), Fernando Henrique Cardoso (1931-), Andre Gunder Frank (1929-2005), and Samir Amin (1931-2018). These scholars vehemently criticize modernization theory’s linear development trajectory and one-size-fits-all approach. They argue that it is impossible for the late-comer countries to catch the industrialized countries, which were exclusively located in the West, because of the historical legacy of colonialism, historical and ongoing exploitation relations, unequal

exchanges and trade relations, etc. In his discussions on underdevelopment, Frank (1966, 1998) underscores the significance of colonialism and surplus extraction from satellite to metropolis nations in shaping today's global capitalist hierarchies. Frank contends that development and underdevelopment are the two sides of the same coin, asserting that "the developed countries were developed because they extracted the economic surplus produced by the poorer countries" (Kiely, 2010, p. 4)

As the successor to dependency theory, modern world-systems analysis offers a holistic perspective on examining the structural dynamics of the global system, illuminating issues of unequal development and heightened inequalities between the core and periphery. Wallerstein, a leading figure in world-systems analysis, asserts that the global system has been capitalist since the sixteenth century, dividing the world into core, peripheral, and semi-peripheral regions (Wallerstein, 1974, 1980). He argues that core regions focus on advanced high-value production and extract surplus from the periphery and semi-periphery (Wallerstein, 1980). However, it is important to note there is a critical methodological distinction between these two schools of thought: while dependency theory focuses on specific countries or regions as its unit of analysis, such as the underdevelopment of a particular country or region, world-systems scholars consider the international or global system as their unit of analysis, exploring the dynamics of hierarchical relationships between various entities. Nevertheless, both dependency and modern world-systems theories offer a structural perspective on understanding production, exploitation, and accumulation among the core, periphery, and semi-periphery (Chase-Dunn, 2007). Tausch (2010, p. 469) underlines that

A high penetration by foreign capital, a heavy technological dependence from the leading countries, the overall subordination of the productive capacities of the country towards the interests of the evolving international division of labour, the concentration of exports on a few commodities and recipients [are] some of the main characteristics of the periphery and semi-periphery countries.

Although the experience of colonization plays a critical role in the formation of dependency relations and global capitalist hierarchies, neither dependency theory nor world-systems analysis can be adequately discussed and operationalized solely within the framework of colonization. This is because many countries and regions that were not directly colonized in the past have become unevenly integrated into the global capitalist system and transformed into peripheral actors over time. Additionally, colonizers established various capitalist social formations in colonized geographies through diverse political, economic, and commercial relations. Moreover, new colonial and imperial relations have emerged between the core and the periphery amidst the neoliberal restructuring of economies since the 1970s. Therefore, dependency relations cannot be solely attributed to the colonial past.

Instead, I suggest reconsidering dependency and world-systems perspectives directly in terms of Marxian conceptions of class conflict, surplus extraction, and value transfer. Given that the dependency school was originally influenced by the Marxist critique of political economy, dependency theory can be described as an attempt to interpret the relations between core and peripheral countries as the geographical-historical projection of the exploitative relation between the bourgeoisie and the proletariat. Dependency and world-systems theorists interpreted the spatial-temporal dynamics of global capitalism in terms of the extraction and transfer of surplus value. However, it is necessary to note that various sub-branches of the dependency school emerged (structuralists, neo-Marxists, Latin Americanists, South Asianists, etc.) in the 1960s. Considering the strong impact and analytical capacity of the writings of Andre Gunder Frank and Immanuel Wallerstein on the development literature (Kvangraven, 2021), I focus only on these two thinkers to analyze the dependency school and the modern world-system in this study.

By adopting a holistic perspective on the emergence and transformations of the capitalist system, Frank (1966) argues that economic development and underdevelopment are simultaneous processes. In the light of historical data, Frank (1966, 1998) discloses the persistent exploitative relations between the “developed” metropolis and the “undeveloped” satellite geographies from the past to the present. Frank highlights that the colonization experience from the 16th to the 20th century, which involved explicit violent practices in the cases of the slavery regimes, imprinted the following unequal development process. In the processes of colonization, Westerners deployed their naval and military technology to seize the raw materials, natural products, and labor force of the colonized territories. While the raw materials and natural products were transferred to the Western countries (almost at zero cost except transportation), the value-added industrial products of Western capitalists were sold to the colonies. The metropolis plunders the satellite’s agricultural products and, in return, sells industrial products. In this way, significant levels of wealth are transferred to the metropolis in Europe. According to Frank (1966), the process of peripheralization and subordination was accelerated in Latin America as much as they integrated into the global capitalist system. Countries with strong commercial ties to the capitalist centers suffer much more than those with weaker ties. In countries that are more integrated into global capitalism, domestic producers are crushed by the competition of foreign firms, capital becomes increasingly monopolized, and as a result, income distribution within the country becomes increasingly distorted.

A paradigmatic shift occurred, particularly in the Global North, following the Great Depression of 1929. The deepening economic crisis of the 1930s, marked by widespread unemployment, poverty, and insecurity, eroded confidence in liberal (“laissez-faire”) ideologies and policies. Consequently, Keynesian principles advocating state intervention gained ascendancy over market fundamentalism. In the post-War period, Polanyian “double movement” came into play as the public attempted to take measures to protect itself against the market and its failures (Silver and Arrighi, 2003). Concurrently, in the Global South, protectionist sentiments gained traction from the 1930s onward. Spearheaded by initiatives such as the United Nations Economic Commission for Latin America (ECLAC), policies promoting import-substitution industrialization (ISI) were adopted across Latin American nations starting in the 1950s. These policies aimed to restrict imports and foster domestic industries. Notably, influential structuralist economists affiliated with ECLAC, including Raúl Prebisch in Argentina, Celso Furtado in Brazil, and Aníbal Pinto in Chile, championed dependency theory, contributing to its widespread acceptance in Latin America. However, during this period, a contentious relationship between structuralist and dependency schools emerged. Saad-Filho (2005, p. 128) elaborates on this dynamic, commenting that

There is a close theoretical and historical relationship between these schools of thought. This is partly because they share key principles and perspectives on development and underdevelopment, and partly because prominent structuralists played an important role in the development of dependency theory in the sixties. In spite of their similarities [...] there is a fundamental difference between structuralism and dependency theory: while the former claims that capitalist development is possible in the periphery through industrialization and comprehensive social reforms, the latter is more pessimistic, arguing that capitalism systematically underdevelops poor countries. For most *dependentistas*, socialism is the only alternative.

The emergence of the dependency school should be contextualized within the political landscape of the post-War era. The prominence of the “national economy” paradigm and the Soviet planning model exerted a significant influence on dependency theorists in the Global South. Additionally, the proliferation of anti-colonial and liberation movements across the Third World, rallying against Western imperialism, played a pivotal role in fostering the growth of the dependency school.

According to Immanuel Wallerstein (1976), the leading figure of modern world-systems analysis, the positions of countries within the capitalist world-system – i.e., center, periphery, and semiperiphery – are determined by the global division of labor. This global division of labor allows for unequal exchange relations between the core, periphery, and semiperiphery. In very basic terms, the periphery primarily supplies raw materials, agricultural commodities, and cheap labor to the core, while the core produces and sells manufactured goods that entail advanced technologies to the periphery. The modern world-system has its roots in the 16th century and induced a hierarchical structuring of economic relations from the very beginning – since the rise of industrial capitalism in Great Britain. After the collapse of British hegemony (“Pax Britannica”), US hegemony (Pax Americana) has arisen due to the industrial-military complex and processes of financialization in the 20th century. It is necessary to remark that once the world system is established, the positions of countries and regions could not change easily. The tectonic shifts that alter the fault lines of global capitalism happen very slowly. On the persistence of world-system, Chase-Dunn (2007, p. 1061) argues that

The core/periphery hierarchy remains, though some countries have moved up or down. The interstate system remains, though the internationalization of capital has further constrained the abilities of states to structure national economies. States have always been subjected to larger geopolitical and economic forces in the world-system, and as is still the case, some have been more successful at exploiting opportunities and protecting themselves from liabilities than others.

Wallerstein (1976) depicts three forms of world-systems in retrospect. The first and earliest world-system is based on the principle of reciprocal lineage. This is exemplified by primitive tribal societies. The basic principle in these mini-systems is survival and subsistence, thus there is a very limited degree of specialization and exchange in the economy (Wallerstein, 1976, p. 346). The second world-system is the world-empire. The Roman Empire (and presumably Ottoman Empire) is an ideal-typical example of this stage. Although there is an artisan class, production is mainly based on agriculture in the context of empires. The agricultural surplus is appropriated by the ruling and administrative classes. Local markets were well developed in many empires in the 19th century. As expected, in the mini-systems and world-empire, the goal is neither profit-maximization nor capital accumulation. Instead, extra-economic motives still dominate the socioeconomic formation of feudalism. The third world-system, the modern world-system, is global capitalism, in which the capitalist mode of production operates at the global scale through supply chains. The market logic is dominant, and the social surplus is appropriated through market relations. Although nation-states have been very influential in constructing and shaping markets in the first half of the century, the nexus between state, market, and society has become blurry with the intensifying globalization processes in the 20th century. Nonetheless, despite some minor changes, today we still live in a modern capitalist world system, which is exclusively characterized by the principles of market exchange and profit-maximization.

The modern world-system analysis is characterized by its emphasis on hierarchies established through the global division of labor and specialization. This perspective translates class relations, based on exploitation and surplus transfer, into inter-regional and inter-country relations: economic surplus flows from low-wage, labor-intensive sectors and producers in the periphery to high-wage, capital-intensive sectors and producers at the core (Wallerstein, 1976, p. 351). Core countries primarily engage in high-skilled and capital-intensive production, whereas periphery countries focus on low-skilled and labor-intensive production. The core countries exploit the valuable raw materials and cheap labor of the periphery, while selling processed commodities back to them. Today, the rapid commodification of rural land and the extraction of minerals and underground resources in peripheral countries, facilitated by foreign direct investments,

exemplify this dynamic, particularly in Middle Eastern and African nations. World-system analysts highlight these unequal exchanges between core and periphery countries. Through the global division of labor, the capitalist classes in core countries have accumulated significant capital over the last two centuries. However, this system has also created an unexpected overaccumulation problem for advanced capitalist countries.

To address the overaccumulation problem, core countries continuously seek new markets and adopt new imperial strategies. Marxist political economists argue that the challenge of overaccumulation in capitalist centers can only be resolved through “spatial displacements,” involving the exploration of new markets, production capacities, and social and labor opportunities (Harvey, 2004, p. 64). Furthermore, it is important to note that the uneven development (i.e., polarization between the core and the periphery) has evolved with the processes of deindustrialization, the ascent of the services sector, and the deepening of financialization in the latter half of the 20th century. It is necessary to underline that industrial production has shifted from the advanced capitalist countries at the core to the poorer countries in the periphery, driven by the pursuit of cheap labor. Consequently, a new dichotomy has emerged: the core functions as the mind, responsible for designing, planning, and overseeing production, while the periphery functions as the body, providing material labor in production processes.

It can be argued that there has been a gradual decline in academic and political interest in dependency theory, which once offered a nuanced development strategy for underdeveloped countries, especially since the late 1970s. Similarly, the modern world-systems analysis has also experienced waning popularity over time. Several factors contribute to this decline, including the neoliberal counter-revolution and globalization (Duménil and Lévy, 2005), the paradigmatic shift from Keynesianism to neoliberalism in economics (Palley, 2005), postmodern critiques of structuralist perspectives (Kuran, 2010), and the IMF and World Bank’s governance of indebtedness and financial absorption in peripheral countries (Güngen, 2021). Additionally, it is necessary to note that the developmental state experience and the subsequent “Asian Miracle” as well as China’s rise since the 1990s have led some political economists, including some Marxist scholars, to overlook the hierarchical dynamics of global capitalism and neglect the value of dependency and world-system approaches (Kvangraven, 2021). Critics argue that dependency theory is too much static, economic, mechanistic, and tautological (Frank, 1992), while also neglecting the agency of actors in the Global South (Kvangraven, 2021). Although the modern world-system perspective, which inherited from the dependency school, has maintained some level of recognition, largely due to the efforts of Wallerstein (who passed away in 2019), both dependency and world system approaches could not avoid being marginalized from both academic and policy circles.

However, in contrast to this conventional disbelief and debunking attempts, I contend that both the dependency and world-systems approaches remain valuable for understanding the dynamics of capitalism over the past four decades. These approaches shed light on critical political-economic processes, including primitive accumulation and dispossession, unequal exchanges and uneven development, as well as financialization and indebtedness.

3. Primitive Accumulation Today

In terms of Marxian theory, primitive accumulation stands out as a fundamental aspect of the capitalist system (Marx, 1867; Wood, 2003). Initially, primitive accumulation referred to the processes of dispossession during Europe’s transition from feudalism to capitalism. A prime historical example of primitive accumulation occurred during the enclosure of common lands in England between the 15th and 17th centuries (Wood, 2003). This process involved forcibly displacing peasants and farmers from their land – i.e., separating them from the means of production. Those displaced peasants became the cheap labor force required by emerging industries, while also forming the consumer base essential for the market. It is important to note that primitive accumulation is not a

historical moment associated with capitalism's inception but an ongoing dynamic inherent to the capitalist economy. According to Harvey (2004, p. 74), in broader terms, primitive accumulation encompasses

the commodification and privatization of land and the forceful expulsion of peasant populations; conversion of various forms of property rights –common, collective, state, etc.– into exclusive private property rights; suppression of rights to the commons; commodification of labour power and the suppression of alternative, indigenous, forms of production and consumption; colonial, neo-colonial and imperial processes of appropriation of assets, including natural resources; monetization of exchange and taxation, particularly of land; slave trade; and usury, the national debt and ultimately the credit system.

Capitalism sustains itself through the ongoing process of primitive accumulation. The perpetuation of commodification and the reproduction of “market society” rely on the continual occurrence of primitive accumulation (Prudham, 2013).¹ Thus, primitive accumulation is not an isolated event but rather a recurring pattern within contemporary capitalism. Particularly under the neoliberal paradigm, primitive accumulation has been notably facilitated through extractive industries and the privatization of common resources. Perelman (2007, p. 59) argues that

[M]ultinational corporations are taking over resources –for example, water, forests, land for mining operations, and even the ownership of food by privatizing its genetic codes– in a manner that would have made earlier primitive accumulationists proud. Their primary objective, however, is not to deprive people of their means of production but rather to grab wealth directly via privatization.

Singham (2019) specifies that multinational corporations dominate the extractive industries in Global South countries. Extractive industries involve the processes of extraction, development, and sale of nonrenewable natural resources, such as mines, minerals, metals, oil, and natural gas. Multinational corporations (MNCs) acquire licenses for mining minerals, metals, and other natural resources, especially by exploiting the lack of infrastructure and investment capacity in developing countries. As the capital-intensive extractive sector necessitates substantial initial investments in equipment and facilities, poor countries have had no choice but to sell their domestic natural resources to MNCs.

A recent report by the United Nations indicates that global extraction of materials increased from 27.1 billion tons to 92.1 billion tons annually between 1970 and 2017, corresponding to an increase of 2.6 percent per year (UN Environment, 2019, p. 42). The report further specifies that “materials extraction is dominated, in absolute terms, by upper-middle-income countries, which account for 56 percent of the global total” (UN Environment, 2019, p. 44). This trend confirms that domestic extraction is indeed very limited in lower-income countries, and their natural resources have been largely plundered by multinational corporations rooted in advanced capitalist countries.

An empirical study on 2000 multinational corporations (MNCs) shows that the share of profits of MNCs operating in extractive industries increased from 9.3 percent in 1996 to 13.3 percent in 2015 (Singham, 2019). Profits of US-based MNCs from their foreign direct investments rose from 14 percent in 1982 to 23 percent in 2017 (Foley, Hines and Wessel 2021, p. 14). Likewise, the share of global sales generated by US-based multinational corporations in Asia increased from 14 percent in 1982 to 28 percent in 2017 (Foley, Hines and Wessel 2021, p. 7). These two trends might indicate a shift by US-based MNCs towards Asia in terms of their extractive operations. In recent years, American MNCs have continued to boost their profits by expanding their economic activities abroad. Between 2019 and 2022, US direct investment by MNCs approximately increased from 5,84 billion

¹ Prudham (2013, p. 1569) remarks that “Polanyi’s ideas, at once conceptual and polemical, draw centrally on Marx’s theorization of primitive accumulation as an inherent, ‘extra-economic’ facet of historical-geographical capitalism.”

dollars to 6,58 billion dollars (Bureau of Economic Analysis, 2023). In 2022, US-based MNCs generated \$590.4 billion in income from their total overseas investments, marking a 3.6 percent increase from the previous year (Bureau of Economic Analysis, 2023). In addition to investments in Europe, American MNCs expanded their market shares in the Asia-Pacific, Latin America, Middle East and Africa. It is significant to note that MNCs easily avoid regulatory measures and especially paying corporate taxes while exploiting the newly privatized extractive sectors of peripheral countries. For instance, a recent report by the IMF highlights the fact that mining-dependent countries in sub-Saharan Africa lose between \$470 million and \$730 million annually in corporate income tax on average from MNE tax avoidance (Devine et al., 2021, p. VIII).

Today, the exploitation of natural resources in poor peripheral countries by multinational corporations can be understood through the lens of primitive accumulation. While the coercive aspects of contemporary primitive accumulation may not be as overt as in the past, the adverse consequences of commodification, dispossession, indebtedness, and neoliberal development are keenly felt by rural populations in the Global South (Byres, 2005; Adaman, Arsel and Akbulut, 2018). Although extreme poverty has declined in recent years (from 736 million in 2015 to 670 million in 2022 globally), it remains significant for the rural populations. (IFAD, 2020; UN, 2023). A significant portion of extreme poverty is concentrated in sub-Saharan Africa, where approximately 413 million people are poor (IFAD, 2020). Approximately 80 percent of those experiencing absolute poverty are rural populations, mostly small landowners or agricultural workers whose livelihoods have been undermined by the processes of primitive accumulation and extraction fostered by neoliberalism (IFAD, 2020).

4. Unequal Exchanges Today

Dependency and world-systems theorists tend to explain the relations of exploitation between the center and the periphery in terms of "unequal exchanges" in production and trade (Petras, 1981). The debate on unequal exchanges started with Emmanuel's theory (1972) on wage differences between core and periphery countries. As long as unequal exchanges persist, periphery countries remain dependent on core countries. Considering the global capitalist hierarchies and unequal exchanges, dependency theorists argue that the transfer of surplus value from the periphery to the center simultaneously generates economic development and underdevelopment. Since wages and (natural) resource prices are lower in peripheral countries than in core countries, the former must export more labor and resources to balance their trade. This naturally leads to a continuous transfer of surplus value from the periphery to the center. Unequal exchange theorists underline that the high economic growth performance in the Global North has been achieved to large extent through extraction of resources and labor from the Global South vis-à-vis price differentials in international trade between the Global North and Global South countries (Hickel, 2017; Hickel et al., 2022).

In a recent study, Hickel et al. (2021) estimate the size of the value transferred through unequal exchanges in international trade from the periphery to the core by applying the Köhler's (1998) method.² According this study, about 62 trillion dollars of surplus value was transferred from the Global South (periphery) to the Global North (core) between 1960 and 2017 (see Figure 1).

² Köhler (1998) proposes to use the World Bank's purchasing power parity to value exports from the Global South at the price level in the Global North. The Köhler method can be simplified as follows:

$$T = dX - X$$

T: value transferred through unequal exchange

X: exports from periphery to core

d: the ratio of the peripheral country's ERDI to the core country's ERDI

$$ERDI \text{ (Exchange Rate Deviation Index)} = \frac{\text{Purchasing Power Parity}}{\text{Market Exchange Rates}}$$

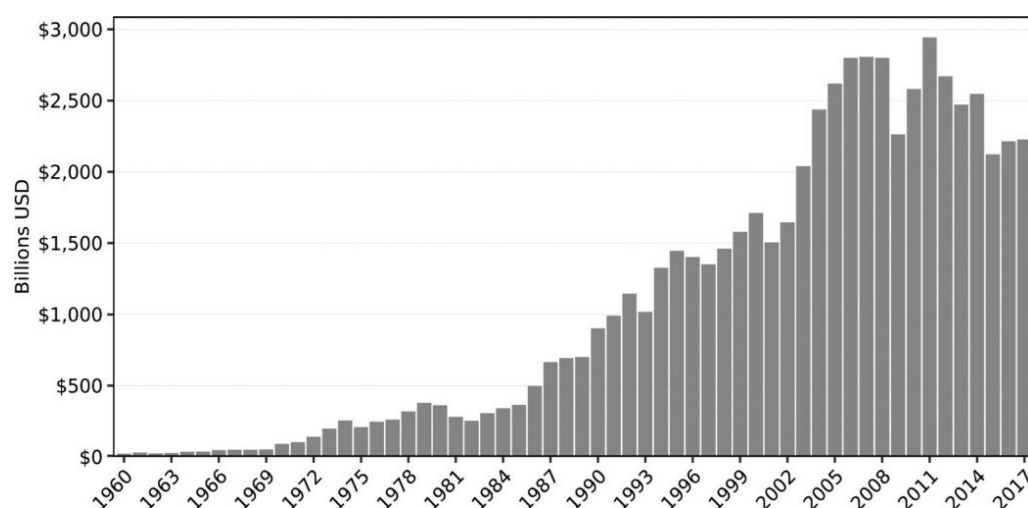

Figure 1. Drain from the global South, constant 2011 dollars, billions (1960-2017)
Source: Hickel, Sullivan and Zoomkawala (2021, p. 1034)

Figure 1 illustrates that the surplus transfer from the Global South to the Global North has accelerated since the neoliberal turn in the 1980s. However, the majority of this transfer has occurred in the last two decades. This figure implies the fact that, only in 2017, the Global North countries appropriated \$2.2 trillion from the countries of the Global South through international trade. With a monetary resource of this magnitude, it would be possible to end absolute poverty in the Global South countries at least 15 times (Hickel et al., 2021, p. 1030). Another study shows that, in 2015, the Global North extracted 12 billion tons of raw material equivalents, 822 million hectares of land, 21 exajoules of energy, and 188 million person-years of labor from the Global South. These resources were valued at \$10.8 trillion in Northern prices, which could have eradicated extreme poverty 70 times over (Hickel et al., 2022, p. 5).

Most peripheral countries have undergone processes of tariff reduction, trade liberalization, downsizing of public sectors, structural adjustment policies, labor market deregulation and monopolization of local markets by multinational corporations since the 1980s. Neoliberal restructuring of peripheral economies has accelerated levels of exploitation and surplus transfers. Concurrently, technological advancements and globalization of production and supply chains have hastened surplus transfers from the periphery to the core. Furthermore, it can be argued that the deindustrialization of Western countries has exacerbated polarizations between the center and the periphery. While core countries oversee research, design, planning, and control processes, peripheral countries bear the burden of heavy industrial production. Nevertheless, despite increasing investment by Western firms in various industries of the Global South, the proportion of people employed in manufacturing sector in these countries has steadily declined, with the service sector expanding in recent years. This shift towards the service sector is partly due to increasing automation of production, even in peripheral countries.

In drawing parallels between neoliberalism, globalization and imperialism, Radice (2005) argues that developing countries that have been rapidly exposed to global competition since the 1980s have to deregulate their labor markets in order to cut production costs. The deregulation of labor in peripheral countries has brought forward insecurity, precarization and severe forms of exploitative violence in employment relations. The fact that workers in peripheral countries are more often exposed to occupational accidents and death points out the dramatic unevenness in employment conditions between core and periphery (ILO, 2011). A study examining 105 major multi-fatality industrial disasters from 1971 to 2000 reveals significantly higher fatality rates per industrial incident in industrializing and developing countries (Beck, 2016).

5. Financial Subordination Today

Today, the dependency of peripheral "developing and emerging economies" (DEEs) on advanced capitalist countries must also be examined in terms of financial relations. The latest wave of globalization has brought about financial risks, instabilities, and crises that have rendered DEEs highly vulnerable. It can be argued that finance has become the primary catalyst for maintaining the capitalist regime of accumulation in both domestic and international markets in recent decades. At every level, from the micro-individual to the macro-structural, the most notable feature of the new form of capitalism is the proliferation of debt-credit relations, exposing structurally fragile actors in perpetual debt traps. Although there has been insufficient attention given to the experience and modalities of financialization in peripheral countries, existing literature generally characterizes the integration of DEEs into global financial markets as "subordinated financialization" and/or "financial subordination" (Powell, 2013; Alami et al., 2023). This implies that financial integration has exacerbated the inherent inequalities of global capitalism and contributed to the subordinate position of DEEs. Yet it is necessary to remark that financial subordination is not but historical phenomenon. Due to the dependent development, peripheral economies have been heavily relied on global liquidity and exposed to the ups and downs of global business cycles (Alami et al., 2023, p. 1365). Periphery countries lack the autonomy to adjust their monetary policies to their domestic needs, as they are affected by financial cycles originating in the center countries.

The distinctive feature of "subordinate" financialization in peripheral countries, shaped by imperialistic relationships between countries, is its alignment with the directives of the IMF and the World Bank. Especially with the neoliberal reforms in the 1980s, international banks representing the interests of advanced capitalist countries began lending money to poor peripheral countries. This fostered predatory debt relations between the core and the periphery, as the latter required substantial amounts of US dollars to repay their debts, thus becoming increasingly reliant on foreign exchange. Consequently, this reliance on foreign exchange (i.e., dollarization) led to devaluation crises (Radice, 2005). In essence, debt-credit relations within the context of international monetary hierarchies and structural fragilities precipitated a series of crises for DEEs. Examples include Mexico in 1995, East Asia in 1998, and Argentina in 2002 (Radice, 2005).

It is necessary to remark that the US dollar continues to serve as the global reserve currency. As of 2022, central banks around globe hold approximately 60 percent of their foreign exchange reserves in U.S. Dollars and 20 percent in Euros. About half of global trade transactions are conducted in dollars. In the foreign exchange markets, the dollar is used in almost 90% of all transactions (Nelson and Weiss, 2022). Currencies of peripheral countries occupy lower positions in the global currency hierarchy, requiring constant adjustment against the dollar and other dominant currencies. Even minor shifts in US monetary policy trigger fluctuations in the financial markets of peripheral countries, impacting hot money and/or capital flows. Within a hierarchical monetary system favoring currencies like the US dollar and Euro, the increasing fragility of capital movements to monetary policies in advanced countries exacerbates the challenges faced by countries in subordinate monetary positions within the global economy.

Lastly, capitalists in core countries often prioritize short-term capital gains over long-term investments in peripheral countries. As a result, capital flows to these regions are highly volatile, driven by interest rates and perceived risk. Short-term investors are quick to withdraw their assets from peripheral economies at the first sign of devaluation risk. It is important to note that financial cycles and speculative activities have significantly increased the vulnerability of peripheral economies in recent decades (Kvangraven, 2021). The mid-2010s saw an outflow of hot money, leading to debt and liquidity issues, along with frequent depreciation of national currencies against the dollar in DEEs. All in all, the monetary policies and interest rates established by core countries perpetuate the fragility of peripheral economies.

6. Conclusion

This article aimed to demonstrate the relevance of dependency theory and modern world-systems analysis in understanding the contemporary dynamics of global capitalism. Rather than engaging in a debate about the validity of these theories, I tackled them as analytical tools for examining recent political and economic developments. Specifically, I proposed to assess the applicability of dependency and world-systems approaches through the cases of primitive accumulation, unequal exchanges, and financial subordination.

Initially, this study interpreted primitive accumulation within the framework of dependency theory, asserting that it is not merely a historical event associated with the transition from feudalism to capitalism but an ongoing process within global capitalism. Today, primitive accumulation manifests through processes of dispossession, privatization, and commodification, particularly facilitated by extractive industries and commodification of natural resources of resources, with multinational corporations (MNCs) predominantly controlling these sectors in Global South countries. Consequently, this exploitation has led to significant profit gains for MNCs based in core countries, while peripheral countries suffer revenue losses and environmental degradation.

Furthermore, this study analyzed unequal exchanges in trade through the perspectives of both dependency and world-systems approaches, emphasizing the continuous transfer of surplus value from the periphery to the core via such exchanges. These unequal exchanges stem from disparities in wages and resource prices between core and peripheral countries, perpetuating hierarchical trade relations and fostering uneven development. Processes of deindustrialization in the West, coupled with neoliberal policies like tariff reduction and trade liberalization in developing countries, have heightened exploitation and surplus transfers, exacerbating polarizations between the center and periphery.

Lastly, the article discussed financial subordination within the context of dependency theory, highlighting the dependency of peripheral “developing and emerging economies” (DEEs) on advanced capitalist countries through financial relations and/or integration. Financialization has led to the proliferation of debt-credit relations and perpetual debt traps for structurally fragile peripheral countries. The neoliberal restructuring of the 1980s facilitated predatory debt relations orchestrated by international banks, rendering peripheral countries increasingly fragile within the global currency hierarchy. The volatility of capital flows and speculative activities have further exacerbated the vulnerability of peripheral economies.

References

- Adaman, F.; Arsel, M.; Akbulut, B. (2021). Neoliberal Developmentalism, Authoritarian Populism, and Extractivism in the Countryside: The Soma Mining Disaster in Turkey. In *Authoritarian Populism and the Rural World*, I. Scoones & M. Edelman, eds. Routledge: New York. pp. 154–176.
- Alami, I., Alves, C., Bonizzi, B., Kaltenbrunner, A., Koddenbrock, K., Kvangraven, I., & Powell, J. (2023). International Financial Subordination: A Critical Research Agenda. *Review of International Political Economy*, 30(4), 1360–1386.
- Beck, M. (2016). The Risk Implications of Globalisation: An Exploratory Analysis of 105 Major Industrial Incidents (1971–2010). *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13(3), 309.
- Byres, T. J. (2005). Neoliberalism and Primitive Accumulation in Less Developed Countries. In *Neoliberalism: A Critical Reader*, A. Saad-Filho & D. Johnston, eds. London: Pluto Press, pp. 83–90.
- Bureau of Economic Analysis. (2023). *Direct Investment by Country and Industry 2022*. <https://www.bea.gov/news/2023/direct-investment-country-and-industry-2022>
- Chase-Dunn, C. (2007). Dependency and World-Systems Theories. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, pp. 1060–1062. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781405165518>

- Devine, H.; Gerard, M.; Suljagic, I. J.; Thakoor, V.; Beer, S. *Tax Avoidance in Sub-Saharan Africa's Mining Sector*. Washington, DC: International Monetary Fund, 2021. <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/DP/2021/English/TASSAMSEA.ashx>
- Duménil, G.; Lévy, D. (2005). The Neoliberal (Counter-) Revolution. In *Neoliberalism: A Critical Reader*, A. Saad-Filho & D. Johnston, eds. London: Pluto Press, pp. 9-19.
- Emmanuel, A. (1972). *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. London and New York: The Monthly Review Press.
- Farny, E. (2016). Dependency theory: A useful tool for analyzing global inequalities today. *E-International Relations Journal*, <https://www.e-ir.info/2016/11/23/dependency-theory-a-useful-tool-for-analyzing-global-inequalities-today/>
- Frank, A. G. (1966). The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, 18(4), 17-31.
- Frank, A. G. (1992). Latin American Development Theories Revisited: A Participant Review. *Latin American Perspectives*, 19(2), 125-139.
- Frank, A. G. (1998). *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Foley, C. F., Hines Jr, J. R., & Wessel, D. (Eds.). (2021). *Global Goliaths: Multinational Corporations in the 21st Century Economy*. Brookings Institution Press. <https://www.brookings.edu/articles/multinational-corporations-in-the-21st-century/>
- Güngen, A. R. (2021). *Borçlandırma Siyaseti: Türkiye'de Finansal İçerilme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harvey, D. (2004). The "New" Imperialism: Accumulation by Dispossession. *Socialist Register: The New Imperial Challenge*, pp. 63-87. <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5811/2707>
- Hickel, J. (2017). *The Divide: A Brief Guide to Global Inequality and its Solutions*. London: Random House.
- Hickel, J.; Sullivan, D.; Zoomkawala, H. (2021). Plunder in the Post-Colonial Era: Quantifying Drain from the Global South through Unequal Exchange, 1960–2018. *New Political Economy*, 26(6), 1030-1047. <https://doi.org/10.1080/13563467.2021.1899153>
- Hickel, J.; Dorninger, C.; Wieland, H.; & Suwandi, I. (2022). Imperialist appropriation in the world economy: Drain from the global South through unequal exchange, 1990–2015. *Global Environmental Change*, 73, 102467. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2022.102467>
- IFAD. (2020). *Overview: Rural Poverty in Developing Countries: Issues, Policies and Challenges*, <https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/03/Suttie-Paper.pdf>
- ILO. (2011). World Statistic: Occupational Safety and Health. https://www.ilo.org/moscow/areas-of-work/occupational-safety-and-health/WCMS_249278/lang--en/index.htm
- Kiely, R. (2010). Dependency and world-systems perspectives on development. Oxford Research Encyclopedia of International Studies. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.142>
- Köhler, G. (1998). The structure of global money and world tables of unequal exchange. *Journal of World-Systems Research*, 4(2), 145–168.
- Kvangraven, I. H. (2021). Beyond the stereotype: Restating the Relevance of the Dependency Research Programme. *Development and Change*, 52(1), 76-112.
- Kvangraven, I. H.; Styve, M. D.; Kufakurinani, U.; Santanta, F. (2017). Dialogues on Development Volume 1: Dependency, White Rose University Consortium, https://eprints.whiterose.ac.uk/131850/1/dependency_theory_e_book_comp.pdf
- Kuran, İ. (2010). Toplumsal bilimlerde kriz mi?. *Toplum ve Bilim*, 117, 206-212.
- Marx, K. (1867). Chapter Twenty-Six: The Secret of Primitive Accumulation, *Capital (Volume One)*, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch26.htm>
- Nelson, R. M.; Weiss, M. A. (2020). The US Dollar as the World's Dominant Reserve Currency. *US Congressional Research Service*. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF11707>
- Palley, T. I. (2005). From Keynesianism to neoliberalism: Shifting Paradigms in Economics. In *Neoliberalism: A Critical Reader*, A. Saad-Filho & D. Johnston, eds. London: Pluto Press, pp. 20-29.
- Perelman, M. (2007). Primitive Accumulation from Feudalism to Neoliberalism. *Capitalism Nature Socialism*, 18(2), 44-61.
- Petrás, J. (1981). Dependency and World System Theory: A Critique and New Directions. *Latin American Perspectives*, 8(3-4), 148-155.
- Prudham, S. (2013). Men and things: Karl Polanyi, Primitive Accumulation, and Their Relevance to a Radical Green Political Economy. *Environment and Planning A*, 45(7), 1569-1587.
- Radice, Hugo. (2005). Neoliberal Globalisation: Imperialism without Empires?. In *Neoliberalism: A Critical Reader*, A. Saad-Filho & D. Johnston, eds. London: Pluto Press, pp. 91-99.

- Saad-Filho, A. (2005). The Rise and Decline of Latin American Structuralism and Dependency Theory. *The Origins of Development Economics: How Schools of Economic Thought Have Addressed Development*, eds. J. K. Sundaram, E. S. Reinert, pp. 128-45.
- Savran, S. (2008). *Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*, İstanbul: Yordam.
- Silver, B. J.; Arrighi, G. (2003). Polanyi's "Double Movement": The Belle Époques of British and US Hegemony Compared. *Politics & Society*, 31(2), 325-355.
- Singham, N. (2019, June 10). Mining Corporations Loot the Global South, No Consequences. *Salon*. https://www.salon.com/2019/06/10/mining-corporations-loot-the-global-south-no-consequences_partner/
- Tausch, A. (2010). Globalisation and Development: The Relevance of Classical "Dependency" Theory for the World Today. *International Social Science Journal*, 61(202), 467-488.
- UN Environment. (2019). *Global Resource Outlook: Natural Resources for the Future We Want*, United Nations Environment Programme Publication. https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/27517/GRO_2019.pdf
- UN. (2023). *Meetings Coverage: Extreme Poverty in Developing Countries Inextricably Linked to Global Food Insecurity Crisis*. <https://press.un.org/en/2023/gaef3590.doc.htm>
- Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic.
- Wallerstein, I. (1976). A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology*, 27(3), 343-352.
- Wallerstein, I. (1980). *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600-1750*. New York: Academic.
- Wood, M. E. (2003). *Kapitalizmin Kökeni- Geniş Bir Bakış*. Çev. A. Cevdet Aşkın, Ankara: Epos Yayınları.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İbrahim KURAN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İbrahim KURAN (100%)

Endüstri 4.0 Kapsamında Çay Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme

Gökçen AYDINBAŞ¹, Orhan ŞİMŞEK²

¹ Dr. Anadolu Üniversitesi, SBE, İktisat; gkcnaydnbs@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9435-5387

² Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF, İktisat; simsekorhann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1636-9684

Öz: Günümüz dijital dünyasının kazandırdığı eşsizlikler gün geçtikçe daha dikkat çekici bir boyut kazanmaktadır. Bu çerçevede yapay zekâ, nesnelerin interneti, otomasyon ve benzeri dijital dönüşüm yenilikleri; mühendislik, iktisat, işletme ve benzeri alanlarda ilgi uyandırmaktadır. Nitekim bu yeni nesil teknolojilerin tüm dünyada genel olarak sektörlerin tamamını etkilemesi kuvvetle muhtemeldir. Bu noktada tarım, ticaret, ulaştırma, turizm, eğitim ve benzeri pek çok sektörün Endüstri 4.0 ile dönüşümü gündeme gelmektedir. Yüzyıllardır tüm dünya ülkelerinde sevilen ve sıklıkla tüketilen bir içecek olan çayın üretimi belli başlı ülkelerde gerçekleştirilmektedir. Türkiye’de çay üretimi Karadeniz Bölgesi’nde yapılmaktadır. Nitekim iş potansiyelini en iyi şekilde değerlendirmek yalnızca bölgeye değil ülkeye de ekonomik anlamda büyük katkılar sunacaktır. Ayrıca çay fabrikaları özelinde Endüstri 4.0 yeni teknolojileri, bölge ve ülke ekonomisi açısından oldukça önemlidir. Akıllı fabrikaların gündeme geldiği bilgi çağında, çay fabrikalarında da birtakım dönüşümler yaşanması muhtemeldir. Çay; sağlık, gastronomi, turizm, işletmecilik, iktisat, üretim ve istihdam gibi pek çok alanı ilgilendiren multidisipliner bir konudur. Bu çalışmanın amacı, bilgi çağında Endüstri 4.0’ı çay ekonomisi ile ilişkilendirerek incelemektir. Temelinde çalışmada, Endüstri 4.0 bağlamında akıllı fabrikalar ve sensör sistemlerinin çay ekonomisinde kalite, maliyet, verimlilik ve müşteri memnuniyeti açısından nasıl etki bırakacağı değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Endüstri 4.0 teknolojilerinin, çay üretim süreçlerinde sürdürülebilirlik artırımına katkıda bulunacağı belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çay Ekonomisi, Endüstri 4.0, İktisat, Akıllı Fabrikalar

Jel Kodları: A1, O3, Q1

An Evaluation on Tea Economy within the Scope of Industry 4.0

Abstract: The uniqueness of today’s digital world is gaining a more remarkable dimension daily. In this context, artificial intelligence, the Internet of Things, automation, and similar digital transformation innovations arouse interest in engineering, economics, business, and similar fields. These new-generation technologies will likely affect all sectors all over the world. At this point, the transformation of agriculture, trade, transport, tourism, education, and many similar sectors with Industry 4.0 comes to the agenda. Tea, a popular and frequently consumed beverage in all countries for centuries, is produced in certain countries. Tea production in Türkiye is carried out in the Black Sea Region. Making the best use of the business potential will make significant economic contributions to the region and the country. In addition, Industry 4.0 new technologies in tea factories are essential for the economy of the region and the country. In the information age, where smart factories are on the agenda, some transformations will likely occur in tea factories. Tea is a multidisciplinary subject that concerns many fields, such as health, gastronomy, tourism, business administration, economics, production, and employment. This study aims to investigate Industry 4.0 in the information age in relation to the tea economy. The study evaluated how smart factories and sensor systems in the context of Industry 4.0 impact the tea economy in terms of quality, cost, efficiency, and customer satisfaction. As a result, it is stated that Industry 4.0 technologies will contribute to increasing sustainability in tea production processes.

Keywords: Tea Economy, Industry 4.0, Economics, Smart Factories

Jel Codes: A1, O3, Q1

Atıf: Aydınbaş G., Şimşek O. (2024). Endüstri 4.0 Kapsamında Çay Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 345-361.
<https://doi.org/10.30586/pek.1470511>

Geliş Tarihi: 18.04.2024
Kabul Tarihi: 10.05.2024

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Günümüz dijital dünyasının kazandırdığı eşsizlikler gün geçtikçe daha dikkat çekici bir boyut kazanmaktadır. Bu çerçevede yapay zekâ, nesnelerin interneti, otomasyon ve benzeri dijital dönüşüm yenilikleri; mühendislik, iktisat, işletme ve benzeri alanlarda ilgi uyandırmaktadır. Nitekim bu yeni nesil teknolojilerin tüm dünyada genel olarak sektörlerin tamamını etkilemesi kuvvetle muhtemeldir. Bu noktada tarım, ticaret, ulaştırma, turizm, eğitim ve benzeri pek çok sektörün Endüstri 4.0 ile dönüşümü gündeme gelmektedir.

Yüzyıllardır tüm dünya ülkelerinde sevilen ve sıklıkla tüketilen bir içecek olan çayın üretimi belli başlı ülkelerde gerçekleştirilmektedir. Türkiye’de çay üretimi Karadeniz Bölgesi’nde yapılmaktadır. Nitekim iş potansiyelini en iyi şekilde değerlendirmek yalnızca bölgeye değil ülkeye de ekonomik anlamda büyük katkılar sunacaktır. Ayrıca çay fabrikaları özelinde Endüstri 4.0 yeni teknolojileri, bölge ve ülke ekonomisi açısından oldukça önemlidir. Akıllı fabrikaların gündeme geldiği bilgi çağında, çay fabrikalarında da birtakım dönüşümler yaşanması muhtemeldir.

Çay; sağlık, gastronomi, turizm, işletmecilik, iktisat, üretim ve istihdam gibi pek çok alanı ilgilendiren multidisipliner bir konudur. Bu çalışmanın amacı, iktisadi bir yaklaşım üzerinden bilgi çağında Endüstri 4.0’ı Çay Endüstrisi ile ilişkilendirerek incelemektir. Bu doğrultuda Endüstri 4.0’ın bir bileşeni olan akıllı fabrikalardaki sensör sisteminin yaş çayın işlenmesine (soldurma, kıvrırma gibi aşamalarında) olası rolü ve bunun çay ekonomisine etkileri analiz edilmektedir. Çalışmanın sınırlılıkları, Endüstri 4.0’ın çay ekonomisi ile ilişkisinin daha çok akıllı fabrikalar, sensörler odağında incelenmesidir.

Endüstri 4.0; bulut bilişim, büyük veri analitiği, nesnelerin interneti ve yapay zekâ gibi fiziksel ve dijital teknolojilerin entegrasyonu ile karakterize edilen, otomasyon, gerçek zamanlı izleme ve gelişmiş karar verme yeteneklerine olanak tanıyan bir devrim niteliğindedir. Bir başka deyişle, Endüstri Endüstri 4.0, dijitalleşme, otomasyon, veri analitiği ve benzeri gelişmiş teknolojilerin üretim süreçlerine entegrasyonu anlamına gelmektedir. 4.0’ın teknolojik boyutu, şirketlerin üretkenliği, verimliliği ve kaliteyi artırmaları için önemli fırsatlar oluşturarak maliyet tasarrufu ve daha yüksek kârlılık sağlamaktadır. Öte taraftan, Endüstri 4.0’ın ekonomik boyutu, artan GSYH, istihdam, yeni iş modelleri ve gelir akışları yoluyla küresel ekonomi üzerinde olumlu etkiye sahip olabileceğini ortaya koymaktadır.

Endüstri 4.0 ile paralel olarak tarım sektöründe de gelişmeler, değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim Endüstri 4.0 devriminin yaşandığı dijital çağda tarımın; gıda güvenliğinin temini, iklim değişikliği ile mücadele ve sürdürülebilir üretim için bilim ve teknoloji ile desteklenmesi son derece elzemdir. Tarım sektörü kapsamında Endüstri 4.0’ın çay ekonomisi açısından da incelenmesi gerekmektedir.

Çay ekonomisine yansımaları açısından Endüstri 4.0 çay üretiminde çeşitli faydalar sağlayacağı düşünülmektedir. Endüstri 4.0 teknolojilerinin uygulanmasıyla, üretim sürecinin optimizasyonuna yardımcı olarak daha yüksek kalite ve güvenlik standartları sağlanması ve genel maliyetleri de düşürmesi beklenmektedir. Hasat, budama ve gübrelemenin gerçek zamanlı olarak izlenmesi, çay bitkilerinin zamanında yönetilmesini, üretkenliğin ve verimin en üst düzeye çıkarılmasını sağlayabilecektir. Örneğin Japonya’da pek çok çay çiftçisi ve üreticisi verimliliklerini, ürün kalitelerini ve sürdürülebilirliklerini artırmak adına Endüstri 4.0 teknolojilerini benimsemiştir. Çay yapraklarının hasadı için robotik sistemler kullanılmakta, bu da daha hassas ve daha hızlı toplama yapılmasını sağlamakta ve işçilik maliyetlerini azaltmaktadır. Ayrıca sıcaklık, nem ve diğer çevresel faktörleri izlemek amacıyla sensörler ve IoT sistemleri de kurularak optimum çay yetiştirme koşulları sağlanmaktadır. Çay verimini tahmin etmek, hava koşullarını öngörmek ve hasare istilalarını tahmin etmek için büyük veri analitiği ve yapay zekâ tabanlı algoritmalar kullanılmaktadır. Böylece çay çiftçilerinin önleyici tedbirler almasına ve çay ürünlerinin kalitesini sağlamasına imkân tanınmaktadır. Genel olarak Endüstri 4.0, çay endüstrisinde devrim yaratma, üretim sürecini dönüştürme ve yeni iş modelleri ile gelir akışlarının oluşturulmasını sağlama potansiyeline sahiptir.

Endüstri 4.0 ile çay ekonomisinin ilişkilendirilmesi noktasında literatürde az sayıda çalışma mevcuttur. Bunlardan bazılarında blok zincir teknolojisi ile çay tedarik zincirinin ilişkilendirildiği görülmüştür. Bu bakımdan Paul T. vd. (2021) çalışmalarında Hindistan'daki 305 uzmandan toplanan veriler ile en küçük kareler (EKK) regresyonuna dayalı yapısal denklem modelleme yöntemini kullandığı analiz kapsamında blok zinciri teknolojisi (BCT) güdümlü çay tedarik zincirinin kavramsal bir model geliştirmiştir. Elde edilen bulgular, BCT kullanımının çay tedarik zinciri üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda BCT uygulanması, aktörleri tutumlarını değiştirerek çay endüstrisinde daha yetkin hale getirmeye teşvik eden önemli bir paradigma değişimi olarak genel kabul görmüştür. Mangla vd. (2022) ise yapmış oldukları çalışmada, sürdürülebilir bir çay tedarik zinciri oluşturmak adına blok zinciri teknolojisinin entegrasyonu için kavramsal bir çerçeve sunmayı, olası eylemleri tanımlayarak bu entegrasyon sürecinde ortaya çıkabilecek olası riskleri belirlemeyi Küresel Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (SF-AHP) yaklaşımı ile amaçlamaktadır. Bu çalışmada sunulan blok zinciri tabanlı sisteme IoT, büyük veri, makine öğrenimi benzeri yeni teknolojilerin entegre edilebilmesi mümkündür. Bu kapsamda geleneksel tedarik zinciri modellerinden farklı olarak (blok zinciri ile) önerilen sistem üzerine yeni matematiksel modellerin geliştirilmesi mümkündür.

Bu çalışmanın amacı, Endüstri 4.0'ın çay ekonomisine etkilerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda hazırlanan çalışmada, Endüstri 4.0 bağlamında akıllı fabrikalar ve sensör sistemlerinin çay ekonomisinde kalite, maliyet, verimlilik ve müşteri memnuniyeti açısından nasıl etkileyeceği değerlendirilmiştir.

2. Endüstri 4.0 ile Çay Tarımı ve Endüstrisi Üzerine Bir Değerlendirme

Tarım, insanlık tarihinden beri hayattaki en temel kaynak olarak kabul edilmektedir. En genel ifadeyle tarım; hammadde, gıda, yem, lif, yakıt ve benzeri ihtiyaçları karşılamak bağlamında insan geçimi için son derece elzem bir faaliyet olarak tanımlanmaktadır (Araújo vd., 2021). Kimyasal girdi içermeyen yönetmelikçe müsaade edilen girdilerin kullanımıyla üretimden tüketime kadarki bütün aşamaların hem kontrollü hem de sertifikalı gerçekleştirildiği tarımsal üretim biçimine ise "organik tarım" denmektedir. Organik tarım; toprak ve su kaynaklarının yanı sıra hava, çevre kirletilmeksizin insan, hayvan ve bitki sağlığının korunmasını amaçlamaktadır (Erdoğan ve Aydınbaşı, 2022, s. 162).

Ülke ekonomisi için en temel unsur niteliğindeki tarım sektörü; besin maddelerinin üretilmesi, işlenerek çeşitlendirilmesi ile insanoğlunun ilgili maddelere yönelik gereksinimlerinin karşılanması bakımından hem toplum sağlığı hem de kalkınmasına önemli katkılar sunmaktadır (Erdoğan ve Aydınbaşı, 2021, s. 215). Şöyle ki tarım sektörü, yalnızca gıda talebini karşılamamakta, aynı zamanda birçok alana tesir ederek dünyadaki toplumların tamamının gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Bu durum ise ilgili toplumların, sosyal yaşantılarında refah seviyelerini yükseltmektedir. Nitekim çeşitli ekonomik ve sosyal uygulama alanlarıyla tarım sektörü toplumun tüm kesimleri ile etkileşim halindedir. Bu noktada, tarımsal üretimin ülke ekonomisine katkıları; nüfus ve toplum beslenmesi, gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH), iş gücü, sanayi, dış ticaret ve benzeri faktörler olarak sıralanabilmektedir (Uzundumlu, 2012; Aydınbaşı, 2023).

Tarım ve tarıma dayalı endüstri, ülkelerin genelinde olduğu gibi Türkiye açısından da sosyoekonomik gelişimi etkilemekte ve ulusal gelir kalemlerinin önemli bir parçası olarak kabul edilmektedir. İçinde bulunduğu coğrafya gereği Türkiye'nin her bir bölgesinin coğrafi yapısı, bitki örtüsü ve iklimsel farklılıkları ile toprak çeşitliliği gibi faktörlerden ötürü hemen hemen her ilin kendine has ürünleri ve bu kapsamda bir pazarı mevcuttur. Karadeniz Bölgesi'nin de kendine has coğrafi, iklimsel, toprak örtüsü ve benzeri unsurları ile bölgenin geçimini sağlayan son derece özel ve dünya pazarlarınca tanınmış ürünleri bulunmaktadır. Bunların arasında çay, fındık, kivi, turuncgiller, mısır ve benzeri tarımsal ürünler en başta yer almaktadır (Çay Üretim Rekabet Stratejisi ve Yol Haritası, 2018). Söz konusu tarımsal ürünlerinden biri olan Türk kültüründeki çayın

karşılığında Avrupa kültüründe “Tea, te”, Doğu kültüründe ise “Ça, cha, chai” sözcükleri kullanılmaktadır. Bir botanikçi olarak Ogust Kunntz 1881 yılında çayı “Camellia Sinensis” biçiminde adlandırmıştır (Rize Ticaret Borsası, 2023).

Botanik olarak ise çay, Çaygiller (Theaceae) takımına ait familyadan olan, nemli iklimlerde yetişen ve her mevsim yeşilimsi rengini muhafaza eden bir asırlık ömre sahip, kısa boylu bir bitki/çalı türü olarak tanımlanmaktadır (Onat, 1982, s. 2). Bu çerçevede bölge halkı çayı, “yeşil altın” olarak adlandırmaktadır (Eröz ve Bozok, 2018). Hasat ve işleme aşamalarında uygulanan farklı yöntemler sayesinde çay bitkisinin yapraklarından ve tomurcuklarından 4 çeşit çay tipi (siyah, yeşil, beyaz ve kokulu siyah-oolong) üretilmektedir (Elmas ve Gezer, 2019, s. 417). Dünya geneline bakıldığında üretilen çayların %70’i siyah, %23’ü yeşil, %7’si oolong, instant (öz çay), beyaz çay ve benzeri çay türlerinden oluşmaktadır (Çay Üretim Rekabet Stratejisi ve Yol Haritası, 2018).

Bir içecek niteliğiyle çay, doğada yabani olarak yetişen çay bitkisi yapraklarının ilk defa işlenmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan bitkisinin kurutulularak işlenmesi, çaya arzu edilen her mevsimde, günlük olarak tüketilen bir içecek özelliği katmaktadır (Kurt, 2018, s. 154). Global anlamda çay, genellikle sıcak kısmen de soğuk tüketilebilen, oldukça popüler ve geleneksel bir içecektir. Çayın yetişmesi açısından etkili iki önemli faktör olarak “iklim” ve “toprak” ile karşılaşmaktadır. Bu bakımdan çay, bol yağış alan ve sıcak iklimli bölgelerde yetiştirilen bir bitkidir. Dolayısıyla ekonomik değeri yüksek bir sanayi bitkisi olan çayın normal gelişimi için gerekli ve yeterli koşullar; yıllık sıcaklık ortalamasının 14 santigrat derecenin altına inmemesi, toplam yıllık yağışın minimum 2000 mm olması ve aylara göre düzenli bir şekilde dağılması, bağıl nem oranının ise minimum %70 olmasıdır. Çay bitkisinin yetiştirildiği toprak tipine bakıldığında ise, kumdan kile kadar değişim gösteren yapıdaki asit tepkimeli topraklar ile karşılaşmak mümkündür (Erdoğan ve Aydınbaş, 2022, ss. 157-161).

Endüstri 4.0 inovatif devriminin çay ekonomisi ile ilişkilendirildiği bu çalışmayı kuramsal olarak Schumpeter’in inovasyon teorisine dayandırmak mümkündür. 1942 yılında Avusturyalı ekonomist Joseph Alois Schumpeter tarafından yayınlanan “Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi (Capitalism, Socialism and Democracy)” adlı eserde “Yaratıcı Yıkım (creative destruction)” kavramı ele alınmıştır. Bu “yaratıcı yıkım” kavramı, Schumpeter’in (1947) büyüme teorisinin temelini oluşturmaktadır. Schumpeter için yaratıcı yıkım, yapılan yenilikler sayesinde eski malların ve endüstrilerin yıkılarak yerlerini yeni mallar ve endüstrilerin almasıdır (Aydınbaş, 2022, s. 14). Bu bağlamda Schumpeter ekonomik büyümenin kaynağı olarak “AR-GE” ve “inovasyon” a dikkat çekmektedir (Erdoğan ve Canbay, 2016, ss. 33-34). Dolayısıyla “Schumpeter” inovasyon teorisinin kurucusu olarak kabul edilmektedir (Lundvall, 2007, s. 10; Aydınbaş, 2022, s. 14). Bu bağlamda ilgili çalışmada, çay sektöründe Endüstri 4.0 ile sağlanacak yaratıcı yıkımın, Schumpeter’in öngördüğü inovasyonu sağlayıp sağlayamayacağı araştırılacaktır.

Çay tarımı ve endüstrisi ile Endüstri 4.0 gelişmelerinin ilişkilendirilmesi noktasında öncelikle Endüstri 4.0 ve Akıllı Tarım (Tarım 4.0) kavramlarının ele alınması son derece elzemdir. “Endüstri 4.0” toplumların iktisadi üretim modelleri tarihinde son durak olarak kabul edilmektedir. Endüstri 4.0, gelişen teknolojilerin entegrasyonundan ötürü sanayinin radikal dönüşümünü temsil eden bir terim olarak tanımlanmaktadır (Menendez vd., 2020, s. 1511; Aydınbaş, 2022, ss. 62-63). Şöyle ki, sanayi devrimi ile gelişen bilim ve teknoloji, tarımsal faaliyetleri de değiştirmektedir. Dolayısıyla dünya tarımı, sürekli olarak bir gelişim içerisinde ve tarım endüstrisinde devrim yeni bir olgu değildir (Gökkür, 2019; Aldağ vd., 2018). Tarım endüstrisinde de Tarım 1.0’dan Tarım 4.0’a belli başlı aşamalardan geçilerek gelinmiştir. İlk dönüşümün yaşandığı dönem olarak Tarım 1.0 sürecinde en temel özellik; verimliliğin düşük, emeğin ise baskın olduğu üretim şeklidir. Söz konusu dönemde toplumun üçte birinin aktif olarak çok sayıda küçük çiftliklerde çalışarak temel tarım ürünleri üretimine katılması sayesinde gıda ihtiyacı yeterince karşılanmıştır. 1950’lerin sonlarında, sentetik pestisitler, gübreler ve daha etkili makineler sayesinde üretim maliyetlerinin düşmesi neticesinde “Yeşil Devrim” olarak

nitelendirilen Tarım 2.0 dönemine geçilmiştir. İlgili süreçte, ucuz girdiler ile yeni uygulamaları, verimlilik odaklı üretim özelliği sayesinde verimlilikte artış sağlanmıştır. 1990'lı yıllarda ise telemetrik ve Küresel Konumlama Sistemi (GPS-Global Positioning System) teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler sayesinde tarımsal verimlilik ve yeterlilik bağlamında son derece önemli bir adım atılmıştır (Ciasnocha, 2018). Bu süreç, Tarım 3.0, Hassas Tarım (Precision Farming) olarak da anılan bir dönemi başlatmıştır. Nitekim söz konusu tarım döneminde GPS teknolojisiyle manuel yönlendirme, hasat makinelerine uygulanan Değişken Oranlı Uygulamalar (VRA-Variable Rate Application) sistemi sayesinde özellikle gübreleme işlemi sürecinin izlenmesi, takibi ve benzeri önemli teknolojilerle karşılaşılmıştır (Ercan vd., 2019). 2010'lu yıllara doğru ise, Dijital Tarım, E-Tarım, Akıllı Tarım (Smart Farming) olarak da ifade edilen Tarım 4.0 sürecine geçilmiştir. Tarımsal üretiminin dijitalleşmesi sürecine dayanan Tarım 4.0, tarım sektöründe bilgi iletişim teknolojilerinin kullanımıyla tarımsal üretimde verimlilik ve etkinlik artışının sağlanması olarak tanımlanmaktadır (Aydınbaş, 2023). Nitekim sanayi devrimi ile fosil yakıtların kullanımı ve makinelerin yaygınlaşmasıyla nüfusun gıda ihtiyaçlarının karşılanması noktasında gerekli insan sayısı da azalmaya başlamıştır. Tarım 4.0 kapsamında geline son noktada ise; McKinsey'in 2022 yılında hazırlamış olduğu "Küresel Çiftçi İçgörüler 2022" raporu dikkat çekmektedir. Bu rapora göre çiftçiler arasında dijital bankacılık kullanımının arttığı belirtilmiştir. Aynı raporda çiftçilerin en hızlı benimsediği tarım teknolojisi olarak çiftçi yönetim yazılımına dikkat çekilmiştir (<https://globalfarmerinsights2022.mckinsey.com/>).

3. Bilgi Çağında Endüstri 4.0 ile Çayın Ekonomi Politikası

3.1. Çayın Ekonomi Politikası

Çayın bahçeden toplanmasıyla başlayan serüveni, çay bardağına dökülerek tüketim için hazır hale gelmesine kadar sürmektedir. Oldukça hassas yapısından kaynaklı olarak ilk toplandığı anda çay yaprağının (yaş çayın) 12 saatten kısa bir sürede fabrikaya getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle çay fabrikaları ile çay bahçeleri arasında yakın mesafe bulunması zorunludur. Bir mamul haline getirilirken çay, ekonomik olarak iki farklı aşamaya tabi tutulmaktadır. Çay, yetiştirilirken, bakımı yapılırken, toplanırken, taşınırken ve yüklenirken emek yoğun bir sürece; fabrikalara ulaştırılan yaş çay mamul hale getirilirken ise teknoloji yoğun bir sürece tabidir. Çay açısından kârlı bir sermaye yatırımının elde edilmesi için sürekli ve miktarsal olarak fazla çay arzına gereksinim duyulmaktadır. Peki çayın kalitesini ve marka değerini oluşturan unsurlar nelerdir? Bu soruyu şu şekilde yanıtlamak mümkündür: Eğer çay sağlığa uygun bir ortamda üretilmişse, damak tadı ve standartlara uygunsa, katkı maddesi içermiyorsa kalitelidir ve marka değeri oluşturmaktadır. Yetiştiriliş aşamasından tüketiliş aşamasına kadar çay, pek çok sektör ile ilişkili bir bitkidir. Üretimi insan temelli olan çay tarımı; gübre, elektrik, kimya, şeker, kömür, reklam, pazarlama, nakliye, ulaştırma ve benzeri sektörlerle bağlantılıdır (Kurt ve Hacıoğlu, 2013, s. 41; Erdinç ve Aydınbaş, 2022, s. 164).

Çin ve Hindistan, çayın anavatanı olarak kabul edilmektedir. Bu noktada her iki ülkede çayın, kültür bitkisi ve içecek biçiminde yaygınlaşması bağlamında Çin imparatoru Shen Nung ve ünlü filozof Confucius'un (Konfüçyüs) etkisinin son derece büyük olduğu belirtilmektedir. Çayın, Çin ve Hindistan'ın ardından tanındığı üçüncü ülke ise Japonya ve diğer Asya ülkeleridir. Çay tüketim alışkanlığının ise 16. yüzyıl itibarıyla Avrupa ülkelerine ve bu ülkelerle birlikte bütün dünyaya yayılmaya başladığı bilgisi genel kabul görmüştür. Nitekim çay, dünyada sudan sonraki tüketimi en fazla olan içecektir. Dünyanın kuzey yarım küresi yaklaşık 42 enlem derecesinden, güney yarım küresi 27 enlem derecesine kadar olan kuşak üzerinde çay bitkisi yetiştirilmektedir (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü "ÇAYKUR", 2013). Çay, yaklaşık olarak 50 ülkede üretilen ve 170 ülkede ticareti yapılan bir üründür. Dünya geneline bakıldığında, yaklaşık 2 milyar insanın (çoğunluğu çay üretiminden olmak üzere) geçimini çaydan sağladığı tahmin edilmektedir (Yıldırım, 2021). Türkiye'de çay tarımı, dünyanın çay ekolojisi kapsamında 42° kuzey enlemde, kuzey doğusu soğuğu geçirmeyen Kafkas sıradağları, güneyi ve

doğusu aniden yükselen, yükseklikleri 3 bin 950 metreye ulaşan, denizden gelen nemli rüzgârların bol yağış bıraktığı Kaçkar sıradağları ile çevrili, denize açık, kuytu bir mikro klimada yapılmaktadır. 1870'lerin sonlarına gelindiğinde çay, Türkiye'de ilk kez Artvin bölgesinde çiftçiler tarafından yetiştirilmiştir. Yöre erkekleri, çalışmak üzere Rusya'ya giderken oradan getirmiş oldukları çay fidanlarını evlerinin bahçelerine ekmeye başlamış ve çay bitkisi, bu şekilde Türkiye topraklarına girmiştir (Ünal, 2016). Osmanlı döneminde çay üretimine yönelik ilk somut ve resmi bilgiler, 1879 yılında Trabzon Salnamesi'nde görülmektedir. Bu bilgilere göre; Hopa kazasında 20.000, Arhavi nahiyesinde de 5.000 olmak üzere toplam 25.000 kıyye (32 ton çay) üretimi gerçekleştirilmiştir (Eröz ve Bozok, 2018). Türkiye'nin çay tarımına başladığı tarih ise 1917 yılına dayanmaktadır. Batum'da araştırma yapmak maksadıyla gönderilen heyet içerisinde yer alan Prof. Dr. Ali Rıza Erten benzer ekolojiye sahip Doğu Karadeniz kıyılarında da çay bitkisinin yetiştirilebileceğini açıklamıştır. Ayrıca Erten tarafından çay dış alımı için ödenen paranın son derece yüksek olduğuna değinilmiştir. Nitekim Doğu Karadeniz, eşsiz yeşillikleri ve doğal güzellikleri ile son derece ilgi çekici bir yer olmasına rağmen bu coğrafyanın halkına sunduğu geçim imkânı sınırlı olmuştur (Saklı, 2008). Bu bağlamda, işsizlik ve yoksulluktan ötürü Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan halk ülkenin farklı yerlerine çalışmak amacıyla gitmeye başlamıştır. Bu insanların ailelerinden uzak yaşamaya mecbur kalmaları da bölge için yeni iş alanları oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Sorunun çözüme kavuşturularak bölge halkı için gelir kaynağı oluşturulması bağlamında 6 Şubat 1924 tarihinde "Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Mandalina, Limon ve Çay Yetiştirilmesi" başlıklı 407 sayılı kanun kabul edilmiştir. Kanunun yürürlüğe girmesi sonrasında Ziraat Mühendisi Zihni Derin, Rize'de "Bahçe Kültürleri İstasyonu" başlığı ile kurulan birimde işlerin organize edilmesi ve kontrolü için görevlendirilmiştir. Nihayetinde Derin'in Batum'dan getirdiği çay tohumları ile çay fidanı üretimine başlanmıştır (ÇAYKUR, 2019). Çay tarımına yönelik sanayi faaliyetleri 1938-1948 dönem aralığında Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu ile, 1949-1973 dönem aralığında ise Tekel Genel Müdürlüğü ve Tarım Bakanlığı iş birliği çerçevesinde devam ettirilmiştir (Aksoy, 2018).

Türkiye'de çay, yalnızca Karadeniz Bölgesi Kaçkar dağı eteklerinde, Artvin ile Ordu illeri arasında bulunan 6 ilde yetiştirilmektedir. Karadeniz bölgesi genelinde yaşayan bölge halkının %70'i geçimini tarımsal ürünlerin ekonomik getirisi ile sağlamaktadır (Çay Üretim Rekabet Stratejisi ve Yol Haritası, 2018). Çay ürünü, %63.58'i Rize'de, %23.45'i Trabzon'da, %9.60'ı Artvin'de, %3.56'sı Giresun'da, %0.01'i Ordu'da üretilmektedir. Bu değerlerden de anlaşıldığı gibi Türkiye'de çay denince ilk akla gelen şehir Rize'dir. Nitekim bir ürün olarak çay, Rize için stratejik öneme sahip sosyoekonomik bir olgudur (Yıldırım, 2021). Türkiye'de çay üretiminde ilk sırada olan il Rize, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin en yüksek kesiminde 40° 20' doğu ve 41° 20' kuzey paralelleri arasında konumlanmaktadır. Türkiye'nin kuzeydoğusunda bulunan Rize ili, 3920 km²'lik yüzölçümüyle ülke topraklarının %5'ini kapsamaktadır. Bu il; oldukça engebeli, dağlık bir arazi yapısına sahiptir (Özyazıcı vd., 2014, s.13).

Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay tarımı ve endüstrisi; erozyonun önlenmesi, bölgesel göç sorununa çözüm sunulması, gelir dağılımı, kentleşme, tarımsal toprak verimliliği, tarımsal endüstrinin gelişmesi ve benzeri alanlara ilişkin sosyoekonomik gelişmişlik düzeydeki artışta bir lokomotif görevi üstlenmektedir. Doğu Karadeniz Bölgesi özelinde yaklaşık 5 aylık süre kapsamında tarladan 3-4 defa yaş çay mahsulü toplanarak kesim yapılmaktadır. Söz konusu çaylardan en değerlisi ise ilk sürgünde toplanan tomurcuk ve yapraklar ile elde edilmektedir. Nitekim söz konusu faaliyetler, her yılın Mayıs ayında başlayarak Ekim sonlarına kadar süregelmektedir (Erdoğan ve Aydınbaş, 2022, ss. 157-165). Doğu Karadeniz Bölgesi'nde 778 bin dekar çaylık alanda yaklaşık olarak 196 bin üretici aile çay tarımı ile uğraşmaktadır (Aksoy, 2018).

Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi'nde çay tarımı, yaygın olarak aile içi emek ile üretim halinde yapılmakta ancak zaman ilerledikçe yarımcılık, işçi kiralama gibi yollar da uygulanmaya başlanmıştır (Erdoğan ve Aydınbaş, 2022, s. 164). Türkiye'de çay üretimi, 2012 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile belirlenmiş olan alanlarda gerçekleştirilmiştir.

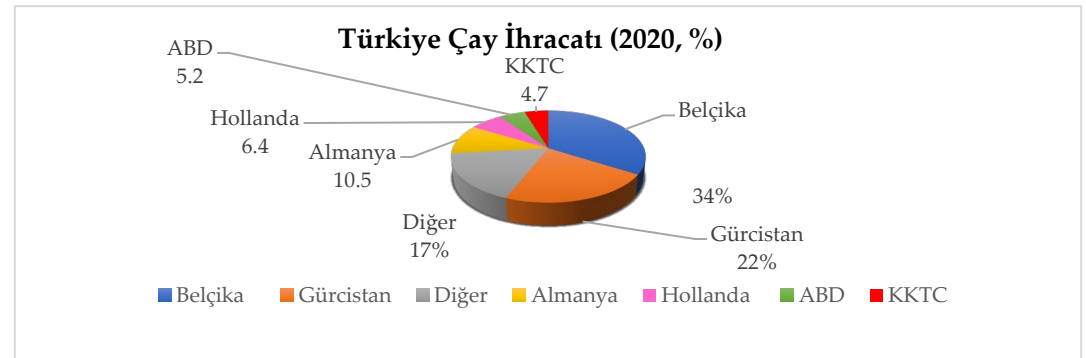
İlgili alanlarda üretimde bulunan çay üreticilerine “Çay Bahçesi Ruhsatnamesi” verilmektedir. Üreticilerce “çay cüzdanı” olarak adlandırılan bu ruhsatname mevzuata uygun bir şekilde çay bahçesi tahsis edilmesi ve üretim yapılmasının göstergesidir. Bu üreticiler, “yaş çay üreticileri” olarak adlandırılmaktadır. Ülkede 200 bin civarında yaş çay üreticisi vardır (Yıldırım, 2021).

Tablo 1. Türkiye’de Çay Verileri (bin ton)

	2018/19	2019/20
Alan (1000 da)	781	786
Üretim	1 480	1 407
Kişi başı tüketim (kg)	15	14.6
Yurt İçi Kullanım	1 300	1 252
İhracat	17	18
İthalat	59	74
Yeterlilik derecesi (%)	96.8	95.5

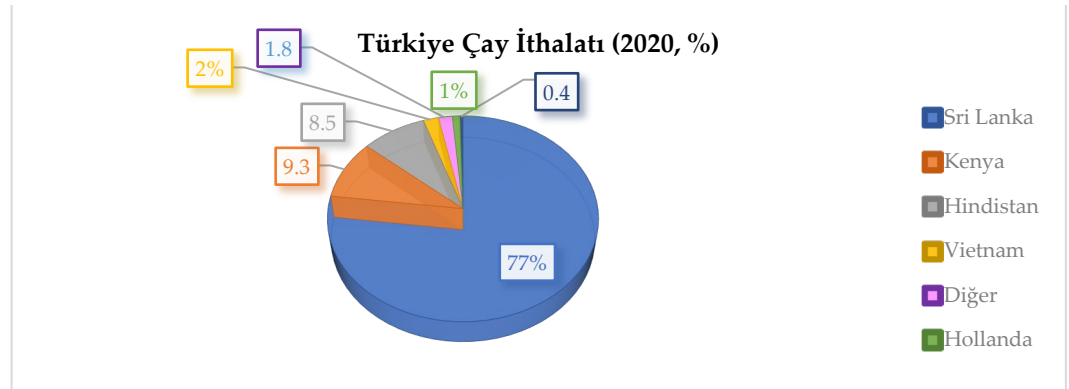
Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 09.12.2023

Tablo 1’de Türkiye’ye ilişkin çay verileri açıklanmıştır. Ülke çay üretiminde zaman ilerledikçe artış yaşanmıştır. Ülkede 2011-2016 yıllarında ortalama olarak yıllık 228 bin ton kuru çay (1 268 bin ton yaş çay) üretimi yapılmıştır. Çay üretimi açısından Türkiye (%4,23’lük üretimi ve %6’lık bir pay ile) dünyada 5. sıradadır (FAOSTAT, 2018). Ülke genelinde tüketimi en fazla olan çay ise siyah çaydır (Çay Üretim Rekabet Stratejisi ve Yol Haritası, 2018). TÜİK (2018) verilerine dayanarak son birkaç yılda Türkiye’de çay ihracatının ithalatı karşılama oranının iki katına çıkarak %66 ve üretilen çayın yeterlilik oranının ise %100’e yakın olduğunu belirtmek mümkündür (Erdoğan ve Aydınbaş, 2022, ss. 165-166).

Şekil 1. Türkiye’nin Çay İhracatı

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü “TEPGE”, 2021

Şekil 2. Türkiye’nin Çay İthalatı

Kaynak: Tarım Ürünleri Piyasa Raporu, TEPGE, 2021

Şekil 1 ve Şekil 2’de sırasıyla Türkiye’nin çay ihracatında ve ithalatında önemli ülkeler (2020, %) incelenmiştir. 2020 yılında 4,79 bin ton ihracat ile bir önceki yıla kıyasla %20,3 oranında artış yaşanmıştır. Aynı yıl 20,40 bin ton ithalat ile bir önceki yıla nazaran %18,6 oranında artış yaşanmıştır. 2021 yılı ilk dört ayına bakıldığında ise ihracat 1,6 bin ton, ithalat 8,6 bin ton olarak kaydedilmiştir. Çay ürünleri özelinde bakıldığında, fermente edilmiş siyah çay ile fermente edilmemiş yeşil çay şeklinde ithalat ve ihracat gerçekleştirildiği görülmektedir. Nitekim dış ticaretin neredeyse tümü fermente siyah çay şeklinde yapılmaktadır. Aynı piyasa dönemi içinde en fazla ihracatın Belçika’ya, ithalatın ise Sri Lanka’dan yapıldığı belirtilmektedir (TEPGE, 2021).

Tablo 2. Türkiye’de Çayın Ekonomi Politikası

	2017	2018	2019	2020
Çay Fiyatı (TL/kg)	1.9	2.05	2.71	3.12
Destek (TL/kg)	0.139	0.139	0.142	0.14
Gübre Fiyatı (TL/kg) (20,20,0)	1.1	1.59	1.89	2.02
Mazot Fiyatı (TL/lit)	4.69	5.78	6.43	6.07

Kaynak: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB); TÜİK; TEPGE, 09.12.2023

Tablo 2’de çayın ekonomi politikasına ilişkin birtakım veriler değerlendirilmiştir. Bu tablodan takip edildiği üzere 2020 yılında bir önceki yıla nazaran çay üretici fiyatı %15.1 artmıştır. Ayrıca gübre fiyatları %6.9 artmış olup mazot fiyatı ise %5.6 oranında azalmıştır (TEPGE, 2021).

Tablo 3. Genel Toplam Yaş Çay Alımları, 2018-2022

	Ozel	ÇAYKUR	Toplam
2018	637 038 928	533 823 572	1 170 862 500
2019	500 328 973	642 451 890	1 142 780 863
2020	539 996 158	616 115 425	1.156.111.583
2021	468 619 546	703 732 657	1.172.352.203
2022	560 723 686	493 406 959	1.054.130.645

Kaynak: Rize Ticaret Borsası, https://www.rtb.org.tr/uploads/files/253-2018-2022_ya%C5%9F%C3%A7ay.orj.pdf, 10.12.2023

Tablo 3’te Rize Ticaret Borsası verilerine göre; yaş çay alım istatistikleri, özel sektör, ÇAYKUR ve toplam olarak ele alınmıştır.

Tablo 4. Miktar ve Stokları (Ton) ile Dökme ve Paketli Siyah Çay (2017-2019)

Yıl	Üretilen Kuru Çay	Üretilen Paketli Çay	Devreden Dökme Çay	Devreden Paketli Çay	Devreden Toplam Stok
2017	95 630	109 829	47 463	17 802	65 265
2018	130 736	100 531	80 522	10 572	91 094
2019	134 986	109 069	106 051	3 651	109 702

Kaynak: ÇAYKUR, 2019, 10.12.2023

Tablo 4’te 2017-2019 yıl aralığında dökme ve paketli siyah çayın miktar ve stoklarına ilişkin değerler ele alınmıştır.

Tablo 5. Miktar ve Stokları (Ton) ile Dökme ve Paketli Yeşil Çay (2017-2019)

Yıl	Üretilen Yeşil Çay	Üretilen Paketli Çay	Devreden Dökme Çay	Devreden Paketli Çay	Devreden Toplam Stok
2017	125	28	183	77	260
2018	37	48	171	43	214
2019	16	59	87	35	122

Kaynak: ÇAYKUR, 2019, 10.12.2023

Tablo 5’te 2017-2019 yıl aralığında dökme ve paketli yeşil çayın miktar ve stoklarına ilişkin değerler incelenmiştir.

Tablo 6. Miktar ve Stokları (Ton) ile Dökme ve Paketli Organik Siyah Çay (2017-2019)

Yıl	Üretilen Kuru Çay	Üretilen Paketli Çay	Devreden Dökme Çay	Devreden Paketli Çay	Devreden Toplam Stok
2017	4 996	688	8 822	259	9 081
2018	5 779	253	11 972	337	12 309
2019	6 067	361	12 249	425	12 674

Kaynak: ÇAYKUR, 2019, 10.12.2023

Tablo 6’da 2017-2019 yıl aralığında dökme ve paketli siyah çayın miktar ve stoklarına ilişkin değerlere yer verilmiştir. Türkiye’de yaklaşık olarak 12 bin üretici 38 bin dekar alanda 31 bin ton organik çay üretimi gerçekleştirmektedir. Söz konusu faaliyetler ile temin edilen kuru çay miktarı ise 6 bin ton olarak belirtilmiştir (Yıldırım, 2021). Organik çay üretimi, tamamen izole alanlarda, çay bahçelerinin etraflarında hiçbir vasitanın girmeyeceği biçimde her tarafı ağaçlarla kaplı yerlerde yapılmaktadır. Organik çay üretiminde organik gübre kullanımı son derece elzemdir. Organik çay tarımı uygulaması noktasında belirlenmiş bölgeleri; su kaynaklarında zenginlik, çay tarım alanları dikim yıllarında yenileme, başka bölgelere nazaran yıllık ortalama verimin daha düşük olması, çay tarımının üst bölgelerde uygulanması, çaylıkların ormanlık alanlar ile kaplı oluşu ve üst bölgelerinde başka tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmemesi, akarsular yönünden zengin kaynakların varlığı, sanayileşme ve yerleşim yerlerinin yoğunlukta olmaması, eko-turizme elverişlilik, kaplıca ve ılıcaları ile tarihsel dokuların korunması biçiminde birçok farklı özelliğe sahiptir (Erdinç ve Aydınbaş, 2022, s. 163).

Çayın ekonomi politiği bağlamında şunu belirtmek gerekir ki; çay endüstrisinde ülkeden ülkeye farklılaşan tarımsal alanların yapısı, iklimsellik (iklim farklılığı), üretimde kimyasal gübre ve ilaç kullanımı, işçi ücretleri, yoğun şekilde iş gücüne ihtiyaç duyulması ve benzeri üretim gereksinimlerine ilişkin niteliklerin yanı sıra bitkisel gıda (kozmetik, ilaç, içecek sektörleri) olması nedeniyle sağlığa ve standartlara uygunluk, ticari gereksinimlere bağlı olarak paketleme, pazarlama, marka oluşturma ve benzeri rekabetin yönünü belirleyici unsurlar ortaya çıkmaktadır. Özellikle de direkt ya da dolaylı olarak iç ve dış pazar şartları hakkında iyi düzeyde bilgi sahibi olunması, çay endüstrisi kapsamında ortaya çıkan rekabet gücünde etkilidir. İç ve dış rekabete ilişkin çay endüstrisi noktasında uluslararası ticarete bulunan ülkelerin tümü için dikkat çeken unsurları; beşeri sermaye, devletin çay tarımı ve sektöre olan destekleriyle katılım sürecinde alınan yönetsel kararlar, örgütsel yapı, teknoloji, sermaye ve finans sektörü ilişkisi olarak sıralamak mümkündür (Kurt, 2018, s. 155). Nitekim çayın oldukça fazla tüketilen bir bitkisel ürün olmasından ötürü dünyada üretim alanlarının, üretim miktarının ve birim alandan temin edilen verimin yükselmesiyle birlikte çay ticaretinin zamanla arttığı istatistiksel rakamlar ile de görülmektedir. Üretim ve talep fazlalığı üretici ülkeleri, yurt dışı satışa (ihracat-dışsatım) doğru yöneltmektedir (Erdinç ve Aydınbaş, 2022, s. 165).

Türkiye’ye çay fabrikaları noktasında bakıldığında, ÇAYKUR ilk akla gelen markadır. ÇAYKUR, 2002 yılında çıkarılan yasa ile Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’na bağlanmış olup faaliyetlerini halen bu kapsamda devam ettirmektedir (Aksoy, 2018). Nitekim ülkede yaş çay alımı yapan ve işleyen İktisadi Devlet Teşekkülleri arasında yer alan ÇAYKUR’a ait 46 fabrika ve özel sektöre ait 229 fabrikanın faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir (Yıldırım, 2021). Yaş çay üretiminin %60’dan fazlasını alan ÇAYKUR, çay işleme teknolojisinde dünya ülkeleri ile rekabet edebilecek potansiyele sahiptir. ÇAYKUR, AR-GE çalışmaları ile teknolojiyi yakın takibe almış olup bütün fabrikalarda düzenli şekilde inovatif girişimlerde bulunmaktadır. Kuruma ait 46 yaş çay işleme ve paketleme fabrikasında diğer çay üreticisi ülkelere nazaran son derece modern, yüksek kapasiteli ve otomasyon tekniklerinin kullanımıyla üretim yapılmaktadır. Nitekim Türkiye çay sektörünün lideri olarak belirtilen bu kurumun, “46 yaş çay işleme fabrikası, 1 çay paketleme fabrikası, 1 pazarlama ve üretim bölge müdürlüğü, 8 pazarlama bölge müdürlüğü, Ana Tamir Fabrikası, Atatürk Çay ve Bahçe Kültürleri Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü” ve “12 bin 541 çalışanı, günlük 9 bin 95 ton yaş çay işleme kapasitesi”

bulunmaktadır (Aksoy, 2018). Tablo 7’de 2019 yılı için ÇAYKUR ve özel sektöre ait çay fabrikalarının il bazında sayı ve kapasiteleri incelenmiştir.

Tablo 7. ÇAYKUR ve Özel Sektöre Ait Çay Fabrikaları: Sayı ve Kapasite, İl Bazlı Dağılım (2019)

İl	Fabrika					
	Çaykur		Özel Sektör		Toplam	
	Sayı	Kapasite (Ton/Gün)	Sayı	Kapasite (Ton/Gün)	Sayı	Kapasite (Ton/Gün)
Rize	33	6 595	183	7 955	215	14 035
Trabzon	8	1 515	26	1 225	34	2 735
Artvin	4	870	7	310	11	1 190
Giresun	1	175	12	480	13	660
Ordu	-	-	1	30	1	30
Toplam	46	9 085	229	10 000	274	19 100

Kaynak: ÇAYKUR, 2019, 12.12.2023

Çay endüstrisi, bir taraftan üretici için hammaddesini değerlendirirken; öte taraftan da işleme sürecinde çoğunlukla mevsimlik işçi talebiyle istihdama ciddi katkılar sağlamaktadır. 205 bin kişinin çay üretiminde bulunduğu Türkiye’de istihdam edilen kişi sayısı bakımından diğer ülkelere nazaran daha iyi bir çıktı seviyesine ulaşılmaktadır. Dünyada 13 milyon kişi istihdam edilen çay üretiminde 205 bin kişi ile Türkiye’nin toplam istihdamın %1,57’sine sahip olarak çıktının %6’sını hizmete sunduğu belirtilmektedir (İstikbal, 2020). Bu çerçevede çay endüstrisindeki istihdam ÇAYKUR ve özel sektör olmak üzere iki yöndedir. Çay endüstrisinde yıllık faaliyetler istihdam açısından iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem kampanya dönemi olarak alandırılmakta ve yaş çay ürününün hasat edilerek işlendiği Mayıs-Ekim arasını kapsamaktadır. İkincisi ise Kasım-Nisan arasını kapsayan bu dönemde; fabrikaların bakım, onarım, revizyon, pazarlama, paketleme işlemlerinin yapılmaktadır. İlgili dönemde çoğunlukla kadrolu işçiler çalışmakta olup çok az ve ihtiyacı karşılayacak sayıda ise geçici işçi çalıştırılmaktadır. Nitekim ÇAYKUR’un istihdam ettiği personel sayısı yıldan yıla azalma göstermektedir. Bu noktada, fabrikalarda kaliteyi ve iş gücü verimliliğini artırıcı otomasyona ilişkin teknolojik yatırımların etkisi son derece büyüktür (Kasapoğlu, 1998).

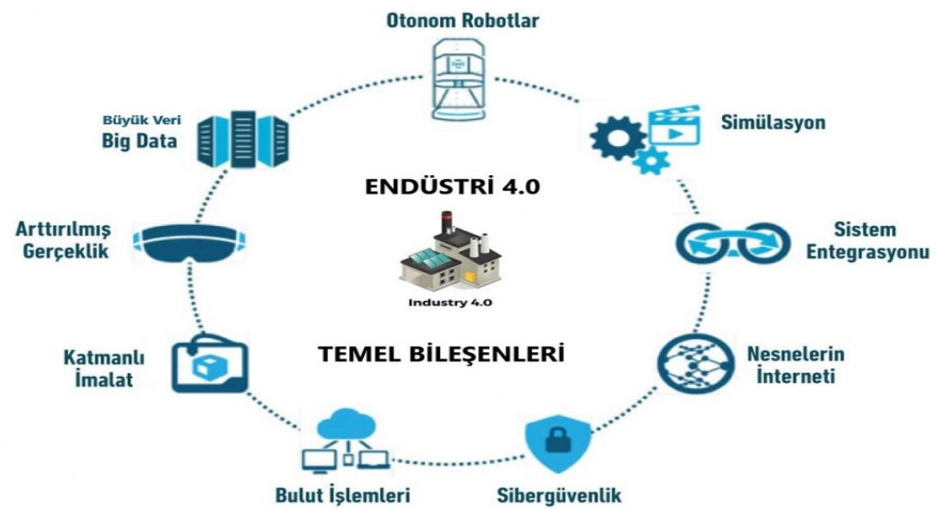
Sonuç olarak küresel çay ekonomisi gelecek vaat etmektedir. Bu bağlamda akıllı tarımsal üretim, pazarlama, satış ve benzeri hususlarda daha fazla ön plana çıkması durumunda Türkiye’nin hızla büyüyen çay piyasasında daha etkin bir aktör haline gelmesi mümkündür. İlerleyen yıllarda, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sıklıkla tüketilen çay daha fazla önem kazanacak bir üründür. Türkiye’nin akıllı tarım uygulamaları ve eğitilmiş insan kaynağı ile çay endüstrisinde yakalamış olduğu ivmeyi daha üst düzeylere çıkarması muhtemeldir. Ayrıca ülkenin Karadeniz bölgesinde en fazla çayın üretildiği Rize ili, limanı ve havalimanıyla daha rahat bir ulaşım ve ticaret ağına kavuşulabilecektir. Bu durum, hem çayın yurt dışına ihraç olanaklarını artıracak hem de il genelinde turizm faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla sektörün daha da büyümesini mümkün kılacaktır. Böylece günümüzde Türkiye’den 103 ülkeye ihracatı yapılan çay daha büyük bir kitleye ulaşabilecek ve Türk çayının tanınırlığı artacaktır (İstikbal, 2020).

3.2. Endüstri 4.0 Devrimi ve Çay Ekonomisine Yansımaları: Çay Teknolojileri

Günümüz dijital, bilgi çağında çay endüstrisi ile teknoloji ilişkisi bağlamında Endüstri 4.0 devrimi dikkat çekici bir unsur olarak kabul edilmektedir. İlk defa Endüstri 4.0 kavramı, 2011 yılında Almanya Hannover kentinde gerçekleştirilen Hannover Fuarında gündeme gelmiştir. Endüstri 4.0 (Dijital Dönüşüm), insan kontrolüne ihtiyaç duyulmadan üretim süreci boyunca makineler arası etkileşim sayesinde oluşturulan akıllı bir üretim ağıdır (Ivanov vd., 2016). Bu çerçevede mobil devrimin endüstriyel kalkınma ve ekonomik çeşitlendirmeye ivme kazandırması adına her bir ülkenin “Dördüncü Sanayi Politikası” belirleyerek inovasyon, girişimcilik, altyapı ve sanayileşme politikaları geliştirip ilerlemesi gerekmektedir. Ayrıca Endüstri 4.0 devriminin insani gelişmeye ciddi

anlamda katkıda bulunduğunu belirtmek mümkündür. Dolayısıyla Endüstri 4.0'ı, salt bir teknolojik evrimleşme süreci olarak nitelendirmek doğru değildir. Çünkü Endüstri 4.0 aynı zamanda bir zihniyet dönüşümünü gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda her bir yüzyılın yeni bir zihniyetin ortaya çıkışına sahne olduğunu belirtmek mümkündür. Örneğin insanlığa ilişkin slogan; Antik Çağlarda “Düşün (Think)”, 20. yüzyılda “Büyük Düşün (Think Big)” iken “Endüstri 4.0” sürecinde (21. yüzyılda) “Dijital Düşün (Think Digital)” şeklinde olmuştur (Aydınbaş, 2022, s. 54).

Endüstri 4.0'ın yeni nesil dijital teknolojilerinin herkesin çıkarına hizmet edecek şekilde insan ihtiyaçlarını karşılayacak ve herkese gerçek bir uygarlığın bir parçasıymış gibi hissettirecek biçimde yönetilmesi gerekmektedir. Böylece Endüstri 4.0 yeni teknolojilerinin küresel olarak yaşam standardı ve toplumsal refah artışı noktasında hayati düzeyde katkılar sunabilmesi mümkün hale gelmektedir (Schwab ve Davis, 2019, ss. 49-51). Esasında bu yeni teknolojiler, enerji alanındaki yeni nesil gelişimler, yapay zekâ (artificial intelligence, AI), akıllı şebekeler oluşturulması, verimlilik artışı ve maliyet düşüşü sağlaması bakımından son derece umut vericidir (Schwab ve Davis, 2019, ss. 261-262). Nitekim Endüstri 4.0'ın yeni nesil teknolojileri kapsamında akıllı fabrikalar, artırılmış ve sanal gerçeklik, blok zincir, bulut bilişim, büyük veri, dijital para, döngüsel ekonomi, nesnelerin interneti, otonom robotlar, siber fiziksel sistemler, siber güvenlik, simülasyon, sistem entegrasyonu, üç boyutlu (3B) yazıcılar, yapay zekâ, yenilenebilir enerji ve benzeri unsurlar ile karşılaşmaktadır (Aydınbaş, 2022, s. 83). Şekil 3'te Endüstri 4.0'ın bileşenlerine yer verilmiştir.

Şekil 3. Endüstri 4.0'ın Bileşenleri

Kaynak: <https://www.buraksen.com/endustri-40-temel-bilesenleri/>

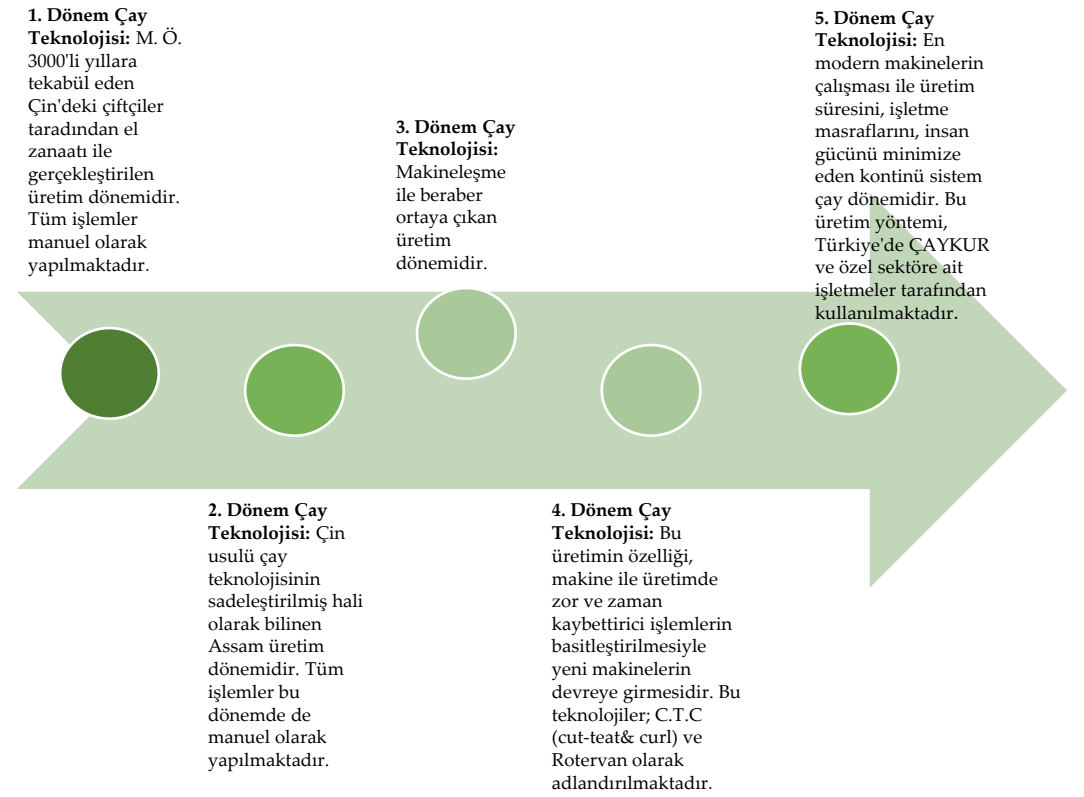
Endüstri 4.0 (bilişim, teknoloji, sanayi bileşimi bir yapı); üretim bazında firmaları, sektörlerin tümünün piyasa (pazar) yapısını ve bu doğrultuda da ülke ekonomilerini etkileyerek küresel bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu çerçevede Endüstri 4.0'ın büyük veri, algoritmalar, yüksek teknolojiler ile ilişkilendirilen uyarlanmış, entegre, optimize edilmiş, hizmet odaklı ve bir bütün olarak çalışmayı olanaklı kılan üretim sürecini meydana getirdiğini belirtmek mümkündür (Lu, 2017). Tam da bu noktada, Endüstri 4.0 devrimine ilk adım olarak yeni nesil fabrikalar kurulmasıyla üretim endüstrisinde yeni bir yaşam tarzı oluşturulması bağlamında farkındalık oluşturulmuştur. Endüstri 4.0'ın üretim sahalarını teşkil eden yeni nesil fabrikalara; ışıksız, karanlık fabrikalar, geleceğin fabrikalarına “Akıllı Fabrika” denmektedir. Akıllı fabrikalar, öncelikle akıllı sensörler ve algılama, bilgi işlem ve tahmine dayalı analitik ve esnek kontrol teknolojileri içermekte, son olarak da nesnelerin internetinin ve endüstriyel internetin kullanılmasıyla çok ölçekli üretime yeni bir boyut kazandırmaktadır (Şahin ve Kaya, 2019, ss. 29-30; Aydınbaş, 2022, s. 99). Tablo 8’de günümüz ve geleceğin fabrikalarına ilişkin bir karşılaştırma yapılmıştır.

Tablo 8. Endüstri 4.0'ın Yeni Nesil Fabrikaları: Günümüz Fabrikası ve Geleceğin Fabrikası

Veri kaynağı		Günümüz Fabrikası		Geleceğin Fabrikası	
		Nitelikler	Teknolojiler	Nitelikler	Teknolojiler
Bileşenler	Sensör	Hassas	Akıllı sensörler, hata algılayıcıları	Öz farkındalık, Kendiliğinden (otomatik olarak) tahminleme	Bozulma, izleme ve ürün yaşam süresi tahminlemesi
Makineler	Kontrol birimi	Üretilebilirlik, Performans	Durum tabanlı izleme, teşhis	Öz farkındalık, Kendiliğinden tahminleme, Öz değerlendirme	Sağlıklı yaşam süresi takibi
Üretim Sistemleri	Ağ bağlantılı sistem	Üretkenlik, Toplam Ekipman Etkinliği	Yalın operasyonlar: İş ve atık azaltılması	Kendi kendine yapılanma, Kendini koruma, Kendi kendine organize olma	Üretkenlikte sorunsuzluk

Kaynak: Lee vd., 2015, s. 19; Alçın, 2016, s.27

Akıllı Fabrikalar esasında, Endüstri 4.0 üretim şeklinin gerçekleştiği yerlerdir ve bu fabrikalarda insana ihtiyaç sınırlı düzeydedir (Şahin ve Kaya, 2019, s. 30). Bu sistemdeki modern tüketim yapısı, anlık değişimler gösterebilmektedir. Akıllı Fabrikalar, çeşitlendirilmiş ürün ile beraber hızlı bir şekilde üretimi de olanaklı kılmaktadır. Yeni dönem fabrikalarının öz denetim, kontrol ve geliştirme süreçlerinde insan duyuları yerini sensör algılarına bırakarak ilgili süreçlerin kendi kendine hareket edebilen robotik üretim araçları vasıtasıyla gerçekleşmesine olanak tanınmaktadır (Alçın, 2016, s. 27). Bu nedenle karma üretim sistemlerinin uygulanabildiği yeni nesil akıllı fabrika sistemleri ve inovasyon süreçleri sayesinde teknolojiye dayalı üretim biçimleri mümkün hale gelmektedir (KPMG, 2015; Aydınbaş, 2022, s. 100).

Şekil 4. Çay Teknolojisi Aşamaları

Kaynak: Kılıçhan, 2018, s.25

Geçmişten günümüze dek çay üretiminin gelişiminde 5 farklı aşama ile karşılaşılmaktadır (Kılıçhan, 2018, s. 25). Çay teknolojisi aşamaları Şekil 4'te incelenmiştir. Nitekim geline son noktada, çay teknolojisi açısından bir çay tarlasında gübreleme amaçlı kullanılan insansız hava araçları, drone'lar ile çay biçen insansız robotlar bu çerçevede önemli birer dönüşüm olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca günümüzde Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay turizmi bağlamında, yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çeken ve onlara çay hasadını birebir deneyimleme fırsatı sunan bir sürecin başladığını belirtmek mümkündür (Sandıkçı, 2022). Bu bakımdan Endüstri 4.0'ın yeni nesil teknolojilerinden sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) uygulamaları, çay turizmi amacıyla bölgeye gelmek isteyen turistler için özellikle de reklam, pazarlama ve benzeri açıdan ilgi çekici fırsatlar sunulabilecek potansiyeldedir. Günümüz çay fabrikalarını ise akıllı fabrikalar kapsamında değerlendirmek son derece elzemdir.

Tablo 9. Endüstri 4.0'ın Çay Ekonomisine Olası Etkileri

Beklenen Olumlu Etkiler	Beklenen Olumsuz Etkiler
Verimlilik Artışı: Akıllı fabrikalar ve otomasyon ile üretim sürecinin optimize edilmesiyle kaynak kullanımı daha azaltılmakta ve daha fazla çay üretimi yapılabilmektedir. Kalite Gelişimi: Sensörler ve veri analizi ile çayın kalitesi ve tutarlılığı artırılmaktadır. Atık Azaltımı: Akıllı sistemlerin, kaynak kullanımını optimize etmesiyle atık ve kirlilik azaltılmaktadır. Maliyetlerde Düşüş: Otomasyon, uzun vadede insan emeğine bağımlılığı azaltarak iş gücü maliyetlerini düşürebilmektedir. Fiyat Şeffaflığında Artış: Blockchain gibi teknolojiler, çayın menşei ve üretim sürecine ilişkin şeffaflıkta artış sağlayarak fiyatlandırma açısından optimizasyona katkıda bulunmaktadır. Pazarlamada Yenilikler: Kişiselleştirilmiş ürünler ve deneyimler sunmak adına veri ve yapay zekâ kullanılabilmektedir. Güçlendirilmiş İzlenebilirlik: Blockchain teknolojileri ile çayın menşei ve tedarik zinciri süresince hareketinin izlenmesi kolaylaştırılmaktadır. Yeni İş Modelleri: Abonelik bazlı hizmetler, dijital platformlar ve benzeri yeni iş modelleri ortaya çıkabilmektedir.	İş gücünde Azalma: Otomasyon ile bazı çay işçileri işsiz kalabilmektedir. Teknolojik Eşitsizlik: Küçük üreticilerin, yeni teknolojilere yatırım yapabilmesi daha zorlaşabilmektedir. Veri Güvenliğinde Riskler: Siber saldırılar ve veri ihlalleri, hem çay üreticileri hem de tüketicileri açısından risk teşkil edebilmektedir. Rekabet Artışı: Global pazarda rekabet artışı, fiyat baskısına neden olabilmektedir.

Endüstri 4.0'ın çay ekonomisine etkileri Tablo 9'da ele alınmıştır. Tablo 9'dan da takip edildiği üzere blockchain tabanlı izlenebilirlik, çayın kaynağı ve kalitesi noktasında güven sağlayarak tüketici memnuniyetini artırmaktadır. Ayrıca akıllı çay demleme cihazları, farklı çay türleri için optimum demleme parametreleri hususunda tüketicilere rehberlik ederek genel çay deneyimini ve memnuniyeti artıracaktır. Tablo 10'da akıllı fabrikalar ve sensörlerin çay ekonomisine olası etkileri incelenmiştir.

Tablo 10. Akıllı Fabrikalar ve Sensörlerin Çay Ekonomisine Olası Etkileri

Beklenen Olumlu Etkiler	Beklenen Olumsuz Etkiler
Akıllı fabrikalar ve sensörler sayesinde çay üretiminde hasat, işleme, paketlenme ve benzeri bazı süreçler optimize edilecek ve böylece verimlilik artırılabilir.	Akıllı fabrika teknolojilerinin ve sensörlerin uygulanması için altyapıya, ekipmana ve eğitime önemli bir başlangıç yatırımı gerekecektir ki bu da küçük ölçekli çay üretimi yapan firmalar açısından ciddi anlamda bir engel teşkil edebilecektir.
Sensörler, sıcaklık, nem ve nem içeriği gibi önemli parametreleri izleyebilecek ve üretim sürecinde tutarlı bir şekilde kalite sağlayabilecektir.	Bazı geleneksel çay üreticileri, yeni teknolojilerin benimsenmesi bağlamında kültürel, eğitimsel veya altyapısal engellerle karşılaşabilecek ya da bu konuda karşı bir pozisyonda yer alabilecektir.
Otomasyon ve veriye dayalı karar verme sayesinde minimum israf, optimum kaynak kullanımı ve iş akışlarının düzenlenmesiyle işletme maliyetleri azaltılabilecektir.	Akıllı fabrikalardaki otomasyon ve robotlar, çay plantasyonu çalışanları arasında iş gücü ikamesine yol açabilecek, bu durum da çay üretim bölgelerinde sosyoekonomik eşitsizlikleri kötüleştirebilecektir.
Akıllı teknolojiler, çay ürünlerinin her bir aşama için izlenmesini imkânlı kılarak şeffaflık ve kalite güvencesini artırabilecektir.	Çay endüstrisindeki akıllı teknolojilerin hızla benimsenmesi, pazar doygunluğuna yol açabilecek ve özellikle küçük oyuncular için rekabet ile birlikte marj baskısını da artırabilecektir.
Akıllı fabrikalar, çay üretim yöntemlerinde, ürün geliştirme süreçlerinde ve pazar stratejilerinde inovasyon fırsatları sunmakta, bu durum da rekabeti ve pazar farklılaşmasını artırmaktadır.	Teknoloji, internet bağlantısı ve dijital okuryazarlığa erişim farklılıkları, akıllı fabrika çözümlerini benimseyerek teknolojiye uyum sağlamış çay üreticileri ile bu kaynaklara, becerilere sahip olmayanlar arasında farkı genişletebilecek, bu durum da endüstri içi eşitsizliklere yol açabilecektir.
Çay sektörü açısından kişiselleştirilmiş ürünler ve deneyimler sunulması adına veri ve yapay zekâ kullanılabilecektir.	
Akıllı fabrika teknolojileri, yüksek kaliteli ürünlere yönelik tüketici tercihlerini karşılayan, premium çay ürünleri oluşturmada kullanılabilecektir.	
Akıllı teknolojiler, kaynak yönetimini hassas bir hale getirmekte ve böylece çay üretimi yapan firmaların su kullanımının minimuma düşürülmesi, enerji tüketiminin azaltılması ve çevre dostu tarım uygulamalarının benimsenmesi noktasında katkı sunmaktadır.	
Akıllı fabrikalar ile artan üretim ve kalite güvencesi, yeni pazar fırsatlarının açılmasını sağlayabilecek, bu da kalite standartları ve yeni çay pazarlarının oluşmasıyla ihracatı artırabilecektir.	
Teknoloji sağlayıcıları, araştırma kuruluşları ve endüstri paydaşları arasında işbirliği yapılması, inovasyonu ve bilgi paylaşımını teşvik edebilecek ve bu durum, çay üretim uygulamalarında sürekli iyileştirme sağlayabilecektir.	

4. Sonuç

Endüstri 4.0 rüzgârı, son birkaç yıldır pek çok sektörü etkisi altına almış durumdadır. Bu noktada, Endüstri 4.0'ın çay ekonomisi üzerindeki etkilerinin Türkiye için dikkat çekici bir konu olarak literatüre kazandırılması son derece elzemdir. Bu çalışmada Endüstri 4.0'ın çay ekonomisine etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışma ile Endüstri 4.0'ın yaş çay işleme endüstrisi için artan verimlilik, iyileştirilmiş kalite kontrolü, minimize edilmiş maliyetler ve benzeri potansiyel faydalarının anlaşılabileceği düşünülmektedir. Endüstri 4.0'ın bir parçası olarak yaş çay işleme endüstrisinde uygulanabilecek otomasyon, veri analitiği, yapay zekâ gibi teknolojilerin ve süreçlerin belirlenmesi mümkün olacaktır. Ayrıca yaş çay işleme endüstrisinde Endüstri 4.0'ın uygulanmasının önündeki iş gücü eğitimi, altyapı gereksinimleri ve benzeri zorlukların engellerin incelenenecektir. Bununla birlikte tedarik zinciri yönetimi, pazar dinamikleri ve tüketici tercihlerindeki değişiklikler de dahil olmak üzere Endüstri 4.0'ın çay sektörü için bir bütün olarak daha geniş etkileri hakkında bir izlenim oluşturulacaktır. Genel olarak yaş çay işleme sürecinde Endüstri 4.0'ın teknolojik etkilerinin analiz edilmesi, çay endüstrisi paydaşlarına, politika yapıcılara ve araştırmacılara önemli bilgiler sunarak yeni teknolojilerin ve süreçlerin benimsenmesinin potansiyel faydalarını, zorluklarını anlamlandırmalarına olanak tanımaktadır. Endüstri 4.0 teknolojileri, çay üretim süreçlerinde otomasyon ile iş gücü verimliliğini de artıracaktır. Endüstri 4.0'ın otomatik hasat makineleri, otomatik paketlenme sistemleri

ve diğer otomatik ekipmanları ile üretim süreçleri daha hızlı ve verimli bir hal alabilmektedir.

Sonuç olarak Endüstri 4.0 teknolojileri, çay sektöründe inovasyonu teşvik ederek rekabet avantajı sağlayabilecektir. Endüstri 4.0 teknolojileri ile çay üreticilerine gerçek zamanlı veri sağlanabilmektedir. Endüstri 4.0'ın kaynak kullanımında verimlilik artırımı ve atık azaltımı gibi uygulamaları sayesinde çevre üzerindeki baskı azaltılabilecektir. Akıllı üretim sistemleri, çay üreticileri için daha esnek bir üretim süreci sunabilecektir. Bu veriler, üretim süreçlerinin daha iyi bir şekilde anlaşılmasına ve iyileştirilmesini olanaklı kılabilir. Ayrıca, veri analitiği ve yapay zekâ kullanılarak gelecekteki talebin tahmin edilmesi ve benzeri kararlar desteklenebilecektir. Akıllı sensörler ve izleme sistemleri ile çay üreticileri, üretim süreçlerini daha yakından izleyebilmekte, kontrol edebilmekte ve böylelikle de kalite standartlarında korunma gerçekleştirilebilmektedir. Üretim süreçlerinin hızlanması, kalite kontrolünün iyileştirilmesi ve daha sürdürülebilir uygulamalar ile çay üreticilerinin pazarda daha rekabetçi olmaları mümkün hale gelmektedir. Ancak, bu teknolojilerin uygulanmasında birtakım zorluklarla karşılaşılabilir. Teknik karmaşıklık, iş gücü değişiklikleri, yüksek maliyetler, veri güvenliği ve benzeri hususlar, çay üreticilerinin Endüstri 4.0'a geçişi açısından engel teşkil edebilmektedir. Endüstri 4.0 teknolojileri, çay üretim süreçlerinin daha sürdürülebilir hale gelmesine katkıda bulunabilmektedir. Dolayısıyla çay endüstrisi, ilgili teknolojiler benimsenirken dikkatli biçimde planlama ve uygulamalara gitmelidir.

Endüstri 4.0'ın akıllı fabrikaları ve sensör sistemlerinin çay sektörüne etkileri; kalite, verimlilik, maliyet ve benzeri anlamda değerlendirildiğinde ise şu sonuçlar ile karşılaşmaktadır. Sensörler, sıcaklık, nem ve fermantasyon düzeyleri gibi üretim sürecindeki bazı yönleri gerçek zamanlı olarak takip edebilmektedir. Böylece hatalar erkenden tespit edilerek düzeltilebilecek ve daha tutarlı, yüksek kaliteli ürün elde edilmesi mümkün hale gelecektir. Blockchain teknolojisinin sensör verileriyle entegre edilmesi neticesinde çay yapıklarının tarladan fincana doğru yolculuğu izlenebilecektir. Neticede tüketicilere çayın menşei, işleme yöntemleri ve kalite parametrelerine ilişkin şeffaf bilgi sağlanacaktır. Akıllı fabrikalar, çay işlemede sıralama, kurutma, paketleme ve benzeri çeşitli görevler otomatik hale gelebilecektir. Sensör tabanlı sistemler sayesinde çay üretim süreci boyunca kaynak kullanımı optimize edilerek su, enerji tüketimi ve atık üretimi minimize edilebilecektir. Otomasyon, uzun vadede insan emeğine olan bağımlılığı azaltarak iş gücü maliyetlerini düşürebilecek ve maliyet tasarrufu sağlayabilecektir. Sonuç olarak çay üreticisi ülkelerin, Endüstri 4.0'a uyum sağlayabilmeleri, eğitim ve altyapı yatırımlarını gerekli kılmaktadır. Çay sektöründe, teknolojinin adil ve sürdürülebilir biçimde benimsenmesi açısından hükümetler ve sivil toplum kuruluşları teşvik edici bir rol üstlenebilmelidir. Bu kapsamda ileride yapılması önerilen çalışmalar; "Dijitalleşmenin Çay Üreticileri ve Çalışanları Üzerindeki Etkisi", "Çay Ekonomisinin Dijitalleşmesinin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkisi" olarak sıralandırılabilir.

Kaynakça

- Aksoy, E. (2018). Çaykur çay işleme teknolojisinde dünya ülkeleriyle yarışıyor. http://www.turktarim.gov.tr/Haber/167/caykur-cay-isleme-teknolojisinde-dunya-ulkeleriyle-yarisiyor?fbclid=IwAR3sJWt4bTOcctiRamSj0BJ54f-T_ma60on8HZTWlpilN8O29m6g_kwtJM (04/03/2023).
- Alçın, S. (2016). Üretim için yeni bir izlek: Sanayi 4.0. *Journal of Life Economics*, 3(2), 19-30.
- Aldağ, C. M.; Eker, B.; Akdoğan Eker, A. (2018). Tarım makinaları imalatında yapay zekâ uygulamaları. https://www.researchgate.net/publication/329442922_Artificial_Intelligence_Applications_in_Agricultural_Machinery_Manufacturing_Tarim_Makinalari_Imalatinda_Yapay_Zek%C3%A2_Uygulamalari/ (04/03/2023).
- Araújo, S. O.; Peres, R. S.; Barata, J.; Lidon, F.; Ramalho, J. C. (2021). Characterising the agriculture 4.0 landscape-emerging trends, challenges and opportunities. *Agronomy*, 11(667), 1-37. <https://doi.org/10.3390/agronomy11040667>.

- Aydınbaşı, G. (2022). *Endüstri 4.0 devriminin iktisadi büyüme ve kalkınma olgusuna etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Aydınbaşı, G. (2023). A study on smart agriculture (agriculture 4.0) from an economic perspective. *BILTURK, The Journal of Economics and Related Studies*, 5(2), 63-86. doi: 10.47103/bilturk.1218500.
- Ciasnocha, M. (2018). Agriculture 4.0? Insights on the next revolution. <https://www.centerforindustrialdev.com/single-post/2018/03/05/Agriculture-40-Insights-on-the-Next-Revolution>. (04/03/2023).
- Çay Üretim Rekabet Stratejisi ve Yol Haritası (2018). Rize çay araştırma ve uygulama merkezi'nin kurulması teknik yardım projesi. TR07R1.10-04/001. <https://www.rtb.org.tr/>. (04/03/2023).
- ÇAYKUR (2013). Çay sektörü raporu. <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/SektorelRaporlar.aspx> (04/03/2023).
- ÇAYKUR (2019). Çay sektörü raporu. <https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/SektorelRaporlar.aspx> (04/03/2023).
- Elmas, C.; Gezer, C. (2019). Çay bitkisinin (*camellia sinensis*) bileşimi ve sağlık etkileri. *Akademik Gıda*, 17(3), 417-428. doi: 10.24323/akademik-gida.647733.
- Ercan, Ş.; Öztep, R.; Güler, D.; Saner, G. (2019). Tarım 4.0 ve Türkiye'de uygulanabilirliğinin değerlendirilmesi. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 25(2), 259-265.
- Erdinç, Z.; Aydınbaşı, G. (2021). Tarımsal katma değer belirleyicilerinin panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 213-232. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbd>.
- Erdinç, Z.; Aydınbaşı, G. (2022). COVID-19 pandemisinin çay sektörüne etkileri: ekonomik bir yaklaşım (Ulum, G., Kılavuz, N.: Editörler). "21. Yüzyıl'da Sosyal Bilimlerde Çok Yönlü Yaklaşımlar: Disiplinlerarası Bir Yaklaşım" içinde (s. 150-184), Ankara: Orion Yayınevi.
- Erdoğan, S.; Canbay, Ş. (2016). İktisadi büyüme ve ar-ge harcamaları ilişkisi üzerine teorik bir inceleme. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 29-43. doi: 10.18506/anemon.258538.
- Eröz, S., & Bozok, D. (2018). Çay turizmi ve Rize ili potansiyeli. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53(3), 1159-1176.
- FAOSTAT (2018). Tea Production. <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC>. (09.12.2023)
- Gökkür, S. (2019). Endüstri 4.0 ve Tarım 4.0 ile sürdürülebilir gelecek. *Apelasyon*, ISSN:2149-4908, Mayıs 2019, Sayı 66. <http://apelasyon.com/Yazi/1004-endustri-40-ve-tarim-40-ilesurdurulebilir-gelecek>. (04/03/2023).
- Ivanov, D.; Dolgui, A.; Sokolov, B.; Werner, F.; Ivanova, M. (2016). A dynamic model and an algorithm for short-term supply chain scheduling in the smart factory Industry 4.0. *International Journal of Production Research*, 54(2), 386-402.
- İstikbal, D. (2020). Küresel çay ekonomisi ve Türkiye. *Ekonomi, Kriter*, 5(48). <https://kriterdergi.com/ekonomi/kuresel-cay-ekonomisi-ve-turkiye?fbclid=IwAR0kVnUw5ytqvomdzivZhYI8mkRsv4H-F52pdHWe0nBrh7Fr8JpryvKRBjA>
- Kasapoğlu, K. (1998). *Doğu Karadeniz bölgesinde çay tarımının yapısı, başlıca ürünlerle mukayesesi ve dış ticareti*. (Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Kılıçhan, R. (2018). Çay üretim süreci ve çay teknolojisi. (Ed.: Altaş, A.). "Tüm Yönleriyle Çay ve Çay Turizmi" içinde (s. 17-38). Ankara: Detay Yayıncılık.
- KPMG (2015). Sanayi 4.0 dördüncü sanayi devrimi, yarının fabrikaları neye benziyor? <https://home.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2016/08/tr-sanayi-4.PDF>. (04/03/2023).
- Kurt, G.; Hacıoğlu, H. (2013). Dünya ülkeleri ile Türkiye'nin çay üretiminin istatistiklerle incelenmesi. II. Rize Kalkınma Sempozyumu Çay-Lojistik-Turizm, 3-4 Mayıs 2013, Bildiriler Kitabı, 39-64.
- Kurt, G. (2018). Türkiye ve seçilmiş üretici ülkelerin çay sektöründe rekabet gücü. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 153-186. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/rteusbe/issue/34053/322034>.
- Lu, Y. (2017). Industry 4.0: A survey on technologies, applications and open research issues. *Journal of Industrial Information Integration*, 6, 1-10.
- Lundvall, B. A. (2007). Innovation system research and policy: Where it come from and where it might go. In CAS Seminar, Oslo, 4.
- Mangla, S. K.; Kazançoğlu, Y.; Yıldızbas, A.; Öztürk, C.; Çalık, A. (2022). A conceptual framework for blockchain-based sustainable supply chain and evaluating implementation barriers: A Case of the tea supply chain. *Business Strategy and the Environment*, 31(8), 3693-3716. DOI:10.1002/bse.3027
- Mckinsey (2022). <https://globalfarmerinsights2022.mckinsey.com/> (04/03/2023).

Menendez, M. H.; Menendez, R. M.; Escobar, C. A.; McGovern M. (2020). Competencies for Industry 4.0. *International Journal on Interactive Design and Manufacturing (IJIDeM)*, 14, 1511-1524.

Onat, N. (1982). Ankara'nın sosyo-kültürel ve ekonomik düzeyleri farklı olan ailelerde çay ve alkolsüz meşrubat tüketim durumu ve beslenme açısından değerlendirilmesi konusunda bir araştırma. Hacettepe Üniversitesi, Beslenme ve Gıda Bilimleri Programı, Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara.

Özyazıcı, M.A.; Sağlam, M.; Dengiz, O.; Erkoçak, A. (2014). Çay tarımı yapılan topraklara yönelik faktör analizi ve jeostatistik uygulamaları: Rize ili örneği. *Toprak Su Dergisi*, 3(1), 12-23.

Paul, T.; Mondal, S.; Islam, N.; Rakshit, S. (2021). The impact of blockchain technology on the tea supply chain and its sustainable performance. *Technological Forecasting & Social Change*, 173(2021), 1-15.

Rize Ticaret Borsası (2023). Çay tarımı ve türleri. <https://www.rtb.org.tr/tr/cay-tarimi-ve-turleri?> (04/03/2023).

Saklı, A. R. (2008). *Türk çayının dünü ve bugünü*. İstanbul: Kaknüs Yayınevi.

Sandıkçı, M. (2022). Rize'de örnek çay bahçeleri turizme katkı sağlıyor. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/rizede-ornek-cay-bahceleri-turizme-katki-sagliyor/2614109> (04/03/2023).

Schumpeter, J. A. (1947). The creative response in economic history. *The Journal of Economic History*, 7(2), 149-159.

Schwab, K.; Davis, N. (2019). Dördüncü sanayi devrimini şekillendirmek (Çev: N. Özata). İstanbul: Optimist Yayıncılık.

Şahin, E. ve Kaya, F. (2019). Pazarlamada yeni dönem: Endüstri 4.0, yapay zekâ ve akıllı asistanlar. Ankara: Çizgi Kitabevi.

TEPGE (2021). Tarım Ürünleri Piyasaları Çay Raporu. <http://arastir-ma.tarimorman.gov.tr/tepge>. (04/03/2023).

Uzundumlu, A. S. (2012). Tarım sektörünün ülke ekonomisindeki yeri ve önemi. *Alınları Zirai Bilimler Dergisi*, 22(1), 34-44.

Ünal, F. (2016). Osmanlıda çay ve çayhaneler üzerine kapsamlı bir araştırma. Erişim adresi: <http://www.caykur.com.tr/Pages/Blog/BlogDetay.aspx?ItemId=48> (04/03/2023).

Yıldırım, A. E. (2021). Çay hasadı öncesi Karadeniz'de koronavirüs endişesi. <https://www.tarimdunyasi.net/2021/04/20/cay-hasadi-oncesi-karadenizde-koronavirus-endisesi/?> (04/03/2023).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Gökçen AYDINBAŞ (%50), Orhan ŞİMŞEK (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Gökçen AYDINBAŞ (50%), Orhan ŞİMŞEK (50%)

Anaakım, Ortodoks ve Heterodoks İktisat Tanımları Üzerine Bir Değerlendirme¹

Eren KIRMIZIALTIN¹

¹Arş. Gör. Dr., Sinop Üniversitesi İİBF; ekirmizialtin@sinop.edu.tr; ORCID: 0009-0009-4165-7379

Öz: Anaakım, ortodoks ya da heterodoks iktisat terimleri, yalnızca iktisatta yöntem ya da iktisadi düşünce okulları hakkındaki akademik tartışmalarda değil, artık herhangi bir iktisat politikasının sunumu ve savunulmasında da sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu terimlerin kullanımında önemli karışıklıklar mevcuttur. Örneğin, "anaakım iktisat" terimini kullanan bir iktisatçının neoklasik veya ortodoks iktisadı kastetmek istediğiyle sıkça karşılaşılır. "Heterodoks iktisat" terimini kullanan bir iktisatçının hangi özellikleri heterodoks olarak tanımladığı konusunda net olmaması ve bu nedenle aslında ana akım iktisat içinde tanımlanabilecek bir yaklaşımı veya argümanı heterodoks iktisat olarak tanımlamasıyla da sıkça karşılaşılır. Bu yanlış anlamaları ortadan kaldırmak için, ilgili terimlerin dayandığı temel özelliklerin mümkün olduğunca açık bir şekilde tanımlanması gerekmektedir. Bu karışıklıkların üstesinden gelebilmek için bu makale ana akım, ortodoks ve heterodoks iktisat terimlerinin nasıl tanımlandığını ve bu tanımların önemini tartışacaktır. Ayrıca, anaakım ve ortodoks iktisat tanımlarında belirleyici bir role sahip olan neoklasik iktisadın tanımına da yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Anaakım İktisat, Ortodoks İktisat, Heterodoks İktisat, Neoklasik İktisat

Jel Kodları: B49, B50, B41

An Evaluation on the Definitions of Mainstream, Orthodox and Heterodox Economics

Atıf: Kırmızıaltın E. (2024). Anaakım, Ortodoks ve Heterodoks İktisat Tanımları Üzerine Bir Değerlendirme, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 362-369.
<https://doi.org/10.30586/pek.1464793>

Geliş Tarihi: 04.04.2024
Kabul Tarihi: 17.05.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The terms mainstream, orthodox or heterodox economics are now frequently used not only in academic debates about methodology or schools of thought in economics, but also in the presentation and defense of any economic policy. However, there is significant misunderstanding in the use of these terms. For example, it is common for an economist who uses the term "mainstream economics" to mean neoclassical or orthodox economics. It is also common for an economist who uses the term "heterodox economics" to be unclear about which features he defines as heterodox, and therefore to define as heterodox economics an approach or argument that can actually be defined within mainstream economics. In order to eliminate these misunderstandings, it is necessary to define as clearly as possible the defining features on which the relevant terms are based. To overcome these misunderstandings, this article will discuss how the terms mainstream, orthodox and heterodox economics are defined and the importance of these definitions. It will also include a definition of neoclassical economics, which plays a decisive role in the definitions of mainstream and orthodox economics.

Keywords: Mainstream Economics, Orthodox Economics, Heterodox Economics, Neoclassical Economics

Jel Codes: B49, B50, B41

¹ Bu makale, 7-9 Mart 2024 tarihleri arasında düzenlenen FSCONGRESS 2024 kongresinde sunulan "Anaakım, Ortodoks ve Heterodoks İktisat Tanımları Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı çalışmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş versiyonudur.

1. Giriş

İktisat ile ilgili olan bir tez ya da makalede, herhangi bir sunumda “anaakım iktisat” terimini kullanan bir iktisatçının aslında neoklasik ya da ortodoks iktisadı kastetmek istediği çok karşılaşılan bir durumdur. Tam tersi durumla da çok karşılaşılır; neoklasik ya da ortodoks iktisat terimini kullanan bir iktisatçı aslında anaakım iktisadı kastediyordur. Bu karışıklık, anaakım ve ortodoks iktisat terimlerini kullanan iktisatçıların bu terimlerin içerikleri hakkında eksik bilgiye sahip olmaları ya da içeriklerle hiç ilgilenmemelerinden kaynaklanır. Anaakım ve Ortodoks iktisat tanımların üzerine oturduğu belirleyici özellikler net bir biçimde tanımlanmadığı ve iktisatçılar bu tanımların kullanımında yeterli özeni göstermedikleri sürece bu karışıklık devam edecektir.

Bu durum, heterodoks iktisat için de geçerlidir. Heterodoks iktisadın belirleyici özellikleri nelerdir? Basitçe, ortodoks olmayan iktisadı heterodoks iktisat olarak tanımlayabilir miyiz? Eğer böyleyse ortodoks iktisat tanımının üzerine oturduğu belirleyici özelliklerin karşıtları heterodoks iktisadın belirleyici özellikleridir, bu nedenle ayrıca incelemeye gerek yoktur. Yoksa heterodoks iktisat ortodoks iktisat karşıtlığından daha fazlası mıdır? Ortodoks iktisat karşıtlığından bağımsız, kendine özgü özellikleri mi vardır? Bu sorular heterodoks iktisat kullanımında karışıklığa sebep olur. Çünkü bu sorular heterodoks iktisat’ın tanımının içeriğini ve sınırlarını belirler. Bu nedenle, anaakım ve ortodoks iktisat için olduğu gibi heterodoks iktisatta da tanımın üzerine oturduğu belirleyici özellikler net bir şekilde tanımlanmadığı sürece heterodoks iktisat ile neyin kastedildiği hususunda karışıklık devam edecektir.

Bu çalışmada, ilgili karışıklıkların üstesinden gelmek amacıyla anaakım, ortodoks ve heterodoks iktisat terimlerinin nasıl tanımlandıklarına ve bu tanımlamaların önemine değinilecektir. Bununla birlikte, anaakım ve ortodoks iktisat, bir şekilde neoklasik iktisat ile bağlantılıdır. Bu nedenle ilgili tanımlar yapılmadan önce neoklasik iktisadın kısa bir tanımını yapmak gerekir.

2. Neoklasik İktisat Tanımı

Neoklasik iktisat dendiğinde iktisatçıların aklına bazı temel argüman ve varsayımlar gelir. Ancak hangi iktisatçıların neoklasik olarak nitelenebileceği konusunda genel bir mutabakat yoktur. Colander’ın (2000, ss. 131-133) belirttiği gibi bütün marjinalistleri neoklasik olarak tanımlayan çalışmalar olduğu gibi Jevons ve Menger’in marjinalist okulunu Marshall, F.Y. Edgeworth, J.B. Clark’ın neoklasik okulundan ayıran ya da A. Cournot ve J. Dupuit ile neoklasik iktisadı başlatan çalışmalar da vardır. Ki tüm bu çalışmalarda, neoklasik kavramını ilk kullanan Veblen’in² referansından oldukça farklı referanslar dikkate alınır. Bu farklılıkları göz önünde bulundurursak, neoklasik iktisada dâhil olan iktisatçılardan ziyade neoklasik iktisadın temel varsayımları üzerinden bir tanım yapmak daha işlevsel olacaktır. Neoklasik iktisat üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, iki temel varsayım olduğu görülmektedir:

-metodolojik bireycilik (toplum, bireyler topluluğudur, bireylerin bir araya gelmesinden oluşur. Bu anlamda iktisat toplumu değil bireyi merkeze almalıdır).

-araçsal rasyonel eylemde bulunan ekonomik birim (bireyin amacını (hedefini) optimal biçimde gerçekleştirmesi [Stanovich, 2010, s. 1] olarak tanımlanabilir. Bu anlamda araçsal rasyonelite birey için fayda, firma için kâr maksimizasyonudur).

Neoklasik iktisadın bu iki temel varsayımı üzerine temellenen teorisi hem evrensel hem de tarih dışı olduğunu iddia etmektedir (Milonakis ve Fine, 2009, s. 46, 47, 69). Ortaya konulup savunulan teorik dünyada toplumsal bağlamı olmayan bireyler, dünyanın her yerinde ve her zaman aynı eylem rejimine sahiptir. O halde neoklasik iktisat, toplumsal olanın yerine soyutlanmış atomik bireyi dikkate alan, bireyin her zaman ve her koşulda kendi çıkarını maksimize etmeye çalıştığını varsayan bir iktisat okuludur. Bu iki varsayım

² Bkz. Veblen, T.B. (2017) “İktisat Biliminin Ön-Kabulleri III”, içinde *Seçilmiş Makaleler* (Der. Eren Kırmızıaltın) Türkçe Söyleyen: Hüsnü Bilir, ss.149-176, Heretik Yayın.

üzerine inşa edilen neoklasik okul hem anaakım hem de ortodoks iktisat üzerinde oldukça etkili olmuştur.

3. Anaakım İktisat Tanımı

Öncelikle şunu belirtmek gerekir: Anaakım iktisat neoklasik iktisada indirgenemez. Çünkü anaakım iktisadın içeriği farklı dönemlerde ve farklı bölgelerde değişmiştir. Amerika’da 1900’lü yılların başlarında kurumsal iktisat, neoklasik iktisattan daha etkindi; yani neoklasik, anaakım değildi (Colander, 2000, s. 131). Yanı sıra, özellikle D. Kahneman ve A. Tversky’nin çalışmaları ve R. Thaler’ın katkılarıyla popülerliği artan ve ilgili düşünürlere³ Alfred Nobel anısına verilen İsveç Bankası Ödülü’nü⁴ kazandıran ikinci kuşak davranışsal iktisat⁵ Amerika’da ve sonra bütün dünyada etkinliğini artırmış ve anaakım iktisadın önemli bir unsuru olmuştur. Ve anaakım iktisada nüfuzu her geçen gün artmaya devam etmektedir. Peki neoklasik iktisada indirgenemeyen anaakım iktisadı nasıl tanımlayabiliriz?

Colander, Holt ve Rosser (2004, s. 490) şöyle bir tanım yapar:

“[Anaakım iktisat] büyük ölçüde sosyolojik olarak tanımlanmış bir kategoridir. Anaakım, herhangi bir dönemde, önde gelen akademik kurum, kuruluş ve dergilerde, özellikle de önde gelen lisansüstü araştırma kurumlarında baskın olan bireylerin sahip olduğu fikirlerden oluşur. Anaakım iktisat, meslekteki seçkinlerin kabul edilebilir bulduğu fikirlerden oluşur. “Seçkin”den kastımız, en iyi üniversitelerdeki öncü iktisatçılardır. Anaakım iktisat, tarihsel olarak belirlenmiş bir okulu tanımlayan bir terim değil, mesleğin en iyi okulları ve kurumları tarafından entelektüel olarak mantıklı ve çalışmaya değer görülen inançları tanımlayan bir terimdir. Bu nedenle anaakım iktisat, mesleğin en son ortodoksisi tarafından karakterize edilenden daha geniş ve daha eklektik bir yaklaşımı temsil eder.”

Bu tanıma göre anaakım iktisat, meslekteki seçkinlerin içini doldurduğu bir terimdir. Bu terimin içeriği, seçkin sınıfın kabul edilebilir bulduğu iktisadi düşüncelerin değişmesine göre değişir. Dolayısıyla statik değil meslekteki seçkinlerin müdahalesiyle değişen dinamik bir yapıya sahiptir. Dequech (2007, ss. 281-282), bu tanımlamaya itiraz edip, nüans farklılığının biraz ötesine gidecek bir tanım önerir:

“Colander, Holt ve Rosser ile karşılaştırıldığında, anaakım iktisadın biraz farklı bir sosyolojik tanımından yanayım. Anaakım iktisadın en prestijli üniversitelerde öğretilen, en prestijli dergilerde yayımlanan, en önemli araştırma kuruluşlarından fon alan ve en prestijli ödülleri kazanan iktisat olduğunu söylemeyi tercih ediyorum.

Anaakım iktisadın bu tanımı ile Colander, Holt ve Rosser’in tanımı arasında bazı küçük ama belirgin farklılıklar vardır. Anaakım iktisadı prestij ve nüfuza dayalı sosyolojik bir kavram olarak kullanmak, seçkinlerin fikirlerine çok fazla odaklanmayı veya seçkinleri Colander, Holt ve Rosser kadar kısıtlayıcı bir şekilde tanımlamayı gerektirmez. Bu yazarların etkileyici bir tartışmada işaret ettikleri gibi, yeni fikirlerin seçkinler olarak adlandırdıkları kesim arasında yayılması, bu fikirlerin içerikleri değişime daha dirençli olan lisans ders kitaplarına girmesinden birkaç yıl, hatta birkaç on yıl önce gerçekleşecektir. Seçkinlerin önemli bir bölümünün fikirlerinin, en prestijli üniversitelerde bile lisans düzeyinde öğretilen fikirlerden oldukça farklı hale geldiği bir durumu hayal edelim. Eğer prestijli okullarda öğretilen fikirler henüz değişmediyse, anaakım iktisadın bir parçası olarak düşünülmelidir. Bu genel düşünce hem fikirlere hem de insanlara uygulanabileceğinden, bu fikirlerin destekçileri aynı zamanda anaakım iktisatçıların unsurları olacaktır.”

İki tanımın ortak özelliği, anaakım iktisadı “sosyolojik” olarak tanımlamaktır. Sosyolojik tanım olarak sunulan argümanlara baktığımızda, çalışmalarda belirtilmemiş

³ Tversky, Kahneman ödülü almadan önce vefat etti.

⁴ İktisat dalında Nobel ödülü olarak bilinir.

⁵ Davranışsal İktisad düşünürleri göre sınıflandıran çalışmalar old (eski) – new (yeni) davranışsal iktisat ayrımı yapsa da, ilgili ayrımı Türkçeleştirirken birinci kuşak- ikinci kuşak davranışsal iktisat kullanımının daha doğru olduğunu düşünmekteyim. İlgili Türkçeleştirmeye ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Kırmızıaltın (2021, s. 13). “Old – New” ayrımı yapan çalışmaya örnek olarak bkz. Sent (2004)

olsa da sosyal ilişki kalıplarına, sosyal etkileşime, yapılara, pratiklere, varoluşun sosyal koşulları ile gerçekliğin sosyal inşası arasındaki ilişkilere dikkat çekildiği söylenebilir. Bununla birlikte, “sosyolojik” denirken kastedileni daha basit ve açıklayıcı biçimde ifade etmek gerekirse, bu tanımlarda iktisat alanındaki güç ilişkilerine vurgu yapılmaktadır denilebilir. Ancak bu vurgu örtüktür, güç ilişkileri doğrudan inceleme konusu olmaz. Böylece ilgili çalışmaların yazarları bir yandan güç ilişkisi teriminden sakınırlar öte yandan iktisat disiplinindeki güç ilişkisi ile devlet içerisindeki ve devletler arasındaki politik güç ilişkisinin birbirine bağlı olduğunu iddiasına dokunmazlar. Tanımlara göre seçkinlerin varlığı ve pozisyonu, ders kitaplarının içeriği, fikirlerin kabul edilmesi iktisat disiplininin steril bilim ortamında gerçekleşir.⁶

Bununla birlikte iki tanım arasında fark da vardır. Dequech’in tanımı, seçkinlerin müdahalesinin ötesine uzanır. Buna göre seçkinlerin kabul edilebilir bulduğu iktisadi düşünceler doğrudan anaakım olarak değerlendirilemez. Çünkü seçkinlerin herhangi bir iktisadi düşünceyi kabul edilebilir bulması ilk koşuldur ama yeter koşul değildir. Söz konusu iktisadi düşüncenin anaakım olabilmesi için aynı zamanda üniversitelerde okutulan ders kitaplarına girmesi, iktisada bir bakıma yön veren akademik dergilerde daha fazla ele alınması, ilgili iktisadi düşünce ile ilgili araştırmaların fonlanması ve bu iktisadi düşüncelerin ödüllerle taçlandırılması gerekir.

İki tanım arasındaki farklılığı ve hangisinin daha makul bir tanım olduğunu birinci kuşak davranışsal iktisadın önemli temsilcisi Herbert A. Simon’ın üzerinden değerlendirebiliriz.

Davranışsal iktisat okulunun birinci kuşağının önemli temsilcisi Herbert A. Simon’ın çalışmaları seçkinler tarafından kabul edilebilir bir iktisadi düşünce olarak görüldü ve 1978 yılında Alfred Nobel anısına verilen İsveç Bankası Ödülü’yle taçlandırıldı. Ancak çalışmalarında savunduğu düşünce ve argümanlar çok uzun yıllar ders kitaplarına girmedi, prestijli akademik dergilerde uzun bir süre görece az ele alındı. Simon’ın iktisat alanındaki en prestijli ödülü de almış olan (birinci kuşak) davranışsal iktisad, Colander, Holt ve Rosser’in tanımına göre seçkinler tarafından kabul edildiğinden beri anaakım iktisattır ancak Dequech’in tanımına göre öyle değildir. Çünkü ders kitaplarına uzun süre girmedi (güncel ders kitaplarında bugün bile nadiren ele alınır), prestijli akademik dergilerde uzun bir süre görece az ele alındı.

Herbert A. Simon’ın davranışsal iktisadının hikâyesini göz önüne aldığımızda Dequech’in tanımının daha makul bir tanım olduğunu söyleyebiliriz. Yani anaakım iktisat “en prestijli üniversitelerde öğretilen, en prestijli dergilerde yayımlanan, en önemli araştırma kuruluşlarından fon alan ve en prestijli ödülleri kazanan iktisat”tır.

Ancak bu tanım da eksiktir. Zira Herbert A. Simon’ın davranışsal iktisadı uzun süre görmezden gelinirken ikinci kuşak davranışsal iktisadın önemli temsilcileri olan D. Kahneman-A. Tversky ve R. Thaler’in çalışmalarında savundukları düşünce ve argümanlar seçkinler tarafından kabul edildikten kısa süre sonra akademik dergilerde sıklıkla ele alındı, kendilerine ders kitaplarında yer bulabildiler. Bunun sebebi, Herbert A. Simon’ın düşünce ve argümanları neoklasik iktisadın araçsal rasyonalite varsayımına tamamen karşıyken D. Kahneman-A. Tversky ve R. Thaler’in düşünce ve argümanlarının neoklasik iktisadın araçsal rasyonalite varsayımına tamamen karşı olmamasıdır; bu varsayımı iyileştirmeye, gerçek hayata uygun biçimde yeniden formüle etmeye çalışırlar (Kırmızıaltın, 2021, s.17). Davranışsal iktisadın birinci ve ikinci kuşağının temsilcilerinin durumları arasındaki farkın gösterdiğini dikkate alırsak, ikinci kuşak davranışsal iktisat, neoklasik iktisada doğrudan cephe almaması nedeniyle anaakım iktisada dâhil edilmiştir diyebiliriz.

Dolayısıyla, Dequech’in tanımına şu ifadenin eklenmesi gerekir: Herhangi bir iktisadi düşüncenin neoklasik iktisat ile ilişkisinin biçimi, ilgili düşüncenin anaakım iktisat olmasında pozitif ya da negatif bir ayrıcalık kazanmasına neden olabilir.

⁶ Mearman da (2012), bu çalışmadaki bakış açısıyla tam uyumlu olmasa da sosyolojik tanımın güç ilişkilerine vurgu yaptığını belirtir. Burada, Neoklasik iktisadın söylemsel bir güce sahip olduğu da belirtilmelidir. Söylemsel güç için Bkz. Arnsperger, C. and Varoufakis, Y. (2006).

4. Ortodoks İktisat Tanımı

Ortodoks İktisat'ın tanımı, anaakım iktisadın tanımına göre daha az ihtilaflıdır. Colander, Holt ve Rosser'ın (2004, s. 490) tanımı makul ve kapsayıcıdır:

“Bakış açımıza göre ‘ortodoks’ terimi öncelikle entelektüel bir kategoridir. Geçmişe yönelen bu terim, en iyi haliyle dinamik, sürekli değişen bir mesleğin, statik bir temsili olarak düşünülür ve dolayısıyla mevcut haliyle iktisat alanının kesinlikle uygun bir tanımlayıcısı değildir. Ortodoksluk, genel olarak, iktisadi düşünce tarihçilerinin en son baskın “düşünce okulu” (günümüzde “neoklasik iktisat”) olarak sınıflandırdığı şeye atıfta bulunur. Bakış açımıza göre modern anaakım iktisat, ortodoks iktisadın bu neoklasik konseptinden oldukça farklıdır. İki terime sahip olmak önemlidir, çünkü en son baskın düşünce okulu (mevcut durumda neoklasik iktisat) ile günümüzün gelişen anaakım iktisadı arasında zamanlar arası karşılaştırma yapmamızı sağlar.”

Buna göre, anaakım iktisat sosyolojik (güç ilişkilerine bağlı) tanımlanırken ortodoks iktisat entelektüel (teorik içeriğe, düşünce okuluna bağlı) tanımlanır. Ortodoks iktisat statiktir, günümüzde neoklasik iktisat tarafından temsil edilir ve anaakım iktisat içerisinde varlığını sürdürür. Ancak anaakımın neoklasik olmayan bir bölümü de vardır (örneğin son dönemde ikinci kuşak davranışsal iktisat). Dolayısıyla anaakım iktisat ortodoks iktisattan daha fazlasıdır.

5. Heterodoks İktisat Tanımı

Heterodoks İktisat'ı tanımlamak, anaakım iktisat ve ortodoks iktisadı tanımlamaktan daha zor. Çünkü anaakım iktisat sosyolojik (güç ilişkilerine bağlı), ortodoks iktisat entelektüel (teorik) içerikle tanımlanabilirken heterodoks iktisat hem entelektüel hem de sosyolojik olarak tanımlanabilir.⁷

5.1. Heterodoks İktisadın Sosyolojik (Güç İlişkilerine Bağlı) Tanımı

Sosyolojik tanımlama prestijli üniversitelerde öğretilenlere, iktisat alanının seçkinlerine, prestijli dergilerdeki yayınlara, ödüllere vurgu yapar. Seçkinler sınıfına dâhil olmak ya da ödül vermeye, dergilerde yayımlanacak makalelere karar verenler arasında olmak belirleyicidir. Dolayısıyla ayrıcalıklı bir sosyal grup ya da ağın üyesi olmaya, güç ilişkilerine referans vardır (Mearman, 2012, s. 409). Güç ilişkilerinin biçiminin değişmesi ya da bu ilişkilere dışarıdan eklemelenmeler mevcut yapıyı değiştirir. Bu açıdan dinamik bir ve yukarıda da belirtildiği gibi anaakım iktisat için kullanılan bir tanımlamadır.

Dequech (2007, ss. 294-295) heterodoks iktisadın sosyolojik tanımının anaakım iktisada karşıt bir biçimde ortaya konduğunu belirterek, bu tanıma göre heterodoks iktisadın anaakım iktisadın güç ilişkilerine dâhil olmayan, yani anaakım olmayan iktisat olduğunu söyler. Böyle bir tanımın avantajı heterodoks iktisat grubunu tanımlayacak sorunlarla uğraşmaması, iktisat alanındaki güç ilişkilerine odaklanmasıdır (Mearman, 2012, s. 409). Bununla birlikte bu tanımın, Dequech (2007) ve Mearman'da (2012) tartışılan dezavantajları vardır: -heterodoks iktisadı anaakım iktisada karşıtlık üzerinden tanımlama, heterodoks iktisadın kendi özellikleriyle tanımlanmasını engeller; -Anaakım iktisadın dinamik yapısı nedeniyle heterodoks iktisat net olarak tanımlanamaz ve dolayısıyla daha önce heterodoks iktisat olarak tanımlanan, anaakıma dâhil edilerek heterodoks olmaktan çıkabilir; -Anaakım olmayan olarak tanımlamak (anaakım tanımındaki prestij vurgusu dikkate alındığında) heterodoks iktisadın daha az prestijli iktisat yaklaşımı olarak değerlendirilmesine yol açabilir; -heterodoks iktisadı tanımlayacak teorik bütün ortaya koymaz.

Heterodoks iktisadın sosyolojik tanımının avantaj ve dezavantajları, heterodoks iktisadın daha makul bir biçimde tanımlanıp tanımlanamayacağı sorusunu doğurur.

⁷ Heterodoks İktisat tanımı üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Burada, heterodoks iktisat tanımına ilişkin değerlendirmeler ilgili çalışmaların karşılaştırması ve yorumları üzerinden değil, entelektüel ve sosyolojik tanım merkezli tartışma üzerinden yapılacaktır. İlgili konuya ilişkin farklı perspektifler için bkz. Lee (2012), Mearman, Berger ve Guizzo (2019), Wrenn (2007), Hodgson (2019a),

Acaba entelektüel (teorik) tanım sosyolojik (güç ilişkilerine bağlı) tanımdan daha makul bir tanım mı?

5.2. Heterodoks İktisadın Entelektüel (Teorik) Tanımı

Entelektüel tanımlama, teorik içeriğe, düşünce okuluna, metodolojik ve politik fikirlere vurgu yapar. Dequech (2007, ss. 294-296), heterodoks iktisadın entelektüel tanımını negatif ve pozitif olarak ikiye ayırır.

Negatif tanım grupların birbirine karşı birleştiği kavramların belirlenmesi üzerinden yapılır (Mearman, 2012, s. 409). Burada gruplar iki karşıt teorik kamp olarak görülür: Ortodoks ve Ortodoks olmayan iktisat. Ortodoksluğun, iktisadi düşünce tarihçilerinin en son baskın düşünce okulu olarak sınıflandırdıkları şeye atıfta bulunduğunu göz önüne alırsak, ortodoks iktisat günümüzde neoklasik iktisattır. O halde heterodoks iktisadın negatif tanımı, ortodoks (neoklasik) iktisadın bazı temel teorik fikirleriyle farklılığı üzerinden yapılan bir tanımdır. Bu tanım, ortodoks iktisadın teorik muhalifliğine bağlı ortaya konduğu için heterodoks iktisada dâhil her düşünce okulunu bir arada değerlendirmeyi mümkün kılan genel bir teorik içerik, metodolojik veya politik fikir birliği ortaya koymaz (Dequech, 2007, s. 294).

Pozitif tanım ise grubu birleştiren unsurlar üzerinden yapılır (Mearman, 2012, s. 409). Burada heterodoks iktisat karşıtlık üzerinden değil, heterodoks iktisadi bir bütün olarak değerlendirmeyi mümkün kılan teorik özellikler üzerinden tanımlanır (Dequech, 2007, s. 296). Ancak tanımda kullanılan teorik özellikler (ör. yoğun matematiksel modellemeye itiraz) heterodoks iktisada dâhil her düşünce okulu için geçerli değildir (ör. Analitik Marksistler ya da Post-Keynesyenler arasında yoğun matematiksel modelleme kullananlar vardır).⁸ Dolayısıyla heterodoks iktisadın pozitif tanımı da (negatif tanım gibi) heterodoks iktisada dâhil her düşünce okulunu bir arada tanımlamayı mümkün kılan genel bir teorik çerçeve ortaya koymaz (Mearman, 2012, s. 409).

Peki heterodoks iktisadi tanımlamadaki bu sorunları olduğu gibi kabul edip heterodoks iktisat tanımı yapmaktan vaz mı geçmeliyiz? Eğer böyle yaparsak heterodoks iktisada dair herhangi bir yorumda bulunamaz hale geliriz, zira heterodoks iktisadın ne olduğunu, tanımı olmadan ortaya koyamayız. Hodgson'ın (2019 ve 2021) belirttiği gibi karmaşıklıklar olsa ve fenomenin doğası değişse de taksonomik tanımlar, epistemik araştırma toplulukları oluşturmak için önemlidir. Bu nedenle, her türlü zorluğa rağmen, mümkün olduğunca kapsayıcı bir heterodoks iktisat tanımı yapamamak da en azından tanım yerine kullanılabilecek bir heterodoks iktisat çerçevesi çizmemiz gerek.

5.3. Heterodoks İktisat Çerçevesi

Genel bir heterodoks iktisat çerçevesi karşıtlıklar (anaakım ya da ortodoks iktisat karşıtlığı) üzerinden değil, heterodoks iktisatçıların ortak ilkeleri üzerinden çizilebilir. Bu ilkeler heterodoks iktisada dâhil bütün düşünce okullarının olmasa da çok büyük kısmının üzerine uzlaştığı ilkeler olmalıdır şüphesiz.

Buna uygun bir ilkeler bütünü Mearman (2007, 2017) çalışmalarında ortaya koymuştur. Elbette Mearman'ın heterodoks ilkeler bağlamında ortaya koyduğu çerçevesi de eksiksiz değil. Ancak bu çerçeve heterodoks iktisat okullarının çok büyük kısmının uzlaştığı bir çerçevedir ve oldukça kullanışlıdır. İlkeler şunlardır (Mearman, 2017, ss. 4-5 ve 2007, ss. 3-4):

(Sadece metottan ziyade) metodoloji iktisadi kavramak için önemlidir.

İnsanlar sosyaldır, mükemmel rasyonel değildir; alışkanlıklar, rutinler, kültür ve gelenek tarafından yönlendirilir.

Bireye odaklı teoriler faydalı olsa da kolektif sonuçlara ilişkin teoriler de faydalıdır. Ne birey ne de bütün, diğerinden soyutlanarak anlaşılamaz.

Ekonomik sistemler karmaşıktır, değişim geçirir ve öngörülemezdir. Dolayısıyla denge modellerine şüpheyle yaklaşılmalıdır.

Tarih ve zaman önemlidir.

⁸ Bu konuya ilişkin ayrıntılı değerlendirme için Bkz. Mearman (2012).

Tüm iktisadi teoriler yanılabilirdir.
 Çoğulcu yani çoklu bakış açısı savunulmaktadır.
 Formel matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin üstün olduğu varsayılmamalıdır.
 Diğer yöntem ve veri türleri de değerlidir.
 Gerçekler ve değerler birbirinden ayrılamaz.
 Güç, ekonomik sonuçların önemli bir belirleyicisidir.

6. Sonuç

Sadece iktisatta yöntem ya da iktisadi düşünce okulları ile ilgili değil, sadece akademik tartışmalarda da değil, artık herhangi bir iktisat politikasının sunumu ve savunusunda da anaakım, ortodoks ya da heterodoks iktisat terimleri sıkça kullanılır halde geldi. Ancak çalışmanın başında da belirtildiği gibi, bu kullanımlarda ciddi karışıklıklar vardır. Bu karışıklıkları ortadan kaldırmak için ise ilgili terimlerin olabildiğince net biçimde tanımlanması gereklidir.

Bu çalışmada amaçlanan bu terimleri olabildiğince net şekilde tanımlamaktır. Bu tanımlama çabası sonucunda ulaştığımız çıkarımlar şöyledir:

Anaakım iktisat güç ilişkileri içerisinde belirlenir. Güç ilişkileri disiplindeki seçkinlerin varlığı ve pozisyonunun yanı sıra devlet içerisindeki ve devletler arasındaki politik güç ilişkisine de bağlıdır. Anaakım iktisat statik değil, disiplindeki seçkinlerin (güç ilişkilerinin) müdahalesiyle değişen dinamik bir yapıya sahiptir. Anaakım iktisat dinamik bir yapıya sahip olsa da çekirdeği halen neoklasik iktisattır. Herhangi bir iktisadi düşüncenin neoklasik iktisat ile ilişkisinin biçimi, ilgili düşüncenin anaakım iktisat olmasında pozitif ya da negatif bir ayrıcalık kazanmasına neden olabilir.

Ortodoks iktisat teorik içeriğe, düşünce okuluna bağlı tanımlanır. Ortodoks iktisat statiktir, günümüzde neoklasik iktisat tarafından temsil edilir ve anaakım iktisat içerisinde varlığını sürdürür.

Genel bir heterodoks iktisat çerçevesi karşıtlıklar (anaakım ya da ortodoks iktisat karşıtlığı) üzerinden değil, heterodoks iktisatçıların ortak ilkeleri üzerinden çizilebilir. Söz konusu ilkeler heterodoks iktisada dâhil bütün düşünce okullarının olmasa da çok büyük kısmının üzerine uzlaştığı (5.3 nolu başlıkta sunulan) ilkelerdir. Bu ilkelerde, metodolojinin önemli olduğu; insanların toplumsal bir varlık olduğu, çeşitli unsurlardan etkilendiği ve her zaman araçsal rasyonel eylemde bulunmadığı; tarihsel bakış açısının önemli olduğu; matematiğin önemli bir araç olmakla birlikte diğer araştırma araçlarının da önemli olduğu; çoklu bakış açısını savunmanın perspektifi genişletmek ve geliştirmek bakımından gerekli olduğu; gerçeklerin ve değerlerin ayrı ayrı ele alınamayacağı; güç ilişkilerinin hem teorik hem de pratik dünya için belirleyici olduğu hususları vurgulanmıştır. Heterodoks iktisat bu hususları dikkate alan ve teori ve yorumlarını bu hususlar temelinde biçimlendiren bir iktisat yaklaşımıdır.

Kaynakça

- Arnsperger, C. and Varoufakis, Y. (2006). What Is Neoclassical Economics? The three axioms responsible for its theoretical oeuvre, practical irrelevance and, thus, discursive power, *Post-Autistic Economics Review*, 38.
- Colander, D. (2000). The Death of Neoclassical Economics, *Journal of the History of Economic Thought*, 22(2), 127-143.
- Colander, D., Holt, R. P. F. ve Rosser, J. B. Jr. (2004). The Changing Face of Mainstream Economics, *Review of Political Economics*, 16(4), 485-499.
- Dequech, D. (2007). Neoclassical, Mainstream, Orthodox, and Heterodox Economics, *Journal of Post Keynesian Economics*, 30(2), 279-302.
- Hodgson, M. G. (2019a). *Is There a Future for Heterodox Economics?*, Edward Elgar Publishing Limited

- Hodgson, M. G. (2019b). Taxonomic Definitions in Social Science, with Firms, Markets and Institutions as Case Studies, *Journal of Institutional Economics* 15(2), 207–233.
- Hodgson, M. G. (2021). Debating the Future of Heterodox Economics, *Journal of Economic Issues*, 55(3), 603-614.
- Kırmızıaltın, E. (2021). *Davranışsal İktisat Kısa Bir Giriş: Kurucu Düşünürler*, Heretik Yayın, Ankara.
- Lee, S. F. (2012). *In Defence of Post-Keynesian and Heterodox Economics*, Routledge.
- Mearman, A. (2007). Teaching Heterodox Economic Concepts, *The Economics Network*, <https://www.economicsnetwork.ac.uk/handbook/heterodox> (Erişim Tarihi: 10.06.2022)
- Mearman, A. (2012). 'Heterodox Economics' and the Problems of Classification. *Journal of Economic Methodology* 19(4), 407–424.
- Mearman, A. (2017). Teaching Heterodox Economics and Pluralism içinde *Handbook for lecturers and graduate teaching assistants*, <https://www.economicsnetwork.ac.uk/handbook/printable/pluralism.pdf> (Erişim Tarihi: 10.06.2022)
- Mearman, A., Berger, S. and Guizzo D. (2019). *What is Heterodox Economics? Conversations with Leading Economists*, Routledge, Oxfordshire.
- Milonakis, D. and Fine, B. (2009). *From Political Economy to Economics. Methods, the social and the historical in the evolution of economic theory*, Routledge, Oxfordshire
- Sent, E.-M. (2004). Behavioral Economics: How Psychology Made its (Limited) Way Back into Economics. *History of Political Economy*, 36(4), 735–760.
- Stanovich, E. K. (2010). *Decision Making and Rationality in the Modern World*, Oxford University Press, Oxford.
- Veblen, T. B. (2017). İktisat Biliminin Ön-Kabulleri III, içinde *Seçilmiş Makaleler* (Der. Eren Kırmızıaltın) (Çev: Hüsnü Bilir), ss. 149-176, Heretik Yayın.
- Wrenn, M. (2007). What is Heterodox Economics? Conversations with Historians of Economic Thought *Association for Social Economics*, 36, 97-108.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Eren KIRMIZIALTIN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Eren KIRMIZIALTIN (100%)

Türkiye’de Politik İstikrar, Ekonomik Politika Belirsizliği ve Ekonomik Büyümenin Askeri Harcamalar Üzerindeki Etkisi

Tunahan DEĞİRMENCİ¹, Yusuf ÜNSAL², Yusuf CENGİZ³

¹ Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, SBF, Maliye; tunahandegirmenci@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8903-7883

² Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat; y_unsal@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7856-5402

³ Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, İİBF, Maliye; yusufcengiz@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0287-9587

Öz: Politik istikrar ortamı, toplumu yönetmek adına karar alma gücünde değişimin olmadığı bir ortamdır. Ekonomik politika belirsizliği, hükümetin ve ekonomi yönetiminin gelecekteki politika adımlarının belirsiz olduğu durumu ifade eder, bu da iş dünyası ve tüketiciler için planlama ve karar alma süreçlerini zorlaştırabilir. Politik istikrar ve ekonomik politika belirsizliği altında kamu kesiminin ekonomi büyüklüğü içindeki payı değişebildiği gibi kamu harcamalarının da içeriği farklılaşabilir. Kamu kaynaklarının hangi harcama kalemlerine tahsis edileceğine karar verilmesi belirsizlik ortamında zor olabilir. Bu çalışmada 2000-2021 dönemi için Türkiye’de politik istikrar, ekonomi politika belirsizliği ve ekonomik büyümenin askeri harcamalar üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Çalışmada, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini belirlemek amacıyla öncelikle Johansen testi uygulanmıştır. Ardından, uzun dönem katsayı tahminlerini elde etmek için DOLS, FMOLS ve CCR yöntemleri kullanılmıştır. Sonuçlara göre, ekonomik büyüme askeri harcamaları artırırken, ekonomik politika belirsizliği askeri harcamaları azaltmaktadır. Ancak politik istikrar ile askeri harcamalar arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu durum, politik istikrarın askeri harcamalar üzerinde doğrudan etkisinin olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, Türkiye’deki politik istikrar, ekonomik politika belirsizliği ve ekonomik büyüme faktörleri, askeri harcamaları etkileme sürecinde karmaşık bir dinamik oluşturmaktadır. Bu bulgular, ekonomi politikası oluşturucularının ve karar vericilerinin, askeri harcamaları belirleme sürecinde bu faktörleri dikkate almalarının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Askeri Harcamalar, Politik İstikrar, Ekonomik Politika Belirsizliği, Ekonomik Büyüme

Jel Kodları: H56, C1, O40

The Effect of Political Stability, Economic Policy Uncertainty and Economic Growth on Military Expenditures in Türkiye

Atıf: Değirmenci T.; Ünsal Y.; Cengiz Y. (2024). Türkiye’de Politik İstikrar, Ekonomik Politika Belirsizliği ve Ekonomik Büyümenin Askeri Harcamalar Üzerindeki Etkisi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 370-384.
<https://doi.org/10.30586/pek.1422314>

Geliş Tarihi: 19.01.2024

Kabul Tarihi: 26.05.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: An environment of political stability is one in which there is no change in the decision-making power to govern society. Economic policy uncertainty refers to the situation where the future policy steps of the government and economic management are uncertain, which can make planning and decision-making processes difficult for businesses and consumers. Under political stability and economic policy uncertainty, the public sector’s share in the economy’s size may change, and the content of public expenditures may also differ. They are deciding which expenditure items to allocate public resources to can be difficult in an environment of uncertainty. In this study, the effect of political stability, economic policy uncertainty, and economic growth on military expenditures in Türkiye for the period 2000-2021 is investigated. The Johansen test was initially applied in the study to determine the cointegration relationship between the variables. Subsequently, the DOLS, FMOLS, and CCR methods were used to obtain long-term coefficient estimates. According to the results, economic growth increases military expenditures, while economic policy uncertainty reduces military expenditures. However, no significant relationship between political stability and military expenditures could be detected. This shows that political stability does not directly affect military expenditures. As a result, political stability, economic policy uncertainty, and economic growth factors in Türkiye create a complex dynamic that influences military spending. These findings underscore the importance of economic policymakers and decision-makers considering these factors when determining military spending.

Keywords: Military Expenditures, Political Stability, Economic Policy Uncertainty, Economic Growth

Jel Codes: H56, C1, O40

1. Giriş

Politik istikrar, toplumu yönetmek adına karar alma gücünde değişimin olmadığı ve karar alanların değişime uğramadığı bir ortamın varlığı olarak ifade edilebilir (Ake, 1975, s.272). Alesina vd. (1996, s.191) tarafından yapılan başka bir tanıma göre ise politik istikrarsızlık yasal veya yasal olmayan yollarla yürütme erkinin değişme eğilimi olarak ifade edilmiştir. İki tanımdan hareket ile politik istikrarın, yürütme ve yasama organlarının politika tasarlama ve uygulama gücünün korunması olduğu söylenebilir. Daha geniş bir tanımına göre politik istikrarsızlık iki boyut ile açıklanmaktadır. İlk boyut kitlesel şiddet, siyasi sebepleri intiharlar ve ölümler, suikastlar, kalkışmalar ve devrimler gibi sosyo-politik huzursuzluk olaylarını kapsarken, ikinci boyut ise daha çok hükümet değişiklikleri ve ani veya erken seçimler gibi seçmenlerin tercihlerinden ve hükümet yetkililerin davranışların kaynaklanan dalgalanmalardır (Carmignani, 2003, s.2). Politik istikrar konusu, ülkelerin uygulanan ekonomi politikalarının aynı olmasına rağmen, ekonomik sonuçlarının neden farklılaştığı soruları ile literatürde derinleştirilmiştir.

İktisadi açıdan değerlendirildiğinde politik istikrarsızlık ekonomik performansı olumsuz yönde etkileyen ve zarar veren bir olgu olarak görülmektedir. Politik istikrarsızlık, politikacıları miyopize ederek kısa vadeli politikalara yönlendirebilmektedir. Nitekim görev süresinin uzun olmaması ve değişimin her an mümkün olması sebebiyle bu durum normal görülebilir. Sık politika değişimleri, volatilité oluşturup makro ekonomik göstergeleri olumsuz etkileyebilir (Aisen ve Viega, 2013, s.3). Politikacılar; görevde kalma süresini uzatmak ve seçim koalisyonlarını genişletmek amacıyla kısa vadeli politikalara yönelebilmektedir (Carmignani, 2003, s.2). Dolayısıyla politik istikrar, kamu harcamalarının kendi içerisinde savunma, eğitim, sağlık vb. gibi harcamalardan hangisine daha fazla ağırlık verileceğini etkileyebilir.

Askeri harcamaların boyutunu etkileyebilecek bir diğer faktör ise ekonomik politika belirsizliğidir. Kamu kaynaklarının hangi harcama kalemlerine tahsis edileceğine karar verilmesi belirsizlik ortamında zor olabilir. Politik istikrarın sağlanamadığı durumda belirsizlik ortamı, yatırımları azaltabilir ve bu büyümeyi olumsuz etkileyebilir. Diğer bir yandan ise zayıflayan ekonomik performans ve bozulan makro-ekonomik göstergeler hükümetin olumsuz etkilenmesine ve birtakım değişikliklere sebebiyet verebilir (Alesina vd., 1996, s.190). Dolayısıyla politik istikrarsızlık, ekonomik politikaların gelecekteki seyrine ilişkin belirsizliğine yol açabilmektedir. Ekonomik politika belirsizliği; vergi oranlarının ne şekilde değişeceği, kamu kesiminin ekonomi içindeki payının nasıl değişeceği, döviz kurunun belirlenmesinde nasıl bir yöntemin uygulanacağı, enflasyon ve işsizlik gibi konularda mücadelenin boyutu ve etkinliği açısından değişken cevaplara sebep olabilmektedir. Bu belirsizlik piyasada yer alan ekonomik aktörlerin yatırımlara ilişkin karar alma mekanizmasını negatif olarak etkilemektedir (Carmignani, 2003, s.1-2).

Politik istikrar ve ekonomik politika belirsizliği altında kamu kesiminin ekonomi büyüklüğü içindeki payı değişebildiği gibi kamu harcamalarının da içeriği farklılaşabilir. Politik miyopizm daha fazla oy getirmesi planlanan sosyal yönlü harcamalara eğilim gösterebilmektedir. Savunma gibi harcama kalemleri ise kısa vadede etkisini gösteremeyebileceği için politik istikrarsızlık durumunda bütçe içerisinde daha az pay alma eğiliminde olabilir. Politik istikrar olmamasının büyüme üzerindeki etkilerinin olumsuz olacağı düşüncesiyle düşük ekonomik büyüme, savunma harcamaları üzerinde baskı yaratabilmektedir. Benoit (1978), yüksek savunma harcamaların yüksek büyüme, düşük savunma harcamalarının ise düşük büyüme oranı sağlayacağı bulgusuna ulaşmıştır. Literatürde savunma harcamalarının büyüme ile olumlu ilişkisi Benoit hipotezi olarak adlandırılmıştır.

Politik istikrar ve ekonomik politika belirsizliği birbirini içerisine giren kavramlardır. Ekonomik büyüme ise politik istikrar ve ekonomik politika belirsizliği durumuna göre değişebilmektedir. Bahsedilen faktörlerin askeri harcamalar veya savunma harcamaları üzerinde istatistiksel olarak nasıl etkisi olacağı ilgi konusudur. Politik miyopizm ve ekonomik belirsizlik savunma harcamalarının payını daraltabileceği gibi; iç ve dış tehdit

unsurlarını bastırabilmek için savunma harcamalarının payının artırılabilceği beklenebilir.

Literatürde çalışmalar genellikle Benoit hipotezi üzerinde şekillenmiştir. Başka bir ifade ile ekonomik büyüme ile askeri harcamalar arasında ilişki aranmaktadır. Bu çalışmadaki motivasyon askeri harcamaların bağımlı değişken olarak alındığı durumda; literatürde askeri harcamaların etkilenebileceği bazı unsurların bağımsız değişken olarak değerlendirildiğinde ortaya çıkan ilişkinin saptanmasıdır. Nitekim literatürde askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki (Yıldırım, vd. 2005; Aizenman ve Glick, 2006; Buzdağlı ve Özdemir, 2021; Nugroho ve Purwanti, 2021; Dimitraki ve Win, 2021; Susilo vd., 2022) ve negatif ilişki (Bahmani-Oskooee ve Goswami, 2006; D'Agostino vd., 2012; Alper, 2018; D'Agostino vd., 2019) saptanan çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca askeri harcamalar ve ekonomik büyüme arasında ilişkinin bulunmadığı çalışmalar da mevcuttur (Aye vd., 2014; Habibullah vd., 2008; Heo, 2010; Abu-Bader ve Abu-Qarn, 2003; Kuimova, 2020). Öte yandan ekonomik büyümeyi ve askeri harcamaları etkileyebileceği düşünülen politik istikrar ve ekonomik politika belirsizliği gibi faktörlerin incelendiği çalışmalarda bulunmaktadır. Literatürdeki bazı sonuçlara göre politik istikrarsızlığın, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonuçlarına ulaşan (Demirgil, 2011; Aisen ve Veiga, 2013; Maher ve Zhao, 2022; Susilo vd., 2022) çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca askeri harcamaların politik istikrarı arttırdığına ilişkin sonuçlar da görülmektedir (Asongu vd., 2021).

Başka bir bakış açısı ile politik istikrarsızlığın ekonomik politika belirsizliğine yol açtığı düşünülebilir. Bu çerçevede ekonomik politika belirsizliği ekonomik büyümeyi negatif yönlü etkilemektedir (Alper, 2017). Bilinen literatür sonuçlarına göre Türkiye ve diğer ülkeler kapsamında politik istikrar, ekonomik politika belirsizliği ve ekonomik büyümenin askeri harcamalar üzerindeki etkilerini birlikte ele alan çalışmanın bulunmaması ve Türkiye için ilgili sonuçların ortaya konulması bu çalışmanın amacını ortaya koymaktadır. Türkiye, jeopolitik konum, politik dinamikler ve bölgesel güvenlik anlamında dikkat çeken bir ülkedir. Türkiye'nin askeri harcamaları, bölgesel güvenlik dinamikleri ve uluslararası ilişkilerdeki rolüyle diğer ülkelerden farklı bir perspektif sunar. Bu faktörler, politik istikrar, ekonomik politika belirsizliği ve ekonomik büyüme gibi konuları ele alırken Türkiye'nin özel bir dikkat gerektirdiğini göstermektedir.

Bu çalışmada literatüre katkı sağlaması amacıyla, Türkiye için 2000-2021 dönemine ilişkin veriler kapsamında politik istikrar, ekonomik politika belirsizliği ve ekonomik büyümenin askeri harcamalar üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu çalışma, yazarın en iyi bilgisine göre politik istikrar ve ekonomik politika belirsizliğinin askeri harcamalar üzerindeki etkisini birlikte inceleyen ilk çalışmadır. Bu bağlamda çalışma, askeri harcamalar üzerinde teorik olarak potansiyel etkileri bulunduğu düşünülen bu değişkenlerin etkilerini ampirik olarak ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde ilgili literatür ortaya konulmuştur. Devamında çalışmaya ilişkin veri, analiz ve bulgular bulunmaktadır. Son olarak sonuç ve değerlendirmede bulunmaktadır.

2. Literatür Özeti

Konu hakkında literatür incelendiğinde çalışmaların çoğunlukla Benoit hipotezi kapsamında askeri harcamalarla büyüme ilişkisine odaklandığı görülmektedir. Çalışmaların büyük çoğunluğunda ekonomik büyüme bağımlı değişken olarak kullanılıp ekonomik büyümenin belirleyicileri incelenmiştir. Bu çalışma literatürden farklı olarak askeri harcamalar bağımlı değişken olarak kullanılmış olup ilgili değişkenlerin muhtemel etkilerinin görülmesi amaçlanmaktadır. Yazarın en iyi bilgisine göre bu çalışma politik istikrar ve ekonomik politika belirsizliğinin askeri harcamalar üzerindeki etkisini inceleyen ilk çalışmadır. Bu bağlamda çalışmanın askeri harcamaların belirleyicilerine odaklanarak yeni bir tartışma başlatması amaçlanmaktadır.

Politik istikrar, literatürde politik istikrarsızlık, siyasi istikrar veya politik/siyasi yönetim olarak da ifade edilmektedir. Ayrıca literatürde genellikle politik istikrar,

hükümet etkinliği, jeopolitik risk, yolsuzluğun kontrolü gibi kavramlar birbirleriyle ilişkili görülüp yönetim kapsamında değerlendirilmektedir. Politik istikrar, ekonomik politika belirsizliği, ekonomik büyüme ve askeri harcamalar ilişkisine odaklanan çalışmalardan bazıları şu şekildedir: Yıldırım vd. (2005) çalışmalarında Türkiye ve Orta Doğu ülkelerinde harcamalarla büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışma sonuçlarına göre askeri harcamalar ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Öte yandan Bahmani-Oskooee ve Goswami (2006) gelişmekte olan 61 ülkede 1985-1998 dönemi verilerinden yararlanarak askeri harcamaların ekonomik büyüme, yolsuzluk, döviz kuru ve enflasyon üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çalışma sonuçlarına göre daha yüksek askeri harcamaların, askeri harcamalar ile sivil harcamalar arasındaki altyapı ve sosyal harcama bileşenleri üzerindeki dışlama etkisi yoluyla ekonomik büyümeyi zayıflatmaktadır. Bu dışlama etkisi, tasarrufu, yatırımı ve özel sektörün verimliliğini azaltmaktadır. Aizenman ve Glick (2006) ise 91 ülkede 1989-1998 dönemi için askeri harcamalar, dış tehditler ve yolsuzluk arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre askeri harcamalar normal dönemlerde büyümeyi olumsuz etkilerken, tehditlerin varlığında büyümeyi olumlu etkilemektedir. Öte yandan Demirgil (2011), 1970-2006 dönemi verilerini kullanarak Türkiye’de belirsizlik, politik istikrarsızlık ve makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi GARCH ve EGARCH modelleriyle incelemiştir. Çalışma sonuçlarına göre, politik istikrarsızlık enflasyonu artırırken, büyümeyi azaltmaktadır. D’Agostino vd. (2012), 2003-2007 dönemi için 53 Afrika ülkesinde yolsuzluk, askeri harcamalar ve büyüme ilişkisini araştırmışlardır. Çalışma sonuçları askeri harcamaların ekonomik büyüme oranını düşürdüğünü göstermektedir. Aisen ve Veiga (2013) çalışmalarında 1960-2004 dönemi için 169 ülkede politik istikrarsızlık, ekonomik özgürlük ve demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi GMM yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonuçları siyasi istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini göstermektedir. Öte yandan ekonomik özgürlük büyümeyi olumlu yönde etkilerken, demokrasi olumsuz yönde etkilemektedir. Aye vd. (2014) ise çalışmalarında Güney Afrika’da 1950-2010 dönemi için yapısal istikrarsızlık, askeri harcamalarla büyüme arasındaki ilişkiyi nedensellik yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre değişkenler arasında nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Öte yanda Pan vd. (2015) 1988-2010 yılı için Türkiye dahil 10 Orta Doğu ülkesinde askeri harcamalarla büyüme arasındaki ilişkiyi panel nedensellik analiziyle incelemiştir. Çalışma sonuçları Türkiye’de askeri harcamalardan büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Mısır, Kuveyt, Lübnan ve Suriye’de ekonomik büyümeden askeri harcamalara tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. İsrail’de ise incelenen bu iki gösterge arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi söz konusu olmuştur. Balan (2016), 1986-2013 dönemi verilerini kullanarak Türkiye’de politik istikrar ile kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi VAR analiziyle incelemiştir. Çalışma sonuçları iki değişken arasında nedensellik ilişkisi olmadığını göstermektedir. Ancak politik istikrarın kamusal harcamalardaki değişimin %8’ini, kamu harcamalarının ise siyasi istikrardaki farklılığın %13’ünü açıklamaktadır. Akkuş (2017) ise 1994-2013 dönemi verilerini kullanarak 33 ülke için politik istikrarsızlık ve ekonomik politika belirsizliği ve büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmış olup çalışma sonuçları, ABD’deki ekonomik politika belirsizliği ile gelişmekte olan ülkelerdeki politik istikrarsızlığın büyüme üzerinde önemli negatif etkileri olduğunu göstermektedir. Alper (2018) çalışmasında BRICS-T ülkelerinde 1996-2016 yılı verilerinden faydalanarak siyasi istikrarla büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmış olup sonuçlar, siyasi istikrardaki %1’lik bir artışın büyümeyi %1,27 oranında artıracağını göstermektedir. Öte yandan ekonomik büyüme işsizlik, enflasyon ve kamu harcamaları ile negatif, ticari açıkla ile pozitif ilişkilidir. Öte yandan Yıldız ve Akbulut Yıldız (2019) ise çalışmada 1995-2015 dönemi için beş Orta Doğu ülkesinde askeri harcamalarla büyüme arasındaki ilişkiyi nedensellik testiyle incelemişlerdir. Çalışma sonuçları büyümeden askeri harcamalara nedensellik ilişkisi olduğunu gösterir niteliktedir. D’Agostino vd. (2019), 1998-2012 dönemi verilerini kullanarak 109 düşük ve orta gelirli ülkede içsel büyüme teorisi çerçevesinde askeri harcamayla büyüme

arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre askeri harcamaların büyüme üzerinde önemli olumsuz etkileri bulunmaktadır. Öte yandan Buzdağlı ve Özdemir (2021), 17 gelişmekte olan ülke için 1993-2018 dönemi verilerini kullanarak jeopolitik riskin askeri harcamalar üzerindeki etkisini panel veri yöntemleriyle incelemiştir. Çalışma sonuçları, jeopolitik risk ve ekonomik büyümedeki artışın askeri harcamaları artırdığını göstermektedir. Ayrıca askeri harcamalarla büyüme ve jeopolitik risk arasında nedensellik ilişkisi çift yönlüdür. Asongu vd. (2021) ise 1998-2012 dönemi verilerini kullanarak 53 Afrika ülkesinde terörle mücadelede askeri harcamalar ve siyasi istikrarın rolünü GMM yöntemiyle incelemiştir. Çalışma sonuçları askeri harcamalar ile siyasi istikrarın birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu göstermektedir. Öte yandan Nugroho ve Purwanti (2021) çalışmalarında 2002-2018 dönemi verilerini kullanarak 27 düşük-orta gelir grubundaki ülkelerde nüfus, doğrudan yabancı yatırım, siyasi istikrar ve hukukun üstünlüğü ile askeri harcamalar arasındaki ilişkiyi GMM yöntemiyle analiz etmişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre, askeri harcamalar diğer göstergelerle etkileşime girdiğinde ekonomik büyümeyi olumlu ve anlamlı bir biçimde etkilemektedir. Çınar ve Ünsal (2021) ise çalışmalarında dokuz Orta Doğu ülkesi için 1990-2019 dönemi verilerinden faydalanarak askeri harcamalarla büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasında uzun vadede olumlu ve asimetric, kısa dönemde negatif ve simetrik bir ilişki bulunmaktadır. Dimitraki ve Win (2021) ise 1970-2015 dönemi için Ürdün'de askeri harcamalarla büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemiyle incelemiştir. Çalışma sonuçlarına göre, askeri harcamalarla büyüme arasında hem uzun hem kısa dönemde olumlu ilişki bulunmaktadır. Maher ve Zhao (2022), Mısır'da 1982-2018 dönemi için politik istikrarla askeri harcamaların büyümeye etkisini ARDL yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre kısa ve uzun vadede siyasi istikrarsızlık ile ekonomik büyüme arasında önemli bir negatif ilişki bulunmaktadır. Öte yandan askeri harcamaların büyüme üzerindeki etkisi önemsizdir. Tuna ve Çalışkan (2022) ise 1994-2022 dönemi için Türkiye'de jeopolitik risklerin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini nedensellik testiyle incelemiştir. Çalışma sonuçlarına göre jeopolitik riskler reel efektif döviz kurunu ve enflasyonu etkilemektedir. Öte yandan İnal vd. (2022), 1995-2019 yılı verilerinden faydalanarak askeri harcamaların emek verimliliği, inovasyon ve büyüme üzerindeki etkilerini en militarize ülkeler için araştırmışlardır. Çalışma sonuçları, askeri harcamaların ilgili değişkenlerle uzun vadede ilişkili olduğunu göstermektedir. Son olarak Susilo vd. (2022) ise 2010-2019 dönemi verilerini kullanarak 40 üst-orta gelir düzeyine sahip ülkede politik istikrar, askeri harcamalar ve iş gücünün büyüme üzerindeki olası etkilerini analiz etmişlerdir. Çalışma sonuçları, askeri harcamalar, politik istikrar ve işgücünün ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Bu çalışmalardan farklı olarak Habibullah vd. (2008), Heo (2010), Abu-Bader ve Abu-Qarn (2003) ile Kuimova (2020) askeri harcamalarla büyüme arasında ilişki tespit etmemişlerdir.

Literatür araştırması sonucunda bu değişkenlerin askeri harcamaları çeşitli yönlerle olumlu ya da olumsuz şekilde etkilediği görülmektedir. Fakat yaygın teorik tartışmaya rağmen değişkenlerin kolektif etkisi göz ardı edilmiştir. Sonuç olarak literatür taraması Dünya ülkeleri veya Türkiye özelinde politik istikrar, ekonomik politika belirsizliği ve ekonomik büyümenin askeri harcamalar üzerindeki etkilerini birlikte ele alan bir çalışmanın olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte mevcut çalışmaların bulgularındaki farklılıklar, bu araştırmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle çalışma bu ilişkileri incelemeyi amaçlamaktadır.

3. Veri ve Model

Literatürde askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve negatif ilişkinin varlığından söz edilmektedir (Yildirim, vd. 2005; Aizenman ve Glick, 2006; Buzdağlı ve Özdemir, 2021; Nugroho ve Purwanti, 2021; Dimitraki ve Win, 2021; Susilo vd., 2022; Bahmani-Oskooee ve Goswami, 2006; D'Agostino vd., 2012; Alper, 2018;

D'Agostino vd., 2019). Ayrıca politik istikrarsızlığın ekonomik büyümeyi negatif yönlü etkilediği bulguların olduğu da görülmektedir (Demirgil, 2011; Aisen ve Veiga, 2013; Maher ve Zhao, 2022; Susilo vd., 2022). Öte yandan askeri harcamaların politik istikrarı arttırdığına ilişkin sonuçlar da görülmektedir (Asongu vd., 2021). İlgili literatürden yola çıkılarak politik istikrar, ekonomik politika belirsizliği ve ekonomik büyümenin askeri harcamalar üzerindeki etkilerinin sonuçları araştırılmaktadır. Bu çalışmada askeri harcamalar üzerinde ekonomik büyüme, politik istikrar ve ekonomik politika belirsizliğinin etkileri Türkiye için veri uygunluğu sebebiyle 2000-2021 dönemine ait yirmi iki yıllık veriler kapsamında incelenmiştir. Analiz için kullanılan veriler Dünya Bankası, Uluslararası Barış Araştırma Enstitüsü ve St. Louis Federal Rezerv Bankasından alınmıştır. Analiz için kullanılan verilerden askeri harcamalar, GSYİH ve politik istikrar verilerinin logaritması alınmıştır. Fakat ekonomik politika belirsizliği 0 ile 1 arasında değerler alan bir indeks olduğu için bu verinin logaritması alınmamıştır. Çalışmada kullanılan verilerin ayrıntılı bilgileri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı Bilgiler

Değişken	Dönem	Açıklama	Kaynak
LNASK	2000-2021	Logaritması alınmış Askeri Harcamalar (Kişi başına Amerikan doları) (kamu harcaması)	Stockholm Uluslararası Barış Araştırma Enstitüsü (SIPRI) (2023)
LNGSYİH	2000-2021	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Kişi Başına Cari Amerikan doları)	Dünya Bankası (2023)
LNPOL	2000-2021	Politik İstikrar ve Şiddet / Terörizm Yokluğu: Yüzdelik Rank	Dünya Bankası (2023)
EPB	2000-2021	Ekonomik Politika Belirsizliği Endeksi	St. Louis Federal Rezerv Bankası (2023)

Çalışmada ekonomik politika belirsizliğinin askeri harcamalara olan etkisini incelemek üzere kullanılacak olan doğrusal model Denklem 1'de gösterilmektedir.

$$LNASK_t = \beta_0 + \beta_1 LNGSYİH_t + \beta_2 LNPOL_t + \beta_3 EPB_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklem 1'de yer alan β değişkeni eğim katsayılarını, ε ise hata terimini ifade etmektedir.

4. Yöntem

Çalışmada öncelikle serilerin durağanlık derecelerinin belirlenmesi amacıyla birim kök testi uygulanacaktır. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin belirlenebilmesi için VAR modeli tahmin edilecektir. Daha sonra ise VAR modeline ilişkin tanısal testler sınanacaktır. Son olarak da uzun dönem kat sayıların tahmini için Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (DOLS), Kanonik Eş Bütünleşme Regresyonu (CCR) ve Tamamen Değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemleri kullanılacaktır.

4.1 Birim kök Analizi

Ekonometrik analizlerin yürütülmesinde, zaman serilerinin durağanlıklarının sınanması kritik bir aşamadır. Durağanlık, zaman içinde ortalama, varyans ve otokorelasyon yapısının sabit kalması olarak ifade edilmektedir (Enders, 2015). Zaman serilerinin durağanlık derecelerinin belirlenmesinde yaygın olarak kullanılan testlerden bir Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testidir. ADF testi, Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilmiştir. ADF testinin "genişletilmiş" niteliği, modelin hata terimindeki potansiyel otokorelasyonu dikkate almak amacıyla bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin eklenmesinden kaynaklanmaktadır. ADF testinin boş hipotezi, analiz edilen serinin bir birim kök içerdiğini ve dolayısıyla durağan olmadığını varsayar. Alternatif hipotez ise bu durumu reddeder ve serinin durağan olduğunu öne sürer. Test sonucunda elde edilen ADF istatistiği, belirlenen bir anlamlılık düzeyindeki kritik değerden düşükse, boş hipotezi kabul edilir ve bu durum serinin durağan olmadığını gösterir. Ancak

hesaplanan ADF istatistiği, kritik değerden yüksekse, boş hipotez reddedilir ve serinin durağan olduğu sonucuna varılır (Enders, 2015).

4.2. Eş bütünleşme Analizi

Eş bütünleşme, iki veya daha fazla durağan olmayan zaman serisi değişkeninin uzun vadeli bir denge ilişkisine sahip olması ve zamanla birlikte hareket etme eğilimi göstermesi olarak tanımlanmaktadır (Hu vd., 2023). Durağan olmayan zaman serileri arasındaki eş bütünleşme ilişkisini ölçen bir takım test yöntemleri vardır. Johansen (1991) (JC) eş bütünleşme testi, bir dizi zaman serisi değişkenleri arasındaki eş bütünleşmeyi test etmek için kullanılan yöntemler arasındadır. Johansen eş bütünleşme testi, Engle-Granger iki adımlı eş bütünleşme testinin çok değişkenli bir uzantısıdır (Hu vd., 2023). JC testi, değişkenler arasındaki durağanlık kurallarına ve birim kök özelliklerine rağmen eş bütünleşmeyi de incelediği için önceki Engle-Granger testinden daha iyi ve kullanışlıdır (Tan ve Huang, 2023). JC testi, değişkenler arasında birden fazla eş bütünleşme ilişkisini test etmeye olanak tanır (Hu vd., 2023). JC testi, kritik değerler ve kendine özgü test istatistikleri ile eş bütünleşmeyi belirler. Test istatistiği değerleri kritik değerlerden yüksek olduğunda, eş bütünleşmenin olmadığına dair boş hipotez reddedilir ve alternatif hipotez kabul edilir (Tan ve Huang, 2023).

4.3. Kat Sayıların Uzun Dönem Tahmin Yöntemi

Uzun vadeli ilişkilerin tespit edildiği seriler arasındaki uzun vadeli etkileri incelemek için birtakım yöntemler mevcuttur. Bu yöntemlerden bazıları; Tamamen Değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FMOLS), Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (DOLS) ve Kanonik Eş Bütünleşme Regresyonu (CCR) şeklinde sayılabilir.

FMOLS, DOLS ve CCR yöntemlerini kullanmadan önce, seriler için eş bütünleşme gereksiniminin karşılanması zorunludur. Bu teknikler ayrıca eş bütünleşme etkileşiminden kaynaklanan seri korelasyon sapmaları ve içsellik de ele akmaktadır. (Rahman ve Majumder, 2022; Voumik vd., 2023).

DOLS, basit sıradan en küçük kareler (OLS) yönteminin bir üst versiyonu olarak Stock ve Watson (1993) tarafından geliştirilmiştir. Bağımlı değişken ile dışsal değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkiyi tanımlamak için kullanılan ekonometrik bir yöntemdir. Geleneksel OLS yönteminin bir uzantısı olan DOLS, bağımlı değişkenin gecikmiş değerlerinin modelde bağımsız değişkenler olarak dahil edilmesine izin verir. Bu yaklaşım, bağımsız değişkenlerin hata terimi ile korelasyonlu olduğu durumlarda geleneksel OLS tahmininde ortaya çıkabilecek içsellik sorununu düzeltmeye yardımcı olabilmektedir (Hu vd., 2023).

FMOLS, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki uzun vadeli etkilerini hesaba katan bir yöntem olarak Phillips ve Hansen (1990) tarafından geliştirilmiştir. DOLS'dan farklı olarak, FMOLS bazı değişkenlerin hata terimi ile korelasyonlu olması durumunda bile katsayıları tahmin edebilme imkânı sağlar. Değişkenler arasında eş bütünleşme varsayımına dayan FMOLS, uzun vadeli parametrelerin tutarlı ve asimptotik olarak normal tahminlerini elde etmek için tamamen değiştirilmiş olağan en küçük kareler (FMOLS) tahmincisini kullanır (Hu vd., 2023). Park (1992) tarafından geliştirilen CCR yöntemi ise, tahminlerin kısa vadeli sürecinin ayarlanmasıyla değişkenler arasındaki uzun vadeli eş bütünleşmeyi tahmin edebilmektedir. Ayrıca CCR hem bağımlı hem de bağımsız değişkenlerin seviyelerinde, hata düzeltme terimi regresyon denklemde içeren bir regresyon denklemi kullanır (Hu vd., 2023).

5. Bulgular

Çalışmaya ilişkin istatistiksel analiz bulgularına geçmeden önce, kullanılan verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler araştırılmıştır. Ayrıca çalışmada yer alan serilere ait grafikler çizdirilmiştir. Bu doğrultuda elde edilen tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de, serilere ilişkin çizdirilen grafikler ise Şekil 1'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Serilere ilişkin tanımlayıcı istatistikleri

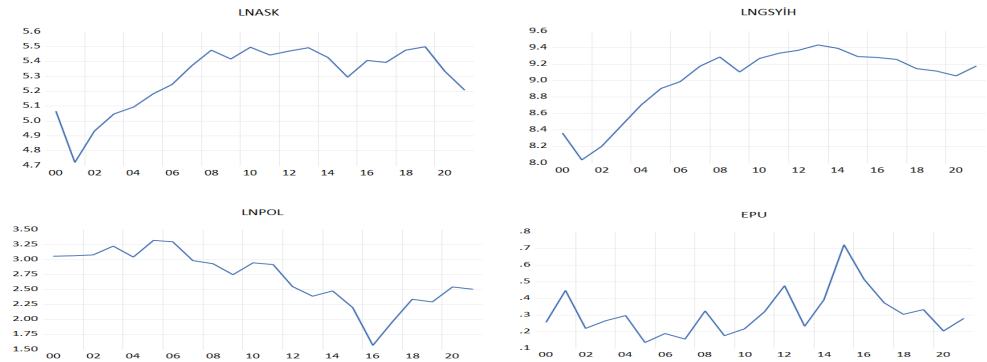
	LNASK	LNGSYİH	LNPOL	EPU
Ortalama	5.295261	9.015736	2.701630	0.310274
Medyan	5.382425	9.162212	2.832521	0.287811
Maksimum	5.501095	9.434091	3.321432	0.722615
Minimum	4.722153	8.039296	1.568616	0.135618
Standart Sapma	0.211449	0.404975	0.457058	0.137547
Gözlem Sayısı	22	22	22	22

Çalışma modelinde yer alan bağımsız değişkenlere ait çoklu doğrusal bağıntı sorunu olup olmadığını belirlemek önemlidir. Çoklu doğrusal bağıntı, bir regresyon modelinde bağımsız değişkenlerin birbirleriyle yüksek derecede korelasyon gösterdiği durumdur. Bu sorun, regresyon katsayılarının güvenilirliğini ve doğruluğunu etkileyebilmektedir. Çoklu bağıntı sorunun belirlenmesinde kullanılan yollardan biri Korelasyon katsayıları analizidir. Bu doğrultuda Korelasyon analiz sonuçları Tablo 3’de gösterilmektedir.

Tablo 3. Korelasyon analizi sonuçları

	LNGSYİH	LNPOL	EPU
LOGGDP	1.000000	-0.551873	0.175724
LNPOL	-0.551873	1.000000	-0.580829
EPU	0.175724	-0.580829	1.000000

İki veya daha fazla bağımsız değişken arasında çoklu doğrusal bağıntı sorununun varlığını gözlemlemek için, korelasyon katsayılarının genellikle 0.8 ve üzeri olması beklenir (Aktaş, 2007). Tablo 3 incelendiğinde, değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının hepsinin 0.8 düzeyinin altında olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, modelde yer alan bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağıntı sorununun olmadığı sonucuna varılabilir.

Şekil 1. Değişkenlere ait grafikler

Şekil 1’e bakıldığı zaman modelde GDP, POL ve SAV değişkenlerin belirgin olarak trend içerdiği görülmektedir. EPB değişkeninin ise diğer 3 değişken kadar belirgin bir trende sahip olduğu söylenememektedir. Ayrıca Şekil 1’de eğrilerin değişimlerine bakıldığı zaman da değişkenlerin durağan olmadıkları hakkında fikir edinilebilmektedir. Bu durum bizi birim kök testi yapmaya yönlendirmektedir.

ADF birim kök testi, verilerin trend ve sabit içerip içermedikleri göz önüne alınarak uygulanmaktadır. Çalışmada yer alan verilerin trend içermeleri nedeniyle birim kök testi trendli ve sabit ile yalnızca sabitli şeklinde uygulanacaktır. Bu bilgiler doğrultusunda oluşan ADF birim kök test sonuçları Tablo 4’te gösterilmektedir.

Tablo 4’e bakıldığında modelde yer alan değişkenlerin düzeyde %5 anlamlılık seviyesinde hem sabitli modelde hem de sabitli ve trendli modelde durağan olmadıkları görülmektedir. Bu durumda serileri durağan hale getirmek için birinci farkını almak

gerekmektedir. Değişkenlerin birinci farkı alındığında hem sabitli modelde hem de sabitli ve trendli modelde durağan hale geldikleri görülmektedir.

Tablo 4. ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Düzeyde				
	Sabitli		Trendli ve Sabitli		Sonuç
	t-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	t-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	
LNASK	-1.550088	0.4894	-1.130112	0.8990	Durağan değildir.
LNGSYİH	-1.635844	0.4476	-0.887405	0.9388	Durağan değildir.
LNPOL	-1.335393	0.5932	-2.157677	0.4824	Durağan değildir.
EPB	-2.956469	0.0558	-2.997475	0.1558	Durağan değildir.
	Birinci Farkta				
	Sabitli		Trendli ve Sabitli		Sonuç
	t-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	t-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	
ΔLNASK	-5.872788	0.0001	-8.195074	0.0000	Durağandır.
ΔLNGSYİH	-4.200694	0.0043	-6.116447	0.0004	Durağandır.
ΔLNPOL	-4.363309	0.0031	-3.841322	0.0368	Durağandır.
ΔEPB	-4.928508	0.0010	-4.796278	0.0060	Durağandır.

Not: Düzeyde sabitli modelde %1, %5, ve %10 anlamlılık düzeylerin kritik değerler sırayla; -3.79, -3.01, -2.65 şeklindedir. Düzeyde sabitli ve trendli %1, %5, ve %10 anlamlılık düzeylerin kritik değerler sırayla; -4.47, -3.64, -3.26 şeklindedir. Birinci farkta sabitli modelde %1, %5, ve %10 anlamlılık düzeylerin kritik değerler sırayla; -3.81, -3.02, -2.65 şeklindedir. Birinci farkta sabitli ve trendli modelde %1, %5, ve %10 anlamlılık düzeylerin kritik değerler sırayla; -4.50, -3.66, -3.27 şeklindedir. HO: Seriler durağan değildir. 'Δ' birinci farkı alınmış değişkenleri ifade etmektedir.

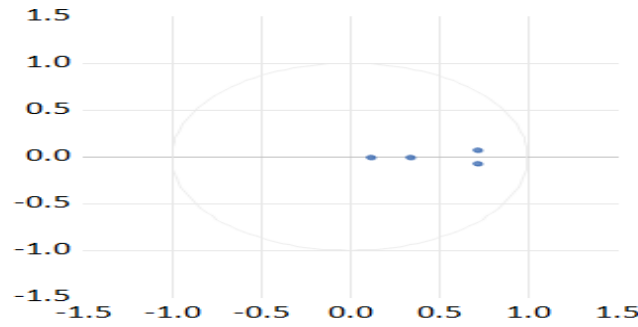
Çalışmada yer alan değişkenlerin (1) düzeyinde durağan olması, eş bütünleşme analizinin yapılmasını öngörmektedir. Bu doğrultuda LNASK, LNGSYİH, LNPOL ve EPB arasında uzun dönemli ilişki sayının tespit edilebilmesi amacıyla Johansen eş bütünleşme testi yapılmıştır. Ancak eş bütünleşme sonuçlarına geçilmeden önce VAR modeli için uygun gecikme sayısının belirlenmesi ve VAR modeline ilişkin tanısal testlerinde sınanması gerekmektedir. Uygun gecikme sayısı Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 5. VAR modeli için uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	30.61398	NA	7.14e-07	-2.801472	-2.602643	-2.767822
1	75.76476	66.53799*	3.49e-08*	-5.869975	-4.875829*	-5.701726
2	91.93237	17.01853	4.53e-08	-5.887618	-4.098155	-5.584770
3	111.3116	12.23950	7.75e-08	-6.243324*	-3.658544	-5.805877*

Not: LR sıralı değiştirilmiş LR test istatistiğini, FP nihai tahmin hata terimini, AIC Akaike bilgi kriterini, SC Schwarz bilgi kriterini, HQ Hannan-Quinn bilgi kriterini ifade etmektedir. *Bilgi kriterleri tarafından seçilen gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tablo 5'teki sonuçlara göre bilgi kriterlerinin en çok 2.satırda toplandığı görülmektedir. Bu doğrultuda VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu 1 olarak seçilmiştir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinden sonra, VAR modelinin istikrarlı olup olmadığını gösteren AR (Autoregressive) karakteristik polinomunun ters kökleri araştırılacaktır. AR karakteristik polinomunun ters kökleri Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2. AR karakteristik polinomunun ters kökleri

VAR modelinin istikrarlı olabilmesi için AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisinde yer alması gerekmektedir. Eğer ters kökler çember dışında bir yerde konumlanırsa, VAR modeli istikrarsız olacaktır. Şekil 2’de AR karakteristik polinomunun ters kökleri, birim çemberin içinde konumlanmıştır. Bu bilgiler ışığında VAR modelinin istikrarlı olduğu görülmektedir. VAR modeline ilişkin tanısal testler Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6. Tanısal test sonuçları

Tanısal Test	Katsayı	Olasılık Değeri	Sonuç
Otokorelasyon LM testi	0.1110240	0.3915	Otokorelasyon yoktur.
Değişen varyans testi	83.50920	0.3722	Sabit varyans vardır.
Jarque-Bera normallik testi	9.727211	0.2847	Hata terimleri Normal dağılıma sahiptir.

Not: LM testi H0: Gecikme 4’te seri korelasyon yoktur. Heteroskedastisite testi H0: Sabit varyans geçerlidir. Jarque-Bera testi H0: Hata terimleri çok değişkenli normal dağılıma sahiptir.

Tablo 6’da raporlanan sonuçlara göre LM, değişen varyans ve Jarque-Bera testlerinin olasılık değerleri, %5 anlamlılık düzeyinden büyük olması nedeniyle boş hipotezler kabul edilmektedir. VAR modelinde otokorelasyon sorunu yoktur. Var modelinde sabit varyans ve normal dağılım varsayımları geçerlidir. Uygun tanısal test sonuçlarının elde edilmesi sonrasında, VAR modelinin tahmini sonrası eş bütünleşme sonuçları Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7. Johansen eş bütünleşme test sonuçları

H0	İz Yaklaşım Testi				Maksimum Öz Değer Testi		
	Eigenvalue İstatistiği	Test İstatistiği	%5 Kritik Değeri	Olasılık Değeri*	Test İstatistiği	%5 Kritik Değeri	Olasılık Değeri*
R=0	0.766066	85.14219**	63.87610	0.0003	29.05435	32.11832	0.1132
R=1	0.733129	56.08785**	42.91525	0.0015	26.41982**	25.82321	0.0417
R=2	0.681398	29.66802**	25.87211	0.0160	22.87626**	19.38704	0.0149
R=3	0.287936	6.791758	12.51798	0.3667	6.791758	12.51798	0.3667

Not: **, %5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. H0 için R= Toplam eş bütünleşik vektör sayısını göstermektedir. *, MacKinnon-Haug-Michelis (1999) Olasılık değerini göstermektedir.

Tablo 7’de iz yaklaşım testine göre, tahmin edilen var modelinde herhangi bir eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten hipotezi reddedilmektedir. Yani İz testine göre değişkenler arasında 3 adet eş bütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Maksimum Öz Değer Testine göre elde edilen sonuçlarda ise eş bütünleşme olmadığını gösteren sıfır vektörüne göre boş hipotez kabul edilmektedir. Ancak en çok bir ve iki eş bütünleşme sayısını

gösteren vektörlere ait boş hipotez ise reddedilmektedir. Nihai olarak Maksimum Öz Değer Testine göre eş bütünleşme ilişkisi tespit edilememiştir. İz yaklaşım testine göre tespit edilen eş bütünleşme ilişkilerinden sonra sıra uzun dönemli kat sayı tahminlerine gelmiştir. Uzun dönemli kat sayı tahminlerine ilişkin sonuçlar Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8. Uzun dönem tahmin sonuçları

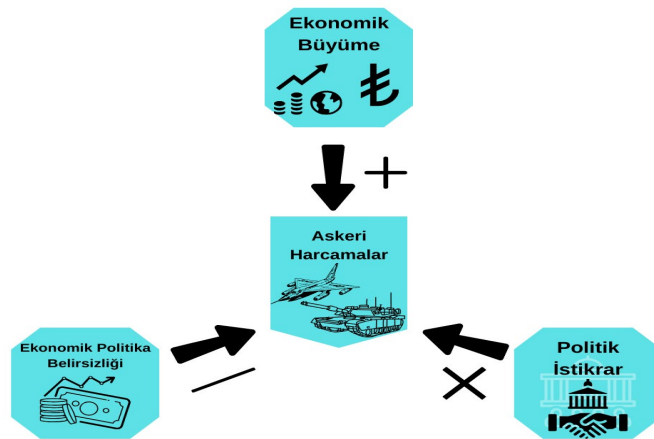
Bağımlı değişken: LNASK	DOLS		FMOLS		CCR	
Değişken	Katsayı	Olasılık Değeri	Katsayı	Olasılık Değeri	Katsayı	Olasılık Değeri
LNGSYİH	0.387968***	0.0050	0.541141***	0.0000	0.549306***	0.0000
LNPOL	-0.266740*	0.0962	-0.118125	0.1202	-0.035942	0.7352
EPB	-1.074389**	0.0436	-0.398259**	0.0178	-0.571338*	0.0983
Sabit terim	2.858665*	0.0702	0.926043	0.1169	0.600408	0.5211

Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 8’de DOLS yöntemi tahmin sonuçlarına göre LNGSYİH %1, LNPOL %10, EPB %5 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. LNGSYİH ve EPB değişkenlerinin anlamlılık düzeyleri, LNPOL değişkenine göre daha güçlüdür. Bu doğrultuda DOLS yöntemine göre, gayrisafi yurtiçi hasılda meydana gelen bir artış askeri harcamalarda artış meydana getirmektedir. Ekonomik politika belirsizliğinde ve politika istikrar endeksinde yaşanan bir artış ise askeri harcamaları azaltmaktadır.

Tablo 8’de FMOLS yöntemi tahmin sonuçlarına göre LNGSYİH %1 ve EPB %5 düzeyinde anlamlı iken, LNPOL ise herhangi bir düzeyde anlamlı değildir. FMOLS yöntemi sonuçlarına göre, gayrisafi yurtiçi hasılda meydana gelen bir artış askeri harcamalarda artış meydana getirmektedir. Ekonomik politika belirsizliğinde yaşanan bir artış ise askeri harcamaları azaltmaktadır. Politik istikrar endeksinin ise askeri harcamalar üzerinde bir etkisi yoktur.

Tablo 8’de CCR yöntemi tahmin sonuçlarına göre LNGSYİH %1 ve EPB %10 düzeyinde anlamlı iken, LNPOL ise herhangi bir düzeyde anlamlı değildir. CCR yöntemi sonuçlarına göre, gayrisafi yurtiçi hasılda meydana gelen bir artış askeri harcamalarda artış meydana getirmektedir. Ekonomik politika belirsizliğinde yaşanan bir artış ise askeri harcamaları azaltmaktadır. Politik istikrar endeksinin ise askeri harcamalar üzerinde bir etkisi yoktur.

Şekil 3. Özet Grafikselleştirilmiş Sonuç

Sonuçlar ekonomik büyüme ve askeri harcama ilişkisi bakımından Aye vd. (2014), Habibullah vd. (2008), Heo (2010), Abu-Bader ve Abu-Qarn (2003) ve Kuimova (2020) ile uyuşmamaktadır. Fakat Pan vd. (2015), Yıldız ve Akbulut Yıldız (2019), Buzdağlı ve Özdemir (2021), Dimitraki ve Win (2021) ile benzerlik göstermektedir. Öte yandan politik istikrar ve askeri harcamalar ilişkisi bakımından Asongu vd. (2021) ile benzerlik göstermemektedir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Politik istikrar, toplum adına karar alma gücünün ve karar alıcı yetkililerin beklenmedik ve sürekli değişimlerden uzak durması ile sağlanabilmektedir. Politik istikrarsızlık, başlıca ekonomi olmak üzere tüm konularda politika belirsizliğine sebep olabilir. Ekonomik politika belirsizliği ise piyasada ekonomik aktörlerinin karar alma sürecinin zorlaştırarak, özellikle yatırım ve ekonomik büyüme üzerinde negatif etkilerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Politik istikrarsızlık durumunda, hükümetlerin görev süreleri oldukça kısa olmaya meyillidir ve her an değişiklik potansiyeline sahiptir. Bu belirsizlik içerisinde hükümetler miyopize halde hareket edebilir; savunma gibi uzun vadeli getirilere sahip harcamalar yerine kısa vadede oy olarak karşılığını alacağı harcama kalemlerine ağırlık verebilmektedir.

Bu çalışmada Türkiye’de 2000-2021 dönemi için politik istikrar, ekonomik politika belirsizliği ve ekonomik büyümenin askeri harcamalar üzerindeki olası etkileri araştırılmıştır. Çalışma sonuçları, ekonomik büyümenin askeri harcamaları olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Bu, beklenen bir durumdur. Nitekim kişi başına düşen gelirdeki artış şirketlerin ve bireylerin devlete daha fazla vergi ödemesine neden olmaktadır. Devletin daha fazla vergi gelirine sahip olması gelirlerini çeşitli harcama kalemlerine aktarabilmesine olanak tanımaktadır. Askeri harcamalar bu kalemlerden biri olup ekonomik büyüme sonucunda olumlu yönde etkilenebilir.

Çalışma sonuçlarından bir diğerine göre ekonomik politika belirsizliğindeki artış askeri harcamaları azaltmaktadır. Ekonomik politika belirsizliği, hükümetin bütçe planlaması ve kaynak tahsisi sürecini olumsuz etkileyebilir. Belirsizlik, hükümetin askeri harcamalara ayıracağı kaynakların miktarını etkileyebilir. Hükümet, ekonomik belirsizlik dönemlerinde daha kısıtlı bütçeyle çalışmak zorunda kalabilir ve bu da askeri harcamaların azaltılmasına yol açabilir. Farklı bir açıdan bakılacak olursa ekonomik politika belirsizliği, hükümetin önceliklerinde değişiklik yapmasına neden olabilir. Bir ülkede ekonomik zorluklar veya kriz dönemleri yaşandığında, hükümetler genellikle ekonomiyi canlandırmaya ve sosyal hizmetleri desteklemeye odaklanır. Bu durumda askeri harcamaların önceliği azalabilir ve bütçeden daha düşük bir pay alabilir. Öte yandan ekonomik politika belirsizliği, bir ülkenin dış kaynaklara olan bağımlılığını etkileyebilir. Ekonomik belirsizlik durumunda, yabancı yatırımlar azalabilir, kredi ve yardımlar azalabilir ve ihracat gelirleri düşebilir. Bu da hükümetin kaynaklarını yeniden değerlendirmesine ve askeri harcamaların azaltılmasına yol açabilir. Ayrıca belirsizlik borç yükünü artırarak bütçe açığına neden olursa böyle bir durumda da askeri harcamalarda kısıtlamaya gidilebilir. Özetle ekonomik politika belirsizliği kaynak tahsisi, önceliklerin değişmesi, dış kaynaklara bağımlılık ve mali sürdürülebilirlik yönlerinden askeri harcamaları negatif yönde etkileyebilir. Türkiye’nin ekonomik belirsizlikleri jeopolitik kaygıları azaltarak ekonomi alanına yoğunlaşmasına neden olduğundan, ekonomik belirsizliklerin azaltılması gerektiği söylenebilir. Bu kapsamda kamu politikalarının istikrarlı bir şekilde uygulanması, bir değişiklik yapılacaksa bunların kademeli olarak uygulamaya konulması askeri yatırımlara gereken önemin verilmesini sağlayabilir.

Son olarak politik istikrarla askeri harcamalar arasında ilişki bulunmamaktadır. Literatürde, bu konuda bir fikir birliği olduğu söylenemez. Birtakım araştırmalar, politik istikrarsızlığın askeri harcamaları artırabileceğini gösterirken, diğer araştırmalar ise böyle bir ilişki bulamamıştır. İlişki kapsamında etkili olan birtakım faktörlerin olduğu söylenebilir ve her ülke için farklı dinamikler söz konusu olabilir. Bununla birlikte politik istikrarsızlığın askeri harcamaları artıracağı düşüncesi daha yaygın bir görüştür. Nitekim

politik istikrardaki düşüş hükümetin güvenliği sağlamak amacıyla savunma politikalarına önem vermesini sağlayabilir. Bunun sonucunda askeri harcamalar artabilir. Fakat askeri harcamalar, ekonomik koşullardan, uluslararası ilişkilerden, bütçe kısıtlamalarından ve hükümetin politikalarından daha fazla etkilenebilir. Sonuç olarak, politik istikrar ile askeri harcamalar arasındaki ilişki çok yönlü ve karmaşık olduğunu söylemek mümkündür. Buna rağmen literatürdeki çalışmalar politik istikrarın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine odaklanmıştır. Politik istikrarın askeri harcamalar üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar azınlıktadır. Bu alandaki araştırmaların artması, farklı ülkelerdeki dinamikleri ortaya çıkarmak açısından önemlidir.

Kaynakça

- Abu-Bader, S., & Abu-Qarn, A. S. (2003). Government expenditures, military spending and economic growth: causality evidence from Egypt, Israel, and Syria. *Journal of policy modeling*, 25(6-7), 567-583.
- Aisen, A., & Veiga, F. J. (2013). How does political instability affect economic growth? *European Journal of Political Economy*, 29, 151-167. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2012.11.001>
- Aizenman, J., & Glick, R. (2006). Military expenditure, threats, and growth. *Journal of International Trade & Economic Development*, 15(2), 129-155.
- Ake, C. (1975). A Definition of Political Stability. *Comparative Politics*, 7(2), 271-283. <https://doi.org/10.2307/421552>
- Akkuş, Ö. (2017). Ekonomik politika belirsizliği ve politik istikrarsızlığın büyüme üzerindeki etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(3), 27-42.
- Aktaş, C. (2007). Çoklu bağıntı ve Liu kestiricisiyle enflasyon modeli için bir uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(6), 67-80.
- Alesina, A., Özler, S., Roubini, N., & Swagel, P. (1996). Political Instability and Economic Growth. *Journal of Economic Growth*, 1(2), 189-211.
- Alper, A. E. (2018). BRICS-T ülkelerinde politik istikrar ve ekonomik performans ilişkisi üzerine bir analiz. *Business and Economics Research Journal*, 9(1), 49-56.
- Asongu, S. A., Le Roux, S., & Singh, P. (2021). Fighting terrorism in Africa: complementarity between inclusive development, military expenditure and political stability. *Journal of Policy Modeling*, 43(5), 897-922.
- Asteriou, D., & Hall, S. G. (2011). *Applied econometrics*. Second Edition. Published By Palgrave Macmillan, New York.
- Aye, G. C., Balcilar, M., Dunne, J. P., Gupta, R., & Van Eyden, R. (2014). Military expenditure, economic growth and structural instability: a case study of South Africa. *Defence and Peace Economics*, 25(6), 619-633.
- Bahmani-Oskooee, M., & Goswami, G. G. (2006). Military spending and the black-market premium in developing countries. *Review of Social Economy*, 64(1), 77-91.
- Balan, F. (2016). Politik istikrar ve devlet harcamaları ilişkisi: 1986-2013 VAR analizi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(27), 519-537.
- Benoit, E. (1978). Growth and Defense in Developing Countries. *Economic Development and Cultural Change*, 26(2), 271-280. <https://doi.org/10.1086/451015>
- Buzdağlı, Ö., & Özdemir, D. (2021). Jeopolitik risk endeksinin askeri harcamalar üzerindeki etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(29), 188-203.
- Carmignani, F. (2003). Political Instability, Uncertainty and Economics. *Journal of Economic Surveys*, 17(1), 1-54. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00187>
- Çınar, İ. T., & Ünsal, Y. (2021). Askeri Harcamalar ve Ekonomik Büyüme: Orta Doğu Ülkeleri Açısından Benoit Hipotezinin Sınanması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 276-289.
- d'Agostino, G., Dunne, J. P., & Pieroni, L. (2012). Corruption, military spending and growth. *Defence and Peace Economics*, 23(6), 591-604.

- d'Agostino, G., Dunne, J. P., & Pieroni, L. (2019). Military expenditure, endogeneity and economic growth. *Defence and Peace Economics*, 30(5), 509-524.
- Demirgil, H. (2011). Politik İstikrarsızlık, Belirsizlik ve Makroekonomi: Türkiye Örneği (1970-2006). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(2), 123-144.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Dimitraki, O., & Win, S. (2021). Military expenditure economic growth nexus in Jordan: An application of ARDL Bound test analysis in the presence of breaks. *Defence and Peace Economics*, 32(7), 864-881.
- Dünya Bankası (2023). Kişi Başına GSYİH, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim Tarihi: 20.12.2023.
- Dünya Bankası (2023). Politik İstikrar ve Şiddet, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim Tarihi: 20.12.2023.
- Enders, W. (2015). *Applied econometric time series*. New York (US): University of Alabama.
- Habibullah, M. S., Law, S. H., & Dayang-Afizzah, A. M. (2008). Defense spending and economic growth in Asian economies: A panel error-correction approach. Munich Personal RePEc Archive (MPRA), 12105.
- Heo, U. (2010). The relationship between defense spending and economic growth in the United States. *Political Research Quarterly*, 63(4), 760-770.
- Hu, H., Li, R., & Zhang, L. (2023). Financial development and resources curse hypothesis: China's COVID-19 perspective of natural resources extraction. *Resources Policy*, 85, 103965.
- Inal, V., Gurdal, T., Degirmenci, T., & Aydin, M. (2022). The effects of military expenditures on labor productivity, innovation and economic growth for the most militarized countries: panel data analysis. *Kybernetes*, (ahead-of-print).
- Kuimova, A. (2020). Understanding Egyptian Military Expenditure. *SIPRI Background Papers*, 25(3), 1-24.
- Maher, M., & Zhao, Y. (2022). Do political instability and military expenditure undermine economic growth in Egypt? Evidence from the ARDL approach. *Defence and Peace Economics*, 33(8), 956-979.
- Nugroho, D. A., & Purwanti, E. Y. (2021). Impact of Military Expenditure on Economic Growth Encouraging or Constraining? *JEJAK: Jurnal Ekonomi Dan Kebijakan*, 14(1), 9-20.
- Pan, C. I., Chang, T., & Wolde-Rufael, Y. (2015). Military spending and economic growth in the Middle East countries: Bootstrap panel causality test. *Defence and Peace Economics*, 26(4), 443-456.
- Park, J. Y. (1992). Canonical cointegrating regressions. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 119-143.
- Phillips, P. C., & Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I (1) processes. *The review of economic studies*, 57(1), 99-125.
- Rahman, M. H., Voumik, L. C., Akter, S., & Radulescu, M. (2023). New insights from selected South Asian countries on the determinants of GHG emissions. *Energy & Environment*, 0958305X231189180.
- St. Louis Rezerv Bankası (2023). Ekonomik Politika Belirsizliği Endeksi, <https://fred.stlouisfed.org/searchresults?st=Economic+Policy+Uncertainty>, Erişim Tarihi: 20.12.2023.
- Stock, J. H., & Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 783-820.
- Stockholm Uluslararası Barış Araştırma Enstitüsü (2023). Askeri Harcamalar, <https://www.sipri.org/research/armament-and-disarmament/arms-and-military-expenditure/military-expenditure>, Erişim Tarihi: 20.12.2023.
- Susilo, A. K., Sari, D. W., Putra, I. N., & Pratiwi, N. A. (2022). Economic growth and military expenditure in developing countries during COVID-19 pandemic. *Applied Econometrics and International Development*, 22(1), 19-38.
- Tuna, F., & Çalışkan, H. (2022). Jeopolitik Risklerin Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(4), 1989-2003.
- Voumik, L. C., Rahman, M. H., Rahman, M. M., Ridwan, M., Akter, S., & Raihan, A. (2023). Toward a sustainable future: Examining the interconnectedness among Foreign Direct Investment (FDI), urbanization, trade openness, economic growth, and energy usage in Australia. *Regional Sustainability*, 4(4), 405-415.

Yıldız, B., & Akbulut Yıldız, G. (2019). Ortadoğu ülkelerinde askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Bootstrap Panel Granger Nedensellik Analizi. *Sayıştay Dergisi*, (112), 53-74.

Yildirim, J., Sezgin, S., & Öcal, N. (2005). Military expenditure and economic growth in Middle Eastern countries: A dynamic panel data analysis. *Defence and Peace Economics*, 16(4), 283-295.

Zivot, E., Andrews, D.W.K., (1992), Further evidence on the great crash, the oil price shock and the unit root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10, 251-270.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Tunahan DEĞİRMENCİ (%50), Yusuf ÜNSAL (%30), Yusuf CENGİZ (%20)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None

Author Contributions: Tunahan DEĞİRMENCİ (50%), Yusuf ÜNSAL (30%), Yusuf CENGİZ (20%)

Kadınların Siyasal Temsilde Yaşadıkları Sorunlar ve Engeller Üzerine Nitel Bir Araştırma*

Menekşe ŞAHİN¹, Sevinç SOYOCAK², Gökhan BODUROĞLU³

¹ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi; meneksesahinl@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9312-770X

² Dr., Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İİBF, sevinozalpl@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3577-858X

³ Dr. Öğr. Gör., Hitit Üniversitesi, Sungurlu MYO, gokhanboduroglu@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6424-6478

Öz: 1934 yılından bu yana siyasal haklara anayasal düzeyde sahip olan Türk kadınları, halen siyasal temsil açısından yeterli ve arzu edilen düzeyde olmadıkları görülmektedir. Kadınların siyasal temsiliyeti üzerine yapılan araştırmalar, demokratik katılımın güçlendirilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından büyük öneme sahiptir. Bu çalışmanın amacı, kadınların siyasal karar alma mekanizmalarında yer almada yaşadıkları engelleri ve bu engellerin kökenlerini anlamak, böylece daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir siyasi katılımın teşvik edilmesine yönelik politika önerilerine katkı sağlamaktır. Nitel araştırma desenine dayanarak hazırlanmış olan bu çalışmanın verileri, Çorum ilinde siyasi partilerde aktif olarak görev almış 17 kadınla yapılan derinlemesine görüşmelerle elde edilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre; kadına ilişkin kalıp yargılar, cinsiyet rolleri ve toplumsal stereotipler, eşit olmayan bakım sorumlulukları ve kadınlarda çeşitli nedenlere dayanan özgüven eksikliği kadınların siyasete katılımına ilişkin karar alma süreçlerini olumsuz yönde şekillendirmektedir. Bu kültürel baskılara ek olarak özellikle siyasi partilerin aday seçme süreçleri, kota sistemi ve seçim listelerinde yaşanan sorunlar siyasi partilerin uygulamalarına ilişkin engeller olarak ön plana çıkmaktadır. Kadınların siyasal temsiline artırılması için parti düzeyinde uygulanan kota sisteminin ulusal düzeyde anayasal ve yasal hükümlerle kadınlar lehinde geliştirilmesi önemli bir adım olabilecektir. Bununla birlikte kadınların siyasal katılımın seçim kampanyalarıyla sınırlı olmadığı konusunda toplumun eğitilmesi ve bilgilendirilmesi önemli görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, siyasi temsil, siyasi katılım, karar verme, toplumsal cinsiyet eşitsizliği

Jel Kodları: J71, H19, H70

Qualitative Research on the Challenges and Barriers Faced by Women in Political Representation

Abstract: Since 1934, Turkish women have had political rights at the constitutional level, yet they are still not adequately represented in terms of political participation. Research on women's political representation holds great importance for strengthening democratic participation and achieving gender equality. The aim of this study is to understand the barriers women face in participating in political decision-making mechanisms and their origins, thus contributing to policy recommendations aimed at promoting more inclusive and equitable political participation. Data for this qualitative study were obtained through in-depth interviews with 17 women who have been actively involved in political parties in the Çorum province. According to the findings of the research, gender stereotypes, traditional gender roles, and societal expectations, unequal caregiving responsibilities, and low self-confidence negatively shape women's involvement in political decision-making processes. In addition to these cultural pressures, barriers related to the practices of political parties, especially regarding the candidate selection processes and the placement of women on electoral lists, emerge as significant obstacles. Enhancing the quota system implemented at the party level for increasing women's political representation through constitutional and legal provisions at the national level could be a crucial step. Furthermore, educating and informing society about the fact that women's political participation is not limited to election campaigns also appear to be important.

Keywords: Women, political representation, political participation, decision making, gender inequality

Jel Codes: J71, H19, H70

Atıf: Şahin M.; Soyocak S.; Boduroğlu G. (2024). Kadınların Siyasal Temsilde Yaşadıkları Sorunlar ve Engeller Üzerine Nitel Bir Araştırma, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 402-424. <https://doi.org/10.30586/pek.1471262>

Geliş Tarihi: 20.04.2024

Kabul Tarihi: 06.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma için etik onay, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 06.03.2023 tarih ve 2023-86 sayılı olarak alınmıştır.

1. Giriş

Siyaset, bir toplumun yönetim ve karar alma süreçlerini şekillendiren ve yönlendiren temel bir güçtür. Bu güç, sadece karar alma süreçlerini etkilemekle kalmaz, aynı zamanda toplumun her kesimini temsil etme sorumluluğunu da üstlenir. Siyasal katılım ise bireylerin, toplulukların ve grupların bu karar alma süreçlerine etkili bir şekilde dahil olmasını, bir anlamda temsil edilmelerini içermektedir. Siyasal katılım, bireylerin sadece karar alma süreçlerine katılımlarından öte, alınan kararlarda etkili olma ve yönlendirme çabalarını da içeren geniş bir perspektifi içermektedir. Bu bağlamda siyasal katılım, siyasete yönelik basit bir ilgiden siyasal temsil düzeyine kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Siyasal katılımı, bireylerin siyasal süreçlere dahil edilmesi ve temsil olanağının sağlanması demokrasinin temel taşlarından biri olarak da görülmektedir. Bir diğer ifade ile demokratik bir toplumda siyasal katılımın sağlanması ve temsil, bireylerin kendi geleceklerini etkileme yeteneğini güçlendirmekle, aynı zamanda toplumsal çeşitliliği de teşvik etmektedir. Bununla birlikte, demokratik toplumların evriminde kadınların siyasal temsiline dair tartışmaların hep var olduğu, önemli bir sorun odağı oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Günümüzde dahi birçok toplumda kadınların cinsiyet eşitsizliği temelinde siyasal alanda tam anlamıyla eşit temsil edilemedikleri bilinmektedir.

Kadınların tarihsel olarak siyasal yapı ve süreçlerden uzak kalması ya da dışlanmaları farklı ülkelerde farklı sosyal bağlamlarda değişen ve çeşitlenen kurumsal, yapısal ya da kültürel faktörlerin bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Tarihsel süreçte birçok toplum içerisinde kadınlar, toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden kamusal alanda faaliyet gösterme haklarından mahrum bırakılırlarken, genelde erkek egemen siyasi karar alma organlarından dışlanarak siyasal karar alma süreçlerine katılımları engellenmiştir. Bu bağlamda dünya tarihinde kadınların siyasal haklarını elde etme süreçleri uzun bir geçmişe sahiptir. Kadınların oy hakkı ya da seçme talebiyle başlayan bu süreç günümüzde birçok ülkede siyasal temsil ve siyasal liderlik rollerinin üstlenilmesine kadar süre gelmiştir. Son yıllarda ortaya konulan uluslararası göstergeler, kadınların eğitim düzeyine ve ücretli ekonomiye katılımlarında yaşanan ilerlemelere rağmen ulusal ya da yerel siyasette temsil ve liderlik konusunda hala çok az ilerleme kaydettiklerini göstermektedir. Örneğin Uluslararası Parlamentolar Birliği (Inter Parliemantary Union – IPU) ve Birleşmiş Milletler kadınları tarafından oluşturulan "Kadınlar Siyasette: 2023" raporu sonuçlarına göre, dünya genelinde kadınların karar alma süreçlerinin her aşamasında çok yetersiz temsil edildikleri ve siyasi yaşamda cinsiyet eşitliğine ulaşmanın çok uzun bir süreç olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca 10 Ocak 2024 itibarıyla dünya genelinde devlet ya da hükümet başkanı olarak görev yapan sadece 28 kadın olduğu, dünya genelinde yalnızca 26 ülkenin devlet veya hükümet temsilcisinin kadın olduğu ve en yüksek iktidar pozisyonlarındaki cinsiyet eşitliğine ulaşılmasın için 130 yıl daha gerektirdiği belirtilmektedir (UN-Women, 2024). Bu göstergeler hala birçok ülkede siyasetin erkek egemen bir kültür tarafından yönlendirildiğini, kadınların yeterince desteklenmediğini dolayısıyla demokratik temsil alanının sınırlandırıldığının bir ifadesi olarak görülmektedir. Bu kapsamda dünya nüfusunun yarısını oluşturan kadınların, siyasette yer almalarının sağlanması, eşit temsil haklarının kazanılması ve siyasal karar alma süreçlerine katılımlarının artırılması günümüz demokratik ülkelerinde hala önemli bir tartışma ve çalışma alanı olarak kabul görmektedir. Kadınların siyasal arenada etkin bir rol oynamaları ya da aktif katılımları üzerine odaklanan bu alan, bir taraftan toplumsal cinsiyet eşitliğini hedeflemekte, diğer taraftan da demokratik unsurların güçlendirilmesine yönelik çabaları içermektedir. Bu tablonun Türkiye’de de farklı olmadığı gerçeği ve kadınların genel olarak erkek nüfusa göre daha düşük siyasal temsil oranına sahip olduğu bilinmektedir. 2023 yılı verilerine göre kadınların işgücüne katılım oranının %35,9 olduğu ancak parlamentodaki kadın temsil oranının sadece %19,8 oranı ile sınırlı kaldığı görülmektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2024).

Bu çalışmanın temel amacı, siyasette yer alan kadınların siyasal temsil açısından yaşadıkları engel ve sorunları ortaya koymaktır. Bu çalışma kadınların düşük siyasal temsil düzeylerini, mevcut istatistiksel göstergelerin ötesinde, siyasal temilde yaşadıkları engel ve sorunları tamamı siyaset içerisinde aktif olarak yer alan kadınlarla yaptığı niteliksel araştırmaya dayandırmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ampirik temelli kavramsal sonuçları kadınların siyasi temsili ve toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin niceliksel-istatistiksel çalışmalara ve daha ileri sistematik vaka karşılaştırmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Siyasal Katılım ve Kadının Siyasal Temsildeki Yeri

Günümüzde demokratik toplumlar, siyasal katılımın ve temsilin önemine giderek daha fazla vurgu yapmaktadır. Demokrasinin temel ilkeleri olarak kabul edilen siyasal katılım ve siyasal temsil birbirlerini tamamlayan unsurlar olarak kabul edilmektedir. Siyasal katılım, bireylerin siyasi karar alma süreçlerine katkıda bulunmaları ve kendi görüşlerini dile getirmeleri anlamına gelmektedir. Vatandaşların kendi yönetilme süreçlerine katkı sağlamaları olarak da tanımlanan siyasal katılım, genel hatlarıyla vatandaşların siyasi kararları etkilemeyi amaçlayan faaliyetleri olarak geniş bir yelpazede değerlendirilmektedir (Aktan, 2017, s.8). Bu faaliyetler, vatandaşların kendi tercih ve kararları doğrultusunda oy verme eylemlerinden, siyasete doğrudan katılmalarına hatta siyasal temsil süreçlerinde yer almalarına kadar geniş bir etkileşim alanını ifade etmektedir (Akıncı, 2014, s.36-39). Demokrasinin işleyişinde bu etkileşim alanına önemli bir işlev yüklenmektedir. Demokrasi tanımının en yaygın kullanımı olan “halkın kendi kendini yönetmesi” ifadesinin anlam kazanmasında bu alanın işlevselliğinin artırılması, çeşitliliğinin teşvik edilmesi ve kapsayıcılığının genişletilmesi önemli olarak kabul edilmektedir (İzmir, 2020, s.277). Siyasal katılımda işlevselliğin, çeşitliliğin ve kapsayıcılığın artırılması ise toplumun farklı kesimlerinin siyasal temsiliyi amaçlarken, toplumsal adaletin ve eşitliğin güçlenmesi de hedeflenmektedir. Siyasal temsil ile vatandaşların çeşitli ses, fikir ve bakış açılarının kamu politikalarının geliştirilmesi sürecinde var olması, toplumsal “eşitliğin” geniş ölçekli bir siyasal sisteme uygulanması olarak da kabul edilmektedir (Özkan, 2019, s.68-69).

Toplumsal eşitlik, demokratik toplumların önemli bir hedefidir, ancak uygulama düzeyinde toplumdan topluma ve zaman içerisinde değişkenlik gösterebilmektedir. Birçok demokratik ülke, toplumsal eşitlik ilkesini teşvik etmek için çeşitli politika ve programlar uygulamaya çalışsa da bu konudaki başarı düzeyi özellikle kadınların siyasete aktif olarak katılımları ve temsili açısından hala sorunlu gözükmektedir. Bu politikaların etkinliği ve başarısı konusunda çok çeşitli zorluklarla karşılaşıldığı gözükmektedir. Bu zorluklar, genel olarak kadınların siyasete katılımıyla ilgili olarak hala yaygın olan cinsiyet normları ve kültürel yaklaşım, erkek egemen siyasi ortam, siyasi partilerin iç işleyişi, maddi yetersizlikler, eğitim düzeyi ya da bazen yasal engeller olabilmektedir. Bir anlamda kadınların anayasal olarak siyasal hakka sahip olması siyaset alanında aktif yer almalarını ya da çok etkin olmalarını sağlayamamış gözükmektedir. Kadınların eşit siyasal temsili ya da karar alma süreçlerine eşit katılımı sorunu, dünyada birçok ülkede olduğu gibi ülkemiz açısından da demokrasi adına temel bir sorun alanı olarak kabul edilmektedir (Doğru, 2023, ss.276-280).

Türkiye’de kadınların seçme ve seçilme hakkını kazanması Cumhuriyet’in ilanından sonra kadın hakları konusundaki gelişmelerle gerçekleşmiştir. Kadınlara, 1930 yılında belediye seçimlerine katılma hakkı, 1933 yılında muhtar seçme ve seçilme hakkı son olarak da 1934 yılında milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır (Özer, 2013). Bu yasal düzenlemelerin üstünden yaklaşık 90 yıl geçmiş olmasına rağmen “temsilde eşitlik” sağlanamamış gözükmektedir. Nüfusun yarısı kadınlardan oluşan Türkiye’de kadınlar mecliste, belediyelerde ve muhtarlık seçimlerinde eşit temsil hakkına halen ulaşamamışlardır.

2024 yılında gerçekleştirilen yerel seçimlerde belediye başkanı adayları içerisinde kadın aday oranı %7,8 (652 kadın) olup, seçilen belediye başkanları içerisindeki kadın

oranı %3,2 (41 kadın) olarak gerçekleşmiştir. Kadınların katıldığı ilk genel seçim olan 1935 genel seçim sonrası kadınlar 18 milletvekili ile yasamanın %4,6'sını oluşturmuştur. Bu oran sonraki dönemlerde düşerek devam etmiş ve ilk defa 2007 yılı genel seçimlerinde %9,1 olarak 1935 yılı temsil oranını aşmıştır. 2023 yılı genel seçimlerinde ise bir önceki dönem seçimlerine göre kadınların parlamentodaki temsil oranları 2,6 puan artışla %19,9'a ulaşmıştır (TÜİK, 2024). 28. Yasama Dönemi'nde 600 milletvekilinin yer aldığı mecliste 119 kadın milletvekili bulunmakla birlikte halen 31 ilin kadın vekili bulunmamaktadır. Son seçimlerde kadın temsil oranı olumlu yönde gelişim gösterse de 1934 yılından bu yana siyasal haklara anayasal düzeyde sahip olan Türk kadınlarının, siyasal temsil açısından yeterli ve arzu edilen düzeyde olmadıklarıdır. IPU kadınların yasamaya katılımı 2023 yılı verilerine göre, parlamentodaki kadın temsilci oranı açısından Türkiye, 193 ülke arasında 131. sırada yer almaktadır. Kadınlara seçme ve seçilme hakkını 1940'larda tanıyan Afrika ve Latin Amerika ülkeleri ise listenin üst sıralarında yer almaktadır (IPU, 2024).

Güncel literatürde de kadının temsil alanının sınırlılığı ve nedenleri üzerine birçok çalışma, yaşanan sorunlar ve engeller üzerine çeşitli tartışma alanları bulunmaktadır (Sumbas, 2015, s.104-105). Literatür incelendiğinde kadının temsil alanının sınırlılığı üzerine nedenlerden ilkinin erkek egemen bakış açısıyla şekillenen siyaset modelinden kaynaklı kurumsal engeller, ikincisinin kadınları toplumdaki sosyal ve ekonomik statüleri üzerinden değerlendiren yapısal engeller ve sonuncusunun ise kadınlara yönelik toplumdaki inanç ve geleneklere dayalı olarak tanımlanan kültürel engeller üzerinden değerlendirildiği ve tartışıldığı görülmektedir (Pınarcıoğlu, 2017; Değirmenci, 2022; Özkılıççı ve Uzun, 2022; Doğru, 2023; Tremblay, 2007; Mlambo ve diğerleri, 2019; Paxton, and Kunovich, 2003). Buna göre kurumsal engeller, siyasal yaşamdaki eril modelin kadınlar üzerinde kurduğu hakimiyet ya da baskı alanı olarak değerlendirilebilir. Siyasal oyunun kural ve standartlarının erkekler tarafından formüle edildiği bu alanda, kadınların siyasetin öznesi haline dönüşemediği görülmektedir. Daha çok eril norm ve değerler üzerinden şekillenen bu platformdan kadınların genel olarak dışlandıkları ya da bu tarz siyaset içerisinde pasif kaldıkları kabul edilmektedir (Pınarcıoğlu, 2017, s.16-17, Cigeroğlu Öztepe, 2023, s.204). Ayrıca bu eril ağırlıklı siyasette, siyasi partilerin seçme ve aday gösterme sürecinde kadınlara karşı önyargılı davrandıkları, kadınların çoğu zaman parti listelerinde geri planda bırakıldıkları ya da seçim listelerine kazanamayacakları yerden atandıkları ifade edilirken özellikle de bazı ülkelerde yasal olarak belirlenmiş kota sisteminin bulunmayışı diğer önemli mevcut kurumsal engeller olarak kabul görmektedir. Bunlara ek olarak kurumsal engeller içerisinde kadın örgütlerinin, sendikaların ve STK'ların yetersiz iş birliği de önemli bir unsur olarak görülmektedir (Demir, 2015, s.45-46). Kadınların siyasal temsilde bir diğer sorun alanı olarak kabul edilen yapısal engeller ise kadınların sosyo- ekonomik statülerine ilişkilendirilmektedir. Kadınların sosyo-ekonomik statüleri, onların siyasal kurumlara ve seçilmiş organlara katılımlarını doğrudan etkiler nitelikte kabul edilmektedir. Bu engellerden ilki, kadınların sahip oldukları eğitim olanakları paralelinde ekonomik hayatta yer almaları ve dolayısıyla sahip bulundukları ekonomik güçle ilişkilidir. Kadınların yeterli maddi olanaklara sahip olmamaları ya da ekonomik özgürlükten yoksun olmaları, onların siyasal temsil alanını daraltır nitelikte görülmektedir (Biricioğlu, 2013, s.84). Ayrıca kadınların hem ev içi sorumluluklarının hem de mesleki yükümlülüklerin ikili yükü, kadınların siyasal temsilde sınırlayıcı önemli bir etken olarak kabul edilmektedir (Çelik, 2019, s.23-24). Bir diğer ifade ile bazı kadınların eş ve anne olarak tam zamanlı işlerinin yanı sıra diğer tam zamanlı kariyerlere (örneğin avukat ya da doktor) sahip olmaları, bu koşullarda siyasal temsilde (örneğin milletvekili) üçüncü bir tam zamanlı iş olarak siyasal hayata katılımlarını güçleştirebileceği bir gerçektir. Bu çerçevede kadınların medeni durumları, iş ve ev hayatında yüklendikleri sorumluluklar, eril kurallarla şekillenen siyaset alanında karşılaştıkları zorluklar ve eğitim ya da maddi alanda yaşadıkları olumsuzluklar siyasal temsillerini sınırlayan en temel sorun alanları olarak kabul edilmektedir (Keser ve diğerleri, 2021, s.192). Aslında kurumsal ya da yapısal olarak

tanımlanan bu sorunların, temelde kadınların siyasal temsilde üçüncü bir engel olarak kabul edilen kültürel kalıplardan kaynaklı olduğu söylenebilmektedir. Birçok toplumda var olan cinsiyetçi bakış açısı ve cinsiyet farklılıklarına göre belirlenen geleneksel roller ya da yaratılan tahakkümler ve hiyerarşiler siyaset alanında kadınlar için belirli sınırları çizerken, kolektif kadın imajını devam ettirir niteliktedir (Doğru, 2023, s.250-251). Bir diğer ifade ile ataerkil değer sistemlerinin siyaset üzerindeki etkisi, bir taraftan kadınların siyaset alanında geri bırakılmasına ya da dışlanmasına (Türeli ve Çağlar, 2010), diğer taraftan siyasette sınırlı sayıda yer alan kadınların eril normlar tarafından belirlenen davranış kalıplarında hareket etmesini gerektirmektedir (Yüce, 2004). Kadın ya “erkek gibi” siyaset yapmakta ya da eril normların yarattığı rekabet, çatışma, sert üslup ve güç ilişkilerine dayalı siyaseti “kirli bir oyun” olarak algılayarak bu alana bilinçli bir şekilde mesafeli bir duruş sergilemektedir (Mutlu, 2017, s.35-42). Kültürel engeller, eril nitelikteki siyaset içerisindeki kadınları asexualleştirmekte ya da siyasetten uzaklaştırarak apolitikleştirmektedir. Bu çerçevede kadınların siyasetteki yeri katılım ve temsil açısından sınırlandırılmakta gözükmektedir. Ancak toplumun tümünü temsil etmeyen bir siyasal yapı, toplumsal çeşitliliğin tam sağlanamadığı ya da demokrasinin tam olarak işlemediği bir yapı olarak görülmektedir. Kadınların siyasetteki bakış açılarının ve deneyimlerinin sürece daha fazla dahil edilmesi demokratik temsilin sınırlarının genişletilmesi açısından önemli kabul edilmektedir.

3. Yöntem

Kadınların siyasal temsilde yaşadıkları engellerin anlaşılması ve aşılarak daha fazla temsiliyetinin sağlanması, demokratik bir toplumun inşası ve sürdürülmesi için büyük önem taşımaktadır. Siyasi alanda kadınların daha fazla temsil edilmesi, toplumun çeşitli kesimlerinin seslerini duyurmasını ve politika yapım süreçlerinde daha kapsayıcı kararlar alınmasını sağlayarak politik uygulamaların toplumun genel çıkarlarını daha iyi yansıtmalarını desteklerken, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına da katkı sağlayacaktır. Bu nedenle, kadınların siyasal temsiliyeti üzerine yapılan araştırmalar, demokratik katılımın güçlendirilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından büyük öneme sahiptir. Bu araştırma, Çorum ili özelinde kadınların siyasal temsilde karşılaştığı engelleri ve bu engellerin kökenlerini anlamak, böylece daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir siyasal katılımın teşvik edilmesine yönelik politika önerilerinin geliştirilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, araştırmanın amacına daha uygun olduğu düşünülen nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel yöntemle yapılan araştırmalarda, incelenen konuyu derinlemesine anlamak için araştırmaya katılanların kişisel görüşleri, deneyimleri ve değerlendirmeleri son derece önemlidir. Bu kapsamda kadınların siyasal temsilde karşılaştığı engelleri ve bu engellerin kökenlerini anlamak, böylece daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir siyasi katılımın teşvik edilmesine yönelik politika önerileri geliştirmek amacıyla uzman görüşü alınarak veri toplama aşamasında kullanılmak üzere 8 (sekiz) sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır.

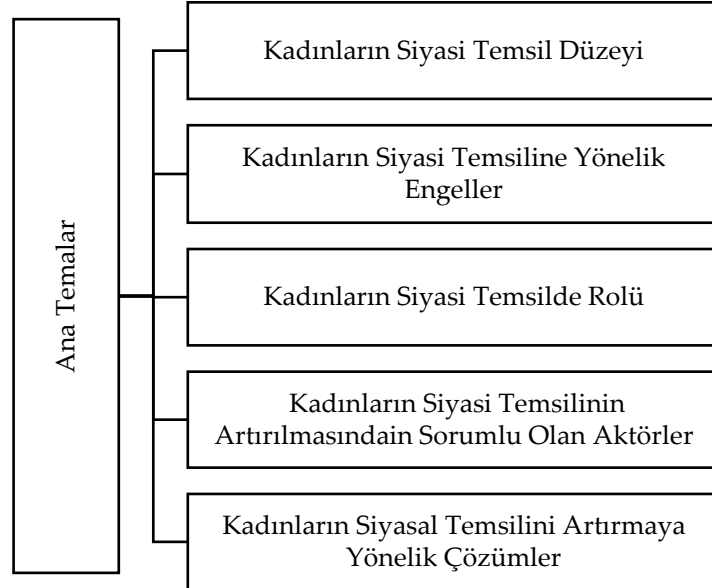
Araştırma veri toplama süreci için Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan gerekli etik izin (05.04.2024 tarih ve 2024-0081 sayılı) alınmıştır. Araştırma sürecinde, katılımcıların uygun olduğu tarih ve saatlerde uygun bir görüşme ortamı sağlanmış, kartopu örnekleme yoluyla, aktif olarak yerel siyasette yer alan 17 farklı kadın siyasetçi ile derinlemesine yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler MAXQDA programı kullanılarak analiz edilmiştir. Veri toplama ve analizinde veri koruma politikasına uygun olarak; araştırmaya katılımın gönüllü olduğu, anonimlik ve gizliliğin sağlanacağı katılımcı gençlere gönüllü onay formu ile yazılı ve sözlü olarak bildirilmiştir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılım Sağlayan Kadın Siyasetçilere Yönelik Tanımlayıcı Bilgiler

Katılımcı	Yaş	Medeni Durum	Eğitim Durumu
Katılımcı 1	40	Evli	Lisans
Katılımcı 2	37	Evli	Lisans
Katılımcı 3	30	Evli	Lisans
Katılımcı 4	28	Evli	Lisans
Katılımcı 5	48	Evli	Lisans
Katılımcı 6	46	Evli	Önlisans
Katılımcı 7	49	Evli	Lisans
Katılımcı 8	46	Evli	Lisans
Katılımcı 9	58	Evli	Lisans
Katılımcı 10	38	Bekar	Lisans
Katılımcı 11	39	Evli	Lisans
Katılımcı 12	47	Evli	Önlisans
Katılımcı 13	48	Evli	Lise
Katılımcı 14	30	Bekar	Lisans
Katılımcı 15	56	Evli	Lisans
Katılımcı 16	42	Evli	Lise
Katılımcı 17	54	Evli	Lise

4. Bulgular

Araştırma bulguları, kadınların siyasal karar alma mekanizmalarında yer almada yaşadıkları engelleri ve bu engellerin kökenlerini anlamak, kadın temsiline artırılmasına katkı sağlayacak aktörler ve uygulamalar açısından derinlemesine bir bakış sunmaktadır. Araştırma kapsamında yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığı ile yerel siyasi temsilde aktif olarak görev almış 17 kadın katılımcı ile yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular “Kadınların Siyasi Temsil Düzeyi”, “Kadınların Siyasi Temsiline Yönelik Engeller”, “Kadınların Siyasal Temsilde Rolü” “Kadınların Siyasal Katılımını Artırmak için Sorumlu Olan Aktörler” ve “Kadınların Siyasal Temsilini Artırmaya Yönelik Çözümler” olmak üzere beş ana tema altında ele alınmıştır. Araştırma bulguları doğrultusunda hazırlanan ana temalar aşağıda Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Temaları

4.1 Kadınların Siyasal Temsil Düzeyi

Kadınların siyasal temsili, bir ülkedeki kadınların politik arenada yer alma ve karar alma süreçlerine katılımıyla ilgilidir. Buna göre katılımcılar, Türkiye’de kadınların siyasal temsil düzeylerinin çok düşük olduğunu ifade etmektedirler. Kadınların siyasal arenada yeterince yer almadıklarını belirterek, kadın temsiline daha fazla artırılması gerektiğini

dile getirmektedirler. Yerel ve genel siyasette kadınlara daha fazla yer verilmesi gerektiğini ifade eden katılımcılar, ayrıca kadınların daha güçlü pozisyonlarda bulunması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu bulgular, kadınların siyasal alanda daha güçlü bir role sahip olmaları gerektiği ve kadın temsiliyetinin artırılması yönündeki talepleri ortaya koymaktadır. Ayrıca kadınların etkin bir şekilde temsil edilmedikleri konusundaki farkındalıklarını vurgulamaktadır.

"Türkiye'de kadının siyasal temsil düzeyleri maalesef kendini eşitlikçi olarak gören, tanımlayan partilerde ve kadın politikalarına yön verdiğini söyleyen partilerde bile maalesef çok düşük düzeyde, kadın temsili maalesef çok az. Hem yerel siyasette hem de genel siyasette baktığımızda kadınlara çok az yer veriliyor" (Katılımcı 1).

"Genel olarak baktığımızda kadın siyasi temsili tüm Türkiye'de yerel ve genel siyasette çok düşük" (Katılımcı 5).

"Kesinlikle yeterli değil bence çok daha fazla artmalı ve temsil ettikleri yerin daha güçlü makamlar olması gerekiyor yani atıyorum bir kadın kolu başkanlığından çıkıp il başkanı olabilir merkez ilçe başkanı olabilir vekillik olabilir hiç fark etmez veya bakanlık sayısı olabilir...kadınlarında erkekler kadar olması gerektiğini düşünüyorum" (Katılımcı 12).

Katılımcılar, toplumsal ve siyasal yaşamda kadınların varlığının geçmişle kıyaslandığında arttığını, ancak mevcut durumun hala istenilen düzeyde olmadığını da belirtmektedirler. Ayrıca bazı partilerde kadın siyasetçilerin, diğerlerine kıyasla daha iyi temsil edildikleri düşünülse de genel olarak Türk siyasetinde kadınların yeterli bir seviyede yer bulamadıkları düşünülmektedir. Bu yaklaşımlar son dönemde kadın siyasal temsiliinde belirli bir ilerleme olduğunu ancak sürecin hala daha fazla çaba gerektirdiğini ortaya koymaktadır.

"Yani şu anda artmakla birlikte yeterli değil tabii ki. Erkekler siyasette her zaman ön planda ama son zamanlarda da kadınların siyasal katılımında da önemli bir gelişme var. Bu gelişmeye rağmen yeterli değil tabii ki" (Katılımcı 4).

"Bazı partilerde kısmen diğer partilere oranla kısmen daha iyi kadın siyasetçi olursa da genel itibariyle Türk siyasetinde kadınların yeteri kadar yer almadığını düşünüyorum" (Katılımcı 7).

"Kadınların toplumsal, siyasal yaşamda yer almaları geçmişle kıyaslandığında iyi durumda, olması gereken düşünüldüğünde ise henüz istenen düzeyde değil" (Katılımcı 8).

Bununla birlikte katılımcıların, toplumsal eşitlik ve kapsayıcılık açısından da kadın temsiliinin yetersizliğini, toplumun yarısını oluşturan kadınların siyasette daha fazla yer almaları gerektiğini ifade ettikleri görülmektedir. Siyasette ve diğer kurumsal yapılarda erkek egemenliğini vurgulayan katılımcılar, kadınların oy verme oranlarının yüksekliğine rağmen temsil oranlarının erkeklere göre daha düşük olmasını eleştirmektedir. Bu yorumlar, katılımcıların toplumsal eşitlik açısından da kadın temsil oranının yeterli seviyede olması gerektiğini önemsediklerini göstermektedir.

"Temsil düzeyimizin kadınlar olarak çok iyi olduğunu düşünmüyorum aslında toplumun yarısını kadınlar oluşturunca yarısının kadın olması durumunda eşitlikçi olabiliriz. Siyaset veya başka mekanizmalarda da bu böyle şirket yönetimlerinde sivil toplum kuruluşlarında yönetimlerde üst kademelerde de eşitlikçi olunmalı. Bunu siyasetin içinde daraltarak da söylemek ne kadar doğru bilmiyorum ama tabii ki sayı az" (Katılımcı 10).

"Tabi ki olması gereken noktada değil. Çünkü sonuçta toplumun yarısını kadınlar oluştururken, siyaset erkek egemen bir alan olmuş durumda" (Katılımcı 5).

"Toplumun yarısı kadın, bizim partimize oy verenlerin yarısından fazlası kadın, şimdi bu kadar oy veren seçmenin varken işte bir kadın buraya olmaz demek kadar yanlış bir şey yok aslında. Çünkü bizim partinin gerçekten de geçen seçimde %8 daha fazlaydık erkeklere göre oy verme oranında oy konusunda katılımda kadın var ama temsil konusunda çok az" (Katılımcı 12).

Bu söylemler, katılımcıların erkeklere oranla Türkiye'deki kadın siyasal temsiliinin yetersizliği ve kadınların siyasette daha fazla temsil edilmeleri gerektiği hususlarında genel bir fikir birliği içerisinde olduklarını göstermektedir.

4.2. Kadınların Siyasal Temsiline Yönelik Engeller

Kadınların siyasal temsilde yetersiz düzeylerinin nedenleri incelendiğinde karşımıza çeşitli engeller çıkmaktadır. Bu engellerden ilkinin siyasal temsilde mevcut erkek egemenliği olarak vurgulandığı görülmektedir. Toplumun genelinde siyasetin erkeklerin işi olarak algılanması, cinsiyet temelli ayrımcılık ve stereotipler kadınların siyasal alandaki varlığını sürdürdürebilmelerini zorlaştırır niteliktedir. Ayrıca kültürel etkenler, ataerkil toplum yapısı, toplumsal yargı ve normlar kadınların siyasal alandaki temsil düzeylerini etkileyen ve siyasal alana girmelerini zorlaştıran diğer önemli faktörler olarak ifade edilmektedir. Özellikle annelik rolü, kadına yüklenen aile ve ev sorumlulukları kadınların siyasete katılımını sınırlayan en temel etkenler olarak kabul edilmektedir. Bu etkenler üzerinden kadınların geleneksel olarak kabul edilmeyen rollerin dışına çıkmaları toplum tarafından zaman zaman eleştiri ve yargılama konusu olurken, bu durum kadınlar arasında da siyasetin erkeklere ait olduğu önyargısını ve siyasete katılım konusunda özgüven eksikliğini güçlendirmektedir. Bununla birlikte siyasete katılım için gereken ekonomik kaynaklara erişimde yaşanan zorluklar da kadınların siyasete katılımını engelleyen diğer önemli bir faktör olarak görülmektedir. Siyasi kampanyalar yürütmek, seçim çalışmaları yapmak ve parti içi faaliyetlere katılmak maddi kaynak gerektirirken, bu durum kadınların siyasal arenada aktif rol almalarını ya da rekabet edebilmelerini güçleştirmektedir. Son olarak da eğitim düzeyinin kadınların siyasal temsilde etkili olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyinin, kadınların siyasal bilinç ve farkındalıklarını artırdığı kabul edilmektedir. Bu faktörlerin, kadınların siyasal arenaya katılımlarını artırmak için ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır.

Araştırma kapsamında kadınların siyasi temsiline yönelik engeller; siyasal temsilde erkek egemenliği, ekonomik engeller, eğitim durumu, kadınlarda özgüven eksiliği, aile sorumlulukları, eril siyasetin ve siyasetçilerin kadın temsiline bakışı ve seçim/kota sistemi alt temalarında gruplandırılmıştır.

4.2.1. Siyasal Temsilde Erkek Egemenliği

Siyasal temsilde erkek egemenliği, siyasi süreçlerde veya kurumlarda erkeklerin baskın olduğu ve kadınların genellikle azınlıkta ya da hiç temsil edilmedikleri durumları ifade etmektedir. Bu durum, cinsiyet temelli ayrımcılık ve stereotiplerin yanı sıra tarihsel, kültürel faktörlerin ya da toplumsal norm, yargı ve baskıların bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Katılımcılara göre erkeklerin siyasetteki hakimiyeti ya da eril model siyaset, kadınların siyasal temsili sınırlayarak, cinsiyet eşitsizliğini derinleştirmektedir. Araştırmaya katılan kadınlar, siyasal temsilde mevcut erkek egemenliğinin nedenlerini; cinsiyet temelli ayrımcılık ve stereotipler, kültürel faktörler, toplumsal norm, yargı ve baskılar olarak değerlendirmişlerdir.

4.2.1.1. Cinsiyet Temelli Ayrımcılık ve Stereotipler

Katılımcıların görüşlerine göre, kadınların siyasal alanda yeterince temsil edilememelerine yol açan eril model siyasetin temelinde cinsiyet temelli ayrımcılık ve çeşitli stereotipler yer almaktadır. Siyasetin erkek işi olarak kabul edilmesi, kadınların bu alanda başarılı olamayacaklarına dair yaygın bir inancı beslemekte ve onların siyasi süreçlere katılımını engellemektedir. Katılımcılara göre erkekler, karar alma süreçlerinde baskın rol oynamayı doğal bir hak olarak görmekte, sahip oldukları gücü kadınlarla paylaşmak istememektedirler. Ataerkil toplumsal yapının bir yansıması olan bu durum, erkeklerin siyasetteki üstünlüklerini koruma çabasını gösterirken, bu üstünlük kurma çabası aile içerisinde de kendi göstermektedir. Erkekler, eşlerinin siyasete katılımını kendi üstünlüklerini tehdit eder bir durum olarak görmekte ve eşlerinin siyasette aktif rol almalarını istememektedir. Katılımcılara göre erkeklerin kadınların siyasal katılımını engelleyerek kendi üstünlüklerini koruma çabası, kadınların siyasetin erkek işi olduğuna dair algıyı içselleştirmelerine, seçilme hakkını tam olarak bir hak görmemelerine ve siyasette varlık gösterebilmek için eşi de olsa bir erkeğin desteğine ihtiyaç duymalarına neden olmaktadır. Bu bakış açısı da kadınların siyasette bağımsızlıklarını ve etkinliklerini sınırlayan önemli etkenler olarak görülmektedir. Katılımcılar, kadınların siyasi partilerde

karşılaştıkları ayrımcılığı ve stereotipleri de gözler önüne sermektedir. Erkek söylemlerinin ve normlarının hâkim olduğu siyasi ortamlarda, kadınların siyasi başarıları genellikle göz ardı edilmekte ve erkeklerin ön planda olduğu bir ortam sürdürülmektedir. Katılımcılar, kadınların siyasette ne kadar çalışkan olurlarsa olsunlar cinsiyet temelli yaklaşımların onları arka planda tuttuğunu, kadınların sahip olduğu başarıların ya da söylemlerin erkekler tarafından ciddiye alınmadığını ya da dinlenmediğini belirtmektedirler. Bu söylemler, cinsiyet temelli ayrımcılığın ve stereotiplerin siyasi kurumlarda ne kadar derinlemesine yerleşmiş olduğunu gözler önüne sererken siyasi partilerdeki eril zihniyetin, kadınların eşit temsiline engel olduğunu göstermektedir.

"Erkekler karar almayı öncelikle kendilerine hak görüyorlar. On dört kişilik yönetim kurulunda bakarsınız sadece dört kadın vardır. Bu kadınlarda aslında eşleri vasıtasıyla yönetim kuruluna alınırlar. Eşlerini tanıdıkları için yönetim kuruluna alırlar. Sonra o kadınlar istifa ettirilip yerine yine erkekler gelir. Yani kadınlar çalışır ama temsile geldiğinde erkekler bu kararı kendileri almak isterler" (Katılımcı 1).

"Siyasi partimizde kadın yöneticilere olumlu bir bakış söz konusu; ama bir şeyleri kanıtlamaya başladığında da senin sözünü dinlemek istemeyen ciddiye almayan bir erkek kitlesi var. Kadın sözüne karşılık bir erkeğin sözünü daha önceleyen erkek siyasetçiler var" (Katılımcı 2).

"Erkek siyasetçiler siyasette kadını fazla istemiyorlar. Aslında siyasetin verdiği gücü kadınlarla paylaşmak istemiyorlar. Bir de erkek egemenliğinde bir siyasi arena oluşturulmuş durumda, kahvehanelerde otel lobilerinde erkek dilinin kullanıldığı bir siyaseti değiştirmek istemiyorlar" (Katılımcı 4).

"Kadınları arkalarına almasaydı, kadınlar sahalara çıkıp bu kadar çalışmasaydı bu başarıyı elde edemezdi diye düşünüyorum ve arka planda kadınlar siyaset içerisinde çok çalışıyorlar ama erkekler ön plandadır. Kadınları biraz geleneksel, toplumsal olarak önceden belirlenmiş roller içerisine sokmaya çalışıyorlar. Cinsiyet rolleri etkili oluyor" (Katılımcı 15).

Katılımcıların gözlemleri, kadınların siyasette karşılaştıkları cinsiyet temelli ayrımcılık ve stereotiplerin çeşitli yönlerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır.

4.2.1.2. Tarihsel ve Kültürel Faktörler

Katılımcılar tarafından erkek egemenliğinin tarihsel ve kültürel kökenlerine dikkat çekildiği görülmektedir. Siyasal arenadaki erkek egemenliğinin, tarihsel olarak özel mülkiyetin ortaya çıkışı ve toplumsal yaşamın erkekler tarafından belirlenmesi süreciyle bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Ataerkil kültürün, tarih boyunca siyasal katılımı daha çok erkeklerle yüklediği, erkeklerin fiziksel ve ruhsal olarak daha dayanıklı ve liderlik için daha uygun olduğunu savunarak erkeklerin siyasal arenada daha başarılı olacağı algısını pekiştirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca katılımcılar, ataerkil kültürün kadınların siyasal ve kamusal alanlarda başarılı olamayacağı yönündeki inancı nesiller boyunca aktardığını, kadınların kendi cinsiyetlerine yönelik düşük beklentilerini içselleştirdiğini ve siyasete katılımlarını olumsuz yönde etkilediğini kabul etmektedir. Katılımcılara göre Türkiye'deki seçim sistemi kadınların siyaset yapmasını doğrudan zorlaştırmasa da bir diğer ifade ile sistem tarafsız olsa da toplumun kültürel yapısı, kadınların siyasal katılımını zorlaştırır niteliktedir. Bu görüşlere göre ataerkil anlayış, kadınların siyasal alanda ilerlemelerini ve başarılı olmalarını engellemektedir. Bu söylemler, kültürel ve tarihsel faktörlerin, siyasette cinsiyet eşitsizliğini destekleyen bir zemin oluşturduğunu göstermektedir.

"Ataerkil toplum yapımız kültür ve geleneklerimiz daha ziyade bu görevi erkeğe yüklemiştir fiziksel ve ruhsal anlamda da daha dayanıklı olduğundan erkek liderlerin daha başarılı olacağını düşünüyorum" (Katılımcı 5).

"Toplum yapısı önemlidir bu konuda ataerkil bir toplum yapısına, kültür ve geleneklerine sahip bir toplum olduğumuzdan bunun kadının siyasete katılımına olumsuz etkisi olduğunu düşünüyorum" (Katılımcı 7).

"Siyasi arenadaki erkek egemenliğinin kökleri tarihsel olarak artık ürünün ortaya çıkması ile birlikte özel mülkiyetin toplumsal yaşamı belirlemesine kadar geriye gidilerek, siyasal ve kültürel yaşamın sistemin ihtiyaçları doğrultusunda üretilmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bugün

ekonomik ve siyasal toplumsal alanda güç erkeğin elindedir. Kadın toplumsal yaşamın üretiminde (ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel) rol aldıkça eril zihniyeti ve temsilcilerini geriletecektir" (Katılımcı 8).

"Ataerkil bir toplumdayız. Ataerkil bir toplum olduğu için her şeyi erkek yapar anlayışı var. Şu anda babaannelerimize anneannelerimize gidin onlar bile ya "Bir kadın olabilecek mi?" kendileri kadın olmalarına rağmen "kadın başarabilecek mi?" şeklinde düşünüyorlar. Geleneksel bakış açısı bu şekildedir" (Katılımcı 11).

4.2.1.3. Toplumsal Norm, Yargı ve Baskılar

Katılımcıların toplumsal yargı, kural ya da baskıların, kadınların siyasete ilgi göstermelerini ya da bu alana girmeye çekinmelerine neden olduğunu belirttikleri görülmektedir. Buna göre ataerkil normlar ya da toplumda yaygın olan 'siyaset erkek işidir' algısı, kadınların siyasal katılım ve temsilini zorlaştırmaktadır. Ayrıca katılımcılar, kadınların siyasette karşılaştıkları toplumsal ve ahlaki baskıları vurgulamaktadırlar. Onlara göre kadınlar toplumsal normlar gereği her hareketlerine dikkat etmek zorundadırlar. Özellikle küçük şehirlerde ve kırsal kesimde, kadınların erkek egemen ortamlara girmesi yadırganmakta ve bu durum, kadınların siyasal faaliyetlerini kısıtlamakta gözükmektedir. Kadınların, kahvehaneler gibi mekanlara girmesi ya da sanayide tek başına görüşmeler yapması toplum tarafından çok benimsenmemekte, kadınların siyasette aktif ve etkin olmasını engellemektedir. Katılımcılara göre erkek egemenliği, kadınların siyasal arenada daha az yer bulmalarına ve toplumsal rollerinin dar bir alana sıkıştırılmasına neden olmaktadır. Özellikle kadınların toplumsal olarak belirlenmiş geleneksel roller (çocuk bakımı, yemek yapımı) çerçevesinde kalmaya zorlandığı hatta geleneksel rollere ilişkin bu kalıpların siyasal alanda da sürdürülerek erkekler tarafından kadınların geri planda çalışmalarının istendiği ya da beklendiği ifade edilmektedir. Kadınların siyasette yer alması, toplumun kabul ettiği ve alışık olduğu normların dışına çıkmak anlamına geldiği için, bu durum kadınlar üzerinde ek bir baskı oluşturmakta gözükmektedir. Bu söylemler, toplumun cinsiyet eşitliği konusunda daha ileri adımlar atması gerektiğini ve kadınların toplumsal yaşamda ve siyasette daha aktif ve eşit bir şekilde yer alması gerektiğini vurgulamaktadır. Katılımcılar siyasal alandaki cinsiyet eşitsizliğinin, sadece yasal düzenlemelerle değil, aynı zamanda toplumsal zihniyette köklü değişiklikler gerektirdiğini de belirtmektedirler.

"Kadınlar siyasete karşı ilgisiz, siyasete girmeye çekiniyorlar. Bunun nedeni çevresel ve toplumsal yargılar ve baskılar diye düşünüyorum. Biliyorsunuz ataerkil bir toplumda siyasetçiler erkeklerden oluşuyor. Hiç kimse eşinin, kardeşinin, o kadar çok erkeğin olduğu bir yerde siyaset yapmasını istemiyor. Partilerdeki yöneticilik yapan tüm kadınlar hepsi aynı sıkıntıdan bahsediyor. Kimisinin eşi istemiyor, kimisinin annesi kiminin babası karşı çıkıyor. Toplumsal ve kültürel yapı kadının siyasete girmesinin önündeki en büyük engeldir" (Katılımcı 2).

"Şimdi toplumumuzda şöyle bir zor bir durum var. Siyaset içinde bir kadın yer aldığı zaman her şeye dikkat etmesi lazım. Kadın üzerindeki toplumsal ahlaki kurallar kadının daha çok dikkat etmesini gerektiriyor. Özellikle büyük şehirler dışında Çorum gibi küçük illerde kadınların her ortama girmesi çok zor, mesela bir erkek kahvesine gidip orada oturup bir kahve içmek yadırganıyor. Sanayiye gidip tek başına görüşmeler yapmak çok zor, küçük şehirlerde halk kadın siyasetçiye alışkın olmadığı için yadırgıyor" (Katılımcı 3).

"Bazen şunu şöyle söylüyorum işte erkekler kadın işte hep erkekler ben ön planda olayım isterler siyasette kadın gitsin elinde işte çocuğuna baksın yemeğini yapsın akşam da evde beni beklesin. Bu zihniyetteki erkeklerle de mücadele ediyor kadınlar. Böyle olunca da ne oluyor işte denge bozuluyor" (Katılımcı 9)

"Toplumun bize dayattığı ve öğrettiği birtakım kalıplar var. Kadın daha çok evinde oturur şu işleri yapar diye tanımladığı roller var. Bunu zaten aşmak belli bir zaman alıyor parti içerisinde olsan da erkekler sizi daha geri planda çalıştırmayı istiyor" (Katılımcı 10).

4.2.2. Ekonomik Engeller

Katılımcılar, kadınların siyasete katılımında karşılaştıkları bir diğer engel olarak ekonomik zorlukları vurgulamaktadırlar. Onlara göre siyasete adaylık için gereken

masrafların karşılanması, kadınların ekonomik bağımsızlığının sınırlı olduğu durumlarda büyük bir engel oluşturabilmektedir. Kadınların ekonomik özgürlüklerinin olmaması ya da kısıtlı olması, siyasete katılımlarını ya da siyasi kariyer yapmalarını güçleştirmektedir. Bununla birlikte kadınlar ekonomik olarak bağımsız olsalar bile adaylık için gerekli olan harcamalar, kadının kendi ailesi veya eşi tarafından boşa yapılan bir masraf olarak görülebilmekte, kadınların siyasete aday olmalarını engelleyebilmektedir. Ayrıca partilerin, kadın adayları desteklemekte yetersiz kaldığı noktada, kadınlar siyasete ilgi göstermekte tereddüt de edebilmektedir. Partilerin, kadın adaylara yönelik tutumları ve sağladıkları destek, kadınların siyasette varlık gösterebilmeleri için önemli kabul edilmektedir. Katılımcılar, maddi kaynaklar olmadan siyasi kampanyaların yürütülmesinin ya da toplumda etkili bir figür olarak gündeme gelmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedirler.

"Kadının siyasete girmesindeki engellerden bir de kadınların ekonomik durumudur. Örneğin seçim döneminde aday oluyorsan bireysel olarak harcamaların oluyor, afiş bastırıyorsun reklam yaptırıyorsun, yol masrafları hangi parti olursa olsun kendi seçim çalışmalarındaki masrafları kendin karşılıyorsun. Bu masraflar erkekler için de geçerli ancak kadının yeterli ekonomik durumu olsa da bu masrafların kendi siyasi çalışmalarında harcanması kadının kocası veya ailesi tarafından anlamlı bulunmayabiliyor. Çünkü boşa yapılan bir masraf olarak bakılıyor kadınlar seçilemeyecek yerlerden aday gösterildiği için. Kadınların eğitim durumuna bağlı olarak istihdam olanakları da sınırlı olduğundan, siyaset yapmak için gerek ekonomik bağımsızlıkları daha sınırlı olabiliyor" (Katılımcı 1).

"Ekonomik nedenlerden dolayı kadınlarımız siyasete yeteri kadar ilgi göstermemektedirler" (Katılımcı 7).

"Ekonomik özgürlüğü olmayan kazanınca siyasette gelişmesi çok zor, sözü geçen bir insan olmak lazım ya çevren ya paran çok olacak; ama paran yokken çok zor oluyor mesela benim ofisime affedersen bir dilenci gelse ona versem diğerine vermesem olmuyor onlar birbirini duyuyor yani ona yardım vermişsin bana vermemişsin oluyor. En basitinden gazeteğe haber yaptırmak için paran gerekiyor ve sen kendi başına konuşan yazmayacak tabii o da olmuyor" (Katılımcı 14).

"Siyasi partilerin kadına bakış açıları önemlilik arz eder bunun ötesinde tabi ki toplumsal kültür buna müsaade ettiği sürece ayrıca kadının mesleği kariyeri ve ekonomik durumu da bir etken olarak kabul edilebilir (Katılımcı 7)."

4.2.3. Eğitim Durumu

Katılımcılar, kadınların siyasete katılımını etkileyen önemli faktörlerden bir diğerinin de eğitim düzeyi olduğunu belirtmektedirler. Eğitim eksikliğinin, kadınların siyasette aktif rol almalarını engellediği ve karar mekanizmalarında yer almalarını zorlaştırdığı ifade edilmektedir. Katılımcılar, eğitimin sadece formel eğitimle sınırlı olmadığını, bireylerin kendilerini sürekli olarak geliştirmesi ve bilgi birikimini arttırması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Eğitimin, kadınların kendilerini ifade edebilmeleri, haklarını bilmeleri ve siyasi arenada daha fazla söz sahibi olabilmeleri açısından önemli ve gerekli kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca, eğitimin kadınlara ekonomik bağımsızlık kazandırdığı, ekonomik bağımsızlığın ise kadınların siyasi hayatta daha özgür ve etkili olmalarını sağladığı ifade edilmektedir. Bu söylemler, ekonomik bağımsızlık ve eğitimin kadınların siyasal temsiliinde birbirlerini tamamlayan önemli unsurlar olduğunu vurgulanmaktadır.

"Bence eğitim her şey eğitimden geçiyor eğitim olmadığı yerde hiçbir şeyi değiştiremezsin. Bence bu yani eğitim olmadan yani bir hiçbir şeyi değiştiremezsiniz ben öyle düşünüyorum. Normalde hani eğitim derken peki sen çok yüksek lisans ve eğitim mi aldım hayır; ama ben kendimi geliştirdim hiçbir zaman yani bırakmadım yarı bırakmış olduğum şeyleri tamamlamayı çok seviyorum yani şimdi eşinin iznini almadan oy kullanamayan bir kadın ya da istediği yere gidemeyen bir kadını nasıl partide yönetimlere sokacaksın bu eğitimidir yani bence bir de ekonomik bağımsızlığı ve eğitim seviyesi yükselmeden bunların hiçbirini değiştiremezsiniz" (Katılımcı 13).

"Çok zeki çocuklarımız var; ama anne baba eğitim için onların yolunu açmadıktan sonra büyük şeyler, bir şey olmuyor ama artık eğitimin de bir şey getirdiği neredeyse görülmedi. İlkokul mezunu meclise girerse eğitiminde çok önemli olmadığını düşünen bir nesil yetişiyor ve

önemsemiyor. Özellikle siyasette maddiyatla beraber eğitim de önemli önemli hale geliyor” (Katılımcı 15).

4.2.4. Kadınlarda Özgüven Eksiliği

Katılımcıların belirttiği görüşlere göre, kadınların siyasetteki temsiliyetinde önemli bir faktör olan özgüven eksikliği, kadınları siyasete katılmaktan alıkoyan bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınlar arasında, toplumun kendilerini kabul etmeyeceği ve siyasetin bir erkek işi olduğu gibi önyargılar ve endişeler yaygın olarak görülmektedir. Ancak katılımcılar, kadınların aslında siyasetteki yetkinliklerinin ve potansiyellerinin yüksek olduğunu vurgulamaktadır. Siyasete girmek için kadınların kendilerine olan güvenlerini bulmaları gerektiği ve bu güvenin kazanılmasıyla siyasi alanda daha etkin olabilecekleri ifade edilmektedir. Ayrıca, Türkiye’de kadınların siyasete cesurca adım atmaları, aday olma konusunda daha fazla mücadele göstermeleri ve bu konuda siyasi partiler kadar toplumun da destekleyici bir ortam oluşturması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu söylemler, kadınların siyasi alanda daha fazla yer alabilmeleri için özgüvenlerini artırmaya yönelik çabaların ve cesaretlendirici adımların önemli olduğunu göstermektedir.

“Bir de kadınların öğrenilmiş çaresizlikleri var tabi “zaten kadını seçmezler” gibi öğrenilmiş bir çaresizlik de var. Çünkü siyaset toplumda bir erkek işi olarak kabul görüyor. Kadınlar seçilme hakkının kadınında hakkı olduğunun bilincine yeteri kadar varmamış gibi. Bunu bir hak olarak görmüyorlar” (Katılımcı 1).

“Kadın yönetme anlamında bence daha donanımlı, bir yeri toparlama, bir düzene sokma anlamında çok yönlü düşünüp daha kolektif şeyler yapabiliyoruz. O anlamda aslında erkeğe göre yetkinlik olarak kadının daha fazla özelliği var. Siyasette belli dar kalıplar ve önyargıları bir kenara bırakmak lazım. Siyaset masaya vurmak, otorite kurmak, bağışlamak değildir; ama öz güven noktasında kadınlarda özgüven eksikliği var, bu kadınları siyasetten itiyor” (Katılımcı 10).

“Bence asıl engel kadının özgüvensiz olmasıdır. Kadınlarımızın çoğunda özgüven olmadığı için toplum beni kabul etmez bu erkek işidir diye bir ön yargı oluşmuş durumda. Bu ön yargı sadece erkeklerde yok kadınlarda da var. Kadın özgüvenini bulursa her alanda var olan kadın neden siyasette olmasın. Toplumdan ziyade kadınların kendine olan öz güvensizliği en büyük engeldir” (Katılımcı 9).

“Aslında siyaset biraz özgüvenle alakalıdır. Biraz kadının karakterinin oturmasıyla alakalı yani siyasete girdiyseniz bir kez karakterinizin oturması özgüveni olması gerekiyor” (Katılımcı 12).

“Kadınların da aslında bu noktada yeterince cesur davranmadıklarını da düşünüyorum. Kadınların siyaset için şöyle bir beklentileri var o zemin oluşsun, ortam oluşsun, önüme gelsin. Yani o mücadele edici ruh bence Türk toplumunda kadınlarda bir tık daha geride” (Katılımcı 15).

4.2.5. Aile Sorumlulukları

Katılımcılar, kadınların siyasete katılımını sınırlayan önemli engellerden birinin de aile sorumlulukları olduğunu vurgulamaktadır. Toplumun kadınlara annelik rolünü öncelikli olarak biçmesi, kadınların siyasete girmesini zorlaştıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınların siyasete atıldığında, çocuklarına yeterince vakit ayıramayacakları, annelik rolünü eksik yerine getirecekleri gibi toplumsal algılarla karşılaşmaları, onları siyasete katılmaktan alıkoyan bir etken olarak belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, kadınların ev, iş ve çocuk sorumluluklarıyla birlikte siyasete girmelerinin ağır bir yük oluşturduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, kadınların siyasetteki rekabet ortamını ve çekişmeleri kaldıramayacakları düşüncesi, onların siyasete karşı ilgisiz olmalarına neden olmaktadır. Katılımcılar, kadınların siyasete katılabilmesi için eşlerinin ve ailelerinin desteğinin önemli olduğunu belirtmektedirler. Ancak, ataerkil bir toplum yapısı içinde, eşlerin kadınların siyasete katılmasına sıcak bakmamasının ve hatta engel olmasının yaygın olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, kadınların siyasette yer almasını zorlaştıran bir diğer engel olarak öne çıkmaktadır. Sonuç olarak, kadınların siyasete katılımını desteklemek ve önündeki engelleri aşmak için toplumsal bilincin geliştirilmesi ve aile içindeki tutumların değişmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

"Bir de kadının annelik sorumluluğu kadının siyasete girmesinde önemli bir engel olarak görülüyor. Toplumun kadına biçtiği öncelikli rol annelik. Siyasete girdiğimde özellikle kadınlar bana çocuklarıma yazık ettiğimi, onları annesiz bıraktığımı söyleyerek yargıladılar. Hem cinslerin tarafından yargılanmak seni vicdanen daha da üzüyor. Siyasete katılımınız size biçilen birinci derecedeki annelik rolünüzü yapamayacağınızı çocuklarınızı yetiştiremeyeceğinizi empoze ediyor. Toplumsal algılar kadını bir seçim yapmak zorunda bırakıyor. Bu toplumsal roller bize öğretilmiş ama bu rollerden çıkmak gerekiyor. Kadın dediğin böyle olur erkek dediğin böyle olur gibi cinsiyetçi cümleleri artık bırakmalıyız" (Katılımcı 1).

"Kadınlar siyasette geri planda çünkü ev sorumlulukları çocuk sorumlulukları iş sorumlulukları yanında siyasete girmeleri çok büyük bir yük. Kadınlar daha kırılgan daha duygusal olduklarından siyasetteki rekabet oyunlarını, çekişmeleri, kavgaları kaldıramayabiliyor. Bu nedenle siyasete karşı ilgisiz oluyorlar" (Katılımcı 4).

"Siyasette bir kadının yer alması için eşin desteği olması şart. Türkiye şartlarında biz biraz daha ataerkil bir toplumuz. Bir erkeğin siyasete girdiği zaman eşini desteklememesi onun için eksi bir durum değil. Her türlü siyasetin içerisinde yer alır. Ama kadın siyasette yer alması için eşini desteklememesi tamamen o evliliğin bitişine sebebiyet verecektir. Ya da başarılı olamamasına sebebiyet verecektir ve yapamayacaktır" (Katılımcı 3).

"Bir kadının siyasette olabilmesi için bir kere eşinin desteği yoksa olamıyor. Bir erkeğin karısı siyaset yapmasını istemese bile o erkek yapabiliyor ama bir kadının eğer eşi siyaset hayır yapamazsın olamaz bilmem ne dediği o anda o orada kalıyor. Birinci engel bence eşler yani arkasında eşinin, ailesinin durması gerekiyor" (Katılımcı 11).

4.2.6. Eril Siyasetin ve Siyasetçilerin Kadın Temsiline Bakışı

Katılımcılar, eril model siyasetin ve siyasetçilerin, kadınların siyasette ilerlemelerini engelleyen bir tutum sergilediklerine ilişkin görüşlerini dile getirmektedirler. Bazı katılımcılar, eril model siyasette kadınların ilerlemelerinin alt kademeler tarafından desteklendiğini ancak üst kademelere çıkıldıkça bu desteğin azaldığını düşünmektedirler. Diğerleri ise kadınların siyaset sahnesinde gerçek bir güç olarak değil, seçmenle iletişimde etkili araçlar olarak görüldüklerini ve bu yönde kullanıldıklarını ifade etmektedir. Ayrıca katılımcılar, erkek siyasetçilerin kadınları siyasi arenada gerçekten desteklemediklerini sadece görünürde destek verir gibi yaptıklarını ve bu desteğin samimi olmadığını belirtmektedirler. Bu yorumlar, siyasette kadın temsiline ve kadın siyasetçilere yönelik algının eleştirel bir şekilde incelenmesini sağlayarak kadınların siyaset sahnesindeki ilerlemelerinin önündeki zorluklara dikkat çekmektedir.

"Kadını siyasette neden istiyorlar siyasi partiler; çünkü bir eve daha rahat girebilmek için aslında seçmenle diyalog kurabilen en yakın en verimli çalışma yapabilen kadınlardır. Bu noktada sanki onları bir yere taşıyan bir öge gibi bizi kullanıyorlar. Bu algıyı kırmak çok zaman alacak gibi. İşte onları kırıp yere gelmek ancak bu kadar oluyor" (Katılımcı 10).

"Erkek siyasetçiler şöyle karşınıza geçtiğinizde sizi gerçekten destekler gibi görünüp aslında arkadan desteklemiyorlar. Yani ben onu hissettim, kadının bir yere gelmesini aslında istemiyorlar" (Katılımcı 11).

"Kadın hareketinin mücadelesinin yarattığı etki kısmen belirleyici olsa da partilerin eril zihniyeti, toplumsal baskı eşit temsiline önündeki engellerden biridir" (Katılımcı 8).

"Bence kadınların siyasi temsilleri yukarıda desteklenmiyor yani sahada çalışmayı alt kademelerde çalışırken çok büyük bir destek var ya siz çok iyisiniz çok hoşsunuz; yukarıya gelince bitiyor olay. Aslında orada da erkek izin verirse kadın diğer kadını alıp yukarıya çıkartabiliyor" (Katılımcı 12).

Bununla birlikte katılımcılar, kadınların siyasette var olma mücadelesinde karşılaştıkları cinsiyetçi ön yargıların, söylemlerin ve engellemelerin erkeklerin rekabet korkusundan kaynaklandığını, erkeklerin, kadınların siyasetteki potansiyelini tehdit olarak algıladığını ifade etmektedirler. Erkeklerin, kendilerinden daha yetenekli olabilecekleri düşüncesiyle kadınları rakip olarak görmeleri ve onların ön plana çıkmasını engellemeleri ya da bu yönde tutumlar geliştirdikleri belirtilmektedir. Ayrıca, kadınların siyasette başarılı olmaları durumunda bile erkekler tarafından geri çekilmeye

çalışıldıkları ve başarılarının gölgelenmesi için çeşitli bahaneler uydurulduğu ifade edilmektedir. Bu söylemler, kadınların erkekler tarafından potansiyel rakip olarak görüldüklerini ve siyasette kendi iktidarlarını korumak adına kadınların yükselmesini engellemeye çalıştıklarını göstermektedir.

"Erkek hakimiyeti altında olan siyasi temsilde erkekler çok kadın istemiyorlar. Erkeklerin siyasette oluşturduğu sohbet ortamları, tarzı, dili kadınların olduğu ortamlarda değişiyor. Bu yüzden belki erkekler bu kurdukları siyasi ortamın bozulmasını istemedikleri için kadın istemiyor" (Katılımcı 1)

"Erkeklerin kadınları siyasette istememesi rekabetle ilgili aslında. Bence erkekler belki de kadınların bu işi kendilerinden daha iyi yapacağına bir şekilde inanıyorlar. Bunu dile getiremeseler de bu yüzden birtakım bahanelerle önlerini kesmeye çalışıyorlar" (Katılımcı 5).

"Erkek siyasetçiler bu kadar ön planda olunca kadınlardan korkuyorlar. Rakip olarak gördükleri içinde seni nasıl geri çekelim diye çok uğraş veriyorlar. Bizim erkeklerimiz de işte 8 Mart'ta, anneler gününde kadınları hep böyle bir göklere çıkartırlar. Ama sadece dilde çıkartırlar. Eğer kadın gerçekten bir yerlere başarılı bir şekilde ilerliyorsa orada hemen dur derler. Sözde kadın hakları. Hep sözde kalır. Asla kadın siyasette başarı olsun istemiyorlar. Çünkü hakimiyet kurdukları siyaset alanında kadını rakip olarak istemiyorlar" (Katılımcı 9).

"Aktif siyasetle uğraşıyorum kadın eğer başarılı ve akıllıysa erkeklerin hepsi ona saldırıyor, istemiyor. Maalesef yani bir tarafa atılıyor hemen o kadınlar önü kesiliyor" (Katılımcı 13).

4.2.7. Seçim Sisteminin ve Kota sisteminin Kadın Temsiline Etkisi

Katılımcılar, Türkiye'deki seçim sisteminin ve kota uygulamalarının kadın temsilindeki etkileri üzerine çeşitli düşüncelerini paylaşmaktadırlar. Katılımcılar, mevcut seçim sisteminin kadınların daha fazla temsiliyi teşvik etmek açısından yetersiz olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca birçok katılımcı, kota sisteminin uygulamada yetersiz kaldığını, kadınların siyasi temsiliyeti artırma amacını gerçekleştirmediğini ifade etmektedir. Katılımcılara göre kadın adaylar genellikle seçilme şansı düşük olan sıralara yerleştirilirlerken kota sistemi sadece sayısal bir gösterişe dönüştürülüyor. Kota sistemi kadın temsiliyi artırmada bir adım olarak kabul edilse de kotanın sadece sayısal değil, niteliksel olarak da etkili olması gerektiği vurgulanmaktadır.

"Seçim sistemi genel olarak sorunludur. Kadınların daha fazla seçilmesinin yolu Kadınların bulundukları partilerde eşit temsiliyet hakkı için mücadele etmeleri ve bu hakkı kazanmalarıyla mümkün olacaktır" (Katılımcı 8).

"Yani şöyle bir şey var. Kadınların genelde temsil gücünün yüksek olması isteniyor ama seçim sistemi içerisinde buna imkân tanıdığına çok fazla inanmıyorum" (Katılımcı 2).

Katılımcılar, cinsiyet kotasının parti tüzüklerine eklenmesine rağmen, seçim kampanyalarında ve söylemlerde öne çıkarılan kadınların aday listelerinde genellikle en alt sıralara yerleştirildiğini belirtmektedirler. Bu durum, kota sisteminin amacına ulaşmadığını göstermektedir. Diğer bir katılımcı, uygulanan kota sisteminin sembolik olduğunu ve gerçek eşitlikçi bir yaklaşımın olmadığını ifade etmektedir. Türkiye'deki siyasetin genellikle erkek egemen olduğunu ve kadınların konumlarının sembolik olduğunu düşündüğünü belirtmektedir. Bir başka katılımcı, partilerin kota koyduğunu ancak kadın adayların genellikle seçilme şansı düşük olan yerlere yerleştirildiğini, böylece kota sisteminin sadece göstermelik olduğunu vurgulamaktadır. Diğer bir katılımcı ise, kota sisteminin temsil sayısını artırdığını ve bu düzenlemelere uyulması gerektiğini, ancak kadınların hala az temsil edildiğini belirtmektedir.

"Cinsiyet kotasının parti tüzüklerine konuldu belki ama seçim kampanyalarında ve söylemlerde ön planda tutulan kadınlar, aday listelerinde en alt sıralara konulmaktadır. Kota sistemi maalesef amacına ulaşmış sayılmaz. Yani ciddi manada az. Yönetim kuruluda aday göstermede parti başkanının yetkisinde" (Katılımcı 4).

"Uygulanan kota sistemi biraz sembolik oluyor. Eşitlikçi yaklaşım göstermek adına uygulanan kota sistemi reelde gerçekleşmiyor. Kadınların şu anki Türkiye'deki konumlarının tamamen sembolik olduğunu düşünüyorum. Çünkü biraz daha erkek egemen bir siyaset yapısı içerisindeyiz. Kadın siyasette sembolik, çiçek gibi yani. Olsun hadi fotoğraf karesinde mesela"

kabine açıklanırken ben öyle hissettim yani. Neden sadece Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı kadın diye sorguluyorum" (Katılımcı 3).

"Partiler kota koyuyor, kota koydukları zaman şu oluyor: mecburiyetten o kadını oraya koyuyorlar, %25 kotası varsa bir milletvekilliği adaylığı olacak 4 tane aday koyacaklarsa kadın aday 4. sıraya koyuluyor. Yani sadece göstermelik o kotalar, temsil yok kesinlikle yok yani. Ben buna inanmıyorum" (Katılımcı 11).

"Baktığımızda mesela partimizde %17 gibi bir oranla kadınlar temsil ediliyor. Bu da kota zorunluluğu olduğundan. Kota aslında daha yüksek ama kadınlar seçilmeyecek yerlere konularak görünürde bir kota doldurma görüntüsü veriliyor. Kota öylesine sayısal olarak şişiriliyor ancak seçimlerde kadın adaylar seçilme şansı çok düşük olan yerlerde aday gösterildiği için kadınlar çok az temsil ediliyor" (Katılımcı 1).

"Kota sisteminde tabii ki etkili oluyor temsil sayısının artmasını da bu tarz düzenlemelerin de olması gerekiyor tüzük değişikliklerinin belki iyi hatırlattınız daha önce böyle bir oran da yoktu şimdi buna da partiler uymak zorunda kaldığı için en azından işte bir liste yapacaksa aday listesi işte diyor ki %30 beşi en azından hani kadın gösteri gösterelim kendi tüzüğümüzde de uyuyalım diye bu da bir yaptırım oluyor" (Katılımcı 10).

4.3.Kadınların Siyasal Temsilde Rolü

Katılımcılar, kadınların siyasal temsilde yaşadıkları tüm engellere rağmen toplumun kadın siyasetçilere ve kadın liderlere bakış açısının olumlu yönde geliştiğini de ifade ettikleri görülmektedir. Onlara göre bu olumlu gelişmelerin temelinde, kadınların siyasetin sert dilini yumuşatmaları, ikna kabiliyetlerinin yüksek olması ve siyaset arenasında daha güvenilir figürler olarak kabul edilmeleri yatmaktadır. Geleneksel cinsiyet rollerinin yerini, kadınların yaptıkları işler ve getirdikleri yeniliklerin aldığı ifade edilmektedir. Ayrıca kadın siyasetçilerin toplumsal sorunlara karşı daha duyarlı yaklaşımları karşısından siyasette kadın bakış açısının her geçen gün daha da önem kazandığı da belirtilmektedir.

"Toplumun kadın liderlere bakış açısı bence olumlu yönde geliyor. Bazı amcalarım var, onlar hala kadınları lider olarak görmüyor kabul etmiyor. Ama bir kesim de var ki genç nesil onlar cinsiyet olarak değil yaptığı işlerle, yaptığı yeniliklerle değerlendiriyor. Ülkesine ne getirmiş ya da bulunduğu pozisyonda ne katmış o şekilde bakan yeni bir var. Yeni nesil gençlik aslında cinsiyetçi yaklaşıma sahip değil" (Katılımcı 2).

"Kadın siyasetin bu sert yapısını yumuşatan, sert dilini yumuşatan bir etki yaratıyor. Kadına olan güven daha fazla bence bu yüzden bize kapılar daha kolay açılıyor. Daha fazla güven duyuluyor. İkna kabiliyeti kadınların daha yüksek " (Katılımcı 1).

"Cinsiyet rollerini bir tarafa bıraktığımızda sadece meslek olarak baktığımızda bir erkek mesleği demek mümkün değil, gerçekten ülkemizde güzel örnekler de var. Kadınlarımız bunu Antep'te başardılar Aydın'da başardılar. Bu son dönem için bakarsak birçok kadın adayımız da hani başarılı bir sonuç olarak şimdi görevine başlayacaklar da var. Toplum seçti demek ki gerçekten toplum kadınların başarabileceğine inandı. Kadınlar da bu işin altından kalkabiliyorlarmış" (Katılımcı 10).

"Toplum aslında kadının siyasete katılımına çok kötü bakmıyor emin olun. Ben 20 yıldır işin içinde olduğum için böyle söylüyorum. Kadın veya erkek halka dokunabilirse onları kucaklayabilirse toplum da kadını kucaklıyor. Kadın özgüvenle bu işi sahiplendiğinde toplum öyle güzel kabul ediyor ki. Ben kendimden örnek vereyim. Kahveye kadın gider mi Çorum gibi bir yerde ben her kahveye gidiyorum oturuyorum. Rahatsız oluyor muyum ya da rahatsız oluyorlar mı asla. Asla rahatsız oluyorum. Üstelik ben gittiğimde çok mutlu oluyorlar. Öyle alıştılar ki hiç yadırgamıyorlar. Önceleri herkes şöyle bir bakıyorlardı ama artık benimsediler. Topluma güzel dokunursan o da sana güzel karşılık veriyor, seçildikten sonra da herkes evet kadın eli değmeliymiş siyasete kadın olmalıymış dediler" (Katılımcı 9).

"Kadın siyasetçiye toplumsal bakış açısı eskiye oranla olumlu yönde gelişmektedir. Özellikle kadınların mecliste toplumsal sorunları dile getirişteki güçlü duruşları. Daha samimi, daha kadın eksenli tutumları ki bu siyasal duruşları ile alakalıdır. Salt kadın olmak değil söz konusu olun kadın bakış açısıyla siyaset yapmak önemlidir. Öte yandan kadın cinayetlerine, kadına yönelik şiddete

karşı mücadele ederken, doğayı, ezilenleri ve tüm ötekileştirilenlerin hakları için mücadele eden ve bedel ödemekten korkmayan kadınlar taktir ediliyor” (Katılımcı 8).

Katılımcıların siyasetin cinsiyet rolleri ve algılarıyla ilgili farklı görüşlerini değerlendirdiği gözlemlenmektedir. Siyasetin değişken doğası ve zaman zaman kadınların dışlanabildiği durumlar vurgulanırken, diğer taraftan siyasi temsilde erkeklerin hakimiyeti ve kadınların eksikliği konusu üzerinde derinlemesine düşünülmektedir. Bu bağlamda, siyasetin genel olarak erkek egemen bir alan olarak algılandığına dair bir kanı öne çıkarken, toplumun kadın siyasetçilere olumlu bakıp desteklediği düşüncesi de dile getirilmektedir.

Bu söylemler, özellikle de 2024 yerel yönetim seçim sonuçları değerlendirildiğinde kadınların siyasetteki rolünün ve temsil oranının arttığı, dolayısıyla toplum tarafından daha fazla kabul görmekte oldukları söylenebilmektedir. Ancak bu süreç hala tamamlanmamış olup, kadınların karşılaştığı engellerin aşılması noktasında daha fazla farkındalık ve destek gerektiği görülmektedir.

4.4. Kadınların Siyasal Temsilini Artırmak için Sorumlulukları Olan Aktörler

Kadınların siyasal temsilini artırmak, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve demokratik süreçlerin daha kapsayıcı olması açısından önemlidir. Katılımcıların bu hedeflere ulaşmak için sorumlulukları olan aktörleri, sivil toplum kuruluşları ve kadın örgütleri, siyasi partiler, devlet ve hükümet ile medya kapsamında değerlendirdikleri görülmektedir. Ayrıca katılımcıların bu aktörlerin süreçte daha etkin bir rol üstlenmeleri adına, aktörler arası iş birliği ve ortaklık eksikliğinin giderilmesi gerektiğini vurguladıkları görülmektedir.

4.4.1. Sivil Toplum Kuruluşları ve Kadın Örgütleri

Katılımcılar tarafından kadın örgütleri ve sivil toplum kuruluşları, kadınların siyasal temsili ve toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesinde kritik bir role sahip görülmektedir. Kadınların yaşadığı sorunları en iyi bilen kadınlar olduğu için, bu tür örgütlenmeler kadınların yaşadıkları dezavantajlı durumları ele alarak çözüm üretebilecek önemli aktörler olarak kabul edilmektedir. Özellikle siyasal temsil, istihdam, eğitim ya da şiddet gibi konularda toplumsal farkındalık yaratmak, kadınların dayanışmasını artırmak ve örgütlenmesini sağlamak için STK'ların önemli bir role sahip oldukları belirtilmektedir. Katılımcılara göre STK'lar ve kadın örgütleri kadın hakları konusunda farkındalık yaratma, kadınlar arasında sosyal ağ oluşturma, eğitim gibi konularda kadınların siyasal temsiline yönelik daha etkili ve kapsamlı stratejilerin geliştirilmesini sağlayabilir. Ancak katılımcılar, STK'ların güçlendirilmesini ve aralarında eksik olduğu görülen iş birliğinin geliştirilmesini vurgulamaktadırlar.

“Şu an Türkiye’de en önemli hareket kadın hareketi ve kadın STK’ları, kadınların sorunlarını dezavantajlı durumları kadınlar yaşıyor ve en iyi kadınlar biliyor. Bu nedenle kadınların örgütlenmeleri tüm dezavantajlı durumlarının eşitlikçi hale getirilmesi için kadın hareketleri en önemli araçlardır. Kadınların istihdama katılımlarını, siyasal temsillerini, eğitim düzeylerini artırmak, kadına yönelik şiddeti azaltmak, birçok sorunu çözmek için en önemli araçlar sivil toplum kuruluşlarıdır” (Katılımcı 1).

“Örgütlenme çok önemli kadınlar olarak birbirimizi sahipleneceğiz, birbirimizi ve destekleyeceğiz ve kurumsal olarak da partiler artık bunu aşmalı, yani bizim önümüzü de açacaklar biraz önce dedim ya seçilir sıradan koymuyorlar seçilir sıralardan kadınlara yer açtıklarında bu toplumun alışacaktır” (Katılımcı 9).

“Siyasette rol model olacak kadın temsilcilerin artırılması gerekiyor. Ben siyasete girdiğimden bu yana şunu çok istiyorum. Kadın siyasetçilerin haklarını koruyacağı bir STK’nın olması gerekiyor. Bir de siyaset tabii biraz sosyal network ve çevre gerektiren de bir meslektir. Kadınların o çevreyi edinebilmesi açısından da belki STK’ların güçlendirilmesi ya da kadın temsili ile ilgili STK’ların bu konuda çalışması çok önemli” (Katılımcı 2).

“İlk önce bence STK’larla başlamak kazım kadınların siyasete katılımı için, yani neyi savundukları, neyin içinde olduklarını bilmeleri lazım, birazcık derneklerle şunlarla bunlarla kadınların kendini geliştirmesi lazım öncelikle o ev ortamından çıkıp tamam çalışan kadınlar daha

çok görüyorlar; ama belki onlar da çalışma hayatından dolayı katılmıyorlar. Evde oturan kadın çoğunu STK'lara yönlendirip, ufkunu genişletmek vizyonunu genişletmek lazım. O zaman bilinçli bir şekilde siyasete yöneleceklerine inanıyorum" (Katılımcı 11).

"Çeşitli kadın kuruluşlarını ve STK'ların varlığı bilinmektedir; ancak bunlar kendi alanlarında çalışma yaparken yeteri kadar iş birliği ve ortaklık yaptıklarını düşünmüyorum bu konuda eksiklerimiz var. Sivil toplum kuruluşlarının kadınların siyasi temsillerinde daha destekleyici olması lazım" (Katılımcı 7).

4.4.2. Siyasi Partiler

Katılımcılara göre siyasi partiler kadınların siyasi temsilini artırmada önemli aktörlerdir. Ancak siyasi partilerin kadın temsiline bakış açısı, partiler arasında farklılık göstermektedir. Bazı partiler kadın kontenjanı bulundurarak kadın temsili artırmaya çalışırken, diğerleri bu konuda özel bir çaba sarf etmemektedir. Partilerde kota sistemi bulunmasına rağmen, bu kotaların uygulanma şekli ve etkinliği partiden partiye göre değişmektedir. Adaylık sürecinde kadınların sıklıkla seçilmeyecek bölgelerde veya son sıralarda aday gösterildiği ve kotaların etkin bir şekilde kullanılmadığı belirtilmektedir. Bu nedenle seçimlerde aday gösterilen kadınların meclise girememesi ve kadın temsili eksik kalması gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Partilerin üst düzey yönetimlerinin genellikle erkeklerden oluşması ve bu durumun kadınların siyasette söz sahibi olmasını engellemesi de eleştirilmektedir. Katılımcılar, kişinin liyakatına odaklanılması gerektiğini savunurken, demokrasi ve çözüm odaklı siyasetin oluşturulması açısından kadınların siyasette yer almasının önemli olduğunu ve siyasi partilerin bu süreci desteklemeleri gerektiğini vurguladıkları görülmektedir.

"Türkiye'de siyasi partilerin bakış açılarına göre değişmektedir bazı partiler kadın kontenjanı bulundurup buna mümkün oldukları kadar riayet etmeye çalışmaktayken bir kısım partilerinde bunun için özel bir çaba sarf etmediğini görüyoruz ancak toplumun her alanında olduğu gibi siyasette de kadın temsilcilerin bulunması gerektiğini düşünüyorum" (Katılımcı 7).

"Kadın temsiline ilişkin partilerde kota sistemi var. Ama bu kotalar partilerin kendi içlerinde koydukları kotalar yani her partide bu kota değişiyor. Milletvekili aday adaylığı için kota sistemi dolduruluyor. Ama adaylık sürecinde bakıyorsunuz partinin aday çıkarmayacağı yerlerde bölgeler de veya son sıralarda kadınlar aday gösteriliyor. Seçilmeyecek yerlerde kadınlar aday olarak koyularak yüksek kotalar dolduruluyormuş gibi yapılıyor. Evet biz kadın temsiline yer verdik diyerek "mış" gibi gözüküyorlar ancak maalesef kadınlar seçilmeyecek bölgelerde aday gösterildiği için meclise giremiyorlar. Seçim esnasında gördüğümüz kadın adayları maalesef mecliste göremiyoruz. Bu da sanki kadın adayın başarısızlığı gibi algılanıyor. Oysaki kadının seçimdeki sırasını belirleyen yine erkekler. Erkekler seçen, kadınlar seçilen konumda maalesef. Partilerin üst düzey yönetiminin hemen hemen hepsi erkeklerden oluştuğu için orada da çok büyük erkek egemenliği olduğu için kadınlara yönetimde de söz hakkı verilmiyor. Yönetimde söz hakkı olmayan kadın aday gösteriminde de dezavantajlı durumda oluyor. Kadının siyasette eksik temsili "kadın sorunu" olmaktan öte bir demokrasi sorunudur" (Katılımcı 1).

4.4.3. Devlet ve Hükümet

Katılımcılara göre siyasi temsilde cinsiyet dengesini sağlamak için özel çaba ve yasal düzenlemeler gerekmektedir. Bu denge, belirlenen düzenlemeler ve sosyokültürel faktörlerin etkileşimiyle zamanla oturtulmuş bir dengeyle geliştirilmelidir. Devletin kadınların siyasi adaylıklarını desteklemesi için özel düzenlemeler yapması gerekmektedir. Türkiye'nin nüfusunun yarısının kadın olduğu gerçekliğinden yola çıkarak, kadınların siyaset arenasında desteklenmesi, kanunlar veya yönetmelikler aracılığıyla sağlanmalıdır. Partilerin kadın adayları desteklemek için kota sistemine parti tüzüklerinde yer vermeleri önemlidir, ancak bu yeterli değildir. Kota sistemi genellikle aday adaylık sürecinde kadınlara fırsat sunmakta, ancak aday belirleme süreci genellikle parti başkanının yetkisindedir. Bu nedenle, cinsiyet kotası önemli ancak tek başına yeterli kabul edilmemektedir. Her parti tarafından belirlenen kotaların farklı olması da bir sorun olarak görülmektedir. Bu konuda seçim ve siyasi partiler kanunlarında eşitlikçi bir

yaklaşım benimsenmesi, devletin kota sistemini artırması ve adil bir siyasi temsilin sağlanması gerekliliği belirtilmektedir.

"Siyasi temsil noktasında cinsiyet temellini dengede tutmak için özel bir çaba veya özel yasal düzenlemeler gerekiyor. Denge bu düzenlemeler ve sosyokültürel oluşumun içinde zamanla oturtulmuş dengeyle birlikte gelişmiş olmalıdır" (Katılımcı 6).

"Devlet desteğiyle kadınların adaylıklarını da siyasi düzenlemeleri gerektirir" (Katılımcı 10).

"Şu an Türkiye'nin yarısı kadınsa ben bir kadın olarak kanunla ya da yönetmeliklerle de olsa kadınlar siyaset arenasında desteklenmelidir" (Katılımcı 17).

"Partilerin bu kota sistemine parti tüzüklerinde yer vermeleri hatta kotayı artırmaları önemli ancak yeterli değil. Kota sistemi kadınların sadece aday adaylık sürecinde olmalarına izin veren bir sistem oldu. Çünkü milletvekilliği veya belediye başkanlığı için adaylaştırmak sadece parti başkanının yetkesindedir. Parti başkanı ve yönetim kurulu aday belirlemektedir. Bu nedenle, çözüm olarak "cinsiyet kotası" önemli ancak yeterli değil ayrıca her partinin belirlediği kota da farklı, bu konuda seçim kanununda ve siyasi partiler kanununda eşitlikçi bir yaklaşımla değişiklik yapılabilir devlet eliyle kota artırılabilir" (Katılımcı 1).

4.4.4. Medya ve İletişim Araçları

Katılımcılar, medyada temsil edilen rol modellerinin çeşitliliğinin önemine vurgu yapmaktadır. Kadınların cesaretlenmesi ve başarılarına inanmaları için daha fazla örnek görmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Özellikle genç kadınlar için, kadınların farklı alanlarda başarılı olmalarını görmek, onların da benzer şekilde başarılı olabileceklerine dair bir güven oluşturmaktadır. Bu durum, genç kadınların toplumsal rollerde ve mesleklerde daha fazla yer almalarını teşvik etmektedir. Medyada kadınları temsil edilen başarılı örnekler, gençlerin kendi potansiyellerini keşfetmeleri ve hedeflerine yönelmeleri konusunda önemli bir rol oynamaktadır.

"Temsili noktasında rol modellerinin, kadınları cesaretlendirecek örneklerin medyada daha çoğalması gerekiyor. Bizim için de hani ben de şunu rol model aldım o başardıysa ben de yaparım diye toplumdaki güzel örneklerinde bizi cesaretlendiren temsil noktasında artmasının da etkisi oluyor" (Katılımcı 10).

"Mutlaka rol modeller arttıkça zaten heves de oluyor mesela şimdi sadece kadınlar için değil ama kadınlar için de örnek olur diye söylüyorum genç belediye başkanları çıktı şimdi daha çok genç üye olmaya başladı çünkü rol model gördüler, medyada 27-28 yaşında kadın belediye başkanını görünce bir artış olacaktır" (Katılımcı 14).

4.5. Kadınların Siyasal Temsilini Artırmaya Yönelik Çözümler

Kadınların siyasal temsiliyetini artırmaya yönelik çözümler ele alındığında; ilk olarak, farkındalık ve eğitim kampanyalarının önemi vurgulanmaktadır. Katılımcılar, cinsiyet eşitliği eğitimi ve toplumsal cinsiyet normlarına karşı mücadele eden kampanyaların kadınların siyasi rollerini artırabileceğini belirtmekle beraber bu çabaların erken yaşlardan başlaması ve toplumun genelinde kadınların siyasete daha fazla katılımının teşvik edilmesi gerektiğini kabul etmektedir. Ayrıca, kadın destekli siyasi inisiyatiflerin güçlendirilmesinin önemi vurgulanarak; kadın hareketinin ve dayanışmasının kadınların siyasal katılımını artırmada hayati bir öneme sahip olduğu ifade edilmektedir. Son olarak, toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının kadınların siyasal temsiliyetini artırmada kilit bir rol oynadığı belirtilmektedir. Bu politikaların toplum tarafından benimsenmesi ve uygulanması gerektiği, kadınların siyasi alanda eşit temsiliyetinin sadece kadın sayısının artırılmasıyla değil, aynı zamanda kadın hareketinin mücadelesinin güçlendirilmesiyle mümkün olacağı üzerinde durulmaktadır.

4.5.1. Farkındalık ve Eğitim Kampanyaları

Farkındalık ve eğitim kampanyaları, kadınların siyasal temsiliyetini artırmak için önemli bir rol oynamaktadır. Katılımcılar, bu kampanyaların özellikle eğitim ile birlikte erken yaşlardan itibaren başlaması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimi ile toplumun rol baskıları ve yargılarıyla mücadele edilmesinin, kadınların siyasal rollerini artırabileceğini belirtmektedirler. Siyasetin sadece erkekler için bir alan

olarak görülmesi algısının değiştirilmesi için daha fazla kadının siyasete aktif olarak katılmasının önemine dikkat çekilmektedir. Ayrıca, eğitim sürecinde cinsiyet ayrımcılığının ortadan kaldırılması ve kız çocuklarının özgüvenli bir şekilde yetiştirilmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Kadınların bireysel olarak bilinçlendirilmesi, siyasetçilerin ve toplumun genelindeki bilinçlenme sürecinin kadınların siyasal etkinliğini artırabileceği üzerinde de durulmaktadır. Bu çabaların yanı sıra, sivil toplum örgütlerinin de kadınların siyasal başarılarını daha görünür kılmak için önemli bir rol oynayabileceği ifade edilmektedir. Sonuç olarak katılımcıların, farkındalık ve eğitim kampanyalarının, kadınların siyasal temsiliyetini artırmak için uzun vadeli ve etkili bir çözüm olabileceği üzerinde hemfikir oldukları görülmektedir.

"Kadınların siyasal temsiliyetini artırmak da eğitimle olabilecek bir durum. Bu eğitimlerin çocuk yaşta yani ilköğretimde başlaması gerekir. Toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimi ile toplumsal rol baskıları ve yargıları azaltılırsa, biz kadınlar da kendimizi o rollerden ne kadar çıkartabilirsek toplumsal cinsiyet eşitliği sorununu çözer böylelikle siyasal temsili de artırabiliriz" (Katılımcı 1).

"Siyaset bir erkek mesleği olarak anılabilecek bir meslek değil. Bu algıyı biz kadınların değişmesi gerekiyor. Bunun içinde daha fazla kadının siyasetle aktif olarak yer almasını sağlamak gerekiyor. Kadınların siyasete olan farkındalığını ve ilgisini artırmak gerekiyor" (Katılımcı 2).

"Yani bu konuda kesinlikle eğitim. Yani bir kişinin özgüvenli, özellikle kız çocuklarının erkeklerle eşit şartlarda, eşit düşüncelerde yetiştirilmesi gerekiyor. Mesela en basitinden bir araba kullanmasını bile erkek çocuğuna öğretip de kız çocuğuna işte sonra sen zaten ehliyeti alırsın zaten sonra yaparsın demekten vazgeçmeli. Kız çocuklarına yemek karıştırmayı öğretirken erkek çocuklara da öğretmeli. Mesleklerin cinsiyet göre ayrımını kafamızda oluşturmuşuz kafamızda çözelim. Oluşturduğumuz mesleki ayrımları bir kenara bırakıp bir kızı da bir erkeği de kendi kararlarını verebilecek, kendilerini ifade edebilecekleri nitelikli eğitimli bireyler olarak yetiştirelim. Özellikle de kız çocuklarını biraz da özgüvenli yetiştirmek gerekiyor" (Katılımcı 3).

"Kadınlarımızın bireysel anlamda bilinçlendirilmesi, siyasetçilerin bilinçlendirilmesi ve genelde de toplumsal bir bilinçlenme neticesinde kadınlarımızın siyasetteki etkinliği artırılabilir" (Katılımcı 7).

"Farkındalık yaratacağız. Yani sivil toplum örgütlerine burada çok iş düşüyor. Son 31 Mart seçimlerinde on iki tane kadın belediye başkanı seçildi. 12 şehir galiba ilçelerle daha çok, ama şimdi bu gerçekten güzel bir oran. Yani güzel bir orana geldik bir önceki seçime göre. Şimdi bu kadın belediye başkanlarının başarıları bizi tabii ki daha çok belki şenlendirecek ve onların varlığı artık toplumda evet kadınlar gerçekten bu işi oturabiliyor, yapıyor, gayet de başarılılar gibi algıyı daha da genişletecek. Evet vardı ama bu şimdi çoğaldı. Dolayısıyla toplumda da bu algılar kırılacak. Bu, bu seçim sonuçları bence kadınlar için çok alan açacak sonuçlar oldu. Ama bizlerin de üstüne düşen görevler var diye düşünüyorum" (Katılımcı 5).

4.5.2. Kadın Destekli Siyasi İnisiyatifler

Kadın destekli siyasi inisiyatiflerin güçlendirilmesi, katılımcıların vurguladığı önemli bir konudur. Katılımcılar, kadın hareketinin ve kadın derneklerinin dayanışmasının, bu alanda çalışan tüm kadınlar için hayati öneme sahip olduğunu ifade etmektedirler. Cesaretin ve kararlılığın artırılması için uzun vadeli bir örgütlenme ve dayanışma gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Özgüvenin, örgütlenme ve dayanışma ile kadınları cesaretlendirebileceği ve başarıya ulaştırabileceği vurgulanmaktadır. Kadınların siyasal katılımının bir hak olarak görülmesi gerektiği, bu hakkın ancak kadınların birbirlerini desteklemesi ve örgütlenmesiyle elde edilebileceği üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, kadınların siyasal temsillerinin artması için kadınların birbirlerini desteklemesi ve birlikte hareket etmesi gerektiği de belirtilmektedir. Bu süreçte, kadınların birbirlerini desteklemesi ve sayılarını artırma çabalarında kenetlenme ve dayanışmanın önemli olduğu vurgulanmaktadır. Sonuç olarak, kadın destekli siyasi inisiyatiflerin güçlendirilmesi için kadınların birlikte hareket etmesi ve dayanışma içinde olması gerektiği üzerinde hemfikir olunmaktadır.

"Kadın hareketinin ve kadın derneklerinin bu alanda çalışma yürüten tüm kadınların dayanışması çok önemlidir. Tüm eksiklik ve yetersizliğine rağmen kadınlar birlikte güçlüdür" (Katılımcı 8).

"Kadınlarımız daha cesaretli olur, daha dirayetli olur ve siyasette kendilerine bir yer edinsinler isterim. İyi bir örgütlenme ile uzun vadeli bir çalışma gerekiyor. Alttan her ne kadar güçlü bir şekilde çıksanız bile birilerinin yukarıdan sizi çekip alması lazım" (Katılımcı 12).

"Asıl destek kendimiz olacağız. Maalesef biz işte özgüven dedik ki bu özgüven olunca her şeyi kendiliğinden çorap söküğü gibi gelir. Kendine güveneceksin özgüveni kadınlar örgütlenecek. Örgütlenerek kadınları siyasi arenaya çıkması için cesaretlendirebiliriz. Bireysel mücadeleden ziyade örgütlü mücadele bizi başarıya ya da doğrusu asıl olan hakkımızı alma ulaştıracak. Kadın kadının kurdu değil yurdu olduğu sürece daha da güzel olur diye düşünüyorum" (Katılımcı 9).

"Kadınların siyasete katılmalarının sorumluluğu yine kadına aittir. Hak verilmez alınır, kadın toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesini yükseltip, siyasi oluşumlar şeklinde örgütledikçe toplumsal yaşama daha fazla damgasını vuracaktır" (Katılımcı 8).

4.5.3. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları

Toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları, kadınların siyasal temsiliyetini artırmak için hayati öneme sahiptir. Bu politikaların toplum tarafından benimsenmesi ve uygulanması gerekmektedir. Eşit temsiliyetin sağlanması, siyasal partilerden sivil toplum örgütlerine kadar geniş bir alanda kadınların söz sahibi olmasını sağlayacaktır. Kadınların siyasal temsilde eşitliklerinin sağlanması, sadece meclisteki kadın sayısının artırılmasıyla değil, aynı zamanda kadın hareketinin bu alandaki mücadelesinin güçlendirilmesiyle mümkün olacaktır. Öte yandan, gerçek bir eşitliğin sağlanması için sadece kadın olmanın yeterli olmadığı, eşit fırsatların sunulması ve daha fazla söz hakkının verilmesi gerektiği önemle vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, eğitim ve fırsat eşitliği gibi alanlarda daha fazla adım atılması gerektiği belirtilmektedir.

"Kadınların siyasal temsilini artırmak için kadın erkek ve cinsiyet eşitliğinin toplum tarafından artık benimsenmesi gerekiyor" (Katılımcı 1).

"Toplumsal cinsiyet eşitliğini yaşamda pratikleştirmenin bir yolu da eşit temsiliyetin sağlanmasıdır. Eşit temsiliyet, sadece siyasal partiler açısından değil, STK, Meslek Örgütleri, Sendikalar vb. tüm alanlarda yaşam bulduğunda bu kadınlar açısından büyük bir kazanım olacaktır. Toplumsal yaşamın yeniden üretilmesinden tutunda örgütlenmesine kadar her alanda sözünü söyleyecek, çözümün öznesi olacaktır" (Katılımcı 8).

"Siyasi temsilde cinsiyet eşitliği temelinde kadınların eşit temsiliyeti bence öncelikli konulardan bir tanesidir. Meclisteki kadın sayısını artırmış olsa da bu yeterli değildir. Bu yüzden kadın hareketinin bu alanda da mücadelesini yükseltmelidir" (Katılımcı 9).

"Sadece kadın diye öne geçsin istemiyorum ya ben gerçek bir eşitlik istiyorum yani sırf kadınsın diye o da bence doğru değil; ama eşit fırsat sunulması açısından bunu önemsiyorum tabii eşit fırsat sunulmalı o da belki işte eğitimle olacak daha çok söz hakkı verilmesi gerekiyor" (Katılımcı 14).

5. Sonuç

Türkiye’de kadınların siyasal temsil düzeyleri olumlu bir yönde ilerlese de istenilen seviyede değildir. Araştırma sonuçları, katılımcıların siyasette karşılaştıkları zorlukların yalnızca bireysel değil, sistematik ve yapısal sorunlardan kaynaklı olduğuna işaret etmektedir. Buna göre kadınların siyasette karşılaştığı kısıtlamaların en temelinde eril model siyaset olduğu görülmektedir. Erkek egemen siyasi yapıların ve bu yapıların ürettiği cinsiyetçi engellerin aşılması, kadınların siyasette daha fazla temsil edilmesi için kritik öneme sahiptir. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sadece söylemde değil, pratikte de hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu noktada kadınların siyasetteki varlık mücadelesi, bireysel çabaların ötesinde toplumsal ve yapısal bir dönüşüm gerektirmektedir. Toplumsal algı, norm ve beklentiler, kadınların siyasete katılımında ciddi engeller oluşturur niteliktedir. Özellikle ataerkil toplum yapısı, kadınların siyasal temsilde geri planda kalmalarına neden olan yapısal ve kültürel engelleri derinleştirmektedir.

Geleneksel roller ve toplumsal beklentiler, toplumsal normlar kadınların geleneksel olarak ev içi rollerini bırakıp ev dışındaki daha kamusal rollere geçmelerinin önünde önemli bir engel oluşturmakta, kadınların siyasal faaliyetlerini sınırlayarak onların siyasette aktif rol almalarını zorlaştırmakta olduğu görülmektedir. Toplumdaki norm ve kalıplar, kadınların siyasetten uzaklaşmasına ve apolitikleşmesine neden olurken, siyaset sahnesinde var olan kadınları da eril model içerisinde asexualleştirmektedir. Bu durum, kadınların siyasal süreçlere dahil olma isteğini ve cesaretini kırmakta, sonuç olarak kadınları siyasetten uzaklaştırmaktadır. Öte yandan, siyasette yer almayı başaran kadınlar, genellikle eril bir sistemin beklentilerine göre hareket etmeye zorlanmakta ve bu süreçte kadınsı kimliklerini bastırmak zorunda kalmaktadırlar. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadınların siyasal temsilde etkin rol alabilmesi için, toplumsal normların, beklentilerin ve algının değiştirilmesi gerekmektedir.

Kadınların siyasal katılımını engelleyen faktörler arasında ekonomik ya da eğitim gibi engeller de bulunmaktadır. Ekonomik kaynaklara erişimde yaşanan zorluklar, kadınların siyasete katılımını ciddi şekilde sınırlamaktadır. Siyasette etkin bir rol almak, kampanya yürütmek ve siyasi faaliyetlerde bulunmak belirli bir finansal desteği gerektirmektedir. Ancak, birçok kadın, özellikle düşük gelirli veya ekonomik bağımsızlığını kazanamamış olanlar, bu kaynaklara erişim konusunda zorluk yaşamaktadır. Aynı şekilde, eğitim düzeyi de kadınların siyasal katılımını doğrudan etkileyen bir faktördür. Eğitim, bireylerin kendilerini ifade edebilme, eleştirel düşünme ve liderlik becerilerini geliştirme açısından kritik bir rol oynamaktadır. Eğitim fırsatlarından yeterince yararlanamayan kadınlar, siyasette etkin bir şekilde yer alma konusunda kendilerini yetersiz hissedebilmektedir. Ayrıca, eğitim eksikliği, kadınların siyasal hak ve sorumluluklar konusunda yeterli bilgiye sahip olmamalarına neden olabilir, bu da onların siyasal katılımını olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, kadınların siyasal alanda daha fazla temsil edilmesi için ekonomik ve eğitimle ilgili engellerin ortadan kaldırılması, bu alanlarda eşit fırsatların sağlanması büyük önem taşımaktadır. Toplumsal yapı içerisinde erken yaşlardan itibaren başlayacak şekilde cinsiyet eşitliği eğitimi ve toplumsal cinsiyet normlarına karşı mücadele eden kampanyalar, kadınların siyasi rollerini ve siyasi temsillerini artıracaktır. Ayrıca, kadın destekli siyasi inisiyatiflerin güçlendirilmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının uygulanması da kritik öneme sahiptir. Kadınların siyasal katılımını artırmak için sorumlulukları olan aktörler arasında sivil toplum kuruluşları, kadın örgütleri, siyasi partiler, devlet ve hükümet ile medya aktörlerinin kadınların siyasal katılımını artırmaları ve kadınların siyasi temsiline güçlendirilmesi için daha fazla çaba göstermeleri gerekmektedir.

Son dönemde kadın liderliğe ve kadın siyasetçiye toplumsal bakış açısının olumlu yönde değişmekte olduğu görülmekte ancak bu yetersiz kabul edilmektedir. Bu araştırma sonuçlarına dayanarak, kadınların siyasal temsiliyetini artırmak için alınabilecek önerilerden ilki erkeklerin kadınların siyasete katılımını desteklemeleri ve eşitlikçi bir yaklaşımı benimsemeleri teşvik edilmelidir. Özellikle toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının oluşturulması ve bu politikaların uygulanabilirliğinin takip edilmesi sağlanmalıdır. Toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda farkındalığı artırmak için okullarda ve toplum genelinde eğitim programları düzenlenmelidir. Özellikle mevcut yasal düzenlemelerde cinsiyet eşitliğini teşvik edici değişiklikler yapılmalıdır. Kadınların çalışma ve aile hayatını dengelemelerini kolaylaştıracak politikalar ve uygulamalar geliştirilmelidir. Ayrıca kadınların siyasal süreçlere katılımını artırmak için de yasal düzenlemeler yapılmalı ve mevcut yasalar etkin bir şekilde uygulanmalıdır. Bu süreç, siyasi partiler tarafından da desteklenerek kadın adayların seçimlere katılımını teşvik eden politikalar oluşturulmalıdır. Kadın adayların görünürlüğüne artıracak ve onların aday olmalarını teşvik edecek kampanyalar gerçekleştirilmelidir. Kotalar, kadınların karşılaştığı engelleri telafi ederek değişimi sağlayabilmektedir. Bu nedenle kadınların siyasal temsiline artırılması için partiler düzeyinde uygulanan kota sistemi ulusal düzeyde anayasal ve yasal hükümlerle kadınlar lehine geliştirilmelidir. Kadınların siyasal katılımın seçim kampanyalarıyla sınırlı olmadığı konusunda toplumun eğitilmesi ve

bilgilendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca yerel yönetimler, kadınların siyasal katılımını teşvik eden projeleri desteklemeli ve kadınların yerel yönetimlerdeki temsiliyetini artırmalıdır. Kadınların siyasete katılımını desteklemek amacıyla finansal kaynaklara erişimlerini kolaylaştıracak mikro kredi programları ya da fonlar oluşturulmalıdır. Kadın adaylar için kampanya finansmanı konusunda özel teşvikler ve destekler sağlanmalıdır. Sivil toplum kuruluşları ve kadın örgütleri, kadınların siyasal katılımını teşvik edici projeler ve kampanyalar düzenlemelidir. Kadınların siyasal temsiliyetine yönelik çalışmaları desteklemek için sivil toplum ve kadın örgütlerinin kapasiteleri artırılmalıdır. Kadınların liderlik rollerini üstlenebileceği platformlar oluşturulmalı ve bu platformlara destek verilmelidir. Ayrıca kadın siyasetçilere yönelik mentorluk programları ve eğitimler düzenlenmelidir. Medya aracılığıyla cinsiyet eşitliği ve kadınların siyasal katılımı konusunda farkındalık yaratıcı kampanyalar düzenlenmelidir. Medya, kadın siyasetçilerin başarılarını ve liderlik rollerini vurgulayan içerikler üretmeli ve cinsiyetçi kalıpları kırmaya yönelik yayınlar yapmalıdır. Bu öneriler, kadınların siyasal temsilde karşılaştıkları engellerin aşılmasına yönelik somut adımlar atılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akıncı, S. (2014). Siyasal Katılım Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 33-45.
- Aktan, E. (2017). *Sosyal Medya ve Siyasal Katılım*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Biricikoğlu, H. (2013). Yerel Yönetimlerde Kadın Temsilinin Yetersizliği: Sakarya İlinde Yapılan Bir Araştırma. *Sakarya İktisat Dergisi*, 2(3), 65-96.
- Çelik, Ö. A. (2019). *Feminist Bir Politika Tahayyülü: Kadınların Yerel Yönetimlerde Temsili*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara.
- Değirmenci, N. (2022). Türkiye’de Kadının Siyasal Temsil Sorunu Üzerine Bir İnceleme. *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 409-430.
- Demir, Z. (2015). Kadınların Siyasete Katılımı ve Katılımı Artırmaya Yönelik Stratejiler. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 35-59.
- Doğru, D. (2023). Türkiye’de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanması ve Siyasal Temsilde Karşılaşılan Sorunlar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 72(1), 247-293.
- IPU. (2004). Monthly Ranking of Women in National Parliaments. <https://data.ipu.org/women-ranking?month=2&year=2024>, (Erişim Tarihi 24.03.2024)
- İzmir, F. (2020). Demokrasi ve Siyasi Katılım İlişkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 273-281.
- Keser, A., Çelik, M. ve Ercan, E. (2021). Türkiye’de Kadınların Siyasal Temsili ve Toplumsal Cinsiyet. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 76(1), 191 – 229.
- Mlambo, C., Kapingura, F. and Meissner, R. (2019). Factors Influencing Women Political Participation: The Case of the SADC Region. *Cogent Social Sciences*, 5(1). doi.1080/23311886.2019.1681048
- Mutlu, A. (2017). Niteliksel Bağlamda Kadının Siyasetteki Yeri ve Anlamı. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(9), 24-46.
- Özer, S. (2013). Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları. *Atam Dergisi*, 29(85), 131-168.
- Özkan, M. (2019). Siyasal Temsil: Bir Kavramın Dönüşümü. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 71, 232-263.
- Özkılıççı, G. ve Uzun, İ.M. (2022). Siyasal Katılım: Kadınların Siyasi Temsilinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Değerlendirilmesi. *Aydın İnsan ve Toplum Dergisi*, 8(1), 77-93.
- Öztepe, C. M. (2023). Kamu Yönetiminde Kadın: Toplumsal Cinsiyet Temelli Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(1), 203-223.
- Paxton, P., and Kunovich, S. (2003). Women’s Political Representation: The Importance of Ideology. *Social Forces*, 82(1), 87–113.

- Pınarcıoğlu, Ş.N. (2017). Eril Siyasette Kadın Temsili (Mi?). *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 7(1),12-24.
- Sumbas, A. (2015). Kadının Politik Temsil Meselesi Üzerine Bir Tartışma. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53,103-121.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2024), On İkinci Kalkınma Planı: 2024-2028, T. C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Yayını, Ankara, Erişim adresi: <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/On-Birinci-Kalkinma-Plani.pdf>. (Erişim Tarihi: 03.03.2024).
- Tremblay, M. (2007). Democracy, Representation, and Women: A Comparative Analysis. *Democratization*, 14(4), 533–553. <https://doi.org/10.1080/13510340701398261>
- TÜİK, (2024). İstatistiklerle Kadın- 2023. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Kadin-2023-53675>, (Erişim Tarihi: 24.04.2024).
- Türel, N. ve Çağlar, N. (2010). Yerel Yönetimde Kadın Temsili – Isparta Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2(1), 16-40.
- UN-Women, 2024. Progress on the Sustainable Development Goals: The gender snapshot 2023, Erişim adresi: https://www.unwomen.org/en/resources?f%5B0%5D=topics_hq%3A1322&f%5B1%5D=topics_hq%3A1322, (Erişim tarihi: 02.03.2024).
- Yüce, K. L. (2004). Siyasal Alanda Erkek Egemen Anlayışın Konumlandığı Türk Kadını. <https://acikerisim.nevsehir.edu.tr/handle/20.500.11787/1606>, (Erişim tarihi:22.03.2024)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu 06.03.2023 tarih ve 2023-86 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Menekşe SAHİN (%40), Sevinç Soyocak (%30),Gökhan Boduroğlu (%30)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 06.03.2023 and numbered 2023-86.

Author Contributions: Menekşe SAHİN (40%), Sevinç Soyocak (30%),Gökhan Boduroğlu (30%)

Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği

Sidar Atalay ŞİMŞEK¹

¹ Dr., Batman Üniversitesi, İİBF, sidar.simsek@batman.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0288-1828

Öz: Ekonomik büyümenin ham maddelerinden biri olan enerji, sürdürülebilir büyüme hedefinin sağlanması noktasında dikkate alınması gereken bir konu olmuştur. Ekonomik büyüme gerçekleştirilirken ekolojik çevreye verilen zararın en aza indirilmesi önem arz etmektedir. Bu sebeple sürdürülebilir büyüme için yenilenebilir enerji kaynaklarının etkin ve verimli kullanımına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada Türkiye’de 1990-2020 yılları arasında yenilenebilir enerji tüketimi ile büyüme arasındaki nedensellik analizi incelenmiştir. Çalışmada ilk olarak serilerin durağanlığını test etmek amacıyla bütün değişkenlere ait birim kök sınaması yapılmıştır. VAR Granger Nedensellik ve Toda-Yamamoto nedensellik testleriyle de analize konu olan değişkenler arasındaki nedensellik sınaması yapılmıştır. VAR Granger Nedensellik ve Toda-Yamamoto testlerinin sonucuna göre hem yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru hem de ekonomik büyümenden yenilenebilir enerji tüketimine doğru herhangi bir nedensellik sonucunun olmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda Türkiye’de 1990-2020 yılları arasında tarafsızlık hipotezinin geçerliliği söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir Enerji, Ekonomik Büyüme, Nedensellik Testi, Türkiye

Jel Kodları: O40, E01, C22, Q40

Causal Relationship Between Renewable Energy Consumption and Economic Growth: The Case of Turkey

Atıf: Şimşek S. A. (2024). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 425-433.
<https://doi.org/10.30586/pek.1418987>

Geliş Tarihi: 12.01.2024
Kabul Tarihi: 06.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Energy, one of the raw materials of economic growth, has become an issue that needs to be taken into consideration in achieving the sustainable growth target. It is important to minimize the damage to the ecological environment while achieving economic growth. For this reason, effective and efficient use of renewable energy resources is needed for sustainable growth. This study analyzes the causality analysis between renewable energy consumption and growth in Turkey between 1990 and 2020. Firstly, unit root tests were performed for all variables in order to test the stationarity of the series. VAR Granger Causality and Toda-Yamamoto causality tests were used to test the causality between the variables subject to analysis. According to the results of VAR Granger Causality and Toda-Yamamoto tests, it was determined that there was no causality result both from renewable energy consumption to economic growth and from economic growth to renewable energy consumption. As a result of the findings, the neutrality hypothesis is valid in Turkey between 1990-2020.

Keywords: Energy, Economic Growth, Causality Test, Turkey

Jel Codes: O40, E01, C22, Q40

1. Giriş

Enerji, insanlık tarihinin başlangıcından bugüne hayati öneme sahip bir kaynaktır. İlk zamanlarda fiziki ihtiyaçlar için kullanılan enerjiye, insanoğlunun yerleşik yaşama geçmesiyle birlikte daha fazla gereksinim duyulmuştur (Bekar, 2020: 40). Böylece insan

hayatı için temel ve vazgeçilmez unsur olan enerji, ekonomik ve sosyal gelişme için önemli bir ölçüt haline gelmiştir. Dünya ülkelerinin birçoğu fosil yakıtların kısıtlı olması, nüfusun hızlı artışı nedeniyle artan tüketim, küresel ısınma, artan çevre maliyetleri gibi sebeplere bağlı olarak enerji ile ilgili sorunların çözümünde yenilenebilir enerjiye yönelmektedirler (Kılıç, 2011, s. 103). Yenilenebilir enerji, güneş, rüzgâr, biyokütle, hidrolik, dalga ve jeotermal gibi yeniden oluşturulup kullanılabilen enerji formu olarak tanımlanmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları atmosfere kirletici gaz salınımına sebep olmayan, temiz ve güvenilir olma özelliklerine sahiptir. Dolayısıyla yenilenebilir enerji kaynaklarının tercih edilmesi, yeni nesillere daha yaşanır bir dünya bırakma şansını da artıracaktır (Bozkurt, 2008, s. 63).

Ekonomilerin büyüklüğü toplam nihai ürün çıktısına göre değişmektedir. Üretim faktörlerinin dağılımının adil olmadığı dünyada, ülke ekonomileri genellikle hangi üretim faktörüne daha fazla sathipseler üretimde en fazla o faktörü kullanmaktadır. Ekonomilerin üretimi ve devamlılığı için gerekli olan en önemli unsurlardan biri de enerji ihtiyacıdır ve bu ihtiyaç ekonomi büyüdükçe de artmaktadır (Ersoy, 2010, s. 2). İktisadi büyüme ile enerji tüketimi arasındaki bu kaçınılmaz ilişkinin şiddeti birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de farklılık arz etmektedir. Enerji açısından Türkiye’deki fosil yakıt rezervlerinin yetersiz olması ülkeyi enerjide dışa bağımlı ve dolayısıyla da ithalatçısı konumuna sokmuştur. Dışa olan bağımlılığın artmasında bir diğer unsorda Türkiye’nin nüfusundaki büyümedir. Türkiye’nin önemli yerli enerji kaynakları linyit, hidro ve biyokütledir (Çapık, Yılmaz ve Çavuşoğlu, 2012, s. 1). Türkiye’deki başlıca yenilenebilir enerji kaynakları olan hidroelektrik, rüzgâr ve jeotermal enerjide dünyada önemli bir konumdadır. Jeotermal enerjide dünyadaki potansiyelin %8’ine sahiptir. Coğrafi özellikleri nedeniyle de büyük miktarda güneş enerjisi almakta olup hidroelektrikte de önemli bir konumdadır. Rüzgâr enerjisi açısından ise 160 TWh olarak bir potansiyeli bulunmaktadır (Kılıç, 2011, s. 104). Türkiye’de rüzgâr enerjisi ilk kez 1998 yılında üretilmeye başlamıştır. 2005 ve ardından 2010 yılında YEK yasası ile rüzgâr santralleri artışı ile toplamda 171 rüzgâr santrali bulunmaktadır. Bu rüzgâr santrallerinin birçoğu Balıkesir, Muğla ve İzmir illerinde yoğun olarak bulunmaktadır. Türkiye’nin coğrafi konum ve iklim kuşağı avantajı dikkate alındığında hali hazırda var olan cari açığın, yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım yapılarak uzun dönemde kapatılabileceği öngörülmektedir (Sertkaya ve Baş, 2020, s. 356).

Literatürde çeşitli ülkeler için enerji tüketimiyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma ile dört farklı hipotez ortaya çıkmıştır (Saidi vd., 2017, s. 45-46). Bunlar büyüme, koruma, geribildirim ve tarafsızlık hipotezleridir. Büyüme hipotezinde büyüme ve enerji tüketimi arasında tek yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Nedenselliğin yönü büyüme hipotezinde yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğrudur. Dolayısıyla, yenilenebilir enerji tüketimini kısıtlayan herhangi bir politikanın ekonomik büyümeyi de olumsuz etkileyeceği savunulmaktadır. Koruma hipotezi ise, büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ifade etmektedir. Geribildirim hipotezinde enerji tüketimi ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ekonomik büyümeyle enerji tüketimi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığını destekleyen tarafsızlık hipotezi son görüş olarak kabul edilmektedir (Ataş ve Güler 2020, s. 526).

Çalışmada yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi hakkında daha güvenilir bulguların tespit edilmesi için iki farklı nedensellik testiyle analiz gerçekleştirilerek literatüre katkı sunması amaçlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde literatür özetine değinilerek üçüncü bölümünde veri seti ve ekonometrik yöntem tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde ise kurulan modele ait analiz ve bulgular yorumlanarak en son aşamada elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir.

2. Literatür Özeti

Son zamanlarda, enerji kullanımı temel bir faktör olarak üretime entegre edilmiştir. Birçok çalışmada, enerji kullanımı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü araştırılmıştır. Bu çalışmalarla büyüme hipotezi, koruma hipotezi, geri bildirim hipotezi ve tarafsızlık hipotezi geliştirilmiştir (Kahiaa vd., 2017, s. 128). Çalışmamızın analizi sonucunda elde edilen bulgulardan hareketle büyüme hipotezinin desteklendiği tespit edilmiştir. Ancak literatür özeti, diğer çalışmaları da görebilmek adına hem büyüme hipotezi hem de diğer çalışmaları kapsayacak şekilde sınırlandırılarak oluşturulmuştur. Bu çalışmalar özetle şöyledir:

Akpolat ve Altıntaş (2013), 1961-2010 yıllarında, Türkiye için reel GSYİH ve enerji tüketimi arasındaki uzun dönemli nedenselliği ve eşbütünleşmeyi araştırmıştır. Çalışmanın sonunda uzun dönemde çift yönlü nedensellik ve eşbütünleşmenin varlığı kanısına varılmıştır.

Doğan (2015), Türkiye’de 1990-2021 yılları için ekonomik büyüme ve elektrik tüketimi (yenilenebilir kaynaklardan) arasında kısa dönemde herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca çalışmada, uzun dönemde elektrik tüketiminden (yenilenebilir kaynaklardan) ekonomik büyümeye doğru tek taraflı nedensellik ilişkisinin varlığı ispatlanmıştır.

Akay vd. (2015) tarafından, 9 ülke için (Mısır, Cezayir, Lübnan, Türkiye, Fas, Tunus, İran, Irak ve İsrail), ekonomik büyüme, karbondioksit emisyonu ve yenilenebilir enerji tüketimi arasındaki nedensellik ilişkisi 1988’den 2010 yılları arasındaki döneme ait yıllık verilerle analiz edilmiştir. Elde edilen analiz sonucuna göre, yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında çift taraflı nedenselliğe ulaşılmıştır. Yapılan çalışmada, yenilenebilir enerji tüketimi ve büyüme arasında geribildirim hipotezinin geçerliliği söz konusudur.

Bayraç ve Doğan (2015) çalışmalarında, 1980-2012 yılları arasında enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Türkiye özelinde araştırmıştır. Sonuç olarak, ekonominin hem daralma hem de genişleme döneminde enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif şekilde etkilediğine ulaşılmıştır.

Pata (2016), Türkiye’de 1972-2011 yılları arasında ekonomik büyüme ve enerji tüketimi değişkenlerini kullanarak eşbütünleşme analizi gerçekleştirmiştir. Analiz sonucuna göre değişkenler arasında uzun dönemde herhangi bir eşbütünleşme ilişkisi elde edilememiştir.

Alper ve Oguz (2016), yeni AB üyesi ülkeler için 1990-2009 yılları arasında yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme, sermaye ve işgücü arasındaki nedensellik analizini yapmıştır. Analiz sonucuna göre incelenen tüm ülkelerde yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat yazarlar çalışmada sadece Bulgaristan, Slovenya, Polonya ve Estonya ülkeleri için istatistiksel olarak anlamlı etki tespit etmiştir. Yazarlar, Kıbrıs, Macaristan, Polonya, Slovenya ve Estonya için ise tarafsızlık hipotezinin olduğu sonucunu, Çek Cumhuriyeti için ise koruma hipotezinin geçerliliği neticesine varmıştır. Çalışmada Bulgaristan için büyüme hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Alper (2018), yenilenebilir enerji kullanımı ve ekonomik büyüme arasındaki hem ilişki hem de ilişkinin yönünü Türkiye’de 1990-2017 dönemi için test etmiştir. Yapılan çalışmada, uzun dönemde değişkenler arasında eşbütünleşmeye ayrıca ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji kullanımına doğru tek yönlü nedenselliğe ulaşılmıştır. Bu sonuca bağlı olarak çalışma Türkiye’de analize konu olan dönemler arasında koruma hipotezinin geçerliliği tespit edilmiştir.

Kızılkaya (2018) tarafından, 1960-2015 yılları için Türkiye için büyüme ve enerji tüketimi arasındaki ilişki eşbütünleşme ve nedensellik testleriyle araştırılmıştır. Çalışmada, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin uzun dönemde olmadığı neticesine varılmıştır. Nedensellik testi sonucunda ise, büyüme ve enerji tüketimi arasında nedenselliğe ulaşılamamış dolayısıyla çalışmada bahsi geçen yıllar için Türkiye’de tarafsızlık hipotezinin desteklendiği belirtilmiştir.

Aydın (2018), düşük ve orta gelir grubundaki ülkeler için enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisini panel nedensellik testi ile 1971-2013 yıllık verilerle incelemiştir. Yapılan çalışma neticesinde, Kenya’da test edilen dönemler için geribildirim hipotezinin geçerli olduğuna geri kalan düşük ve orta gelir grubuna ait olan tüm ülkeler içinse, tarafsızlık hipotezinin geçerli olduğuna varılmıştır.

Bulut ve Muratoğlu (2018), 1990-2015 yılları arasında yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye için araştırmıştır. Yapılan ampirik araştırma sonucunda Türkiye’de GSYH ve yenilenebilir enerji tüketimi arasında bir nedenselliğin olmadığı tespit edilmiştir.

Altınar (2019), MINT ülkeleri ölçeğinde 1971-2014 dönemlerinde gerçekleştirmiş olduğu panel çalışmada ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasında herhangi bir nedensellik bulamamıştır. Ulaşılan bu sonuçlar için yansızlık hipotezinin MINT ülkelerinde 1971-2014 yılları arasında geçerli olduğu vurgulanmıştır.

Kızılkaya ve Dağ (2019), NIC ülkeleri için 1971-2014 yıllık verileri kullanarak enerji tüketimi ve ekonomik büyüme verileriyle yapmış oldukları çalışmada, tarafsızlık hipotezinin Türkiye, Brezilya, Hindistan, Meksika, Tayland, Endonezya, Güney Afrika ve Malezya için, büyüme hipotezinin ise Filipinler ve Çin için geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Karhan (2019), 19 AB ülkesi için, yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizini 1994-2015 yılları için araştırmıştır. Yazar, 2001, 2002, 2003 ve 2014 yıllarında yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru bir nedenselliğin olduğuna fakat 2004, 2005 ve 2007 yılları için ise ekonomik büyümeden yenilenebilir enerji tüketimine doğru nedenselliğe ulaşmıştır.

Demirgil ve Birol (2020) tarafından yapılan çalışmada, 1980-2018 yıllık veriler kullanılarak yenilenebilir enerji tüketimi ve büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Ekonometrik analiz sonucunda, değişkenler arasında eşbütünleşik ilişkiye ulaşılmıştır. Nedensellik testi ile de yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı ilişki tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen analiz sonucundan hareketle yazarlar, yenilenebilir enerjinin kullanılmasıyla enerji tüketiminin artması ekonomik büyümeyi de artırdığını savunmaktadır.

Çetin ve Rahmani (2020), Türkiye için ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji arasındaki ilişkiyi analiz ederek 1990-2016 yıllarında yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik olduğunu ayrıca yenilenebilir enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini dolayısıyla Türkiye için geri besleme hipotezinin varlığını tespit etmiştir.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada serilerin durağanlığını test etmek için tüm değişkenlere ait birim kök araştırması yapılmıştır. Optimal gecikme uzunluğunun tespiti için bilgi kriteri dikkate alınmıştır. Vector AutoRegresif (VAR) modelinin uygulanıp uygulanmayacağının varsayım testleri kullanılmıştır. Bu amaçla ilk varsayım olan otokorelasyon probleminin olmamasının tespiti için Otokorelasyon LM testi uygulanmıştır. İkinci varsayım olan değişen varyansın olmamasının tespiti için White Heteroskedasticity testi kullanılmıştır. Son varsayım testi olan parametre istikrar testi AR Roots testi ile analiz edilmiştir. VAR Granger Nedensellik testi ile de değişkenler arasındaki nedensellik araştırması yapılmıştır. Ardından nedensellik analizinin güvenilirliğinin artırılması için bir başka test olan Toda-Yamamoto testi uygulanmıştır.

Türkiye’de 1990-2020 yılları arasında yenilenebilir enerji tüketimi ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin analizi için yıllık veriler kullanılmıştır. Uygulama aşamasındaki tahmin ve testlerin yapılması amacıyla bilgisayar paket programı olan, Econometric Views © (Eviews, version 9.0)’dan faydalanılmıştır. Değişkenlere ait datalar Dünya Bankası’ndan (World Development Indicators (WDI)) sisteminden alınarak analiz gerçekleştirilmiştir. Modelde kullanılan değişkenlere ait tanımlamalar aşağıdaki tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo.1. Modelde Kullanılan Değişkenlerin Tanımlanması

Değişken	Tanım
GSYH	Gayrisafi yurtiçi hasıla (yıllık %)
YET	Yenilenebilir enerji tüketimi (toplam nihai enerji tüketimi %)

Çalışmada kurulan modelin denklemleri aşağıda gösterilmiştir.

$$GSYH_t = \beta_0 + \beta_1 YET_t + u_t \quad (1)$$

Denkleme göre, $GSYH_t$, modelin bağımlı değişkenini, YET_t , modelin bağımsız değişkenini, u_t ise modelin hata terimini ifade etmektedir.

4. Analiz ve Bulgular

Değişkenlerin durağanlığı ADF birim kök testi ile sınanmış ve sonuçlar tablo 2’de gösterilmiştir. Serilerde birim kökün varlığı, o serilerin durağan olmadığını gösterir. Ayrıca bir serinin durağan olması için hem sabitli modelde hem de sabit ve trendli modelde aynı anda durağanlığın sağlanması gerekmektedir. ADF birim kök testi sonuçlarına göre; gsyh değişkeni $I(0)$ = düzeyde durağanken, yet değişkeni $I(1)$ = birinci farkta durağan tespit edilmiştir.

Tablo.2. ADF Birim Kök Testi

ADF	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli	
Düzeyde $I(0)$	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
gsyh	-5.683	0.000*	-5.609	0.000*
yet	-1.606	0.467	-1.425	0.832
Farkta $I(1)$				
dyyet	-5.396	0.000*	-6.161	0.000*
* %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.				

VAR modeli ile analiz yapılmadan önce optimal gecikme uzunluğunu belirlemek amacıyla bilgi kriteri tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo.3. Optimal Gecikme Uzunluğu

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-159.0010	NA	338.4503	11.50007	11.59523	11.52916
1	-124.4668	61.66824*	38.28095*	9.319055*	9.604528*	9.406327*
2	-123.6061	1.413965	48.19618	9.543293	10.01908	9.688746
3	-119.4613	6.217224	48.36836	9.532949	10.19905	9.736583

* ilgili kriterlerce tespit edilen uygun gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

Çalışmada optimal gecikme uzunluğu tablo 3’te de gösterildiği gibi 1 olarak tespit edilmiştir. Modele ait çoklu doğrusal bağlantı (Otokorelasyon-LM - tablo 4), değişen varyans (White heteroskedastisite- tablo 5), otoregresif (AR) karakteristik polinom ters kök analizi (şekil 1) ön tanısal testleri yapılmıştır.

Tablo. 4. Otokorelasyon-LM Testi

Gecikmeler	LM-İstatistik	Olasılık
1	3.707845	0.4470
2	3.822060	0.4306
3	5.087194	0.2785

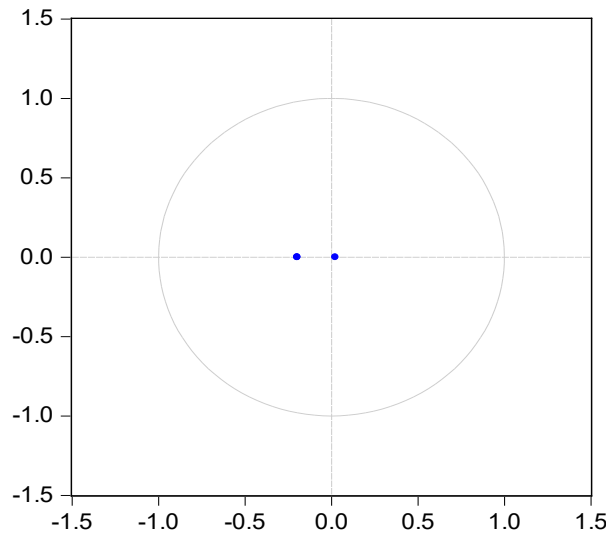
Tablo 4’te VAR modeline ait Otokorelasyon-LM testi ile otokorelasyon probleminin olup olmadığı analiz edilmektedir. Teste göre, 0.01 anlamlılık seviyesinde modelde herhangi bir otokorelasyon sorununun olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır.

Çalışmada kurulan VAR modeline ait değişen varyans varsayımının tespiti tablo 5’te gösterilmiştir. White Değişen Varyans Testi’ne göre, 0.01 anlamlılık seviyesinde modelde değişen varyans sorununun olmadığına ulaşılmıştır.

Tablo. 5. White Değişen Varyans Testi

Ki-Kare	df	Olasılık
8.251531	12	0.7652

Yapılan çalışmada, VAR modelinin istikrarlı bir yapıya sahip olup olmadığı, AR karakteristik polinomunun ters kökleriyle test edilmiştir. Şekil 1’de AR karakteristik polinomunun ters kökleri birim çember içerisinde dağıldığı için kurulan VAR modelinin, istikrarlı olduğunu başka bir ifadeyle durağan bir özelliğe sahip olduğu ifade edilebilir.

Şekil 1. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

VAR modelinin tespit edilmesinin ardından VAR granger nedensellik testi analiz edilmiştir. VAR granger nedensellik testi sonucuna göre, hem GSYH’den yenilenebilir enerji tüketimine doğru hem de yenilenebilir enerji tüketiminden GSYH’ye doğru herhangi bir nedensellik sonucuna ulaşılamamıştır.

Tablo.6. VAR Granger Nedensellik Testi Sonuçları

H ₀	Olasılık	Ki-Kare	Karar
Yenilenebilir enerji tüketiminden=>GSYH	0.550	0.326	H ₀ reddedilemez (Nedensellik yoktur)
GSYH=>yenilenebilir enerji tüketimi	0.932	0.007	H ₀ reddedilemez (Nedensellik yoktur)

Serilerin farklı bütünleşme derecelerinde bile kullanım imkânı sunan Toda-Yamamoto nedensellik test sonuçlarına göre, uzun dönemde GSYH’den yenilenebilir enerji tüketimine doğru ve yenilenebilir enerji tüketiminden GSYH’ye doğru herhangi bir nedensellik sonucuna ulaşılamamıştır.

Tablo. 7. Toda-Yamamoto Nedensellik Test Sonuçları

H ₀	Olasılık	Wald İstatistiği	Karar
Yenilenebilir enerji tüketiminden=>GSYH	0.592	0.287	H ₀ reddedilemez (Nedensellik yoktur)
GSYH=>yenilenebilir enerji tüketimi	0.866	0.028	H ₀ reddedilemez (Nedensellik yoktur)

5. Sonuç

Bu çalışmada yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi 1990-2020 dönemine ait yıllık verilerle Türkiye için analiz edilmiştir. Analizde anlamlı sonuçların elde edilmesi için ilk olarak serilere ait durağanlık testi uygulanmıştır. ADF birim kök testi sonuçlarına göre; GSYH değişkeni $I(0)$ = düzeyde durağanken, YET değişkeni $I(1)$ = birinci farkta durağan tespit edilmiştir. VAR Granger nedensellik testi sonucuna göre, GSYH'den yenilenebilir enerji tüketimine doğru ve yenilenebilir enerji tüketiminden GSYH'ye doğru herhangi bir nedenselliğin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik test sonuçlarına göre, uzun dönemde GSYH'den yenilenebilir enerji tüketimine doğru ve yenilenebilir enerji tüketiminden GSYH'ye doğru herhangi bir nedensellik sonucuna ulaşılamamıştır.

Elde edilen bu sonuçlardan hareketle tarafsızlık (yansızlık) hipotezinin Türkiye için 1990-2020 yılları arasında geçerliliği bu çalışmada ispat edilmiştir. Analizdeki bulgular Türkiye'de kullanılan yenilenebilir enerji tüketiminin toplam enerji tüketimi içerisindeki payının düşük olmasından kaynaklanabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla çevre tahribatını azaltacak yenilenebilir enerji kullanımının teşvik edilmesi çalışmanın temel önerisidir. Bu sonuç, Bulut ve Muratoğlu (2018), Pata (2016) çalışmalarını desteklemektedir.

Dünya ülkelerinin birçoğu fosil yakıtların sınırlılığı, nüfusun hızlı artışı nedeniyle artan tüketim, küresel ısınma, artan çevre maliyetleri gibi çeşitli sebeplerden ötürü enerji ile ilgili sorunların çözümünde yenilenebilir enerjiye yönelmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının ülkede gelişmesiyle petrole duyulan bağımlılığın azalması ülke ekonomilerine katkı sunmaktadır. Bu avantajlarıyla da tükenmeyen çevre dostu temiz kaynak olmasıyla da yenilenebilir enerji kaynakları, yeni nesillere daha yaşanır bir dünya bırakma şansı verilebilecektir. Türkiye'de geleneksel enerji kaynaklarının yenilenebilir enerji kaynaklarıyla değiştirilmesine yönelik politikaların desteklenmesi bu çalışmanın temel önerisidir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının geleneksel enerji kaynaklarının yerini alması, politika desteğine, teknolojik ve ekonomik gelişmelere bağlı olan bir süreci kapsamaktadır. Hükümetin coğrafi ve iklim koşullarına göre yenilenebilir enerji sistemleri (güneş, rüzgâr, küçük ölçekli hidro ve biyokütle santralleri gibi) kurması ve yenilenebilir enerji pazarını genişletmesi beklenmektedir. Bunun sağlanabilmesi için Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynak potansiyelinin envanteri çıkarılmalıdır. Bu sayede hangi bölgede hangi enerji kaynağından maksimum fayda sağlanacağı belirlenerek o bölgedeki yenilenebilir enerji kaynağına dönük olarak sübvansiyonlar belirlenebilir. Örneğin rüzgâr enerjisi potansiyelinin yüksek olduğu bölgelere rüzgâr enerjisi santrallerine dönük sübvansiyonlar, organik atık potansiyelinin yüksek olduğu bölgelere biyokütle enerji santrallerine dönük bölgesel enerji sübvansiyonları uygulanabilir. Bu şekilde kaynakların maksimum verimde kullanılması sağlanabilir. Böylece yenilenebilir enerji kaynak çeşitliliği ve verimliliği artırılarak enerji tüketimi içerisindeki yenilenebilir enerji kaynakları oranının artırılması sağlanmış olur.

Kaynakça

- Akpolat, A. G. ve Altıntaş, N. (2013). Enerji Tüketimi ile Reel GSYİH Arasındaki Eşbütünlük ve Nedensellik İlişkisi: 1961-2010 Dönemi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(2), 115-127. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/beyder/issue/3471/47219>
- Alper, A., ve Oguz, O. (2016). The role of renewable energy consumption in economic growth: Evidence from asymmetric causality. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*(60), 953–959.
- Alper, F. Ö. (2018). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1990-2017 Türkiye Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 223-242 . DOI: 10.18074/ckuibfd.466782
- Altınar, A. (2019). MINT Ülkelerinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 369-378 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/gumus/issue/47286/454031>
- Akay, E. Ç., Abdieva, R., ve Oskonbaeva, Z. (2015). Yenilenebilir enerji tüketimi, iktisadi büyüme ve karbondioksit emisyonu arasındaki nedensel ilişki: Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri örneği. In International Conference on Eurasian Economies. Çevre ve Enerji (Vol. 628, p. 636).
- Ataş, H., ve Güler, H. (2020). Türkiye'nin Doğal Gaz, Petrol Ve Kömür Tüketiminin Büyümeye Etkisi: Ekonometrik Bir Analiz. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(3), 524-539.
- Aydın, M. (2018). Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Düşük Ve Orta Gelirli Ülkeler Örneği. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36(1), 1-15.
- Bayraç, N. H., ve Doğan, E. (2015). Türkiye'de Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Markov Switching Yaklaşımı.
- Bekar, N. (2020). Yenilenebilir Enerji Kaynakları Açısından Türkiye'nin Enerji Jeopolitiği. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 3(1), 37-54.
- Bulut, U. ve Muratoğlu, G. (2018), Renewable Energy in Turkey: Great Potential, Low but Increasing Utilization, and an Empirical Analysis on Renewable Energy-growth Nexus, *Energy Policy*, 123, 240-250.
- Bozkurt, A. (2008). *Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Enerji Verimliliği Açısından Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çapık, M., Yılmaz, A., ve Çavuşoğlu, İ. (2012). (2012). Present situation and potential role of renewable energy in Turkey. *Renewable Energy* 46, 1-13.
- Çetin, M. ve Rahmani, A. (2020). *Türkiye Ekonomisinde Yapısal Kırılmalar, Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme (1970-2016)*. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.
- Demirgil, B., ve Birol, Y. E. Yenilenebilir Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Bir Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 68-83.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(4), 1057-1072.
- Doğan, E. (2015). The Relationship Between Economic Growth and Electricity Consumption From Renewable And Non-Renewable Sources: A Study Of Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 534-546.
- Ersoy, A. (2010). Ekonomik Büyüme Bağlamında Enerji Tüketimi. *Akademik Bakış Dergisi*, (20), 2-11.
- Granger, C. W. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 37(3), 424-438.
- Kahiaa, M., Ben Aïssaa, M., ve Lanou, C. (2017). Renewable and non-renewable energy use - economic growth nexus: The case of MENA Net Oil Importing Countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*(171), 127-140.
- Karhan, G. (2019). Does renewable energy increase growth?: evidence from EU-19 countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(2), 341-346.
- Kılıç, F. (2011). Türkiyede'ki Yenilenebilir Enerjilerdeki Mevcut Durum ve Teşviklerdeki Son gelişmeler. *Makine ve Mühendisler Odası Dergisi*, 52(614), 103-115.
- Kızılkaya, O. (2018). Türkiye'de Enerji Tüketimi ve Büyüme İlişkisi: Eşbütünlük ve Nedensellik Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 59-72.
- Kızılkaya, F., ve Dag, M. (2019). Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme: NIC Ülkeleri için Ekonometrik Bir Analiz. *Business and Economics Research Journal*, 10, 587-596.

Pata, U.K. (2016). *Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme İlişkisi (1972-2011)*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Saidi, K., Rahman, M., ve Amamri, M. (2017). The causal nexus between economic growth and energy consumption: New evidence from global panel of 53 countries. *Sustainable Cities and Society*, (33), 45–56.

Salim, R., Kamrul, H., ve Shafiei, S. (2014). Renewable and non-renewable energy consumption and economic activities: Further evidence from OECD countries. *Energy Economics*, 44, 350-360.

Sertkaya, B., Baş, S. (2020). Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Önemi: Türkiye ve Azerbaycan'ın Dış Ticaret Yapısına Yönelik Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Congress on Scientific Researches and Recent Trends-7 December 6-9, Baku Euroasian University, Azerbaijan Book of Full Texts, Volume-3*.

Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66(1), 225-250.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Sidar Atalay ŞİMŞEK (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Sidar Atalay ŞİMŞEK (100%)

Beşerî Sermaye İndeksi için Temel Bileşenlerin Değerlendirilmesi: OECD Üye Ülkelerine Göre Küme-Teorik Analiz

Ayten YAĞMUR¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi., Akdeniz Üniversitesi, İİBF, aytenyagmur@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2138-240X

Öz: Beşerî sermaye faktörü ülkelerin ekonomik kalkınmalarında etkili olabilecek temel bileşenlerden birisidir. Beşerî sermaye olgusu özellikle son yirmi yıllık periyod içerisinde ülkelerin ekonomik kalkınmalarına bağlantılı olduğuna yönelik araştırmalar neticesinde akademik literatürde oldukça ilgi çeken bir konu olmuştur. Bu ilgi artışına karşın dünya bankası tarafından ortaya çıkarılan beşerî sermaye indeksinin (BSİ) oluşuma yönelik çalışma sayısı kısıtlı kalmıştır. Araştırma, küme-teorik bağlamda (FsQCA) güncel son verilerden yola çıkarak beşerî sermaye bileşenlerinin, beşerî sermaye indeksi (BSİ) için yeterlilik/gerekliliklerini değerlendirmektedir. Buna göre BSİ'nin varlığı için 5 yaşına kadar hayatta kalma durumu (PSA), öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları (LAYS) ve ortalama uyumlaştırılmış test puanların (AHTS) küme-teorik bağlamda gerekli olduğu kanıtlanmıştır. BSİ'nin yokluğu için ise LAYS'ın ve AHTS'nin yokluğu durumlarının mutlak gerekli olduğu belirlenmiştir. Öte yandan konfigürasyon analizi ile OECD ülkeleri bağlamında BSİ için her ülkenin kendine özgü sonuçları ortaya çıkarılmıştır. BSİ'nin varlığı için ortaya çıkarılan konfigürasyonlardaki ülkelerin, BSİ'nin yokluğu için yer alan ülkelere kıyasla daha gelişmiş olduğu göze çarpmaktadır. Araştırma, BSİ için yerel bazda çıkarımlar sağlayarak benzer kapsamlardaki gelecek araştırmalar için kılavuz olabileceğini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Beşerî Sermaye, Beşerî Sermaye İndeksi, FsQCA, OECD Ülkeleri

Jel Kodları: J01, J25, J29

Evaluation of Principal Components for Human Capital Index: A Cluster-Theoretical Analysis by OECD Member Countries

Abstract: The human capital factor is one of the basic components that can be effective in the economic development of countries. The phenomenon of human capital has been a subject of great interest in the academic literature, especially in the last two decades, because of the research that it is linked to the economic development of countries. Despite this increase in interest, the number of studies on the formation of the human capital index (HCI) introduced by the World Bank has remained limited. The research evaluates the adequacy/requirements of human capital components for the human capital index (HCI) in a cluster-theoretical context (FsQCA) based on the latest available data. Accordingly, survival to age 5 (PSA), learning-adjusted years of schooling (LAYS) and average harmonized test scores (AHTS) are proven to be necessary for the presence of a BCI in a set-theoretic context. The absence of LAYS and the absence of AHTS were found to be necessary for the absence of PBI. On the other hand, the configuration analysis reveals the specific results of each country for BSI in the context of OECD countries. It is noticeable that the countries in the configurations for the presence of BSI are more developed than the countries in the configurations for the absence of BSI. The research provides local implications for BSI and can serve as a guide for future research in similar contexts.

Keywords: Human Capital, Human Capital Index, FsQCA, OECD Countries

Jel Codes: J01, J25, J29

Atf: Yağmur, A. (2024). Beşerî Sermaye İndeksi için Temel Bileşenlerin Değerlendirilmesi: OECD Üye Ülkelerine Göre Küme-Teorik Analiz, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 434-448. <https://doi.org/10.30586/pek.1479863>

Geliş Tarihi: 07.05.2024

Kabul Tarihi: 11.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

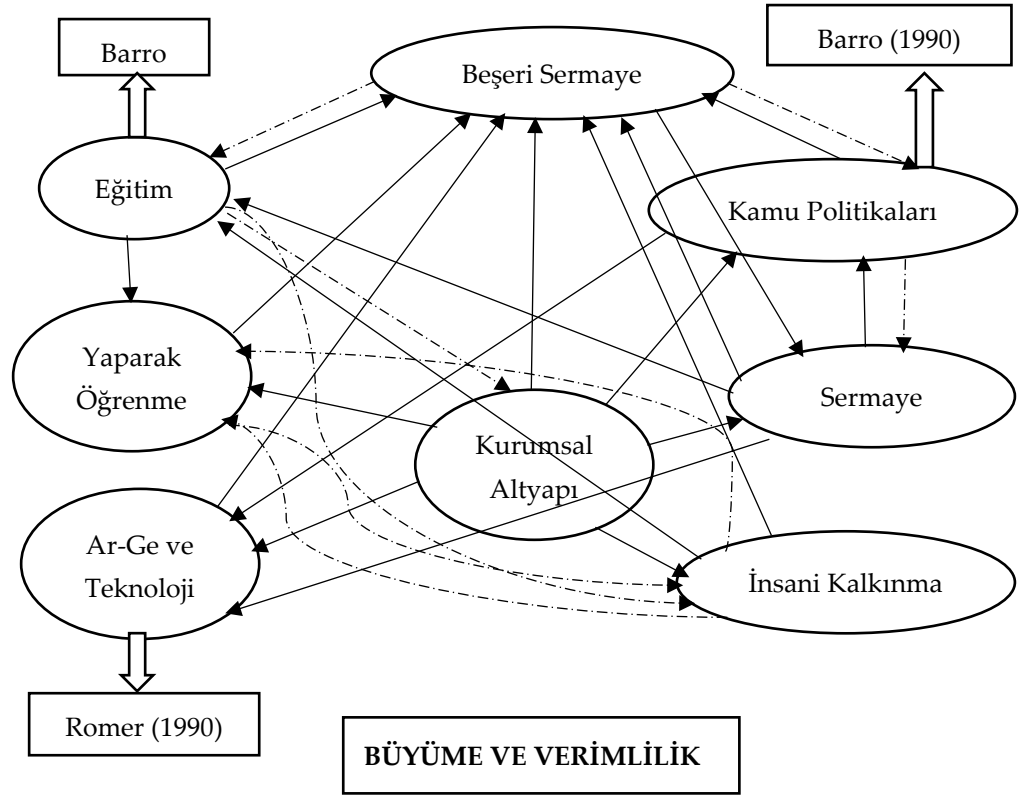
Sanayiye yönelik tüm evrimsel hareketler, bilimsel ve teknik gelişmelere dair paradigma değişikliklerine dayansa da insan faktörünün konumsal önemi hiçbir zaman değişmemiştir (Pinheiro vd., 2019). Ancak çalışma kavramı, ilkel çağlarda somut olarak yaşanan bir olgu olmasına rağmen Endüstri Devrimi ile sistematik bir hal kazanmıştır. Tarım, madencilik, ulaşım gibi aşamalarda bireyin kendisinin ve ehlileşmiş hayvanlarının kullanımının yerine makineye dayalı seri üretim sistemi benimsenmiştir. Sanayi Devrimi, iş hayatında çalışanları ana konumda konuşturmuştur. Endüstri 1.0 olarak adlandırılan bu süreç, 1760'lı yıllarda buharlı makinelerin endüstriyel üretim sürecine dahil edilmesiyle işlerlik kazanmış, dönem itibarıyla iplik üretiminde sekiz kat verimlilik artışı sağlanmıştır (Pilevari, 2020). Atölye tipi üretim biçimi olan zanaatçılık yerini mekanik fabrika tesislerinde kitlesel üretime bırakmıştır (Aksoy, 2017). Buna ilaveten buhar gücünün ulaşım ağlarında da kullanılması, bireylerin ve malların seyahat süresini ve maliyetini azaltmıştır (Pilevari ve Yavari, 2020). Bu süreçte bireyin üretim sürecine katkısı özellikle mavi yakalı iş yapısının hâkim olduğu fiziğe dayalı çalışma biçimidir. Bu noktada endüstri mühendisleri dışındaki birçok çalışan, fiziksel iş ilişkisi kurmaktadır. İş yoğunluğu çalışanların zora girmesinde etken olsa da teknik gelişmeler ile işçilerin fiziki güçlerinin bütünleşmesi genel verimlilik bakımından değerli olmuştur (Apriliyanti, 2022).

Endüstri 1.0 süreci Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiş, küresel gerilimlerin yanı sıra bölgesel anlamda çalışma koşullarının zorluğu ile Endüstri 2.0'a geçiş kaçınılmaz olmuştur (Lau, 2020). Bu kapsamda elektrik enerjisinin verimli kullanımı dikkat çekmiş, fabrikaların bu alt yapı ile seri üretim sistemini hızlandırmasına olanak tanımıştır (Raschke, 2022). Otomatik fabrikalar dönemi olarak adlandırılan elektrik kaynağına dayalı alışımlar ve hafif metaller ile sentetik ürün üretimleri montaj hatları vasıtasıyla yaygınlaşmıştır (Mahtur vd., 2022). Endüstriyel sürecin ilk aşamasında çalışanların fiziki gücü daha mühim hale gelmişken ikinci aşamada standart işgücü yöntemleri ile makinelerden destek alınarak fiziki yoğunluk düşürülmeye çalışılmaktadır (Mahtur vd., 2022). Endüstri 3.0 ile beşerî sermaye kavramının somut olarak konuşulmaya başladığı sürece evrim sağlanmıştır. Elektronik ve bilgi işlem teknolojilerinin üretim sürecine dahil edilmesi ile çalışanların fiziksel özelliğinin yanı sıra zihinsel gelişimlerinin de önemi ortaya çıkmaya başlamıştır. Kısmi de olsa akıllı makineler ile çalışanlar bütünleşme sağlamıştır. Bireyin fiziki gücüne ihtiyaç azalsa da beyaz ve altın yakalı çalışanların önemi hızla artmıştır. 1980'li yıllardan günümüze kadar yaşanan süreçte, Almanya'da başlatılan Endüstri 4.0 kavramı ile akıllı üretim zinciri, robot teknolojileri, mikro-nano teknolojiler, siber fiziksel sistemler, nesnelerin interneti gibi eklentilerle üretim biçimleri önemli ölçüde değişmiştir. Öyle ki dönem itibarıyla istihdamda ve eğitimde yer almayan genç bireyler için âtil üretimin giderilmesi adına beşerî sermayenin esnek çalışma biçimleri ön plana çıkmaya başlamıştır (Gürsoy, 2024). Bu aşamada en ihtiyaç duyulan durumlardan birisi, emek faktörünün beşerî yatırımları olmuştur. Nesnelerin akıllı teknolojiler ile donatılması, üretim sürecinin yalnızca bu şekilde yürütülmesinde yeterli olmayıp beyaz ve özellikle altın yakalı çalışanlarla bütünleşmesi gerekli olmuştur. Bu sebeple bireylerin kendileri için sağladığı beşerî yatırımlar oldukça önemli aşamaya gelmektedir. Küreselleşmenin internet ağları aracılığıyla sosyo-ekonomik yapıda yaygınlaştığı süreç içerisinde işgücü piyasasındaki dönüşüm dikkate alınmakta ve bireylerin katma değerlerinde değişiklikler yaşandığı kabul edilmektedir (Gürsoy, 2023). Ekonomik kalkınmanın en önemli aktörlerinden birisi olan emek faktörünün bu denli değişim yaşaması, konunun öneminin kavranması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Akademik literatürde hâkim görüş gerek birey kendi sağladığı gerekse devlet teşvikleri ile gerçekleştiği beşerî sermaye yatırımlarının büyümeye ve kalkınmaya etkisi oldukça önemlidir. Öyle ki Yağmur vd. (2022) bibliyometrik ve içerik analizi ile yürütülen çalışmasına göre; dijitalleşen sosyo-ekonomik yapı içerisinde istihdama yönelik yaşanan değişimin boyutları içerisinde beşerî sermaye mutlak olarak ortaya çıkmaktadır. Günümüz ve gelecek çalışma piyasasında yaşanabilen/yaşanabilecek olan beşerî sermayenin etkisinin derinlemesine araştırılması gerekmektedir. Araştırma, Endüstri 1.0-

Endüstri 4.0 süreçleri içerisinde teknolojik gelişmelere bağlı olarak popülerlik kazanan beşerî sermaye ve bileşenlerini değerlendirmektedir. Dünya Bankası'ndan elde edilen güncel son OECD ülkeleri verilerine dayanarak oluşturulan beşerî sermaye indeksi (BSİ) ve onun bileşenlerinin değerlendirilmesi yapılmaktadır. Dahası BSİ için ülkelere özgü olarak konfigürasyon bulguları elde edilmektedir. Gürsoy ve Yağmur'un bibliyometrik araştırmasına göre (2023); endüstriyel gelişim süreçlerine artan eğilim olmasına karşın işgücü piyasası bağlamında sosyal bilimler alanına yönelik araştırmalar sınırlı kalmıştır. Araştırmanın sonuçlarının, konuya özgün gelecek araştırmalar ve politika uygulamaları için katma değer yaratabileceği düşünülmektedir.

2. Beşerî Sermaye Teorisi

Ekonomik kalkınmada en önemli konumda yer alan üretim faktörlerinin başında emek yer almaktadır. Emek çalışanların harcadığı enerjinin üretime yansımalarıdır. Üretim ve verimlilik arttıkça ekonomik kalkınmada artış sağlanabilmektedir. Bu sebeple kalkınmaya etki edebilecek faktörlerin değerlendirmesi önemlidir. En önemli kalkınma faktörlerinden biri olan ve 1700'lü yıllarda konuşulmaya başlayan beşerî sermaye faktörünün araştırma alanlarına yansımaları, son yüzyıllık dönem içerisinde derinleşmektedir. Kalkınmanın en önemli basamaklarının başında yer alan emek faktörü bireye önem verilmesi ve onların eğitimlerine yönelik yatırımların yapılması ile ilişkili olmaktadır. A. Smith, J. S. Mill ve A. Marshall gibi ekonomistlerin araştırma konusu olan Beşerî Sermaye Teorisi (BST) 1960'lı yıllardan sonra sistematiklik kazanmıştır. A. Smith bireylerin kendisinde olan ve daha sonra kazanılan yeteneklerin, ülkenin sabit sermayesinin etkenlerinden biri olarak görmekte hatta verimlilik aracı olduğunu ifade etmektedir (Gökçen, 2006). Smith'e göre emekçiler için eğitim, deneyim vb. edindiği yetenekler sürekli harcamayı gerektirdiği için bu harcamalar, bireyin sermayesini oluşturmakta olup aynı zamanda topluma geri dönüşü olan bir faktördür (Zuhoryan, 2021). A. Smith beşerî sermayeyi; verimlilik artışlarına ilaveten iş bölümü ve uzmanlaşmaya dayalı olarak çalışanların yetenekleri, deneyimleri, yaratıcılığı, nitelik kazanımlarına bağlamakta ancak o dönemde beşerî sermaye ile ekonomik kalkınma arasında sistematik bir açıklama yapmakta zorluk çekmiştir (Kuyubaşı, 2009). Benzer biçimde T. Malthus tarafından bireylerin nitelikleri eğitim, deneyim vb. beşerî yatırımlar ile kazanılmakta olup eğitim nüfus kontrolünü sağlamakta aracı olup milli gelir seviyesini artırıcı bir etken olarak ifade edilir (Zuhoryan, 2021, s.17). Beşerî sermaye olgusu, geçmiş dönemlere dayansa da endüstriyel gelişim süreçlerinin (Endüstri 1.0-4.0) etkisi ile 1960'lı yıllarda zihin temelli çalışmaların önem kazanması ile önemini artırmış ve kalkınma alanında akademik literatüre konu olmaya başlamıştır (Keskin, 2011, s. 141). 1960 yılında Becker'in çalışmasında somut olarak değinilen kavram, Schultz'un (1962) araştırması ile temellenmeye başlamış olup ülkelerin büyümeye yönelik problemlerinin fiziki sermayeden kaynaklanmanın ötesinde bireyin nitelik sorunlarından dolayı olduğunu ifade edilmiştir (Altay, 2005). Ardından 1980'li yıllardan sonra beşerî sermayeye yönelik modeller geliştirilmiş, 1990'lı yıllardan sonra büyüme-kalkınma esaslı beşerî sermaye araştırmaları önem kazanmıştır (Ertuğral, 2018).

Şekil 1. Beşerî Sermaye Etkenleri

Kaynak: Chambers ve Çifter, 2006 aktaran Zuhoryan, 2021: 7

Kuramsal bir anlayışta beşerî sermaye, kişilerin bireysel ve topluluk içerisindeki bilgi, beceri, yetenek deneyim, zekâ, eğitim vb. kaynakların tamamını içermektedir (Britannica Encyclopaedia, 2018). Eğitim faktörü teorisinin temel unsurlarından birini oluşturmakta olup eğitim seviyesi, emeğin niteliği, bilgi ve becerinin ölçümü olarak ele alınmaktadır (Crocker, 2006). Öyle ki 1980'li yıllardan sonra oldukça önemli hale gelen İnsan Kaynakları Yönetimi anlayışı için yapay zekâ dönüşümlerine bağlı olarak çalışanların katma değerlerinde de çeşitlenmeler mevcuttur (Gürsoy ve Çeliker, 2023). Beşerî sermaye kavramı bu çeşitlilik içerisinde çalışanların kendilerine kattıkları değer olarak tanımlanmaktadır.

Beşerî sermaye, çeşitli oluşumlardan meydana gelmektedir. Dünya Bankası raporlarına göre beşerî sermaye gelişimini temsil eden beşerî sermaye indeksi (BSİ) ve onun bileşenleri mevcuttur. Dünya bankası raporuna göre BSİ oluşumu için hayatta kalma, okullaşma ve sağlık gibi temalara dayanılmaktadır (World Bank, 2024). Dünya Bankası'nın BSİ için tasarladığı bileşenler aşağıda tanımlanmaktadır (World Bank, 2021);

- 5 Yaşına Kadar Hayatta Kalabilme İhtimali: Her 100 çocuk için ülkeler bağlamında 5 yaşına kadar çocukların hayatta kalma durumunu ifade etmektedir.
- Beklentide Bulunulan Okullaşma Süresi: Bir çocuğun 4 yaşında okula başlaması ile 18. yaşına kadar olan süreç içerisinde tamamlanmasının umulduğu okul süresidir.
 - Hazırlanılan Okullaşma Süresi: Çocukların asıl öğrendiği şeylerin yıllık bazda okul süresi beklentisini ifade etmektedir.
 - Uyumlaştırılmış Test Puanı: 300-625 arasında ölçeklerden elde edilen puanı temsil etmektedir.
 - Yaşlıların Hayatta Kalma Oranı: 15 yaşından 60 yaşına kadar yaşlıların hayatta kalma durumunu ifade etmektedir.

- 5 Yaş Altında Büyümenin Kısıtlanması: 5 Yaş altında büyümenin kısıtlı olması durumuna ilişkin uluslararası karşılaştırılabilir verilerdir.

3. Araştırmanın Yöntemi

3.1. Araştırma Felsefesi

Araştırma, beşerî sermaye indeksinin (BSİ) bileşenlerinin değerlendirilmesinde ve gerekli/yeterli koşullara göre yeni koşulların dahil edilmesi önerisine dayanmaktadır. Buna ilaveten araştırmada BSİ'nin bileşenlerinin OECD ülkelerinde göre farklı kümeleme içerisinde yer aldığı, her ülkenin kendine özgü sonuçlarının olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Toplumsal düzenin sürdürülebilirliğine dayanan bir anlayış dahilinde toplumsal dengenin kurulması için (Brym ve Lie, 2006) beşerî sermaye bileşenlerinin değerlendirilerek uygun koşullarla süreklilik sağlanması amaçlanmıştır. Buna yönelik olarak sürdürülebilir toplumsal düzenin tesisi için işlevselci paradigma çerçevesince yaklaşım yürütülmüştür (Günbayı ve Sorm, 2018). Bu kapsamda beşerî sermayenin devamlılığı için gerekli/yeterli faktörler belirlenerek ve OECD ülkelerine özgü analizler yapılarak toplumsal dengenin sürdürülebilirliği sağlanmaya çalışılmaktadır.

3.2. Araştırma Verileri

Araştırma kapsamında BSİ'nin verileri ve ortaya çıktığı bileşenlerin verileri Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir (World Bank, 2020). BSİ köken bileşenlerinden öncelikle "probability of survival to age 5 (PSA)" teması, OECD ülkelerinde doğan her 100 çocuktan kaçının 5 yaşına kadar hayatta kaldığını ifade etmektedir. "Expected years of school (EYS)" başlığı, ilgili ülkelerde 4 yaşında okula başlayan çocukların 18. Yaşına kadar x yıllık okulu tamamlama durumunu temsil etmektedir. "Learning-adjusted years of school (LAYS)" çocukların gerçekte öğrenimi hesaba katıldığında beklenen okul yılının karşılığını ifade etmektedir. "Average harmonized test scores (AHTS)" OECD ülkelerinde öğrencilerin ileri düzey kazanımı 625 puan olup minimum kazanımın 300 puan olduğu uyumlaştırılmış test puanlarını temsil etmektedir. "Survival rate adult (SRA)" ülkeler arasında 15 yaşındaki çocukların %x'inin 60 yaşına kadar hayatta kalma süresi olarak tanımlanmaktadır. "Fraction of children under 5 not stunted (FCUNS)" büyümenin engellenmemesine/bodur olmamasına ilişkin uluslararası karşılaştırılabilir veriler içerisinde 5 yaş altı çocukların oranını ifade etmektedir. Nihai olarak sonuç değişkeni olan BSİ ise çalışanların; bilgi, yetenek ve zinde oluşunu temsil etmektedir.

BSİ için akademik literatürde yer alan güncel çalışmaların tamamına yakının güncel son veri tarihi olan 2020 yılı verileri üzerinden yürütülmüştür. Benzer biçimde araştırmada, BSİ için güncel son tarihte elde edilen veriler kapsamında analizler yapılmıştır.

Araştırmanın örneklemini, OECD ülkeleri kapsamında değerlendirilmiştir. Özellikle OECD ülkeleri için vazgeçilmez bir olgu olan beşerî sermaye etkisi, son yıllarda BSİ kapsamındaki çalışmalara artan eğilimi beraberinde getirmiştir (Gruzina vd., 2022; Wang vd., 2023). Akademik literatür değerlendirildiğinde, BSİ'ne yönelik ilginin yerel kapsamda da artmış olmasına rağmen (Iliman Püsküllüoğlu, 2023), bileşenlerini değerlendiren ve OECD ülkeleri bazında kümeleyen araştırmanın eksikliği göze çarpmıştır. Araştırma, bu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır.

3.3. Araştırmada Veri Analizi

Son yıllarda araştırma tekniklerindeki yaşanan radikal değişim, araştırmalarda güncel araştırma yöntemlerinin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Regresyon analizine dayalı simetrik araştırmaların son yıllardaki popüleritesinin yanında ilave araştırma teknikleri, araştırmanın geçerliliği için önemli olmuştur (Yagmur vd., 2023). Simetrik analiz yöntemlerine ilaveten asimetrik ilişkilerini ortaya çıkarmak ve araştırmanın geçerliliğini artırmak adına (Diwanji, 2022) araştırmada, bulanık küme nitel karşılaştırmalı analiz (FsQCA) tekniği kullanılmıştır. Nicel ve nitel araştırma yöntemlerinin bir araya getiren bu analiz tekniği; koşul değişkenlerin, sonuç değişkeni

için küme teorik ilişkinin değerlendirmesine olanak tanımaktadır (Ragin, 2009). FsQCA, sonuç değişkeni için koşulların gereklilik/yeterliliği analiz edilerek konfigürasyon oluşumunu ortaya çıkarmaktadır (Rihoux and Ragin, 2008). Simetrik ve Asimetrik analiz tekniğinin bir arada benimsenmesi, sonuca yönelik çok boyutlu (varlık-çokluk/yokluk-azlık) gereklilik ve yeterlilik koşullarının belirlenmesinin yanı sıra vakalar (OECD ülkeleri) için küme-teorik yapının oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. Araştırmada BSİ'nin oluşumunda etkili olan koşul değişkenlerin konfigürasyonları ortaya çıkarılmaktadır.

4. Araştırmanın Bulguları

4.1. Veri Kalibrasyonu

FsQCA tekniğinde verilerin analize konu olabilmesi için tek tip değer oluşturularak işlemlerin yürütülmesi gerekmektedir. Her veri seti aynı değer aralığına indirgenerek küme-teorik analize yönelik konfigürasyonların oluşumu ortaya çıkarılmaktadır (Schneider ve Wagemann, 2012). Ragin'in (2009) önerisine dayanarak çeşitli türdeki veriler, üç eşik değer aralığı (0.05/0.50/0.95) bağlamına indirgenmekte olup analiz aşaması için uygun değerler oluşturulmuştur. Tablo 1'de köken veri türlerinin, eşik değere göre kalibrasyon işlemi tanımlanmıştır. Tabloda yer alan alan çeşitli türdeki verilen tek tip hale getirilmiştir.

Tablo 1. Çeşitli Türdeki Verilerin Kalibrasyonu

Değişkenler	Tam Üyelik Eşiği (0.95)	Ortalama Değer (0.50)	Tam Üyelik Alt Sınır Eşiği (0.05)
PSA	100	99,76923077	99
EYS	13,9	13,35641026	11,9
LAYS	11,7	10,71282051	7,9
AHTS	543	500,6923077	413
ASR	95	92,1025641	84
FCUNS	98	91,76923077	87
HCI	0,8	0,731025641	0,55

PSA: probability of survival to age 5/ 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığı; EYS: expected years of school/ beklenen okul yılları; LAYS: learning-adjusted years of school/ öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları; AHTS: average harmonized test scores/ ortalama uyumlaştırılmış test puanları; SRA: survival rate adult/ hayatta kalma oranı yetişkin; FCUNS: fraction of children under 5 not stunted/ 5 yaş altı bodur olmayan çocukların oranı; HCI/BSİ: Human Capital Index/ Beşerî Sermaye Endeksi

Kalibrasyon işlemi sonucunda OECD ülkeleri için elde edilen değişkenlerin tüm verileri, 0.05-0.95 aralığında değere karşılık gelmektedir. Böylelikle bir sonraki aşama olan gereklilik/yeterlilik analizine geçiş yapılabilmektedir.

4.2. Tutarlılık ve Kapsam Analizi

FsQCA tekniği, koşul değişkenlerin sonuç değişkenler üzerinde gerekliliği ve yeterliliğini belirlemek için uygun araçtır (Vis, 2012). Uygulamada yer alan tutarlılık değeri, gerekliliği, kapsam değeri de yeterliliği ifade etmektedir. Buna göre koşul değişkenlerin varlığının/yokluğunun, sonuç değişkenin varlığının/yokluğunun üzerinde tekil anlamda gerekli-yeterli olduğu belirlenebilmektedir. Küme teorik bağlamda tutarlılık değerinin 0.90'ın üzerinde olduğu durumda koşulun sonuç için gerekli olduğu, kapsam değerinin 0.50'nin üzerinde olduğu durumda koşulun sonuç için yeterli olduğu düşünülmektedir (Ragin, 2007).

Analysis of Necessary Conditions			Analysis of Necessary Conditions		
Outcome variable: HCI			Outcome variable: ~HCI		
Conditions tested:			Conditions tested:		
	Consistency	Coverage		Consistency	Coverage
PSA	0.920899	0.764076	PSA	0.586115	0.303282
~PSA	0.160283	0.383084	~PSA	0.544059	0.810945
EYS	0.888843	0.893305	EYS	0.594125	0.372385
~EYS	0.375520	0.597351	~EYS	0.829773	0.823179
LAYS	0.966278	0.944648	LAYS	0.585447	0.356939
~LAYS	0.342215	0.569647	~LAYS	0.909212	0.943867
AHTS	0.909242	0.938951	AHTS	0.594793	0.383061
~AHTS	0.402581	0.614358	~AHTS	0.905207	0.861500
SRA	0.863863	0.834674	SRA	0.609479	0.367257
~SRA	0.345129	0.586280	~SRA	0.725634	0.768741
FCUNS	0.592839	0.797759	FCUNS	0.658879	0.552941
~FCUNS	0.667777	0.758392	~FCUNS	0.759012	0.537589

Şekil 2. Nedensel Koşulların Gereklilikleri/Yeterlilikleri için Tekil Analizi

PSA: probability of survival to age 5/ 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığı; EYS: expected years of school/ beklenen okul yılları; LAYS: learning-adjusted years of school/ öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları; AHTS: average harmonized test scores/ ortalama uyumlaştırılmış test puanları; SRA: survival rate adult/ hayatta kalma oranı yetişkin; FCUNS: fraction of children under 5 not stunted/ 5 yaş altı bodur olmayan çocukların oranı; HCI/BSİ: Human Capital Index/ Beşerî Sermaye Endeksi

Şekil 2’de paylaşılan bulgulara göre öncelikle BSİ’nin varlığı için PSA, LAYS ve AHTS’nin küme-teorik bağlamda mutlak olarak yer alması gereklidir. EYS’nin ve SRA’nın gereklilik düzeyine yaklaştığı ancak yine de gerekli olarak yer almadığı görülmektedir. Ayrıca BSİ’nin varlığına yönelik olarak ~PSA dışında tüm değişkenlerin yeterli olduğu belirlenmiştir. BSİ’nin yokluğu için ise ~LAYS ve ~AHTS’nin küme-teorik bağlamda gerekli olduğu tespit edilmiştir. BSİ’nin yokluğu için PSA, EYS, LAYS, AHTS ve SRA’nın yeterli olmadığı belirlenmiştir. Her iki sonuç koşulunda da FCUNS’un varlığı veya yokluğu arasında baskın bir değer farkı bulunmamıştır.

5. Doğruluk Tablosu Analizi ile Mantıksal Sadeleştirme

Sonuç değişkenine yönelik olarak koşul değişkenlerinin varlığı/yokluğuna ilişkin çeşitli konfigürasyonlar ortaya çıkmadan önce olası tüm kombinasyonların mantıksal minimizasyon işlemi yapılmaktadır. Olası tüm kombinasyonlar 2^n üzerinden hesaplanmaktadır (Pappas ve Woodside, 2021). N değeri için koşul değişkenlerin sayısı kullanılmaktadır. Buna yönelik olarak araştırmada BSİ’nin varlığı için $2^6 = 64$, BSİ’nin yokluğu için $2^6 = 64$ olmak üzere toplamda 128 olası kombinasyon ortaya çıkmıştır. 128 olası kombinasyonların tamamının kullanımının mümkün olamadığı göz önüne alındığında 1’den küçük satır aralıkları için 0,8’e eşik değeri üzerinden sadeleştirme işlemi yapılmıştır. Minimizasyon işlemi Şekil 3’te paylaşılmıştır.

PSA	EYS	LAYS	AHTS	SRA	FCUNS	number	HCI	cases	raw consist.	PRI consist.	SYM consist
1	1	1	1	1	1	11	1	cases	1	1	1
1	1	1	1	1	1	0	1	cases	1	1	1
1	0	1	1	1	1	0	1	cases	1	1	1
0	1	1	1	1	1	0	1	cases	1	1	1
1	1	1	1	1	0	1	1	cases	1	1	1
1	0	1	1	1	1	1	1	cases	1	1	1
1	1	0	0	1	0	1	1	cases	0.973064	0.698114	0.74
1	0	0	1	1	0	1	1	cases	0.972325	0.605264	0.718748
1	1	1	1	0	0	3	1	cases	0.968208	0.889447	0.889447
1	1	1	0	0	0	1	1	cases	0.966165	0.723077	0.723077
1	0	0	0	0	0	0	1	cases	0.935897	0.0384602	0.0384602
1	0	0	0	1	0	3	1	cases	0.919929	0.224137	0.236363
0	0	0	1	0	1	1	1	cases	0.876923	0	0
0	0	0	0	0	1	4	0	cases	0.595573	0	0
0	0	0	0	0	0	3	0	cases	0.569231	0	0

Şekil 3. BSİ Varlığı için Mantıksal Minimizasyon

PSA: probability of survival to age 5/ 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığı; EYS: expected years of school/ beklenen okul yılları; LAYS: learning-adjusted years of school/ öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları; AHTS: average harmonized test scores/ ortalama uyumlaştırılmış test puanları; SRA: survival rate adult/ hayatta kalma oranı yetişkin; FCUNS: fraction of children under 5 not stunted/ 5 yaş altı bodur olmayan çocukların oranı; HCI/BSİ: Human Capital Index/ Beşeri Sermaye Endeksi

Şekil 3'e göre BSİ'nin varlığı için PSA'nın varlığının diğer koşullara oranla daha baskın olduğu görülmektedir. Öte yandan BSİ için diğer koşul değişkenlerin varlığının ve yokluğunun çeşitli olduğu görülmektedir.

PSA	EYS	LAYS	AHTS	SRA	FCUNS	number	~HCI	cases	raw consist.	PRI consist.	SYM consist
0	0	0	0	0	0	4	1	cases	1	1	1
0	0	0	0	0	0	3	1	cases	1	1	1
0	0	0	1	0	1	1	1	cases	1	1	1
1	0	0	0	0	0	1	1	cases	0.997436	0.96154	0.961539
1	0	0	0	1	0	3	1	cases	0.97153	0.724138	0.763637
1	0	0	1	1	0	1	1	cases	0.946494	0.236842	0.28125
1	1	0	0	1	0	1	1	cases	0.93266	0.245283	0.26
1	1	1	0	0	0	1	1	cases	0.911654	0.276923	0.276923
1	0	1	1	1	0	1	0	cases	0.785174	0	0
0	1	1	1	1	0	1	0	cases	0.776224	0	0
1	0	1	1	1	1	1	0	cases	0.760586	0	0
1	1	1	1	0	1	1	0	cases	0.752922	0	0
1	1	1	1	0	0	3	0	cases	0.74422	0.110553	0.110553
1	1	1	1	1	0	5	0	cases	0.474391	0	0
1	1	1	1	1	1	11	0	cases	0.429432	0	0

Şekil 4. BSİ Yokluğu için Mantıksal Minimizasyon

PSA: probability of survival to age 5/ 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığı; EYS: expected years of school/ beklenen okul yılları; LAYS: learning-adjusted years of school/ öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları; AHTS: average harmonized test scores/ ortalama uyumlaştırılmış test puanları; SRA: survival rate adult/ hayatta kalma oranı yetişkin; FCUNS: fraction of children under 5 not stunted/ 5 yaş altı bodur olmayan çocukların oranı; HCI/BSİ: Human Capital Index/ Beşeri Sermaye Endeksi

Şekil 4'e göre BSİ'nin yokluğu için FCUNS değişkeninin yokluğunun diğer koşul değişkenlerin yokluğuna göre daha baskın olduğu görülmektedir. Öte yandan PSI'nın varlığının diğer değişkenlerin varlığına göre daha baskın olduğu belirlenmektedir. Diğer tüm değişkenlerin BSİ için varlığı ve yokluğu çeşitlilik göstermektedir.

6. Konfigürasyon Sonuçları

Konfigürasyon analizi, olası koşul değişkenlerinin sadeleştirilmesi ile BSİ oluşumu için ülkelere göre kümeleme yapılan kombinasyonlar olarak ifade edilebilmektedir. Konfigürasyon analizinin oluşumu için doğruluk tablosu analizi yapılması gerekmektedir. Minimizasyon işleminin ardından oluşturulan doğruluk tablosunda kısıtlı, ara ve karmaşık çözümler ortaya çıkmaktadır. Fiss'in (2011) ayrıntılı ve genel görüş elde

edebilmek için ara veya kısıtlı çözümlerin daha uygun olacağı önerisine dayanarak Şekil 5'te ara çözüm bulguları paylaşılmıştır. Konfigürasyon bulgularına göre tutarlılık değerinin 0,75'in üzerinde yer alması ile modellerin BSİ için oldukça iyi tasarlandığı ve paylaşılan kombinasyonların sonuç değişkenin alt kümesinde oldukça iyi düzeyde olduğu anlaşılmaktadır (Sedita vd., 2022). Konfigürasyon bulgularına göre kapsam değerinin 0,25'in üzerinde yer alması da koşul değişken kombinasyonların sonuç değişken içerisinde iyi bir üyelik oranı içerisinde dahil olduğunu tanımlamaktadır (Ragin, 2009).

Model: HCI = f(PSA, EYS, LAYS, AHTS, SRA, FCUNS)
Algorithm: Quine-McCluskey

--- INTERMEDIATE SOLUTION ---
frequency cutoff: 1
consistency cutoff: 0.876923
Assumptions:

	raw coverage	unique coverage	consistency
PSA*EYS*LAYS*AHTS	0.761032	0.0291423	0.988108
PSA*LAYS*AHTS*SRA	0.724813	0.0349707	0.999426
PSA*~EYS*~LAYS*~AHTS*~FCUNS	0.228143	0	0.886731
PSA*~LAYS*~AHTS*SRA*~FCUNS	0.253955	0.00749373	0.910448
PSA*EYS*LAYS*~SRA*~FCUNS	0.280183	0	0.915646
EYS*LAYS*AHTS*SRA*~FCUNS	0.533722	0.0270607	1
~PSA*~EYS*~LAYS*AHTS*~SRA*~FCUNS	0.118651	0.0266444	0.876923
PSA*~EYS*~LAYS*SRA*~FCUNS	0.226062	0	0.906511
PSA*~EYS*AHTS*SRA*~FCUNS	0.2806	0	0.971182
solution coverage: 0.893838			
solution consistency: 0.914006			

Şekil 5. BSİ Varlığı için Konfigürasyon Sonuçları

PSA: probability of survival to age 5/ 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığı; EYS: expected years of school/ beklenen okul yılları; LAYS: learning-adjusted years of school/ öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları; AHTS: average harmonized test scores/ ortalama uyumlaştırılmış test puanları; SRA: survival rate adult/ hayatta kalma oranı yetişkin; FCUNS: fraction of children under 5 not stunted/ 5 yaş altı bodur olmayan çocukların oranı; HCI/BSİ: Human Capital Index/ Beşerî Sermaye Endeksi

Şekil 5'te BSİ varlığı için ortaya çıkan konfigürasyon sonuçlarına göre tutarlılık değerinin 0,914 olduğu ve koşul değişkenlerin, sonuç değişkenleri içerisinde yer alma derecesi açısından oldukça yüksek olduğu belirlenmiştir. Nihai olarak koşul değişkenlerin sonuç için oldukça iyi tasarlandığı ve iyi düzeyde olduğu bulgulanmıştır. Öte yandan kapsam değerine bakıldığında 0.893 gibi oldukça yüksek değerde olduğu görülmektedir. Bu değer, nedensel koşulların sonuç değişkenini %89,3 gibi yüksek bir seviyede açıklama oranına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Model: ~HCI = f(PSA, EYS, LAYS, AHTS, SRA, FCUNS)
Algorithm: Quine-McCluskey

--- INTERMEDIATE SOLUTION ---
frequency cutoff: 1
consistency cutoff: 0.911654
Assumptions:

	raw coverage	unique coverage	consistency
~EYS*~LAYS*~AHTS*~SRA*~FCUNS	0.433244	0.109479	0.998461
~PSA*~EYS*~LAYS*~SRA*~FCUNS	0.346462	0.136849	1
PSA*~LAYS*~AHTS*SRA*~FCUNS	0.416555	0.0373831	0.931343
PSA*~EYS*~LAYS*SRA*~FCUNS	0.378505	0.0140187	0.946578
PSA*EYS*LAYS*~AHTS*~SRA*~FCUNS	0.323765	0.064753	0.911654
solution coverage: 0.843124			
solution consistency: 0.921225			

Şekil 6. BSİ Yokluğu için Konfigürasyon Sonuçları

PSA: probability of survival to age 5/ 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığı; EYS: expected years of school/ beklenen okul yılları; LAYS: learning-adjusted years of school/ öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları; AHTS: average harmonized test scores/ ortalama uyumlaştırılmış test puanları; SRA: survival rate adult/ hayatta kalma oranı yetişkin; FCUNS: fraction of children under 5 not stunted/ 5 yaş altı bodur olmayan çocukların oranı; HCI/BSİ: Human Capital Index/ Beşerî Sermaye Endeksi

Şekil 6'da BSi yokluğu için bulguların konfigürasyon sonuçlarına göre tutarlılık değerinin 0,921 gibi oldukça yüksek bir değerde olduğu belirlenmiştir. Bu değer, BSi'nin yokluğu için modellerin oldukça iyi tasarlandığı ve iyi seviyede olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra kapsam değerinin 0,843 gibi yüksek değerde olduğu görülmektedir. Bu sonuç, modellerin BSi'yi %84,3 oranında açıkladığını ifade etmektedir. Nihayetinde BSi'nin varlığı ve yokluğu için kurgulanan modellerin küme-teorik bağlamda mutlak gerekli olduğu ve oldukça yeterli olduğu tespit edilmektedir. Bu durum, kümelenmiş olan ülkelerin sonuçlarının küme-teorik bağlamda kanıtlandığını göstermektedir. Bu kapsamda konfigürasyonların yer aldığı ülkeler Tablo 2'de paylaşılmıştır.

Tablo 2. BSi Varlığı için Konfigürasyonlarda Yer Alan OECD Ülkeleri

Human Capital Index								
PSA*EYS*LAYS*AHTS	PSA*LAYS*AHTS*SRA	PSA*~EYS*~LAYS*~AHTS*~FCUNS	PSA*~LAYS*~AHTS*~SRA*~FCUNS	PSA*EYS*LAYS*AHTS*~SRA*~FCUNS	EYS*LAYS*AHTS*~SRA*~FCUNS	~PSA*~EYS*~LAYS*AHTS*~SRA*~FCUNS	PSA*~EYS*~LAYS*AHTS*~SRA*~FCUNS	PSA*~EYS*AHTS*~SRA*~FCUNS
Finland	Canada	Luxembourg	Greece	Latvia	Sweden	United States	Luxembourg	Spain
Ireland	Korea	Hungary	Luxembourg	Lithuania	Ireland		Spain	Switzerland
Netherlands	Ireland	Greece	Italy	Poland	New Zealand		Greece	
United Kingdom	Netherlands	Italy	Israel	Czech Republic	Slovenia		Italy	
Japan	Sweden				Portugal			
Korea	Australia				United Kingdom			
Slovenia	Belgium							
Sweden	Denmark							
Australia	Finland							
Norway	Norway							
Belgium	Slovenia							
Czech Republic	United Kingdom							
Estonia	Germany							
France	France							
Portugal	Portugal							
Austria	Switzerland							
Denmark	Austria							
Latvia								
Poland								

PSA: probability of survival to age 5/ 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığı; EYS: expected years of school/ beklenen okul yılları; LAYS: learning-adjusted years of school/ öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları; AHTS: average harmonized test scores/ ortalama uyumlaştırılmış test puanları; SRA: survival rate adult/ hayatta kalma oranı yetişkin; FCUNS: fraction of children under 5 not stunted/ 5 yaş altı bodur olmayan çocukların oranı ; HCI/BSİ: Human Capital Index/ Beşerî Sermaye Endeksi

Tablo 3. BSi yokluğu için Konfigürasyonlarda Yer Alan OECD Ülkeleri

~Human Capital Index				
~EYS*~LAYS*~AHTS*~SRA*~FCUNS	~PSA*~EYS*~LAYS*~SRA*~FCUNS	PSA*~LAYS*~AHTS*~SRA*~FCUNS	PSA*~EYS*~LAYS*~SRA*~FCUNS	PSA*EYS*LAYS*~AHTS*~SRA*~FCUNS
Mexico	Brazil	Greece	Luxembourg	Lithuania
Colombia	Turkey	Luxembourg	Spain	
Slovakia	United States	Italy	Greece	
Hungary	Chile	Israel	Italy	

PSA: probability of survival to age 5/ 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığı; EYS: expected years of school/ beklenen okul yılları; LAYS: learning-adjusted years of school/ öğrenmeye göre ayarlanmış okul yılları; AHTS: average harmonized test scores/ ortalama uyumlaştırılmış test puanları; SRA: survival rate adult/ hayatta kalma oranı yetişkin; FCUNS: fraction of children under 5 not stunted/ 5 yaş altı bodur olmayan çocukların oranı ; HCI/BSİ: Human Capital Index/ Beşerî Sermaye Endeksi

Konfigürasyon bulgularına göre BSi'nin varlığı/yokluğu için koşul değişkenlerin kombinasyonlarının ülkelere özgü olarak farklılık gösterdiği ve kümelenildiği belirlenmiştir. Araştırmada BSi bileşenleri için genel bir değerlendirmenin ötesinde daha

geçerli bulgular elde edebilmek için yerel özelliklerin de dikkate alındığı sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre öncelikle Tablo 2 değerlendirildiğinde BSI'nin varlığı için ilk konfigürasyonda; 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olması, okul sürelerinin fazla olması, öğrenmeye yönelik hazırlanan okul sürelerinin fazla olması ve ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının yüksek olması durumu ile Finlandiya, İrlanda, Hollanda, Birleşik Krallık, Japonya ve benzeri birçok gelişmeye yakın/gelişmiş OECD ülkelerinde beşerî sermayenin oluşumunun yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla sayılan koşullarda gelişmiş OECD ülkelerinin ortak kombinasyonlarının sağlanması ile beşerî sermayenin varlığının yüksekliği kaçınılmazdır. İkinci konfigürasyonda; 5 yaşına kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olduğu, öğrenmeye hazırlanmış okul yıllarının süresinin fazlalığı, ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının yüksek olması ve yetişkinlerin hayatta kalma oranlarının yüksek olması durumu ile Kanada, Kore, İrlanda, Hollanda, İsveç, Belçika, Danimarka, Finlandiya ve benzeri gelişmiş ve gelişmeye yakın ülkelerin beşerî sermayesinin yüksek olduğu görülmektedir. Üçüncü konfigürasyonda; Lüksemburg, Macaristan, Yunanistan ve İtalya'da beklentide olunan okul sürelerinin düşük olmasına, öğrenmeye hazırlanmış okul sürelerinin az olmasına ve ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının düşük olmasına rağmen 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olması ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olması ile beşerî sermayenin oluşumunun yüksek olduğu tespit edilmektedir. Dördüncü konfigürasyonda ise Yunanistan, Lüksemburg, İtalya ve İsrail gibi ülkeler için öğrenmeye hazırlanan okul süresinin az olmasına ve ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının düşük olmasına rağmen 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olması, yetişkin hayatta kalma oranının yüksek olması ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olması durumuyla beşerî sermaye artışının olduğu belirlenmiştir. Beşinci konfigürasyonda 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının yüksekliği, beklentide olunan okul süresinin ve öğrenmeye hazırlanmış okul süresinin yüksek olması, yetişkinlerin hayatta kalma oranının yüksek olması ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olması durumları ile Letonya, Litvanya, Polonya ve Çek Cumhuriyeti ülkelerinin beşerî sermayenin yüksek olduğu belirlenmiştir. Altıncı konfigürasyonda okullaşma beklenti süresinin ve öğrenmeye hazırlanan okul sürelerinin yüksek olması, ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının yüksekliği, yetişkinlerin hayatta kalma oranının yüksek olması ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olması durumlarıyla birlikte İsveç, İrlanda, Yeni Zelanda, Slovenya, Portekiz ve Birleşik Krallık'ta beşerî sermaye de yüksek seviyede olmaktadır. Yedinci konfigürasyonda 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığı düşük olmasına, okullaşmada beklenen sürenin düşük olması, öğrenmeye hazırlanan sürenin düşük olması, yetişkinlerin hayatta kalma oranı düşük olması ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının yüksek olmasına rağmen ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının yüksek olduğu durumda ABD'de beşerî sermaye yüksek seviyede olmaktadır. Sekizinci konfigürasyonda Lüksemburg, İspanya, Yunanistan ve İtalya gibi ülkelerde beklenen okullaşma süresinin düşük olmasına ve öğrenmeye hazırlanan okul sürelerinin az olmasına rağmen 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olduğu, yetişkinlerin hayatta kalma oranlarının yüksek seviyede olduğu ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olması ile beşerî sermayenin de gelişmiş olduğu görülmektedir. Son konfigürasyonda İspanya ve İsviçre'de okullaşma beklentisinin düşük olmasına rağmen 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olduğu, ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının yüksek olduğu, yetişkinlerin hayatta kalma oranlarının yüksek olduğu ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olduğu durumda beşerî sermayenin yüksek olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2'de paylaşılan simetrik bulgulara ek olarak Tablo 3 ise BSI'nin yokluğuna yönelik asimetrik bağlamda çeşitli konfigürasyonlar ortaya çıkmıştır. FsQCA tekniği kullanılarak araştırmanın geçerliliğini artırmak adına asimetrik sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre öncelikle birinci konfigürasyonda 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olmasına rağmen beklenen okullaşma süresinin düşük olması,

öğrenime hazırlanmış okul süresinin düşük olması, ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının düşük olması, yetişkinlerin hayatta kalma süresinin düşük olması sebeplerinden ötürü Meksika, Kolombiya, Slovakya ve Macaristan gibi ülkelerde beşerî sermaye düşük düzeyde seyretmektedir. İkinci konfigürasyonda 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının düşük olması, beklenen okullaşma süresinin düşük olması, öğrenime hazırlanmış okul süresinin düşük olması, yetişkinlerin hayatta kalma oranlarının düşük olması ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının yüksek olması durumlarından dolayı Brezilya, Türkiye, ABD ve Şili ülkelerinde, beşerî sermaye düzeyi düşük olarak belirlenmiştir. Üçüncü konfigürasyonda ise 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olmasına, yetişkinlerin hayatta kalma oranlarının yüksek olmasına ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olmasına rağmen öğrenime hazırlanmış okul süresinin düşük olması ve ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının düşük olmasından dolayı Yunanistan, Lüksemburg, İtalya ve İsrail ülkelerinde beşerî sermaye düzeyi düşüktür. Dördüncü konfigürasyonda 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olmasına, yetişkinlerin hayatta kalma oranlarının yüksek olmasına ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olmasına rağmen beklenen okullaşma süresinin düşük olması ve öğrenime hazırlanmış okul süresinin düşük olmasından dolayı Lüksemburg, İspanya, Yunanistan ve İtalya gibi ülkelerde beşerî sermaye düzeyinin düşük olduğu belirlenmiştir. Son konfigürasyonda 5 yaşa kadar hayatta kalma olasılığının yüksek olmasına, beklenen okullaşma süresinin yüksek olmasına, beklenen okullaşma süresinin yüksek olmasına ve 5 yaş altında büyümesi yetersiz olan çocukların oranının düşük olmasına rağmen ortalama uyumlaştırılmış test puanlarının ve yetişkinlerin hayatta kalma seviyesinin düşük olmasından dolayı beşerî sermaye düzeyi düşüktür.

Nihayetinde Tablo 2 ve Tablo 3'te ortaya çıkan konfigürasyonlara göre BSI varlığına yönelik kombinasyonlarda yer alan ülkelerin, yokluğuna yönelik kombinasyonlarda yer alan ülkelere kıyasla daha gelişmiş seviyede ülkeler olduğu görülmüştür. BSI'nin düşük olduğu durumdaki ülkelerin büyük çoğunluğun gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkeler olduğu belirlenmiştir.

7. Sonuç ve Tartışma

Beşerî sermaye olgusu, 1700'lü yıllarda ekonomistler arasında ekonomik kalkınma arayışında ortaya atılan fikirlerden birisi olmuştur. Beşerî sermaye için çalışanların nitelik artışlarına bağlı olarak ekonomik kalkınmada rol oynayabileceğine yönelik akademik literatürde yaygın görüş mevcuttur. Sanayi devrimi ve 1960'lı yıllara kadar araştırmalar devam etse de pratik çıkarımlarda bulunmakta güçlük çekilmiştir. 1980'li yıllardan sonra akademik literatürde konuya ilişkin ilginin giderek yoğunlaştığı görülmektedir. Beşerî sermaye kavramı özellikle teknolojik gelişmelerin etkisine dayalı olarak beyaz ve altın yakalı çalışanlara artan talep artışları birlikte ekonomik kalkınma üzerinde daha değerli hale gelmiştir. Özellikle 2000'li yıllardan sonra çalışma ekonomistlerinin dikkatini çeken beşerî sermaye olgusuna yönelik yerel bağlamda araştırmalar sınırlı kalmıştır. Araştırma beşerî sermaye oluşumuna yönelik olarak hazırlanan güncel son veriler üzerinden indeks bileşenlerinin değerlendirmesini yaparak ülkelere göre bileşenlerin BSI'ye etkini ortaya çıkarmaktadır.

Araştırmada Dünya Bankası tarafından paylaşılan beşerî sermaye indeksi (BSI) verisine dayanarak beşerî sermayenin bileşenleri ve yerel bağlamda sonuçları değerlendirilmektedir. Güncel son veri olan 2020 yılı beşerî sermaye indeksi verisi araştırma için kullanılmıştır. Bu verinin kullanımı dikkate alınırken akademik literatürdeki araştırmalar değerlendirilmiş ve güncel çalışmaların büyük çoğunluğunun ilgili veri üzerinden araştırma yürüttüğü görülmüştür. Ayrıca beşerî sermaye faktörünün, ekonomik kalkınmada önemli bir araç olduğu düşünüldüğünde ekonomik anlamda gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerin yer aldığı OECD organizasyonu bağlamında araştırmanın gerekliliği dikkate alınmıştır. Araştırmanın yönteminde küme-teorik bağlamda bulanık küme nitel karşılaştırmalı analiz (FsQCA) tekniği kullanılmıştır. Bu

yöntem özellikle son dönemlerde sosyo-ekonomik sonuçların ortaya çıkarılması için oldukça popüler bir yaklaşımdır. Beşerî sermaye bileşimlerinin değerlendirilmesi ve yerel bazda konfigürasyonların oluşturulması için FsQCA tekniğinin uygun sonuç verdiği akademik literatür çerçevesince karar verilmiştir.

Araştırmanın analizinde ilk olarak farklı türdeki verilerin tek tip hale gelmesine yönelik olarak veri kalibrasyon işlemi yapılmıştır. Tüm veriler 0.05-0.95 değerleri arasına endekslenmiştir. Analize hazırlanmış olan veriler için öncelikle BSİ için BSİ bileşenlerinin gereklilik/yeterlilik analizi yapılmıştır. Buna göre PSA, LAYS, AHTS'nin BSİ'nin varlığı için mutlak gerekli olduğu küme-teorik bağlam çerçevesince kanıtlanmıştır. PSA'nın yokluğu BSİ'nin varlığı için yeterli olmadığı belirlenmiş ancak diğer tüm değişkenlerin yeterli olduğu görülmüştür. BSİ'nin yokluğu için LAYS ve AHTS'nin yokluğun küme-teorik bağlamda mutlak gerekliliği olduğu belirlenmiştir. BSİ'nin yokluğu için PSA'nın yokluğu, EYS'nin yokluğu, LAYS'ın yokluğu, AHTS'nin yokluğu, SRA'nın yokluğu, FCUNS'un varlığı ve yokluğu yeterli çıkmıştır. Gereklilik/yeterlilik analizinin ardından oluşturulan doğruluk tablosunda göre BSİ'nin varlığı için 64, BSİ'nin yokluğu için 64 olmak üzere toplam 128 olası kombinasyon ortaya çıkmaktadır. Mantıksal minimizasyon işlemi uygulandıktan sonra konfigürasyon analizine geçiş yapılmıştır. Buna göre BSİ'nin varlığı için konfigürasyonun tutarlılık değeri 0.914 gibi oldukça iyi bir skor tespit edilmiştir. Bu bulgu BSİ için değişkenlerin kombinasyonlarının oldukça iyi tasarlandığı anlamına gelmektedir. Kapsam değerine bakılarak ise %89,3 açıklama oranına sahip olduğu belirlenmiştir. Öte yandan BSİ'nin yokluğu için tutarlılık oranı 0.921 gibi oldukça yüksek bir skora sahiptir. Değişkenlerin kombinasyonlarının BSİ'nin yokluğunu açıklama oranı ise %84,3 olarak oldukça iyi seviyede bulgulanmıştır. Nihayetinde yerel bağlamda BSİ yorumlandığında, BSİ'nin varlığı durumunda genellikle gelişmeye yakın ve gelişmiş ülkelerin yer aldığı görülmektedir. Gelişmiş ülkelerin yer aldığı konfigürasyonlarda (1, 2 ve 6) LAYS ve AHTS'nin varlığının yer aldığı görülmektedir. Diğer konfigürasyonlarda yer alan ülkelerde çeşitlilik hakimdir. Öte yandan BSİ'nin yokluğu için konfigürasyonda yer alan ülkelerin büyük çoğunluğunun gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkeler olduğu görülmektedir. Bu noktada her ülkenin kendine özgü sonuçları ortaya çıkmıştır. Öyle ki ülkemizde BSİ'nin yokluğunun sebepleri; PSA'nın yokluğu, EYS'nin yokluğu, LAYS'ın yokluğu, SRA'nın yokluğu ve FCUNS'un varlığı durumları ile ortaya çıkmaktadır. Bu sonuca göre politik ve akademik bağlamda gelecek uygulamaların bu koşulları dikkate alarak yapılması gerekmektedir. Böylelikle BSİ için gelişim sağlanabilecektir.

Nihayetinde genel olarak araştırmada, BSİ'nin oluşumu için değişkenlerin gereklilik ve yeterlilik bulguları elde edilmiştir. Bununla birlikte her OECD ülkenin kendine özgü sonuçları ortaya çıkarılmıştır. Bu durum çalışmanın, gelecek çalışmalarda yerel veya bölgesel bazda benzer kapsamda yürütülecek araştırmalar için temel oluşturabilecek bulgulara sahip olduğunun göstergesidir.

Kaynakça

- Aksoy, S. (2017). Değişen teknolojiler ve endüstri 4.0: endüstri 4.0'ı anlamaya dair bir giriş. *Sav katkı*, 4, 34-44.
- Altay, A. (2005). *Türkiye'de Beşerî Sermayenin Karşılaştırmalı Analizi*. TÜGİAD, Ankara, 3.
- Apriliyanti, M. (2022). Challenges of The Industrial Revolution Era 1.0 to 5.0: University Digital Library in *Indoensia*. Library Philosophy and Practice, 1-17.
- Britannica Encyclopaedia (2018). Status of the World's Tropical Forests, available on the web: <https://www.britannica.com/topic/Status-of-the-Worlds-Tropical-Forests-1673338>.
- Brym, R., & Lie, J. (2006). *Sociology: Your compass for a new world*. Cengage Learning.
- Crocker, R. K. (2006). *Human capital development and education*. Ottawa, ON, Canada: Canadian Policy Research Networks.
- Diwanji, V. S. (2023). Fuzzy-set qualitative comparative analysis in consumer research: a systematic literature review. *International Journal of Consumer Studies*, 47(6), 2767-2789. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12889>

- Ertuğral, S. M. (2018). Beşerî sermaye oluşumunda mesleki eğitimin önemi. *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 2(3), 49-63.
- Fiss, P. C. (2011). Building better causal theories: A fuzzy set approach to typologies in organization research. *Academy of management journal*, 54(2), 393-420. <https://doi.org/10.5465/amj.2011.60263120>
- Gökçen, B. (2006). Beşerî sermayenin iktisadi gelişmedeki rolü ve önemi: Adana iline ilişkin bir uygulama (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Günbayı, I., & Sorm, S. (2018). Social paradigms in guiding social research design: The functional, interpretive, radical humanist and radical structural paradigms. *Online Submission*, 9(2), 57-76.
- Gürsoy S., ve Çeliker N., (2023). Endüstri 4.0 ve Yapay Zekânın İnsan Kaynakları Yönetim Anlayışına Etkisi. Yapay Zekâ & Teori ve Uygulamalar. Nobel Akademik Yayıncılık. 1: 93-114
- Gürsoy, S. (2023). Multidimensional Scientometric Analysis for the Gig Economy. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 195-210. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.1198210>
- Gürsoy, S. (2024). Beşerî Sermayenin Âtıl Hali Neet İçin Çözüm Önerisi: Esnek Çalışma Biçimi. 7th INTERNATIONAL ANTALYA CONGRESS OF SCIENTIFIC RESEARCH AND INNOVATIVE STUDIES. ISBN: 978-625-367-722-0
- Gürsoy, S., & Yağmur, A. (2023). Analytical Approach to Society 5.0 Phenomenon Studies with Scientometric Analysis Method. *Alanya Akademik Bakış*, 7(1), 147-167. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.1077207>
- Ilıman Püsküllüoğlu, E. (2023). Investigation of Human Capital Index Value and Income Distribution in European and Central Asian Countries: The Case of Turkey. *Research in Educational Administration & Leadership*, 8(2), 421-463.
- Keskin, A. (2011). Ekonomik Kalkınmada Beşerî Sermayenin Rolü ve Türkiye. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 125-153.
- Kuyubaşı, U. (2009). Beşerî sermayeye dayalı ekonomik büyüme modelleri ve Gemmellin beşerî sermaye modeline yönelik bir uygulama (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Lau JWY. Editor's perspectives - May 2020. *Int J Surg*. 2020 May; 77:218-219. doi: 10.1016/j.ijssu.2020.04.027. Epub 2020 Apr 19. PMID: 32320739; PMCID: PMC7167221.
- Mathur, A., Dabas, A., & Sharma, N. (2022). Evolution From Industry 1.0 to Industry 5.0. In 2022 4th International Conference on Advances in Computing, Communication Control and Networking (ICAC3N) (pp. 1390-1394). IEEE.
- Pilevari, N. & Yavari, F., (2020). Industry revolutions development from Industry 1.0 to Industry 5.0 in manufacturing. *Journal of Industrial Strategic Management*, 5(2), 44-63.
- Pinheiro, P., Putnik, G. D., Castro, A., Castro, H., Dal, B. F. R., & Romero, F. (2019). Industry 4.0 and industrial revolutions: An assessment based on complexity. *FME Transactions*, 47(4), 831-840.
- Ragin, C. (2007). Chapter 5: qualitative comparative analysis using fuzzy sets (Fsqa). forthcoming in N. Rihoux and C. Ragin (eds.), *Configurational Comparative Analysis*, London: Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781452226569>
- Ragin, C. C. (2009). *Redesigning social inquiry: Fuzzy sets and beyond*. University of Chicago Press. ISBN-13: 978-0-226-70275-9
- Raschke, S. U. (2022). Limb prostheses: Industry 1.0 to 4.0: Perspectives on technological advances in prosthetic care. *Frontiers in Rehabilitation Sciences*, 3, 854404.
- Rihoux, B., & Ragin, C. C. (2008). *Configurational comparative methods: Qualitative comparative analysis (QCA) and related techniques*. Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781452226569>
- Schneider, C. Q., & Wagemann, C. (2012). *Set-theoretic methods for the social sciences: A guide to qualitative comparative analysis*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139004244>
- Schultz, T. W. (1962). Reflections on investment in man. *Journal of political economy*, 70(5, Part 2), 1-8.
- Sedita, S. R., Blasi, S., & Yang, J. (2022). The cultural dimensions of sustainable development: A cross-country configurational analysis. *Sustainable Development*, 30(6), 1838-1849. <https://doi.org/10.1002/sd.2351>
- Vis, B. (2012). The comparative advantages of fsQCA and regression analysis for moderately large-N analyses. *Sociological Methods & Research*, 41(1), 168-198. <https://doi.org/10.1177/0049124112442142>
- Wang, Q., Yang, T., & Li, R. (2023). Economic complexity and ecological footprint: the role of energy structure, industrial structure, and labor force. *Journal of Cleaner Production*, 412, 137389.
- World Bank. (2020). The human capital project. <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>

World Bank. (2021). The human capital index 2020 update: Human capital in the time of COVID-19. The World Bank.

World Bank. (2024). Human Capital Index. <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital#Index>

Y. M. Gruzina, M. A. Ponomareva, L. A. Shmeleva, K. A. Shtanova. (2022). Does Higher Education Promote Human Capital Development: Comparison of Russia and OECD Countries. *European Journal of Contemporary Education*. DOI: 10.13187/ejced.2022.4.1105

Yagmur, A., Gürsoy, S., & Gunbayı, I. (2024). Mixed-methods analysis of multidimensional conditions for the Human Development Index: a fuzzy set qualitative comparative analysis (FsQCA) study. *Journal of Social and Economic Development*, 26(1), 214-234. <https://doi.org/10.1007/s40847-023-00265-w>

Yağmur, A., Gürsoy, S., & Durmaz, Ş. (2022). Dijitalleşme Sürecinde İstihdam Olgusunun Çok Boyutlu Analizi: Bibliyometrik ve İçerik Analizi. *Maliye Dergisi*, 183, 172-195.

Yavari, F., & Pilevari, N. (2020). Industry revolutions development from Industry 1.0 to Industry 5.0 in manufacturing. *Journal of Industrial Strategic Management*, 5(2), 44-63.

Zuhoryan, M. N. (2021). Beşerî sermayeyi geliştirme politikaları üzerine bir inceleme (Master's thesis, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ayten YAĞMUR (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ayten YAĞMUR (100%)

Kentleşme, Yenilenebilir Enerji ve İnovasyon ile Ekonomik Büyüme ve Ekolojik Ayak İzi Arasındaki Nedensellik İlişkileri: Çok Yüksek İnsani Gelişme Düzeyindeki Ülkeler Örneği

Mücahit ÜLGER¹, Mehmet UÇAR², Mert Anıl ATAMER³, Şükrü APAYDIN⁴

¹ Öğr. Gör. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Mucur MYO, mucahit.ulger@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0300-099X

² Öğr. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Gülşehir Sosyal Bilimler MYO, mehmet.ucar@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6078-7536

³ Öğr. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Gülşehir Sosyal Bilimler MYO, mertatamer@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1238-9020

⁴ Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İİBF, sukrupaydin@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4640-8135

Öz: Çalışmanın temel amacı İnsani Gelişme Endeksine göre 2021 yılı sıralamasında çok yüksek insani gelişim sağlayan ülke grubunda yer alan ilk 25 ülkeden seçilen 15 ülkenin 1990-2019 yılları arasında temelde iki grupta nedensellik ilişkilerini araştırmaktır. Çalışmada yöntem olarak Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışmada iki farklı model kurgulanmıştır. İlk olarak ekonomik büyüme (GDP) ile kentleşme (URBAN), yenilenebilir enerji tüketimi (REN) ve teknolojik inovasyon (PATENT) arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. İkincil olarak ekolojik ayak izi (ECO) ile ekonomik büyüme, kentleşme, yenilenebilir enerji tüketimi ve teknolojik inovasyon arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Analiz sonuçlarından elde edilen bulgulara göre kentleşme ile ekonomik büyüme, teknolojik inovasyon ile ekonomik büyüme, kentleşme ile ekolojik ayak izi, teknolojik inovasyon ile ekolojik ayak izi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcut iken; yenilenebilir enerji tüketiminden ekonomik büyümeye, ekonomik büyümeden ekolojik ayak izine ve ekolojik ayak izinden yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuçlara dayanarak politika yapıcılara yönelik politika önerileri ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Teknolojik İnovasyon, Ekonomik Büyüme, Ekolojik Ayak İzi

Jel Kodları: Q42, O31, O40, Q56

Atıf: Ülger M.; Uçar M.; Atamer M. A.; Apaydın Ş. (2024).

Kentleşme, Yenilenebilir Enerji ve İnovasyon ile Ekonomik Büyüme ve Ekolojik Ayak İzi Arasındaki Nedensellik İlişkileri: Çok Yüksek İnsani Gelişme Düzeyindeki Ülkeler Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 449-462.

<https://doi.org/10.30586/pek.1485357>

Geliş Tarihi: 16.05.2024

Kabul Tarihi: 11.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Causality Relationships Between Urbanization, Renewable Energy, and Innovation with Economic Growth and Ecological Footprint: The Case of Very High Human Development Countries

Abstract: The main objective of the study is to investigate the causal relationships between selected 15 countries from the top 25 countries in the 2021 Human Development Index ranking, which provide very high human development, in two essentially two groups between 1990 and 2019. Dumitrescu and Hurlin panel causality test is used as the method in the study. Two different models were constructed in the study. Firstly, the causal relationship between economic growth (GDP) and urbanization (URBAN), renewable energy consumption (REN), and technological innovation (PATENT) was examined. Secondly, the causal relationship between ecological footprint (ECO) and economic growth, urbanization, renewable energy consumption, and technological innovation was investigated. According to the findings obtained from the analysis results, there is a bidirectional causal relationship between urbanization and economic growth, technological innovation and economic growth, urbanization and ecological footprint, and technological innovation and ecological footprint; while there is a unidirectional causal relationship from renewable energy consumption to economic growth, from economic growth to ecological footprint, and from ecological footprint to renewable energy consumption. Based on these results, policy recommendations are proposed to policymakers.

Keywords: Urbanization, Renewable Energy Consumption, Technological Innovation, Economic Growth, Ecological Footprint

Jel Codes: Q42, O31, O40, Q56

1. Giriş

İlk olarak buhar, daha sonra elektrik ve günümüzde yaşanan bilgi çağına kadar üretimde ve insanların yaşam tarzlarında önemli ölçüde değişimler meydana gelmiştir. Geleneksel üretim artık yerini üretim verimliliğini artıran ve ekonomik büyümeyi hızlandıran endüstriyel ekonomilere bırakmıştır. Özellikle ekonomik büyümenin hızlı yaşandığı kentlerde işgücüne olan talep artmış ve kırsal nüfus, kentsel alanlara göç etmeye başlamıştır. Kentleşme ve ekonomik büyüme, bir ülkenin veya bölgenin modernleşme düzeyinin önemli göstergeleri haline gelmiştir (Liang ve Yang, 2019). Ayrıca insanlar daha iyi sağlık, eğitim ve istihdam fırsatları nedeniyle de kentsel alanlara göç etmeye başlamıştır. Kırdan kente göç ve kırsal bölgelerin kentsel alanlara dönüşümü ile karakterize edilebilmektedir (Poumanyong ve Kaneko, 2010). Bu yüzden dünyanın her yerindeki kentlerde, insanların daha iyi fırsat arayışıyla kentsel alanlara göç etmesiyle nüfus patlaması yaşandı. Örneğin İnsani Gelişim Endeksi'ne (İGE) göre ilk üç ülke içerisinde yer alan Norveç'te kentleşme 1975 yılında yüzde 68 iken 2022 yılı itibarıyla bu oran yüzde 83 olmuştur.

Kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki korelasyon iyi belgelenmiş olsa da bu ilişkinin nedenselliği hakkında henüz yeterince araştırma yapılmamıştır. Kentleşme oranları genellikle kişi başına düşen gelir düzeyinin ampirik göstergeleri olarak kullanılmıştır (Dittmar, 2011). Bununla birlikte sanayileşme ve kentleşme nedeniyle dünya son on yılda önemli bir ekonomik büyüme yaşamıştır (Dong vd., 2018). Ekonomik büyüme ve bununla ilişkili kentleşme ve sanayileşme eğilimleri, ulusal kaynak çıkarımı ve tüketimini artırarak çevresel sürdürülemezliği teşvik etmektedir (Baloch vd., 2019). Ancak kentleşme, ekonomik büyüme yoluyla çevresel baskıyı artırmaktadır (Wang vd., 2015). Kentleşme, sadece kentsel alanları artırmakla kalmayıp aynı zamanda tarımsal verimliliği azaltmanın yanı sıra atık oluşumuna ve ekolojik bozulmaya da katkıda bulunmaktadır (Ahmed vd., 2020). İklim değişikliği, gıda kıtlığı, türlerin yok olması ve aşırı hava koşulları da dahil olmak üzere insanın hayatta kalması ve gelişmesi açısından kritik zorluklar yaratmaktadır (Cramer vd., 2018).

Kentleşme süreci, zaten sınırlı kaynaklara sahip olan kentlerin nüfusunu artırmaktadır. Bu yüzden enerji, gıda, ulaşım, su, konut, ticari binalar, elektrikli aletler ve kamu hizmetlerine olan talep artar ve bu da iklim değişikliğine, kirliliğe, kaynakların aşırı çıkarılmasına ve tükenmesine yol açar (Ahmed vd., 2019). Son 50 yıldır dünyanın tüm ülkeleri insan eylemlerinden kaynaklanan olumsuz çevresel sonuçlara yönelik mücadele etmekte ve politika üretmektedirler (Ozcan vd., 2020).

Kentleşmeyle birlikte enerjiye olan talep artarken, kentler yenilenebilir enerji projeleriyle sürdürülebilirlik çabalarını destekleyerek bu talebi karşılamaya çalışmaktadırlar. Son zamanlarda, ekonomistler ve politika yapıcılar, enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yakından izlemektedirler. Enerji tüketimi ekonomik büyümeyi destekleyen önemli bir bileşendir. Büyümenin önemli bir faktörü olan enerjiye olan talepte yüksektir (Hasanov vd., 2017). Bu yüzden REN ile GDP arasındaki nedensellik, enerji ekonomisi literatüründe araştırmacılar tarafından geniş çapta incelenmiştir (Rahman, 2017). Enerji talebi, yenilenebilir ve yenilenemeyen olmak üzere iki farklı enerji kaynağıyla karşılanmaktadır. Yenilenemeyen enerji kaynakları ham petrol, doğalgaz, kömür ve nükleer enerjidir. Buna karşılık yenilenebilir enerji kaynakları jeotermal, biyokütle, rüzgâr, hidroelektrik, güneş ve dalga enerjisidir. Yenilenemeyen enerji kaynakları, tüketim hızından daha hızlı bir şekilde tükenme eğilimindedir. Küresel ısınma ve azalan konvansiyonel enerji kaynaklarıyla birlikte artan enerji fiyatları, sürdürülebilir ekonomik kalkınma için yenilenebilir enerjinin etkin kullanımını vurgulamaktadır (Sebri ve Ben-Salha, 2014). Yenilenebilir enerji ise doğada sürekli olarak bulunan kaynaklardan üretilmektedir.

Yenilenebilir enerjinin üretimi ve tüketimi, ekonomi ve çevre açısından kritik bir rol oynamaktadır. Ayrıca, REN ile GDP arasındaki nedensellik ilişkisi, çevre ve enerji politikaları açısından önemlidir. Kömür yakma gibi geleneksel üretim tekniklerinin çevreye zararlı etkileri vardır. Bu sebeple, ülkeler uluslararası alanda güneş ve rüzgâr gibi

yenilenebilir kaynaklara daha çevreci üretim tekniklerine doğru yönelmektedirler (Inglesi-Lotz, 2016). Küresel ısınmanın çevresel etkileri ve sera gazı emisyonları, fosil yakıtlara duyulan endişeleri artırmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının temel özelliği, karbondioksit emisyonlarını azaltması ve çevrenin korunmasına yardımcı olmasıdır. Teorik olarak fosil yakıtların çok uzun bir süre boyunca kendini yenileyebileceği düşünülse de yakın gelecekte tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu nedenle, yenilenebilir enerji, daha az karbon salınımı ve daha sürdürülebilir bir enerji sistemine katkıda bulunarak, fosil yakıtlardan kaynaklanan sera gazı emisyonlarının olumsuz çevresel etkileri ve dalgalı enerji fiyatları gibi belirsizlikler nedeniyle daha önemli hale gelmektedir (Rahman ve Velayutham, 2020).

Yenilenebilir enerji tüketimi, teknolojik inovasyonu da beraberinde teşvik etmektedir. Yenilenebilir enerjiye olan talep, araştırma ve geliştirme faaliyetlerini artırarak yenilikçi çözümlerin geliştirilmesine yol açmaktadır. Fikir, bilgi ve enformasyon üretimini geliştirme kaygısı teknolojik inovasyonu yönlendiren unsurlardır. Bu, enerji verimliliğinin iyileştirilmesi için çok önemlidir (Zhou vd., 2010). Teknolojik inovasyon, sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanmasında öncü alanlardan birisi olmasına rağmen ekonomik büyüme ile arasındaki bağlantı çok fazla araştırılan bir konu olmamıştır. Teknolojik inovasyona gereken ilgi ve önemin verilmesi durumunda, doğal kaynakların verimli kullanımı yoluyla sürdürülebilir büyümenin sağlanmasına yardımcı olabileceği bilinmektedir (Song vd., 2019). Bununla birlikte teknolojik inovasyon, küresel iklim değişikliğinin azaltılmasına da en önemli katkıyı sağlamaktadır (Sohag vd., 2021). Ayrıca araştırma ve geliştirme teşviklerine yapılan yatırımlardaki artış, patent sayısındaki artışı teşvik ederek daha fazla teknik ilerlemeye ve dolayısıyla ekonomik büyümeye yol açmaktadır (Zachariadis, 2003). Çalışmaya konu olan ülke grubunda toplamda teknolojik inovasyon da 1990 yılında 1,41 milyon patent başvurusu, 2019 yılında 2,64 milyon başvuruya çıkmıştır.

Fosil yakıtlara bağımlılığı azaltmak için teknolojik inovasyon, endüstriyel dönüşüm ve yenilenebilir enerji geliştirilmesi, sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik-sosyal kalkınmanın sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Böylece dünya ekonomileri, çevre kalitesine daha fazla zarar vermeden, teknolojik inovasyonla değerli doğal kaynakların kıtlığının üstesinden gelebilir ve artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilir. Bu bağlamda, geleneksel teknolojilerden yeniden işleme, geri dönüşüm, yenilikçi süreçlerin benimsenmesi ve doğal kaynakların yerini alan ürünlerin kullanımını içeren çevre dostu teknolojilere geçiş, ekonomik büyümenin artmasına neden olacak ve sonuçta çevresel bozulmayı azaltacaktır (Bekun vd., 2019).

İnsanların enerji, su, lif, kereste, altyapı ve diğerlerine yönelik talepleri ekolojik baskıya neden almakta ve bu da iklim değişikliğine, kirliliğe, biyolojik çeşitlilik kaybına ve toprak erozyonuna yol açmaktadır. Ekolojik ayak izi, insan kaynaklı faaliyetlerin otlatma alanı, okyanus, mahsul alanları, orman ürünleri, altyapı (yerleşik arazi) ve karbon ayak izi açısından etkisini ölçmektedir. Mal üretmek ve atıkları absorbe etmek için gereken küresel hektar arazi ve su cinsinden hesaplanmaktadır (Ahmed ve Wang, 2019). Kısaca ekolojik ayak izi, doğal kaynaklara yönelik insan talebini desteklemek ve insan faaliyetleri sonucu oluşan atıkların ayrıştırılması için gereken verimli arazi ve okyanus alanını ölçmektedir (Wackernagel vd., 2002).

Tüm bahsedilen bu konulardan yola çıkarak kentsel nüfusun artması, doğal kaynak tüketimini artırarak doğal habitatları tahrip eder. Bu durum ekolojik ayak izinin artmasına neden olabilir. Ancak, yenilenebilir enerji tüketimi fosil yakıt kullanımını azaltarak doğal kaynakların korunmasına ve karbon salınımının azaltılmasına yardımcı olur. Böylece ekolojik ayak izinin azalmasına da neden olabilir. Ayrıca, teknolojik inovasyon daha verimli ve çevre dostu ürünlerin geliştirilmesine olanak tanır, bu da kaynak kullanımını azaltabilir ve atık üretimini azaltarak ekolojik ayak izini düşürebilir. Bu ilişkiler, kentleşme, yenilenebilir enerji tüketimi ve teknolojik inovasyonun ekolojik sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini vurgular. Bu faktörlerin dengeli bir şekilde yönetilmesi, daha sürdürülebilir bir gelecek için önemlidir.

Çalışmanın temel amacı İGE'ye göre 2021 yılı sıralamasında çok yüksek insani gelişim sağlayan ülke grubunda yer alan ilk 25 ülkeden seçilen 15 ülkenin (İsviçre, Norveç, Avustralya, Danimarka, İsveç, Almanya, Hollanda, Finlandiya, Belçika, Yeni Zelanda, Kanada, Birleşik Krallık, Japonya, Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri) 1990-2019 yılları arasında temelde iki grupta nedensellik ilişkilerini araştırmaktır. Bunun için ilk olarak GDP ile URBAN, REN ve PATENT arasındaki nedensellik ilişkisi, daha sonra ECO ile GDP, URBAN, REN ve PATENT arasındaki nedensellik ilişkisi incelenecektir. Buradan yola çıkarak çalışmanın temel hipotezi de 1990-2019 yılları arasında seçilen ülke grubunda tüm değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığıdır.

Çalışmanın literatüre temel katkısı GDP ile URBAN arasındaki, GDP ile REN arasındaki, GDP ile PATENT arasındaki nedensel ilişki daha önce çalışılmış olmasına rağmen, bu ilişkinin URBAN, REN ve PATENT ile birlikte incelenmesidir. Benzer şekilde ECO ile GDP arasındaki, ECO ile URBAN arasındaki, ECO ile REN arasındaki, ECO ile PATENT arasındaki ilişki daha önce araştırılmış olmasına rağmen, bu ilişkinin ECO ile GDP, URBAN, REN ve PATENT ile incelenmesidir. Böylelikle, tanımlanan değişkenlerin tümü arasındaki nedensel bağlantıları incelenmektedir. Çalışmanın literatüre diğer bir katkısı bu alanda daha önceki araştırmalarda nispeten ihmal edilen bir ülke grubunun kullanılmasıdır. Bilgimiz dahilinde seçilen ülke grubunda ve belirlenen değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini araştıran bir çalışma bulunmamaktadır.

Çalışmada bazı sınırlar da yer almaktadır. Bunlardan ilki seçilen ülke grubuyla ilgilidir. İGE'ye göre 2021 yılı sıralamasında ilk 25'te yer alan bazı ülkelerin (İzlanda, Çin, İrlanda, Singapur, Lihtenştayn, Lüksemburg, İsrail, Malta, Slovenya, Avusturya) verilerine ulaşılamamasından dolayı analizde yer verilememiştir. Diğer bir sınırlama ise çalışma dönemi ile ilgilidir. Benzer şekilde veri eksikliğinden dolayı 1990–2019 dönemi ile sınırlı kalmıştır.

Bu makalenin geri kalanı şu şekildedir: 2. bölümde literatür incelenirken, bölüm 3'te değişkenler, veri yapısı ve örneklem seçimi açıklanmaktadır. 4. bölümde bazı politika çıkarımları sunulmaktadır. Bölüm 5'te ise sonuçlara yer verilmiştir.

2. Literatür

Çalışmanın literatürü iki kısımda ele alınacaktır. Literatürün ilk kısmında kentleşmenin, yenilenebilir enerji tüketiminin ve teknolojik inovasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ele alınacak, literatürün ikinci kısmında ise kentleşmenin, yenilenebilir enerji tüketiminin ve teknolojik inovasyonun ekolojik ayak izine etkisi ele alınacaktır. Çalışmada kullanılan değişkenlerin çokluğundan dolayı literatür kısmında, son yıllardaki çalışmalardan edilen sonuçlara göre sınıflandırılarak ifade edilmiştir.

2.1 Kentleşmenin, Yenilenebilir Enerji Tüketiminin ve Teknolojik İnovasyonun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi

URBAN ve GDP arasındaki ilişkiyi analiz eden çok sayıda çalışma vardır. Njoh (2003) Sahra Altı Afrika ülkeleri için korelasyon analizi ve t testi ile yaptığı analizler sonucunda; Liang ve Yang (2019) ise Çin'de 2006-2015 yılları arasında 30 bölge için yaptıkları panel veri analizleri sonucunda URBAN ve GDP arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir. Şit vd. (2021) Türkiye ekonomisi için 1960-2018 yılları arasındaki verileri kullanarak Narayan ve Popp birim kök testi ve Hatemi-j nedensellik analizi yapmışlar ve URBAN ve finansal gelişmenin GDP üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

URBAN ve GDP arasındaki ilişkiyi nedensellik analizi ile inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Zhao ve Wang (2015) 1980-2012 yılları arasında Çin için Granger nedensellik analizi yapmışlar, Sancar ve Sancar (2017) Avrupa Birliği'ne üye 13 ülke ve Türkiye için 1990-2014 yılları arasında Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik analizini kullanmışlar ve GDP'den URBAN'a doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu tespit etmişlerdir. Tandoğan (2017) 1968-2016 yılları arasında Türkiye için Toda Yamamoto nedensellik

analizi yaparak yine GDP'den URBAN'a doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu tespit etmiştir. Bayraktutan ve Alancioğlu (2019) ise BRICS-T ülkeleri için 1990-2017 yılları arasındaki verileri ile Dumitrescu ve Hurlin nedensellik analizini kullanarak araştırmışlar ve URBAN'dan GDP'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğunu tespit etmişlerdir. Bunların yanı sıra Çalışkan ve Öztürk (2019) Türkiye ekonomisi için 1960-2016 yılları arasındaki verileri kullanarak Granger nedensellik analizi ile test etmişler, bunun sonucunda GDP ve URBAN arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğunu belirtmişlerdir. Liddle ve Messinis (2015) de 1960-2009 yılları arasında 100 ülkeyi kapsayan verilerle yapmış oldukları panel veri analizi testleri sonucunda yine GDP ve URBAN arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymuşlardır. Chen vd. (2014) ise 226 ülke için 1980-2011 yılları arasındaki verileri CBS yöntemi aracılığıyla test etmişler ve küreselleşme düzeyinde URBAN ve GDP arasında korelasyon olmadığını ifade etmişlerdir.

REN ve GDP arasındaki ilişkiye ait literatür incelendiğinde genellikle değişkenler arasında tek yönlü veya çift yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu ve bazı çalışmalarda ise bu iki değişken arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı görülmektedir.

Eden ve Hwang (1984) ABD için 1947-1979 dönemini, Kraft ve Kraft (1978) ise yine ABD için 1947-1974 dönemini kapsayan SIMS yöntemiyle yapılan nedensellik analizleri ile incelemiştir. Bu çalışmalarda, REN ile GDP arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı, ancak Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) ile enerji tüketimi arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu belirtilmiştir. Şimşek ve Yiğit (2017), BRIC-T ülkeleri için 1990-2015 verilerini kullanarak Dumitrescu Hurlin panel nedensellik analizi yapmış ve GSYH'den REN'e doğru tek yönlü bir nedensellik tespit etmişlerdir. Ocal ve Aslan (2013) ise 1990-2010 dönemi Türkiye ekonomisi için yaptıkları Toda-Yamamoto nedensellik analizinde, GDP'den REN'e doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir.

Hwang ve Gum (1991), Tayvan ekonomisinde 1961-1990 dönemini için bir Granger nedensellik testi gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak GDP ile REN arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Apergis ve Payne (2010) 13 Avrasya ülkesi ekonomisi için 1992-2007 döneminde panel nedensellik analizi yapmışlar ve yenilenebilir enerji ile GDP arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu belirtmişlerdir. Pao ve Fu (2013) Brezilya ekonomisi için 1980-2010 dönemini; Sebri ve Ben-Salha (2014) BRICS ülkeleri için 1971-2010 yılları arasındaki verileri analiz etmişlerdir. Her iki çalışma da Granger nedensellik analizi yöntemini kullanmış ve yenilenebilir enerji ile GDP arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit edilmiştir.

REN ile GDP arasında ilişkinin bulunmadığını belirten çalışmalar da vardır. Menegaki (2011) 27 Avrupa ülkesini kapsayan ve 1997-2007 dönemindeki verileri kullandığı çalışmada panel veri analizi ile Bélaïd ve Youssef (2017) ise Cezayir ekonomisi için 1980-2012 yılları arasındaki verileri kullanarak Granger nedensellik analizi ile yaptıkları çalışmalarında REN ve GDP arasında herhangi bir nedenselliğin olmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca Köseoğlu ve Ünal (2019) Türkiye ekonomisi için 1990-2016 yıllarındaki verilerle ARDL sınır testi yapmışlar ve REN'in GDP'yi uzun dönemde pozitif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

PATENT ve GDP arasındaki ilişkiyi araştıran literatür incelendiğinde teknolojik inovasyonun genellikle AR-GE harcamaları olarak kullanıldığı, bunun yanında patent sayısı ve patent başvuru sayısının da kullanıldığı görülmektedir. Literatür incelendiğinde genellikle teknolojik inovasyon ile ekonomik büyüme arasındaki pozitif ilişkinin varlığı göze çarpmaktadır.

Sylwester (2001) 1989-1996 yılları arasındaki G-7 ülkelerine ait verileri kullanarak regresyon analizi yapmış ve GDP ile AR-GE harcamaları arasında pozitif bir ilişkinin var olduğunu belirlemiştir. Hasan ve Tucci (2010) 58 ülkeyi kapsayan 1980-2003 dönemine ait verileri kullanarak yaptıkları GMM analizi sonucunda; Genç ve Atasoy (2010) 34 ülkeyi kapsayan 1997-2008 dönemine ait verilerle yaptıkları analizler sonucunda, PATENT ve GDP arasında pozitif bir ilişkinin var olduğunu belirlemişlerdir. Işık ve Kılınç (2016)

seçilmiş 13 ülke için 1990-2011 yıllarını kapsayan verilerle PMGE ve MGE tahmincilerini kullanarak yaptıkları testler sonucunda PATENT'in GDP'yi olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Yıldız (2018) 1998-2013 yılları arasında 15 Avrupa Birliği ülkesi ve Türkiye ekonomileri için panel ARDL modeli ile yaptığı analizler sonucunda PATENT etkilerinin GDP'yi pozitif yönde etkilediğini belirtmiştir. Son olarak, Goel ve Ram (1994), 1960-1985 dönemi verilerini kullanarak az gelişmiş ve gelişmekte olan 54 ülke ekonomisi için regresyon analizi gerçekleştirmiştir. Yapılan analizde, AR-GE harcamaları ile GDP arasında yüksek gelirli ülkelerde pozitif bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

2.2 Kentleşmenin, Yenilenebilir Enerji Tüketiminin ve Teknolojik İnovasyonun Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkisi

URBAN'ın ECO üzerindeki etkisini dikkate alan çalışmaları temel olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Kimi çalışmalar kentleşmede meydana gelen artışların ekolojik ayak izini olumlu, kimi çalışmalar ise olumsuz etkilediği sonucunu ortaya koymaktadır.

Nathaniel vd. (2019) 1965-2014 döneminde Güney Afrika için yaptıkları ARDL analizi sonucunda URBAN'ın uzun vadede ECO'yu azalttığını tespit etmişlerdir. Ulucak ve Khan (2020) BRICS ülkeleri için 1992-2016 dönemine ait verilerle en küçük kareler yöntemini kullanarak yaptıkları çalışmalarında ve Chen vd. (2022) 110 ülke ekonomisi için 1990-2016 yılları arasındaki verilerle panel veri analizi yaptıkları çalışmalarında URBAN'ın ECO'yu azalttığını sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca Khan vd. (2023) 1971-2018 Hindistan için NARDL yöntemini kullanmışlar ve URBAN'ın uzun vadede ECO'yu azalttığını tespit etmişlerdir.

Ahmed vd. (2020) G7 ülkeleri için yaptıkları 1971-2014 dönemini kapsayan panel veri analizi sonucunda URBAN'ın ECO'yu artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Nathaniel (2021) Endonezya için 1971-2017 yılı arasındaki verilerle yaptığı ARDL analizi sonucunda ve Arif vd. (2023) Pakistan için 1970-2020 yılları arasındaki verilerle yaptıkları NARDL yöntemi sonucunda URBAN'ın ECO'yu artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca Ullah vd. (2023) 1970-2018 yıllarını kapsayan verilerle VECM modeli ile analiz yapmışlar ve belirlenen dönemde Türkiye için URBAN'ın ECO'yu artırdığını tespit etmişlerdir.

REN'in ECO üzerindeki etkisine bakıldığında genellikle yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izini azalttığı ve çevre kalitesini artırdığı sonucuna ulaşan çalışmalar dikkat çekmektedir.

Usman vd. (2020) ABD ekonomisi için 1985: Q1-2014: Q4 dönemi verilerle ARDL yöntemi ile; Ulucak ve Khan (2020) BRICS ülkeleri için 1992-2016 dönemine ait verilerle en küçük kareler yöntemi ile analiz etmişler ve yenilenebilir enerjinin ECO'yu azalttığını sonucuna ulaşmışlardır. Sahoo ve Sethi (2021) gelişmekte olan 36 ülke ekonomisi için 1990-2016 yılları arasındaki verileri AMG, MG ve DCCE teknikleri ile Sharma vd. (2021) ise Güney ve Güneydoğu Asya'nın gelişmekte olan 8 ülkesi için 1990-2015 yılları arasındaki verileri CS-ARDL yöntemi ile test etmişler ve sonucunda yenilenebilir enerjinin ECO'yu azalttığını tespit etmişlerdir. Nathaniel vd. (2021) MENA ülkeleri için 1990-2016 yılları arasındaki verileri kullanarak en küçük kareler yöntemini kullanarak analiz etmişler ve benzer sonuca ulaşmışlardır. Li vd. (2022) 1995-2014 yılları arasındaki verileri kullanarak 120 ülke için eşik panel regresyon modeli ile analizler yapmışlar ve yenilenebilir enerjinin ECO'yu azalttığını sonucunu destekleyen çıkarımlarda bulunmuşlardır.

Literatürdeki çoğu çalışmanın aksine, Nathaniel vd. (2020) MENA ülkeleri için 1990-2016 yılları arasındaki verileri panel veri analizi ile Çakmak ve Acar (2022) ise petrol üreten 8 ülke için 1999-2017 dönemini kapsayan verileri Sistem GMM yöntemi ile test etmişler. Bulgular, yenilenebilir enerjinin ECO'yu etkilemediğini ortaya koymaktadır.

PATENT'in ECO üzerindeki etkisini inceleyen literatüre bakıldığında genellikle teknolojide meydana gelen gelişmelerin ekolojik ayak izi üzerinde olumlu etkisi olduğunu tespit eden çalışmaların çoğunluğu göze çarpmaktadır. Kimi çalışmalar teknolojik inovasyonu Ar-Ge çalışmaları kapsamında değerlendirirken kimi çalışmalar da ekolojik ayak izini karbon emisyonu çerçevesinde dikkate almıştır.

Ahmad vd. (2020) gelişmekte olan 22 ülke ekonomisi için 1984-2016 dönemini kapsayan verilerle CS-ARDL yöntemini kullanarak yaptıkları analizler sonucunda PATENT'in ECO'yu azalttığını tespit etmişlerdir. Adedoyin vd. (2020) AB-16 lkeleri için 1997-2014 yıllarını kapsayan verileri en küçük kareler yöntemi ile analiz etmişler ve Ar-Ge harcamalarındaki artışın ECO'yu azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Kılınç (2021) 2002-2016 dönemlerini kapsayan verilerle OECD lkelerinde PATENT ve ECO arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemleriyle analiz etmiş ve Ar-Ge ve demonstrasyon harcamalarındaki artışın ECO'yu azalttığını tespit etmiştir. Kihombo vd. (2021) Gelişmiş 9 lke için 1990-2017 dönemine ait verilerle STIRPAT modeli çerçevesinde analizler yapmışlar ve PATENT'deki artışın ECO'yu azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Oğul (2022) Türkiye için 1990-2018 yılları arasındaki verilerle yaptığı ARDL testi sonucunda PATENT'deki artışların kısa ve uzun dönemde ECO'yu azalttığını tespit etmiştir.

Gu vd. (2019) 2005-2016 döneminde Çin'e ait verilerle GMM yöntemi ve Dauda vd. (2021) 1990-2016 yıllarını kapsayan 9 Afrika ülkesine ait verilerle eş bütünleşme ve panel GMM yöntemlerini kullanarak analizler yapmışlar ve yapılan testler sonucunda her iki çalışmada da PATENT'le ECO arasında ters-U şeklinde bir ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir. Bu iki çalışmada da ECO'yu ölçmede karbon emisyonunu dikkate almıştır. Bir başka çalışmada ise zarslan Doğan (2023) Türkiye'de 1985-2020 yıllarındaki verilerle PATENT'le ECO arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemi ile analiz etmiş ve PATENT'in ECO'yu artırdığı sonucuna ulaşmıştır.

3. Veri ve Yöntem

Bu çalışmada temelde iki grupta nedensellik ilişkileri araştırılacaktır. İlk olarak ekonomik büyüme ile kentleşme, yenilenebilir enerji tüketimi ve teknolojik inovasyon arasındaki nedensellik ilişkisi, ikincil olarak ekolojik ayak izi ile ekonomik büyüme, kentleşme, yenilenebilir enerji tüketimi ve teknolojik inovasyon arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılacaktır. Bu amaçla Avustralya, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, İsveç, Belçika, Almanya, Japonya, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Güney Kore, İsviçre, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ilişkin 1990-2019 dönemi için Tablo 1'de yer alan veriler kullanarak ilgili nedensellik ilişkileri incelenmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait detaylı bilgiler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenlerin Kısa Gösterimi	Açıklama	Kaynak
GDP	Kişi başi gayrisafi yurtiçi hasıla, 2015 sabit fiyatları ile ABD doları olarak	Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI -World Development Indicators)
URBAN	Kent nüfusunun toplam nüfusa oranı, yüzde olarak	WDI
REN	Enerji tüketimi, PJ olarak	Uluslararası Enerji Ajansı (IEA- International Energy Agency)
PATENT	Patent başvuru sayısı	WDI
ECO	Ekolojik ayak izi endeksi değerleri	Küresel Ayak İzi Ağı (GFN-Global Footprint Network)

Bu doğrultuda oluşturulan iki model aşağıda belirtilmiştir.

$$GDP_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 URBAN_{i,t} + \beta_2 REN_{i,t} + \beta_3 PATENT_{i,t} + \varepsilon_{1,t} \quad (1)$$

$$ECO_{i,t} = \theta_0 + \theta_1 GDP_{i,t} + \theta_2 URBAN_{i,t} + \theta_3 REN_{i,t} + \theta_4 PATENT_{i,t} + \varepsilon_{2,t} \quad (2)$$

Çalışmada belirtilen nedensellik ilişkilerinin analizi için Stata 15 programı kullanarak öncelikle Swamy (1970) Homejenlik Testi yapılarak, Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen panel nedensellik testi kullanılmıştır. Durağanlık testi panel veri yöntemlerinde kullanılacak olan nedenellik analizlerinin belirlenmesi için gerekli olan testin yapılması uygun olabilir. Bundan ötürü, belirlenecek faktör arasındaki nedenselliğin analizinden önce erinin homojenliği sınanmalıdır (Oğuztürk ve Koç, 2023). Bu doğrultuda Swamy (1970) Homojenlik Testi uygulanmıştır. Bu testi uygulamadaki amaç, hangi nedensellik analizinin yapılacağını belirlemektir. Bu testte sıfır hipotez kabul edilirse Granger Nedensellik Testi; sıfır hipotezin reddedilmesi durumunda ise

Dumitrescu-Hurlin Nedensellik testi seçilmelidir (Güriş, 2019). Geleneksel panel Granger nedensellik testlerinde, değişkenin bir alt grubunda nedensel bir ilişki varsa, yatay kesit bilgisinin eksikliğinden dolayı, bunun homojen boş hipotezden kaynaklandığı görülebilir. Sıfır hipotezi kesitlerde Granger nedensellik ilişkisinin olmadığı anlamına gelirken, alternatif hipotez en az bir kesit için Granger nedensellik ilişkisini ifade etmektedir. Dumitrescu-Hurlin testinde ise yatay kesit bağımlılığı ve yatay kesit bağımsızlığı durumlar tahmin edilebilmektedir (Dumitrescu ve Hurlin, 2012). Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi için aşağıdaki denklemi kullanmıştır:

$$y_{i,t} = \sum_{k=1}^K \gamma_{ik} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_{ik} x_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t}, \quad i=1,2,\dots,N \text{ ve } t=1,2,\dots,T \quad (3)$$

Burada $x_{i,t-k}$ ve $y_{i,t-k}$ i bireyi için t dönemindeki iki durağan değişkenin gözlemleridir. Burada her iki değişken için de aynı gecikme sayısı, K, kullanılmaktadır.

Modelin varsayımlarını; bireysel etkilerin sabit olması, yatay kesitte aynı gecikme uzunluğunun yanı sıra eğim katsayılarının ve gecikme parametrelerinin birimler arasında farklılık göstermesi ve özellikle Dumitrescu-Hurlin testi için bir denge panelinin gerekli olması şeklinde özetleyebiliriz. Boş ve alternatif hipotez denklemi aşağıdaki gibidir:

$$H_0: \beta_{i1} = \dots = \beta_{iK} = 0 \quad \forall i = 1, \dots, N \quad (4)$$

$$H_1 = \beta_{i1} = \dots = \beta_{iK} = 0 \quad \forall i = 1, \dots, N_1 \quad (5)$$

$$\beta_{i1} \neq 0 \text{ veya } \beta_{iK} \neq 0 \quad \forall i = N_1 + 1, \dots, N \quad (6)$$

Bu çerçevede boş hipotez değişkenler arasında Granger Nedensellik ilişkisinin olmadığını belirtirken, boş hipotezin reddedilmesi değişkenler arasında Granger Nedensellik ilişkisinin olduğu en az bir birimin olduğunu göstermektedir.

Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi hipotezlerinin sonucunu belirlemek için, yatay kesit birimlerinin tüm test istatistiklerinin ortalaması olan bir test istatistiği kullanılmaktadır. Bu amaçla öncelikle denklem (3)'te yer alan model tahmin edilmekte ve birimlere ilişkin Wald istatistiklerini, W_i , elde etmek için $\beta_{i1} = \dots = \beta_{iK} = 0$ K doğrusal hipotezlerin F testleri gerçekleştirilmektedir. Sonrasında bu Wald istatistiklerinin ortalaması $\bar{W}$ alınmaktadır.

Bu testte, T'nin N'den büyük veya küçük olmasına bağlı olarak iki farklı test istatistiği elde edilebilmektedir. Bu test istatistikleri $\bar{W}$ 'den elde edilen Z_N ve $Z_{N,T}$ 'dir. $T > N$ olduğunda, $Z_{N,T}$ istatistiğini kullanılabilirken. $T < N$ durumunda ise Z_N istatistiklerini kullanılabilir. Bu test istatistikleri şu şekilde hesaplanmaktadır.

$$Z_{N,T} = \sqrt{\frac{N}{2K}} (\bar{W} - K) \quad (5)$$

$$Z_N = \frac{\sqrt{N}(\bar{W} - N^{-1} \sum_{i=1}^N E(W_i))}{\sqrt{N^{-1} \sum_{i=1}^N Var(W_i)}} \quad (6)$$

Burada $E(W_i)$ ve $Var(W_i)$ bireysel Wald istatistiklerin sırasıyla beklenen değeri ve varyansıdır. Gecikme sayısı (K) seçimi, Dumitrescu ve Hurlin'in (2012) rehberlik sağlamadığı ampirik bir konudur. Bu sorunun üstesinden gelmenin bir yolu, bir bilgi kriterine (AIC/BIC/HQIC) dayalı olarak gecikme sayısını seçmektir. Bu süreçte, tüm tahminlerin iç içe geçmiş ve dolayısıyla karşılaştırılabilir olması için ortak bir örneklem üzerinde yürütülmesi gerekir. Pratikte bu, tüm gecikme seçimi süreci boyunca ilk K_{max} zaman dilimlerinin ihmal edilmesi gerektiği anlamına gelir.

3.1 Ekonometrik Uygulama

Bu çalışmada hem ekonomik büyüme ile kentleşme, yenilenebilir enerji tüketimi ve teknolojik inovasyon arasındaki nedensellik ilişkisi, hem de ekolojik ayak izi ile ekonomik büyüme, kentleşme, yenilenebilir enerji tüketimi ve teknolojik inovasyon arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Bu kapsamda kullanılan Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testi için değişkenlerin durağan olması gerekmektedir. Bu amaçla öncelikle serilerin durağanlık durumları araştırılmıştır. Panel veri modellerinde

durağanlık testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan birinci jenerasyon testleri ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci jenerasyon testleri olarak iki ana grupta ele alındığından, uygun birim kök testinin belirlenmesi amacıyla modellerde yatay kesit bağımlılık durumları araştırılmıştır. Çalışmada ele alınan veri setinde T ve N boyutları yeterince geniş olduğundan Pesaran vd. (2008) uyarlanmış LM testi ile yatay kesit bağımlılık testleri gerçekleştirilmiştir. Buna göre:

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılık Testleri

Model	Test İstatistiği	p-değeri
Birinci Model	58.8	0.00
İkinci Model	28.85	0.00

Tablo 2’de görüldüğü üzere çalışmada araştırılan her iki modelde de yatay kesit bağımlılığın olduğu söylenebilir. Bu nedenle serilerin birim köke sahip olup olmadıklarının incelenmesi amacıyla serilere Pesaran (2003) birim kök testi uygulanmıştır.

Tablo 3’te çalışmada ele alınan serilerden GDP, PATENT ve ECO değişkenleri düzeyde durağan bulunurken, URBAN ve REN değişkenleri birinci sıra farkları alındıktan sonra (sırasıyla D_URBAN ve D_REN) durağanlaşmıştır.

Tablo 3. Panel Birim Kök Testleri

Değişken	Sabitli		Sabitli-Trendli	
	Test İstatistiği	p-değeri	Test İstatistiği	p-değeri
GDP	-2.291	0.019	-2.735	0.042
URBAN	-0.901	1.000	-0.977	1.000
D_URBAN	-1.563	0.796	-2.916	0.007
REN	-2.058	0.125	-2.185	0.714
D_REN	-5.039	0.000	-5.066	0.000
PATENT	-1.878	0.334	-2.971	0.003
ECO	-2.663	0.000	-3.365	0.000

Serilerin durağanlaştırılması sonrasında değişkenler arasında nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Nedensellik ilişkisinin incelenmesinden önce uygun nedensellik testine karar verilebilmesi için Swamy (1970) Homojenlik Testi yapılmıştır.

Tablo 4. Swamy Homojenlik Testi

Model	Hipotezler	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Model 1	$H_0: \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta$	17326.59	0.00
Model 2	$H_0: \theta_1 = \theta_2 = \theta_3 = \theta_4 = \bar{\theta}$	16807.49	0.00

Uygulanan Swamy Homojenlik Testi sonuçlarına göre her iki model için de boş hipotezler %99 güven aralığında reddedilerek birimlerin heterojen olduklarına karar verilmiştir. Dolayısıyla Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik testinin uygulanmasına karar verilmiş ve uygun gecikme sayıları Akaike Bilgi Kriterine göre seçilmiştir.

Tablo 5. Panel Nedensellik Testleri

Boş Hipotez	Test İstatistiği	p-değeri
D_URBAN, GDP’nin Granger Nedeni Değildir.	6.0168	0.0000
GDP, D_URBAN’nın Granger Nedeni Değildir.	15.0170	0.0000
D_REN, GDP’nin Granger Nedeni Değildir.	9.6446	0.0000
GDP, D_REN’nin Granger Nedeni Değildir.	-0.0727	0.9420
PATENT, GDP’nin Granger Nedeni Değildir.	2.0057	0.0449
GDP, PATENT’in Granger Nedeni Değildir.	3.1449	0.0017
GDP, ECO’nun Granger Nedeni Değildir.	11.7770	0.0000
ECO, GDP’nin Granger Nedeni Değildir.	0.1227	0.9023
D_URBAN, ECO’nun Granger Nedeni Değildir.	7.5495	0.0000
ECO, D_URBAN’nın Granger Nedeni Değildir.	2.6233	0.0087
D_REN, ECO’nun Granger Nedeni Değildir.	0.9757	0.3292
ECO, D_REN’nin Granger Nedeni Değildir.	11.4011	0.0000
PATENT, ECO’nun Granger Nedeni Değildir.	9.9753	0.0000
ECO, PATENT’in Granger Nedeni Değildir.	6.5823	0.0000

Tablo 5’te belirtilen Panel Nedensellik Testleri sonuçlarına göre

- D_URBAN ile GDP’nin karşılıklı nedensellik ilişkisine sahip olduğu
- D_REN’den GDP’ye doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu
- PATENT ile GDP’nin karşılıklı nedensellik ilişkisine sahip olduğu
- GDP’den ECO’ya doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu
- D_URBAN ile ECO’nun karşılıklı nedensellik ilişkisine sahip olduğu
- ECO’dan D_REN’e doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu
- PATENT ile ECO’nun karşılıklı nedensellik ilişkisine sahip olduğu

söylenabilir.

4. Politika Çıkarımları

Mevcut araştırma çalışması ampirik bulgulara dayanarak, politika yapıcılara yol gösterecek bazı politika çıkarımları sunmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

URBAN ile GDP arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi göz önüne alındığında, politika yapıcılar, ulaşım, su ve enerji gibi temel altyapı alanlarına odaklanarak ve kentlerin büyümesini destekleyerek, kentsel altyapı yatırımları ile kentlerin ekonomik büyümesini güçlendirebilirler. Ayrıca kentlerin dengeli ve sürdürülebilir büyümesini desteklemek için uygun planlama ve yönetim mekanizmaları geliştirilebilir.

PATENT ile GDP arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi göz önüne alındığında, politika yapıcılar, AR-GE ve inovasyon yatırımlarının artırılması için yeni ürünlerin ve süreçlerin geliştirilmesini özendirerek ekonomik büyümeyi yakalamak için teşvikler ve destekler sağlamalıdır. Ayrıca yenilikçi girişimciliği desteklemek için girişim sermayesi yatırımları yapılmalıdır. Benzer şekilde ulusal ve uluslararası düzeyde teknoloji transferi ve iş birliği teşvik edilmelidir. Bu durum farklı ülkeler ve sektörler arasında teknoloji transferini kolaylaştırarak ekonomik büyümeyi destekleyebilir.

URBAN ile ECO arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi göz önüne alındığında, politika yapıcılar, kentsel altyapı yatırımlarına yatırım yaparak çevresel etkilerin minimize edilmesine odaklanmalı ve temiz enerji kaynaklarına dayalı altyapı ile su ve enerji tüketimini azaltacak sistemlerin kurulmasını teşvik etmelidirler. Ayrıca kentsel yeşil alanların korunması ve artırılması için parklar ve bahçeler gibi doğal alanların korunması ve yeniden yeşillendirilmesini içeren politika ve uygulamalar geliştirilmelidir. Bu durum kentlerin yaşanabilirliğine ve çevresel sürdürülebilirliğine katkı sağlayabilir.

REN’den GDP’ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğunda, politika yapıcılar, yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımları teşvik ederek ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Yenilenebilir enerji projelerini desteklemek için teşvikler ve hibe programları oluşturulabilir. Örneğin vergi indirimleri gibi destekler yenilenebilir enerji üretimini teşvik ederek ekonomik büyümeyi artırabilir.

GDP’den ECO’ya doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varıldığında, politika yapıcılar, yeşil ekonomi politikalarını benimseyerek, ekonomik büyüme ile çevresel etkiler arasındaki ilişkinin sürdürülebilir bir denge içinde olmasını sağlayabilirler. Bu kapsamda, yeşil işletmelerin teşvik edilmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması ve sürdürülebilir üretim süreçlerinin benimsenmesi gibi adımlar atılabilir.

5. Sonuç

Çalışmada İnsani Gelişme Endeksine göre 2021 yılı sıralamasında çok yüksek insani gelişim sağlayan ülke grubunda yer alan ilk 25 ülkeden seçilen 15 ülkenin 1990-2019 yılları arasında iki temel nedensellik ilişkisi grubu üzerinde durulmuştur. İlk olarak, GDP ile URBAN, REN ve PATENT arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Daha sonra ikincil olarak ECO ile GDP, URBAN, REN ve PATENT arasındaki nedensellik ilişkisi üzerinde durulmuştur. Çalışmada yöntem olarak Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi tercih edilmiştir.

Belirtilen temel hipotez çerçevesinde “1990-2019 yılları arasında seçilen ülke grubunda tüm değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı” tespit edilememiştir. Kurgulanan modellerle elde edilen sonuçlara göre URBAN ve REN ile GDP; URBAN ve PATENT ile ECO arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bununla birlikte REN’den GDP’ye, GDP’den ECO’ya ve ECO’dan REN’e doğru da tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu bulgular, sürdürülebilir kalkınma stratejileri geliştirirken kentleşme, teknolojik inovasyon ve enerji politikalarının bir arada ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Gelecekteki çalışmaların, bu faktörler arasındaki karmaşık ilişkileri daha derinlemesine anlamak ve çevresel sürdürülebilirlikle uyumlu politikaların geliştirilmesine katkı sağlamak için odaklanması gerekmektedir.

Kaynakça

- Adedoyin, F. F., Alola, A. A. and Bekun, F. V. (2020). An assessment of environmental sustainability corridor: the role of economic expansion and research and development in EU countries. *Science of the Total Environment*, 713, 136726.
- Ahmad, M., Jiang, P., Majeed, A., Umar, M., Khan, Z. and Muhammad, S. (2020). The dynamic impact of natural resources, technological innovations and economic growth on ecological footprint: an advanced panel data estimation. *Resources Policy*, 69, 101817.
- Ahmed, Z. and Wang, Z. (2019). Investigating the impact of human capital on the ecological footprint in India: an empirical analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 26782-26796.
- Ahmed, Z., Wang, Z. and Ali, S. (2019). Investigating the non-linear relationship between urbanization and CO2 emissions: An empirical analysis. *Air Quality, Atmosphere & Health*, 12, 945-953.
- Ahmed, Z., Zafar, M. W. and Ali, S. (2020). Linking urbanization, human capital, and the ecological footprint in G7 countries: an empirical analysis. *Sustainable Cities and Society*, 55, 102064.
- Apergis, N. and Payne, J. E. (2010). Renewable energy consumption and growth in Eurasia. *Energy Economics*, 32(6), 1392-1397.
- Arif, M., Gill, A. R. and Ali, M. (2023). Analyzing the non-linear association between urbanization and ecological footprint: an empirical analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(50), 109063-109076.
- Baloch, M. A., Mahmood, N. and Zhang, J. W. (2019). Effect of natural resources, renewable energy and economic development on CO2 emissions in BRICS countries. *Science of the Total Environment*, 678, 632-638.
- Bayraktutan, Y. ve Alancioğlu, E. (2019). Kentleşme-büyüme ilişkisi: BRICS-T için bir analiz. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(72), 1824-1831.
- Bekun, F. V., Alola, A. A. and Sarkodie, S. A. (2019). Toward a sustainable environment: Nexus between CO2 emissions, resource rent, renewable and nonrenewable energy in 16-EU countries. *Science of the Total Environment*, 657, 1023-1029.
- Bélaïd, F. and Youssef, M. (2017). Environmental degradation, renewable and non-renewable electricity consumption, and economic growth: Assessing the evidence from Algeria. *Energy policy*, 102, 277-287.
- Chen, M., Zhang, H., Liu, W. and Zhang, W. (2014). The global pattern of urbanization and economic growth: evidence from the last three decades. *PloS one*, 9(8), e103799.
- Chen, Y., Lee, C.-C. and Chen, M. (2022). Ecological footprint, human capital, and urbanization. *Energy & Environment*, 33(3), 487-510.
- Cramer, W., Guiot, J., Fader, M., Garrabou, J., Gattuso, J.-P., Iglesias, A., Lange, M. A., Lionello, P., Llasat, M. C. and Paz, S. (2018). Climate change and interconnected risks to sustainable development in the Mediterranean. *Nature Climate Change*, 8(11), 972-980.
- Çakmak, E. E. and Acar, S. (2022). The nexus between economic growth, renewable energy and ecological footprint: An empirical evidence from most oil-producing countries. *Journal of Cleaner Production*, 352, 131548.
- Çalışkan, H. & Öztürk, S. (2019). Kentleşme gelişiminin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 677-694.
- Dauda, L., Long, X., Mensah, C. N., Salman, M., Boamah, K. B., Ampon-Wireko, S. and Dogbe, C. S. K. (2021). Innovation, trade openness and CO2 emissions in selected countries in Africa. *Journal of Cleaner Production*, 281, 125143.
- Dittmar, J. E. (2011). Information technology and economic change: the impact of the printing press. *The Quarterly Journal of Economics*, 126(3), 1133-1172.

- Dong, K., Hochman, G., Zhang, Y., Sun, R., Li, H. and Liao, H. (2018). CO2 emissions, economic and population growth, and renewable energy: empirical evidence across regions. *Energy Economics*, 75, 180-192.
- Dumitrescu, E.-I. and Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Eden, S. and Hwang, B.-K. (1984). The relationship between energy and GNP: further results. *Energy Economics*, 6(3), 186-190.
- Genç, M. C. and Atasoy, Y. (2010). Ar&Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: panel veri analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(2).
- Goel, R. K. and Ram, R. (1994). Research and development expenditures and economic growth: A cross-country study. *Economic development and cultural change*, 42(2), 403-411.
- Gu, W., Zhao, X., Yan, X., Wang, C. and Li, Q. (2019). Energy technological progress, energy consumption, and CO2 emissions: empirical evidence from China. *Journal of Cleaner Production*, 236, 117666.
- Gürış, S., Yılgör, M., & Kömüryakan, F. (2019). Üçüz Açıklar Hipotezinin Geçerliliğinin Analizi: Panel Veri Yaklaşımı. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(3), 91-101.
- Hasan, I. and Tucci, C. L. (2010). The innovation-economic growth nexus: Global evidence. *Research policy*, 39(10), 1264-1276.
- Hasanov, F., Bulut, C. and Suleymanov, E. (2017). Review of energy-growth nexus: A panel analysis for ten Eurasian oil exporting countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 73, 369-386.
- Hwang, D. B. and Gum, B. (1991). The causal relationship between energy and GNP: the case of Taiwan. *The Journal of Energy and Development*, 219-226.
- Inglesi-Lotz, R. (2016). The impact of renewable energy consumption to economic growth: A panel data application. *Energy Economics*, 53, 58-63.
- Işık, N. ve Kılınç, E. C. (2016). İnovasyon-temelli ekonomi: seçilmiş ülkeler üzerine bir uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 13-27.
- Khan, Y., Khan, M. A. and Zafar, S. (2023). Dynamic linkages among energy consumption, urbanization and ecological footprint: empirical evidence from NARDL approach. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 34(6), 1534-1554.
- Kihombo, S., Ahmed, Z., Chen, S., Adebayo, T. S. and Kirikkaleli, D. (2021). Linking financial development, economic growth, and ecological footprint: what is the role of technological innovation? *Environmental Science and Pollution Research*, 28(43), 61235-61245.
- Kılınç, E. C. (2021). Ekolojik ayak izi-enerji ar-ge harcamaları ilişkisi: OECD ülkeleri örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 527-541.
- Köseoğlu, M. and Ünal, H. (2019). The impact of agriculture, urbanization and renewable energy on sustainable economic growth in Turkey: ARDL bounds testing approach. *Hitit University Journal of Social Sciences Institute*, 12(2), 400-415.
- Kraft, J. and Kraft, A. (1978). On the relationship between energy and GNP. *The Journal of Energy and Development*, 401-403.
- Li, R., Wang, X. and Wang, Q. (2022). Does renewable energy reduce ecological footprint at the expense of economic growth? An empirical analysis of 120 countries. *Journal of Cleaner Production*, 346, 131207.
- Liang, W. and Yang, M. (2019). Urbanization, economic growth and environmental pollution: Evidence from China. *Sustainable Computing: Informatics and Systems*, 21, 1-9.
- Liddle, B. and Messinis, G. (2015). Which comes first-urbanization or economic growth? Evidence from heterogeneous panel causality tests. *Applied Economics Letters*, 22(5), 349-355.
- Menegaki, A. N. (2011). Growth and renewable energy in Europe: A random effect model with evidence for neutrality hypothesis. *Energy Economics*, 33(2), 257-263.
- Nathaniel, S., Anyanwu, O. and Shah, M. (2020). Renewable energy, urbanization, and ecological footprint in the Middle East and North Africa region. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 14601-14613.
- Nathaniel, S., Nwodo, O., Adediran, A., Sharma, G., Shah, M. and Adeleye, N. (2019). Ecological footprint, urbanization, and energy consumption in South Africa: including the excluded. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 27168-27179.
- Nathaniel, S. P. (2021). Ecological footprint, energy use, trade, and urbanization linkage in Indonesia. *GeoJournal*, 86, 2057-2070.
- Nathaniel, S. P., Adeleye, N. and Adedoyin, F. F. (2021). Natural resource abundance, renewable energy, and ecological footprint linkage in MENA countries. *Estudios de economía aplicada*, 39(2).
- Njoh, A. J. (2003). Urbanization and development in sub-Saharan Africa. *Cities*, 20(3), 167-174.

- Ocal, O. and Aslan, A. (2013). Renewable energy consumption–economic growth nexus in Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 28, 494-499.
- Oğul, B. (2022). Türkiye’de Çevresel Teknolojik İnovasyonlar Ekolojik Ayak İzini Azaltıyor mu? Ardl Sınır Testi Analizi. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (INIJOSS)*, 11(2).
- Oğuztürk, B.S. & Koç, R. (2023), Bölgesel Kalkınmada Sosyal Sermaye ve İnovasyon: TR42 Doğu Marmara Kalkınma Bölgesi Üzerine Mekansal Bir İnceleme. Bursa: Ekin Yayınevi
- Ozcan, B., Tzeremes, P. G. and Tzeremes, N. G. (2020). Energy consumption, economic growth and environmental degradation in OECD countries. *Economic Modelling*, 84, 203-213.
- Özarslan Doğan, B. (2023). Ekolojik Sürdürülebilirlikte Finansal Gelişme ve Teknolojik İnovasyon Etkisi: Türkiye’den Kanıtlar. *Akademik Hassasiyetler*, 10(23), 200-217.
- Pao, H.-T. and Fu, H.-C. (2013). Renewable energy, non-renewable energy and economic growth in Brazil. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25, 381-392.
- Pesaran, M. H. (2003). *Estimation and inference in large heterogenous panels with cross section dependence*.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. and Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The econometrics journal*, 11(1), 105-127.
- Poumanyong, P. and Kaneko, S. (2010). Does urbanization lead to less energy use and lower CO2 emissions? A cross-country analysis. *Ecological economics*, 70(2), 434-444.
- Rahman, M. M. (2017). Do population density, economic growth, energy use and exports adversely affect environmental quality in Asian populous countries? *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 77, 506-514.
- Rahman, M. M. and Velayutham, E. (2020). Renewable and non-renewable energy consumption-economic growth nexus: new evidence from South Asia. *Renewable Energy*, 147, 399-408.
- Sahoo, M. and Sethi, N. (2021). The intermittent effects of renewable energy on ecological footprint: evidence from developing countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(40), 56401-56417.
- Sancar, C. and Sancar, C. (2017). The Econometrical analysis of the relationship between urbanisation and economic growth (the case of EU countries and Turkey). *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* (19), 1-24.
- Sebri, M. and Ben-Salha, O. (2014). On the causal dynamics between economic growth, renewable energy consumption, CO2 emissions and trade openness: Fresh evidence from BRICS countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 39, 14-23.
- Sharma, R., Sinha, A. and Kautish, P. (2021). Does renewable energy consumption reduce ecological footprint? Evidence from eight developing countries of Asia. *Journal of Cleaner Production*, 285, 124867.
- Sohag, K., Mariev, O. and Davidson, N. (2021). Revising environmental Kuznets curve in Russian regions: role of environmental policy stringency. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(38), 52873-52886.
- Song, M., Fisher, R. and Kwoh, Y. (2019). Technological challenges of green innovation and sustainable resource management with large scale data. *Technological Forecasting and Social Change*, 144, 361-368.
- Sylwester, K. (2001). R&D and economic growth. *Knowledge, Technology & Policy*, 13(4), 71-84.
- Swamy, P. A. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 311-323.
- Şimşek, T. ve Yiğit, E. (2017). BRİCT ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketimi, petrol fiyatları, CO2 emisyonu, kentleşme ve ekonomik büyüme üzerine nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(3), 117-136.
- Şit, A., Karadağ, H. ve Şit, M. (2021). Finansal Gelişme, Kentleşme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Asimetrik İlişkinin Ampirik Analizi: Türkiye Örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17(2), 389-402.
- Tandoğan, D. (2017). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Kentleşme ve Hizmet Sektörü İlişkisi: 1968-2016 Nedensellik Yaklaşımı. ICPESS (International Congress on Politic, Economic and Social Studies),
- Ullah, A., Tekbaş, M., and Doğan, M. (2023). The impact of economic growth, natural resources, urbanization and biocapacity on the ecological footprint: The case of Turkey. *Sustainability*, 15(17), 12855.
- Ulucak, R. and Khan, S. U.-D. (2020). Determinants of the ecological footprint: role of renewable energy, natural resources, and urbanization. *Sustainable Cities and Society*, 54, 101996.

- Usman, O., Akadiri, S. S. and Adeshola, I. (2020). Role of renewable energy and globalization on ecological footprint in the USA: implications for environmental sustainability. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(24), 30681-30693.
- Wackernagel, M., Schulz, N. B., Deumling, D., Linares, A. C., Jenkins, M., Kapos, V., Monfreda, C., Loh, J., Myers, N. and Norgaard, R. (2002). Tracking the ecological overshoot of the human economy. *Proceedings of the national Academy of Sciences*, 99(14), 9266-9271.
- Wang, S., Fang, C., Wang, Y., Huang, Y. and Ma, H. (2015). Quantifying the relationship between urban development intensity and carbon dioxide emissions using a panel data analysis. *Ecological Indicators*, 49, 121-131.
- Yıldız, G. (2018). Teknolojik inovasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye-AB (15) ülkeleri örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 41-58.
- Zachariadis, M. (2003). R&D, innovation, and technological progress: a test of the Schumpeterian framework without scale effects. *Canadian Journal of Economics*, 36(3), 566-586.
- Zhao, Y. and Wang, S. (2015). The relationship between urbanization, economic growth and energy consumption in China: an econometric perspective analysis. *Sustainability*, 7(5), 5609-5627.
- Zhou, N., Levine, M. D. and Price, L. (2010). Overview of current energy-efficiency policies in China. *Energy policy*, 38(11), 6439-6452.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mücahit ÜLGER (%25), Mehmet UÇAR (%25), Mert Anıl ATAMER (%25), Şükrü APAYDIN (%25)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mücahit ÜLGER (25%), Mehmet UÇAR (25%), Mert Anıl ATAMER (25%), Şükrü APAYDIN (25%)

Türkiye's Unique Circle: Is Competitive Exchange Rate a Solution?*

Ziya CAN¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Başkent Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi, zcan@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5919-4821

Abstract: As in most cases, need to be questioned Türkiye's monetary policy tools for economic development in the country's savings. With the decisions taken after 2015, this understanding has created a unique circle in a way that will greatly advance the country's economy. The economic management in the country is being trained in this negative situation. In this study, the mutual causality relationship between the exchange rate, inflation and interest, which are the main targeting areas of the monetary policy, which puts the savings rate and the country's economy in a corrosive cycle, is tried to be explained with the method developed by Toda-Yamamoto (1995). According to results of this analysis the competitive exchange rate strategy does not have a significant effect on savings. It is possible to conclude that reverse savings may be the cause of the competitive exchange rate. In other words, the preference for a competitive exchange rate strategy due to the lack of savings can be seen as significant in this study. In Türkiye, like many other developing countries, steps to achieve economic development must be viewed not only through the lens of monetary policy but also from the perspective of planning that ensures policy coherence, given the country's chronic issues.

Keywords: Competitive Exchange Rate, Savings, Toda-Yamamoto Causality Test, Planning

Jel Codes: C32, E21, O21, O24

Türkiye'nin Özgün Sarmalı: Rekabetçi Kur Çözüm mü?

Atıf: Can Z. (2024). Türkiye's Unique Circle: Is Competitive Exchange Rate a Solution?, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 463-478.
<https://doi.org/10.30586/pek.1483107>

Geliş Tarihi: 14.05.2024
Kabul Tarihi: 14.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Çoğu gelişmekte olan ülke gibi tasarruf etmekte güçlük çeken Türkiye'nin ekonomik gelişim için yalnızca para politikası araçlarını kullanıyor oluşunun sorgulanması gerekmektedir. Bu anlayış çerçevesinde alınan kararlarla birlikte ülke ekonomisini büyük sorunlara sürükleyen bir özgün sarmal oluşturmuş, artık ekonomik sıkıntılara geçici çözümler bulmak bile güç duruma gelmiştir. Ülkedeki ekonomi yönetimi, içine düşülen bu olumsuz durumda çıkış yolu olarak para politikasını arz yönlü bir yaklaşımla rekabetçi kur stratejisi üzerinden yürütmeye karar vermiştir. Bu çalışmada, tasarruf oranıyla ülke ekonomisini yıpratıcı bir döngüye sokan para politikasının temel hedefleme alanları olan, döviz kuru, enflasyon ve faiz arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisi, Toda-Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen yöntemle açıklanmaya çalışılmaktadır. Analiz sonuçlarına göre, rekabetçi kur stratejisinin, tasarruflar üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Tersine tasarrufların rekabetçi kurun nedeni olabileceği yönünde bir bulguya ulaşmak mümkündür. Pek çok gelişmekte olan ülke gibi kronik sorunları olan Türkiye'de ekonomik gelişim için atılacak adımlar, yalnızca para politikasına bağlı değil politikalar bütünlüğünü sağlayacak olan planlama perspektifinden olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Rekabetçi Kur, Tasarruflar, Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi, Planlama

Jel Kodları: C32, E21, O21, O24

* This study is derived from the author's unpublished PhD thesis titled "Is There a Way Out for Developing Countries?: Türkiye's Unique Circle," prepared under the supervision of Assoc. Prof. Ferda Dönmez Atbaşı at the Department of Economics, Ankara University, Institute of Social Sciences.

1. Introduction

It is possible to describe the world economy through a dual structure, as developed countries and others, since the early years of modern capitalism. Developing countries are often dragged into the exchange rate-inflation-interest circle, as their efforts to catch up with the more developed countries are hindered by the narrow framework of monetary policy in the neoliberal period (Bilson, 1979; Bond, 1980). Although price-dependent supply-side approaches, such as providing advantages in terms of trade, are often presented as solutions in mainstream economics, many heterodox studies suggest that demand-side solutions, such as increasing savings for development, should also be considered (Thirlwall, 1979; Thirlwall and Hussain, 1982). When considering demand-oriented policies, one of the first things that comes to mind is increasing domestic savings. Certainly, efforts to regulate savings on a country scale bring about planning discussions as well.

Despite achieving high growth rates during periods of intense capital inflows driven by high interest rate policies and privatizations under IMF programs, Türkiye, as a developing country, has struggled to break out of its shell. During these years, an economic policy focusing on consumption rather than productive activities that would make growth sustainable was implemented (Boratav, 2015). In the current state of international trade, it is quite common for services to have an increased share in the economy due to the development of service activities resulting from the fragmentation of production (Jones et al., 2001, p. 1). This fragmentation in production is only possible by leveraging activities in the service sector because the integration of international legal systems, deregulations in the service sector, increased global awareness of production capacity, liberalization of service trade and technological advances collectively lead to international fragmentation and outsourcing (Kierzkowski and Chen, 2010, p. 59). However, the expected increase in employment in the service sector in both developed and developing countries due to this transformation, occurring primarily through a shift from the industrial sector, and the failure to reduce unemployment in Türkiye, despite its integration into global trends, suggests that while global integration may foster economic growth, it does not necessarily have a positive impact on employment.

The policy of devaluing the domestic currency, which was used to reduce the current account deficit, which is another chronic problem at the point where growth that cannot create employment begins to stall, has created many difficulties. The paradigm shift declared by the country's economic management in the last quarter of 2021, amidst the deepening currency crisis, although labeled as a new economic model or the "Chinese Type Growth Model", the transition to the aforementioned competitive exchange rate understanding began after the announcement by the Fed that liquid assets pumped into markets would be reduced following the 2007-2008 global financial crisis, while the rapid erosion of the Turkish lira mainly occurred after 2015. Despite initial attempts to combat subsequent currency attacks with financial instruments, statements¹ by the relevant minister at the time indicate that the real purpose of these interventions was not to strengthen the Turkish lira but to gradually weaken it. Subsequent changes in the ministry and Central Bank (CB) management² have shown that moves temporarily halting the decline in the Turkish lira were transient, and the same strategy was being pursued. Now, putting aside the debate on whether this strategy was consciously chosen from the beginning or was reluctantly chosen because of poor performance, we will focus on the steps taken during this period and their consequences.

¹ The most detailed information on the competitive exchange rate strategy is available in the BloombergHT (2020) interview.

² Between November 2015 and December 2022, a total of 3 Ministers of Treasury and Finance and 5 Presidents of the Central Bank have served.

2. Unique Circle³

With the successive moves made in monetary policy during the change mentioned in the previous title, the country's economy began to go beyond the common predictions in the literature. One of the most prominent differences is that the circle into which developing countries are often drawn after encountering foreign exchange shortages resulting from balance of payments problems has diverged for Türkiye.

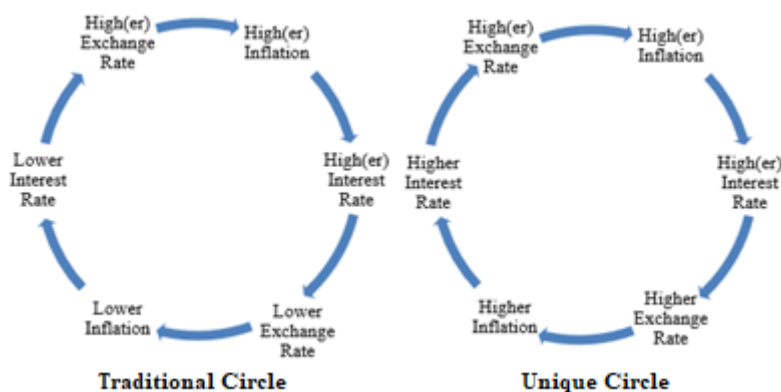

Figure 1. Exchange Rate-Inflation-Interest Rate Circle

Source: Created by author.

In the traditional type⁴ of this circle, which is given in Figure 1, along with its specific form for Türkiye, when interest rates are increased in order to curb inflation, which occurs as a result of rising exchange rates as a result of foreign exchange shortages, increasing the general price level, exchange rates decrease slightly due to capital flows entering the country, and this reduces inflation. Then, after a while, to avoid being dragged into stagnation, when interest rates are reduced again, the circle returns to its starting point. However, after 2016, it was not possible to achieve an improvement in the economy with such a monetary policy in Türkiye. Raising interest rates was not enough to lower exchange rates, and with the continuing increase in Exchange rates, inflation continued to rise. Interest rates were increased again during the exchange rate attack in 2018, but it did not stop the rise in the exchange rate. In the second half of 2019, with the slowdown in inflation due to base effects and temporary solutions to the foreign exchange need the mechanism was exited. However, due to the unstoppable rise in the exchange rate, despite the attempt to return to the traditional structure with changes in economic management towards the end of 2020, the unique circle continued to operate due to demand-related issues in the country. At the end of 2021, the policy rate was removed from being a determinant in monetary policy⁵, and then dramatic increases occurred in the other two variables. The basic policy proposal of monetarism, which can be considered as the contemporary version of the quantity theory of money, suggests that money supply should be tightened as much as possible to cope with inflation (Itoh and Lapavitsas, 2012, p. 195). In this unique model of the country in the mentioned period, there is a paradoxical situation where, contrary to mainstream economic policies, money supply is increased to stimulate investments.

³ This statement, which is included in the title, is intended to underline that rather than the fact that the negative divergence that Turkey has been in recently is unique, the process has resulted in a different outcome than the repeated consequences of the neoliberal prescription applied in developing countries. Otherwise, similar results have been encountered in many developing countries, including Türkiye, after previous unsuccessful attempts.

⁴ The vicious circle, modeled by Bilson (1979) with 2 countries, was tested with many countries by Bond (1980). The first circle in the figure above was created by the author of this study to visualize the 'vicious circle that countries face. Also second circle was created by the author according to the proposition of the study.

⁵ At the meeting with economists on January 22, 2022, the then minister said, "We trivialized the policy interest." (as reported by Gürses, 2022). Even if it was not a conscious choice, this statement indicates that there is no longer any significance to the policy rate in the functioning of the economy.

Keynes (2012, pp. 129-133) emphasizes the importance of interest rates as a policy tool, but he also notes that during periods of contraction, if expectations about the economy are negative, reductions in interest rates alone may not be sufficient to stimulate investments. According to him, lowering interest rates cannot enable investors to borrow and embark on new investments. In other words, you can lead horses to water, but you cannot force them to drink water. These words are applicable not only to interest rates but also to many decisions in economic policy. For example, in Türkiye, economic management has implemented the competitive exchange rate policy believing that it would provide significant advantages in foreign trade. However, today, providing cheap raw materials and labor alone will not be sufficient to keep capital interested in order to gain an advantage in trade. With the changing production and financial structure, there is a need to search for areas where competitiveness can be achieved and to capitalize on the opportunities found, which also requires a well-educated workforce. However, it seems that the "traditional" method of international competition, which aims only to provide cost advantages, has been preferred in Türkiye. In this way, the aim is to first reduce the current account deficit by exporting products created with a cost advantage, and then to achieve high growth rates with the momentum gained, ultimately reaching the status of a developed country. However, the peak values reached in the current account deficit in the years when the strategy was implemented raise doubts about the effectiveness of the strategy.

Undoubtedly, the pandemic and the Russia-Ukraine war had negative effects on the problems in the economy. However, it does not seem rational to attribute the development of a country, especially a large one like Türkiye, solely to the condition that all factors will have positive trends. The fact that the country is more affected by these external developments compared to the rest of the world is largely due to being trapped within the narrow framework of monetary policy, where the exchange rate is kept high and interest rates are kept low to increase domestic investments and attract foreign capital, and adjustments are made only based on their impact on inflation. The analysis in the next section will provide an opportunity to question the effectiveness of the implemented monetary policy.

3. Conceptual Framework

In the introduction, we mentioned heterodox approaches that propose increasing savings as a way for developing countries, which now have more limited opportunities due to the advantages capital has gained in the neoliberal era, to break free from the impasse they find themselves in. Before moving on to the empirical study based on these approaches, it would be beneficial to take a broad perspective on the role of savings in economic policy.

The only function of entrepreneurs, who have a passive role in classical and neoclassical models, is to determine and organize the production techniques that will ensure profit maximization by transforming capital savings into investment. However, in Keynesian economics, there is an important distinction between capital savings decisions and entrepreneurs' investment decisions. Entrepreneurs play a significant role in determining the growth path of an economy with their investment decisions. The assumption in classical and neoclassical models that savings completely and automatically turn into investment covers this distinction (Foley et al., 2019, pp. 218-219). According to Yeldan (2009, pp. 102-103) who states investment behavior is passive and dependent on savings. This assumption is that investment and saving are both functions of the rate of interest and that the two continually equalize each other, providing equilibrium in the market for loanable funds, this view contradicts Keynesian theory, which sees investment behavior as independent of desired saving.

In its simplest form, when there is a deficit in the current and capital account balances, which are the sources of investments derived from the national income account, more savings are required to increase the level of investment. In other words, for a country

to increase its investments, must either borrow or increase its savings, to the extent that it has a current account deficit and budget deficit. Therefore, it is essential for developing countries with structural current account deficit problems to increase their savings. Otherwise, the measures taken to address these deficits may reduce the welfare of households. In addition, although the derived investment equation provides information about the direction of the relationship between its components, it does not convey anything about causality between them. For this reason, uncertainties about the policies to be implemented to address any deterioration in any of the items in the equation will not be resolved.

Keynes (1936, pp. 63-64) suggests that a sensitive decision should be made about whether the total savings required by the economy for investment should be directed towards foreign investments or domestic productive markets. Such a decision should not be left entirely to the private entrepreneur and their drive for maximum profit. Considering that savings are a function of income and the existence of inequalities in income distribution, it can be said that as total income increases, the uppermost segment will increase their savings at an increasing rate to increase their share in income. This will lead to the emergence of idle production capacities and a decrease in demand for loanable funds, leading to unemployment and recession. However, the occurrence of such a crisis can be prevented if there are public expenditures that will stimulate effective demand.

Keynesian economics has been the starting point for two different traditions in growth studies. The neoclassicals solved the self-consistent equilibrium condition by using a production function with continuous substitution probabilities and provided for an "adjustment" in case of deviation from the equation. The second group, formed by the Post-Keynesian understanding, focused on the need for the adaptive element to be the savings rate. Since the saving rate is a function of income differences, this theory also serves as an income distribution theory and is related to growth (Yeldan, 2009, pp. 104-105). There is a traditional assumption that labor savings are zero or close to zero. However, this does not exclude the possibility that individual workers savings. For example, in theories that model the economy with different life stages, workers save for their retirement during their youth and middle age (Foley and Michl, 2015, p. 101).

In the early Post-Keynesian understanding, which divided total income into its components based on profit and wage distribution, it was accepted that the tendency to save existed for both workers and capitalists. This implies that changing the distribution ratios can alter the savings-investment balance. However, since capitalists will earn profits according to the amount of investment they make, they will save entirely when savings are fully converted into investment. Conversely, workers will spend what they earn. This indicates that the total savings level in the economy is independent of worker savings. Changing the savings rate in the economy in the long term is considered undesirable for the capitalist system, as it would lead to a redistribution of earnings from production to the detriment of capital (Fine and Dimakou, 2016, pp. 90-93).

In the neoclassical understanding, it is ignored that money, finance and debt do not play an active role in determining the equilibrium income level and real interest rate. That is, the theory fails to distinguish between saving and financing. In a modern monetary economy, credit mechanisms separate investments from pre-existing savings, and modern banking separates loans from pre-existing deposits. In fact, it is loans that create deposits, while investments facilitate the emergence of savings. These investments are managed by effective demand and capitalists' profit expectations. As a result, they are financed and realized independently of savings. Moreover, in a modern economy, the interest rate is a monetary phenomenon and there is no stable "natural" interest rate that is compatible with full employment. Contrary to the monetarist view, there is no mechanism in the economy to ensure the natural interest rate, which results in the absence of such an interest rate (Akyüz, 2018, pp. 430-431).

Since export is, in a sense, send out of goods and services produced in the country but not consumed, imports are savings made by other countries. Therefore, it is possible

to see all foreign investments, whether it is foreign direct investment or portfolio investment, as savings made by other countries. Like many developing countries, the savings gap in Türkiye is compensated by foreign savings. Somel (2014, s. 214) attributes the decrease of savings, which is a function of income, despite the increase in national income, to the fact that foreign savings, which come with imports and capital inflows, do not reinforce domestic savings, but instead substitute them. In other words, foreign savings coming to the country reduce the domestic savings effort. All these views lead us to question why Türkiye, as a developing country, mainly relies on monetary policy tools to increase savings as one of the conditions for growth. Therefore, in the empirical study below, the relationship between savings and variables that are of primary fields of interest to monetary policy will be analyzed.

Studies in the literature generally focus on the effects of savings on investments or growth, or the effect of capital inflows or total income on savings.⁶ In addition to these, many studies examine the relationship between savings, budget deficit and current account deficit (Kouassi et al., 2004; Türkay, 2013). However, as we have mentioned equations above, causality analysis is necessary since savings are derived together with these two variables. In this study, we found no research that includes all the variables that we will examine concerning the relationship between savings and all other. Studies that tested the relationship between one or two of these variables were encountered less frequently.

Aizenman et al. (2019, pp. 30-31) showed in their analysis that the real interest rate, although insignificant in the basic model, has a positive effect on private savings. However, they noted that this weak positive effect can be easily manipulated by uncertain economic conditions. Furthermore, they argued that implementing a low-interest policy in developed economies could lead to a permanent global imbalance.

Ceylan (2018, p. 65) states that inconsistent results are frequently encountered in studies examining the relationship between inflation and savings. The variability in spending approaches in the countries and periods studied is considered the main factor causing the inconsistency in the direction of this relationship. Undoubtedly, uncertainties in the monetary economy have an important role in the formation of this inconsistency.

According to Balmumcu and Süslü (2015), the fact that fiscal policy, which can actually play an important role in economic growth, is built on indirect taxes to maintain the income-expenditure balance as envisaged in the classical theory, affects the price structure in the market. This reduces the effects of interest on consumption decisions and lowers the effectiveness of monetary policy. Money and finance issues play a key role in regulating the relations between developed and developing countries through institutions such as the IMF and World Bank in the bilateral system of the world. Developing countries that have access to capital through these institutions must implement restrictive demand policies due to the savings and investment policies for free trade imposed by countries that have the privilege to manage and direct the institutions (De Brunhoff and Foley, 2006, pp. 202-203).

4. Econometric Study

With the empirical study that will implement in this chapter, the effect of Türkiye's the competitive exchange rate preference, which is a supply-oriented approach aimed at reducing production costs, on savings will be examined through causality analysis in terms of the mutual relationship between variables. Through this analysis, it will be possible to evaluate both how savings are affected by monetary policies and how monetary policy is affected by savings. Additionally, since the causality test, we will apply will provide results regarding the relationship between independent variables, it will also be possible to comment on the causality between interest rates and inflation, which has been a topic of debate in Türkiye in recent years.

⁶ For a detailed literature summary on this subject, see Bulut and Karakaya (2018).

4.1 Data and Model

In this chapter of the study, a causality analysis was conducted to examine the mutual relationship between variables and evaluate the effect of Türkiye's competitive exchange rate preference on savings in terms of reducing production costs. Through this analysis, it is possible to evaluate how monetary policies affect savings and vice versa. The aim is to explain the relationship between exchange rates, inflation, interest, and savings, which are the main target areas of monetary policy and contribute to the wearing cycle of the country's economy. The study uses quarterly data between 2004 and 2019, leaving sufficient time for the effects of the 2001 financial crisis in Türkiye to dissipate, and excluding the pandemic period, which significantly impacted consumption patterns. Conducting the study to include periods prior to the policy change will allow us to question whether there is a rationale for the shift in terms of savings. Similarly, the exclusion of the post-pandemic period, during which economic stagnation increased in the country, stems from the investigation of the causality of the shift in policy rather than the consequences of the policy. Moreover, significant changes have occurred, particularly from the second half of 2021 onwards, where the interest rate has become disconnected from the economy, and major shifts have taken place in inflation and exchange rates, which have the potential to distort any analysis.

All variables in the study were obtained from The Central Bank of the Republic of Türkiye (CBRT) Electronic Data Delivery System (EDDS) and were used as percentage changes compared to the previous period of the same quarter. The forms of the data used in the analysis are included in the appendix. The "savings" (SAV), which is the ratio of savings to GDP, was calculated using the investment-savings equation mentioned above. Periodic fluctuations in the Turkish Lira, as reflected in the real effective exchange rate index, were included in the analysis as the "competitive exchange rate" (CER) variable, while changes in the CPI compared to the same quarter of the previous year were used as the "inflation" (INF) variable. Finally, the policy interest rate was adjusted for inflation using the Fisher Equation⁷ and included in the study as the "real interest rate" (RIR). However, since the CBRT did not provide pre-2011 interest rate statistics, we calculated these rates by weighting the decisions of the Monetary Policy Committee meetings according to the days in which they remained in effect. In addition, the savings rate (SAV) data was seasonally adjusted using the TRAMO/SEATS method (Maravall, 2006). All analysis was carried out using EViews 10 with the names of the variables mentioned above.

To decide which causality test to apply in the study, it is necessary to look at the results of unit root tests first. As can be seen from Table 1 which included Augmented Dickey-Fuller (ADF) (Nelson and Plosser, 1982) and Phillips-Perron (PP) (Phillips and Perron, 1988) test results, some variables are stationary when the first difference is taken, i.e., in the form of $I(1)$, while some variables are stationary at the level, i.e., in the form of $I(0)$. These results show us that the causality test developed by Toda and Yamamoto (1995) is applicable for analysis (Amiri and Ventelou, 2012, p. 542). To start applying the TY test, a Vector Autoregressive (VAR) model must first be created⁸ in accordance with the characteristics of the series to be used in the study (Dritsaki, 2017, p. 123). The fact that some variables are stationary at level 1 means that the maximum degree of integration ($d_{\max}$) we will use for this test is equal to 1. On the other hand, it was seen that the unit root test results of all variables gave the strongest result in the form of "none" (containing neither a constant term nor a trend). Despite this, the Vector Autoregressive (VAR) model was established to include constant terms. This is because the stability levels were

⁷ Calculated with the $Real\ Interest\ Rate = \frac{(1+Nominal\ Interest\ Rate)}{(1+Inflation\ Rate)} - 1$ formula. "Expected inflation" in Fisher's original equation was used as "actualized inflation" due to large deviations in inflation forecasts in the country. It is thought that the quarterly averages in the quarterly data used in the study also include rational expectations, since interest rate changes are made monthly, or even in shorter periods in some periods, and inflation data are calculated monthly.

⁸ The impulse response function plots of the model are included in the appendix at the end of the study.

observed to be the same in the forms with constant terms in all tests, and theoretically, the variables in the model had explanatory variables other than the ones used in the model.

Table 1. Unit Root Test Results (%1 significance level)

Variable	H ₀ : The series contains a unit root.					
	ADF			PP		
	t value	critical value	prob.	t value	critical value	prob.
SAV I(1)	-6,7787	-3,5402	0,0000	-6,7698	-3,5402	0,0000
CER I(0)	-8,2833	-3,5384	0,0000	-8,2833	-3,5384	0,0000
INF I(1)	-7,0711	-3,5461	0,0000	-5,2410	-3,5402	0,0000
RIR I(1)	-6,5252	-3,5402	0,0000	-6,4543	-3,5402	0,0000

To determine the appropriate lag length (k) to be used, we examined the lag structure table of the model we created in the form of a VAR estimated with two lags. As shown in Table 2, three information criteria marked with asterisks, including AIC at the third lag length, give the most appropriate result (Akaike, 1974). Therefore, it would be appropriate to use k as 3. For this reason, the model was re-estimated with a lag length of 4 ($k + d_{\max}$).

Table 2. Lag Length for VAR Model

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: SAV CER INF RIR Exogenous variables: C						
Sample: 2004Q1 2019Q4 Date: 06/09/23 Time: 01:06 Included observations: 59						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	407.1382	NA	1.37e-11	-13.66570	-13.52485	-13.61072
1	550.1054	261.7027	1.85e-13	-17.96967	-17.26542*	-17.69476*
2	564.8129	24.92804	1.95e-13	-17.92586	-16.65821	-17.43102
3	583.2699	28.78036*	1.83e-13*	-18.00915*	-16.17810	-17.29438
4	593.6434	14.76901	2.30e-13	-17.81842	-15.42397	-16.88372
5	611.9838	23.62497	2.26e-13	-17.89776	-14.93991	-16.74313

* Indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion HQ: Hannan-Quinn information criterion

At this stage, a range of tests must be performed to test the reliability of the VAR model. The first of these is the inverse root distribution of autoregressive characteristic polynomials, which is checked to determine whether the error-lagged terms are stationary. As can be seen from Figure 2, all inverse roots remain within the unit circle. Therefore, we can conclude that our model is stationary and that the lags do not create deviations that would undermine its significance (Çalışkan et al., 2017, p. 52).

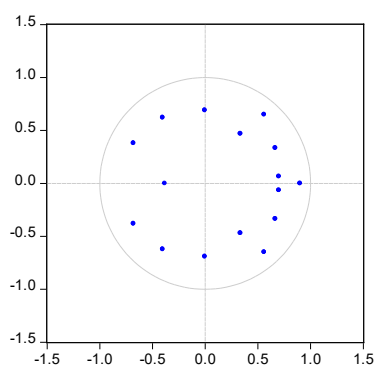

Figure 2. Inverse Roots of Characteristic Polynomial

The test results, in which we checked whether the error terms of the VAR model we built provide a normal distribution, are given in Table 3. The Doornik-Hansen (2008) test results showed us that the error terms are not normally distributed at the 5% significance

level. However, we continued the analysis without making any adjustments because the normal distribution was acceptable at the 10% significance level obtained from the test result, and other reliability assumptions were met.

Table 3. VAR Model Normal Distribution Test

VAR Residual Normality Tests Included observations: 60			
Orthogonalization: Residual Correlation (Doornik-Hansen)			
Null Hypothesis: Residuals are multivariate normal			
Sample: 2004Q1 2019Q4 Date: 06/09/22 Time: 01:13 Included observations: 60			
Component	Jarque-Bera	df	Prob.
1	0.497056	2	0.7799
2	3.859448	2	0.1452
3	9.933809	2	0.0070
4	3.499735	2	0.1738
Joint	17.79005	8	0.0229

Table 4 shows the results of the LM test (Breusch and Pagan, 1980) performed to check whether the delay series modeling contains autocorrelation problem or not. The probability values that appear for the 3rd delay length determined from the model and the 4th delay length required for the TY test are greater than 0.05, which prevents the rejection of the null hypothesis (H_0) stating that “there is no autocorrelation between the series”. Therefore, it can be said that the model does not have an autocorrelation problem.

Table 4. VAR Model Autocorrelation Test

VAR Residual Serial Correlation LM Tests						
Sample: 2004Q1 2019Q4 Date: 06/09/22 Time: 23:41 Included observations: 60						
Lag	LRE* stat	df	Prob.	Rao F-stat	df	Prob.
1	19.49451	16	0.2439	1.246328	(16, 110.6)	0.2454
2	21.38391	16	0.1642	1.378466	(16, 110.6)	0.1655
3	17.80712	16	0.3353	1.130098	(16, 110.6)	0.3369
4	14.85135	16	0.5356	0.930476	(16, 110.6)	0.5371
5	32.50361	16	0.0086	2.200659	(16, 110.6)	0.0088

Similarly, it is possible to say that the model does not contain a variable variance problem, since the probability value found in the White (1980) variable variance test performed on error terms is greater than 0.05. The results are shown in Table 5.

Table 5. VAR Model Heteroscedasticity Test

VAR Residual Heteroskedasticity Tests (Levels and Squares)			
Sample: 2004Q1 2019Q4 Date: 06/09/22 Time: 23:43 Included observations: 60			
Joint test:	Chi-sq	df	Prob.
	324.2422	320	0.4234

After all the tests applied to the VAR model, a system of equations with four predetermined lag lengths was created to perform the TY test. The system in Table 6 was estimated using the seemingly unrelated regression (SUR) method, which prevented the residuals between the equations from being correlated. As can be seen, in this system of equations, each variable is estimated along with its own and other variables' lags, enabling us to establish causal relationships (Rambaldi and Doran, 1996).

Table 6. TY Causality Test Equation System

SAV=C (1) *SAV (-1) +C (2) *SAV (-2) +C (3) *SAV (-3) +C (4) *SAV (-4) +C (5) *CER (-1) +C (6) *CER (-2) +(7) *CER (-3) +C (8) *CER (-4) +C (9) *INF (-1) +C (10) *INF (-2) +C (11) *INF (-3) +C (12) *INF (-4) +C (13) *RIR (-1) +C (14) *RIR (-2) +C (15) *RIR (-3) +C (16) *RIR (-4) +C (17)
CER=C (18) *SAV (-1) +C (19) *SAV (-2) +C (20) *SAV (-3) +C (21) *SAV (-4) +C (22) *CER (-1) +C (23) *CER (-2) +C (24) *CER (-3) +C (25) *CER (-4) +C (26) *INF (-1) +C (27) *INF (-2) +C (28) *INF (-3) +C (29) *INF (-4) +C (30) *RIR (-1) +C (31) *RIR (-2) +C (32) *RIR (-3) +C (33) *RIR (-4) +C (34)
INF=C (35) *SAV (-1) +C (36) *SAV (-2) +C (37) *SAV (-3) +C (38) *SAV (-4) +C (39) *CER (-1) +C (40) * CER (-2) +C (41) *CER (-3) +C (42) *CER (-4) +C (43) *INF (-1) + C (44) * INF (-2) +C (45) *INF (-3) +C (46) *INF (-4) +C (47) * RIR (-1) + C (48) * RIR (-2) +C (49) *RIR (-3) +C (50) *RIR (-4) +C (51)
RIR= C (52) *SAV (-1) +C(53) *SAV(-2)+C(54)*SAV(-3)+C(55)*SAV(-4) +C (56) *CER (-1) +C (57) *CER (-2) +C (58) *CER (-3) +C (59) *CER (-4) +C (60) *INF (-1) +C (61) *INF (-2) +C (62) *INF (-3) +C (63) *INF (-4) +C (64) *RIR (-1) +C (65) *RIR (-2) +C (66) *RIR (-3) +C (67) *RIR (-4) +C (68)

To ensure the reliability of the results of the system of equations we created before the TY test, the equation system first underwent a normality test. The very high probability value observed in Table 7 indicates that the null hypothesis (H_0), which states that the error terms in the equation system are normally distributed, cannot be rejected.

Table 7. TY Equation System Normal Distribution Test

System Residual Normality Tests			
Orthogonalization: Residual Correlation (Doornik-Hansen)			
Null Hypothesis: residuals are multivariate normal			
Sample: 2005Q1 2019Q4 Date: 06/09/22 Time: 01:13 Included observations: 60			
1	5.908781	2	0.0521
2	9.066048	2	0.0107
3	8.173862	2	0.0168
4	4.192173	2	0.1229
Joint	27.34086	55	0.9994

Then the autocorrelation test was applied to the error terms of the system. As can be seen from the probability values in Table 8, there is no autocorrelation problem in the equation system, even after the 4th lag length (Escanciano and Lobato, 2009, p. 146).

Table 8. TY Equation System Autocorrelation Test

System Residual Portmanteau Tests for Autocorrelations					
Null Hypothesis: no residual autocorrelations up to lag h					
Sample: 2005Q1 2019Q4 Date: 06/09/22 Time: 01:12 Included observations: 60					
Lags	Q-Stat	Prob.	Adj Q-Stat	Prob.	df
1	2.074465	1.0000	2.109626	1.0000	16
2	7.579646	1.0000	7.804640	1.0000	32
3	13.00987	1.0000	13.52067	1.0000	48
4	25.02489	1.0000	26.39390	1.0000	64
5	50.24555	0.9963	53.90734	0.9889	80
6	63.98657	0.9951	69.17514	0.9823	96
7	81.32801	0.9871	88.80697	0.9481	112
8	95.97969	0.9844	105.7127	0.9252	128
9	107.1515	0.9906	118.8560	0.9380	144
10	114.7794	0.9973	128.0095	0.9703	160
11	127.2541	0.9978	143.2847	0.9663	176
12	143.3759	0.9965	163.4369	0.9335	192

4.2 TY Causality Test

After all applications, the TY test was completed by testing the significance of the coefficients of the equation system whose reliability was proven. In this test, to determine the direction of causality, it is checked whether the independent variables influence the dependent variable with all their lags. For example, whether the competitive rate is the determinant of savings or not, according to the result⁹ of the Wald test, in which the coefficients of all lags of the CER variable in the SAV equation in Table 3 (C(5), C(6), C(7) and C(8)) are tested to be equal to zero, can be said (Toda and Yamamoto, 1995, pp. 229-233). If this test result is less than 0.05, it will be possible to say that there is a causal relationship between the competitive exchange rate and savings. The Wald test results for all variables are given in Table 9.

Table 9. Wald Test Results

Variable		Critical Value	Prob.	Causality Relationship
SAV	CER	7,1531	0,0672	NO
	INF	24,1419	0,0000	YES
	RIR	21,1815	0,0001	YES
CER	SAV	18,4210	0,0004	YES
	INF	11,3744	0,0099	YES
	RIR	10,8341	0,0127	YES
INF	SAV	7,6772	0,0532	NO
	CER	14,3900	0,0024	YES
	RIR	2,0538	0,5613	NO
RIR	SAV	8,6246	0,0347	NO
	CER	2,7201	0,4368	NO
	INF	10,6608	0,0137	YES

Finally, the causality relationships in the table above are visualized in Figure 3, including whether the aspects of the relationships are unilateral or bilateral.

Figure 3. Causality Relations of Variables

4.3 Evaluation of Test Results

As can be seen in Figure 3, which reveals the results of the causality analysis the competitive exchange rate strategy does not have a significant effect on savings. Conversely, it is possible to find evidence suggesting that savings may be the cause of the competitive exchange rate. In other words, the preference for the competitive exchange rate strategy due to a lack of savings can be seen as significant in this study. The study concluded that interest rates have a one-way and weak effect on savings. This result

⁹ EViews results are determined according to the 4 degrees of freedom that we set up in the equation. However, the test results are smaller than they should be. Therefore, we calculated the probability values for the Chi-Square distribution of the test statistics in the program with 3 degrees of freedom using MS Excel.

supports the findings of Aizenmann et al. (2019). However, a contradiction arises from the way the real interest rate, i.e., monetary policy that has a one-way causal relationship with both the competitive rate and savings is utilized. Because the policy supporting the competitive exchange rate will negatively affect savings. Rodrik (2008) has demonstrated that a competitive exchange rate strategy can create a competitive advantage only in developed economies and very small countries. Devaluation is ineffective on real variables in countries with very high or very low import dependency, it will only influence prices. Moreover, when companies do not anticipate continuous price increases, efforts to increase exports will also be insufficient (McCombie and Thirlwall, 2001, pp. 51-55). For this reason, despite the cheapening of export goods due to the depreciation of the national currency, the current account deficit in Türkiye continues to increase. In this case, the role of energy dependence and changes in international trade patterns is significant. Moreover, McCombie and Thirlwall (2001, p. 75) already state that even if a certain improvement is achieved in the short term, the depreciation of the exchange rate will not be effective in overcoming the balance of payments constraint in the long term.

Despite being declared within a heterodox understanding¹⁰, one of the main reasons why the strategy of devaluing the national currency to gain advantage in foreign trade and thus reduce the current account deficit and achieve sustainable growth cannot be successful is its highly orthodox method. Based on this information, there is no evidence to support the effectiveness of the strategy beyond expectations and wishes. Because the flexible exchange rate system makes it difficult to maintain the depreciation in the exchange rate at a competitive level in the long term. Moreover, this depreciation, along with the inflation it may cause due to its impact on the value of imported goods, may be the cause of a vicious circle that further devalues the domestic currency (McCombie and Thirlwall, 2001, pp. 77-79). The most significant factor contributing to this situation, as Ceylan (2018) stated, is the uncertainty in the monetary economy. To overcome this, in line with the findings of Balmumcu and Süslü (2018), comprehensive fiscal policies aligned with monetary policies must be implemented to mitigate their negative effects. However, Kouassi et al. (2004), whose results have similarity to this study, argued that the uncertainties in foreign trade have a significant impact on the economy. Therefore, in addition to coherent monetary and fiscal policies, numerous precautions need to be taken. This brings us closer to the planning approach that we will discuss in the conclusion section.

Moreover, as can be seen in Figure 3 again, the one-way relationship between real interest rates and inflation reveals that the interest rate is a consequence of inflation. The belief that in the opposite of this finding and the decisions taken in this direction have trapped the country within the narrow framework of monetary policy.

Certainly, it is possible to conduct a similar analysis by breaking down the periods to reveal the effects of monetary policy implementations. However, this study aims to find an answer to why Türkiye may have embarked on such a path. The findings indicate that while the chosen strategy is not suitable for overcoming the country's chronic problems, there is also no causality to take this path.

5. Conclusion and Discussion

It would not be mistaken to see every economic decision made by a developing country in terms of growth and development. In this sense, it is quite possible to interpret Türkiye's shift in direction towards a competitive exchange rate strategy as an attempt to escape its current position. However, it should not be forgotten that breaking away from a system that requires a consistent, transparent, and equitable development effort can have exhausting consequences. Recent events in Argentina demonstrate that policies can fail, and despite high-interest rates and IMF interventions, the economy may not recover

¹⁰ The former Minister of Treasury and Finance who on duty during the relevant period made an overemphasized statement about this issue at the Economic Transformation and New Paradigms summit on September 29, 2022 (Yeşilyurt, 2022).

when conditions deteriorate drastically. While it is possible to implement a long-term structural transformation in which every aspect is designed and all possibilities are considered and to get results from it, it is less likely to realize a structural transformation that progresses with daily policies and whose goals are constantly changing. Therefore, if it is aimed to change a structure, all possibilities, including the cost of abandonment, should be taken into consideration. The fact that attempts to relax the balance of payments constraint through major exchange rate adjustments may be hindered by real wage resistance and the resulting depreciation suggests that there is little room for a single country to improve its growth rate through exchange rate adjustments (McCombie and Thirlwall, 2001, p. 56).

Developing countries often resort to inflationary policies in their efforts to create compulsory savings. However, instead of suppressing consumption with monetary policy in this way, savings should be increased through effective fiscal policies (Nurkse, 1952, pp. 268-269). Despite the disadvantaged position due to chronic capital shortage in developing countries, ways to leverage advancements in financial technologies should be explored to use monetary policy tools more effectively. Similarly, Akyüz (2008, p. 28), who says that it is not easy to control capital flows directly or indirectly with financial regulations, suggests that monetary policy for exchange rate and price stability should be used in harmony with fiscal policy. Nevertheless, the possibility of making such interventions is much more limited in countries that are structurally lacking in savings, in a current account deficit and a currency strait, and have excessive dependence on foreign capital due to the high level of external debt of the public and private sectors. Such countries are more vulnerable to the caprice of international capital and need fundamental changes more than financial regulations or circular macroeconomic policies. In cases where current account deficits cannot be regularly financed with capital inflows, production levels need to be regulated to ensure the import-export balance. This is because low interest rates, which would stimulate domestic investment, can only be sustained with a healthy balance of payments (McCombie and Thirlwall, 2001, p. 82).

According to Rostow (1960, p. 38), who argues that chronic low saving is a reason for developing countries to stagnate, saving rates must be increased rapidly by intervening in the market mechanism to end this stagnation. Furthermore, to facilitate this transition, a policy, institutional, and societal framework should be established that enables the conversion of these savings into investment in certain manufacturing sectors, making the transition possible and robust. However, how can savings in developing countries, which consistently remain low in self-operating markets, be increased? This necessitates some form of intervention in the market mechanism. Kazgan (2000, p. 272) suggests that economists working on development can easily diagnose their ideological attitudes based on who will benefit from the results of the proposed interventions.

Planning, which will ensure that all practices that go beyond these policies and beyond are carried out harmoniously, is an approach that should be remembered. Of course, what we're talking about here is not old-fashioned, static planning that puts supply targeting at the center. What is suggested is that developing countries, which already have too many handicaps in the economic struggle, will take advantage of every opportunity they encounter, from foreign trade policy to industrial policy, from fiscal policy to monetary policy, from agricultural policy to employment policy, and even gender policies. It is a dynamic planning that will ensure coordination in all areas.

Recently, it seems that Türkiye's economic management has also accepted that a competitive exchange rate strategy is not a solution, since they are to keep the depreciation of the domestic currency under control and are intensively using fiscal policy in addition to monetary policy. However, this approach will at best provide short-term relief and alignment with the global order. For a development initiative that will also consider the welfare of large part of society, demand-side policies that improve domestic distribution relations within a planning-oriented framework should be developed. In this way, the

source of savings that will ensure the continuity of investments will be generated domestically, reducing dependence on external sources.

References

- Aizenman, J., Cheung, Y.-W. and Ito, H. (2019), The Interest Rate Effect on Private Saving: Alternative Perspectives, *Journal of International Commerce, Economics and Policy*, 10(01), 1–37. doi: 10.1142/S1793993319500029
- Akaike, H. (1974), A new look at the statistical model identification, *IEEE Transactions on Automatic Control*, 19(6), 716–723. doi: 10.1109/TAC.1974.1100705
- Akyüz, Y. (2008) Managing Financial Instability in Emerging Markets: A Keynesian Perspective. Turkish Economic Association Discussion Papers. Link: https://www.tek.org.tr/pdf/879_10122022_190724.pdf.
- Akyüz, Y. (2018), Inequality, financialisation and stagnation, *The Economic and Labour Relations Review*, 29(4), 428–445.
- Amiri, A. and Ventelou, B. (2012), Granger causality between total expenditure on health and GDP in OECD: Evidence from the Toda–Yamamoto approach, *Economics Letters*, 116(3), 541–544. doi: <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.040>.
- Balmumcu, Ö. and Süslü, B. (2015), Türkiye Ekonomisi İçin Tasarruf açığı and Para Politikası, *International Journal of Management Economics and Business*, 11(25), 1–16. doi: 10.17130/ijmeb.2015.11.25.916.
- Bilson, J. F. O. (1979), The ‘Vicious Circle’ Hypothesis. International Monetary Fund Staff Papers, 26(1), 1–37. doi: 10.2307/3866563.
- BloombergHT (2020), Albayrak: 2021’de yüzde 5’in oldukça üzerinde bir büyüme yakalayacağız. (October 6, 2022). Link: <https://www.bloomberght.com/albayrak-turkiye-rekabetci-kuru-2263949>.
- Bond, M. E. (1980), Exchange Rates, Inflation, and Vicious Circles. International Monetary Fund Staff Papers, 27(4), 679–711. doi: 10.2307/3866954.
- Boratav, K. (2015), *Türkiye İktisat Tarihi*, 21st ed., İmge Kitabevi: Ankara.
- Breusch, T. S. and Pagan, A. R. (1980), The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics, *The Review of Economic Studies*, 47(1), doi: 10.2307/2297111.
- De Brunhoff, S. and Foley, D. K. (2006), Karl Marx’s theory of money and credit, in *A handbook of alternative monetary economics*, Ed: Arestis, P. and Sawyer, Edward Elgar Publishing: Cheltenham, 188–204.
- Bulut, E. and Karakaya, A. (2018), Tasarruflar and Makroekonomik Değişkenler Arasındaki Uzun Dönem İlişki: OECD Ülkeleri Örneği, *Uluslararası İktisadi and İdari İncelemeler Dergisi*, Harun Terzi special issue, 207–226.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M. and Meçik, O. (2017), Türkiye Ekonomisinde Eğitim Harcamaları and Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap Toda-Yamamoto Nedensellik Testi Yaklaşımı, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)*, (33), 45–56.
- Ceylan, S. (2018), Enflasyon-Özel Tasarruf İlişkisi: Türkiye Örneği, *Anadolu İktisat and İşletme Dergisi*, 2(1), 56–66.
- Doornik, J. A. and Hansen, H. (2008), An omnibus test for univariate and multivariate normality, *Oxford bulletin of economics and statistics*, 70, 927–939.
- Dritsaki, C. (2017), Toda-Yamamoto causality test between inflation and nominal interest rates: evidence from three countries of Europe, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(6), 120–129.
- Escanciano, J. C. and Lobato, I. N. (2009), An automatic Portmanteau test for serial correlation, *Journal of Econometrics*, 151(2), 140–149. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2009.03.001>.
- Fine, B. and Dimakou, O. (2016). *Macroeconomics a Critical Companion*. Pluto Press: London.
- Foley, D. K., Michl, T. R. and Tavani, D. (2019). *Growth and Distribution*, 2nd ed, Harvard University Press: Massachussets.
- Gürses, U. (2022), Bakan Nebati: “Politika faizini önemsizleştirdik”, Ekonominin Not Defteri. (June 6, 2022). Link: <https://t24.com.tr/yazarlar/ugur-gurses/bakan-nebati-politika-faizini-onemsizlestirdik,33942>
- Itoh, M. and Lapavitsas, C. (1998), *Political economy of money and finance*, Springer: New York.
- Jones, R., Kierzkowski, H. and Arndt, S. W. (2001), A Framework for Fragmentation, in *Fragmentation: new production patterns in the world economy*, Ed. H. Kierzkowski, S. W. Arndt, Oxford University Press: New York, 17–34.
- Kazgan, G. (2000), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, 9th ed, Remzi Kitabevi: İstanbul.

- Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan: London.
- Kierzkowski, H. and Chen, L. (2010), Outsourcing and Trade Imbalances: The United States-China Case, *Pacific Economic Review*, 15(1), 56–70. doi: 10.1111/j.1468-0106.2009.00490. x.
- Kouassi, E., Mougoue, M. and Kymn, K. O. (2004), Causality tests of the relationship between the twin deficits, *Empirical Economics*, 29(3), 503–525.
- Maravall, A. (2006), An application of the TRAMO-SEATS automatic procedure; direct versus indirect adjustment, *Computational Statistics & Data Analysis*, 50(9), 2167–2190. doi: 10.1016/j.csda.2005.07.006.
- McCombie, J. S., and Thirlwall, A. P. (2001), Growth in an International Context: a Post Keynesian View, in *Foundations of International Economics*, Ed. Deprez, J. And Harvey J. T., Routledge: New York, 45-100.
- Nelson, C. R. and Plosser, C. R. (1982), Trends and random walks in macroeconomic time series: some evidence and implications, *Journal of monetary economics*, 10(2), 139–162.
- Nurkse, R. (1952), Some International Aspects of the Problem of Economic Development, *The American Economic Review*, 42(2), 571–583. <http://www.jstor.org/stable/1910629>.
- Phillips, P. C. B. and Perron, P. (1988), Testing for a unit root in time series regression, *Biometrika*, 75(2), 335–346.
- Rambaldi, A. and Doran, H. (1996), Testing for Granger Non-causality in Cointegrated Systems Made Easy. Working Papers in Econometrics and Applied Statistics no. 88, University of New England Department of Econometrics. Link: <https://www.aliciarambaldi.net/doc/wp88.pdf>.
- Rodrik, D. (2008), The real exchange rate and economic growth. Brookings papers on economic activity, 2008(2), 365-412.
- Rostow, W. W. (1960), *The Stages of Economic Growth*. Cambridge University Press: New York.
- Somel, C. (2014), *Makroiktisada Giriş*, Yordam Kitap: İstanbul.
- Thirlwall, A. P. (1979), The BoPs constraints as an explanation of international growth rate differences, *PSL Quarterly Review*, 45–53.
- Thirlwall, A. P. and Hussain, N. H. (1982), The Balance of Payments Constraint, Capital Flows and Growth Rate Differences between Developing Countries, *Oxford Economic Papers*, 34(3), 498–510.
- Toda, H. Y. and Yamamoto, T. (1995), Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes, *Journal of econometrics*, 66(1–2), 225–250.
- Türkay, H. (2013), Türkiye’de cari açık, bütçe açığı and yatırım-tasarruf açığı ilişkisi, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi and İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 253–269.
- White, H. (1980), A heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimator and a direct test for heteroskedasticity, *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 817–838.
- Yeldan, E. (2009). *Economics of Growth and Distribution*. Eflatun Publishing House: Ankara.
- Yeşilyurt, E. F. (2022), Bakan Nebati “Ekonomik Dönüşüm and Yeni Paradigmalar Zirvesi”nde konuştu. (October 6, 2022).Link: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/bakan-nebati-ekonomik-donusum-ve-yeni-paradigmalar-zirvesi-nde-konustu/2699076>.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ziya Can (%100)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

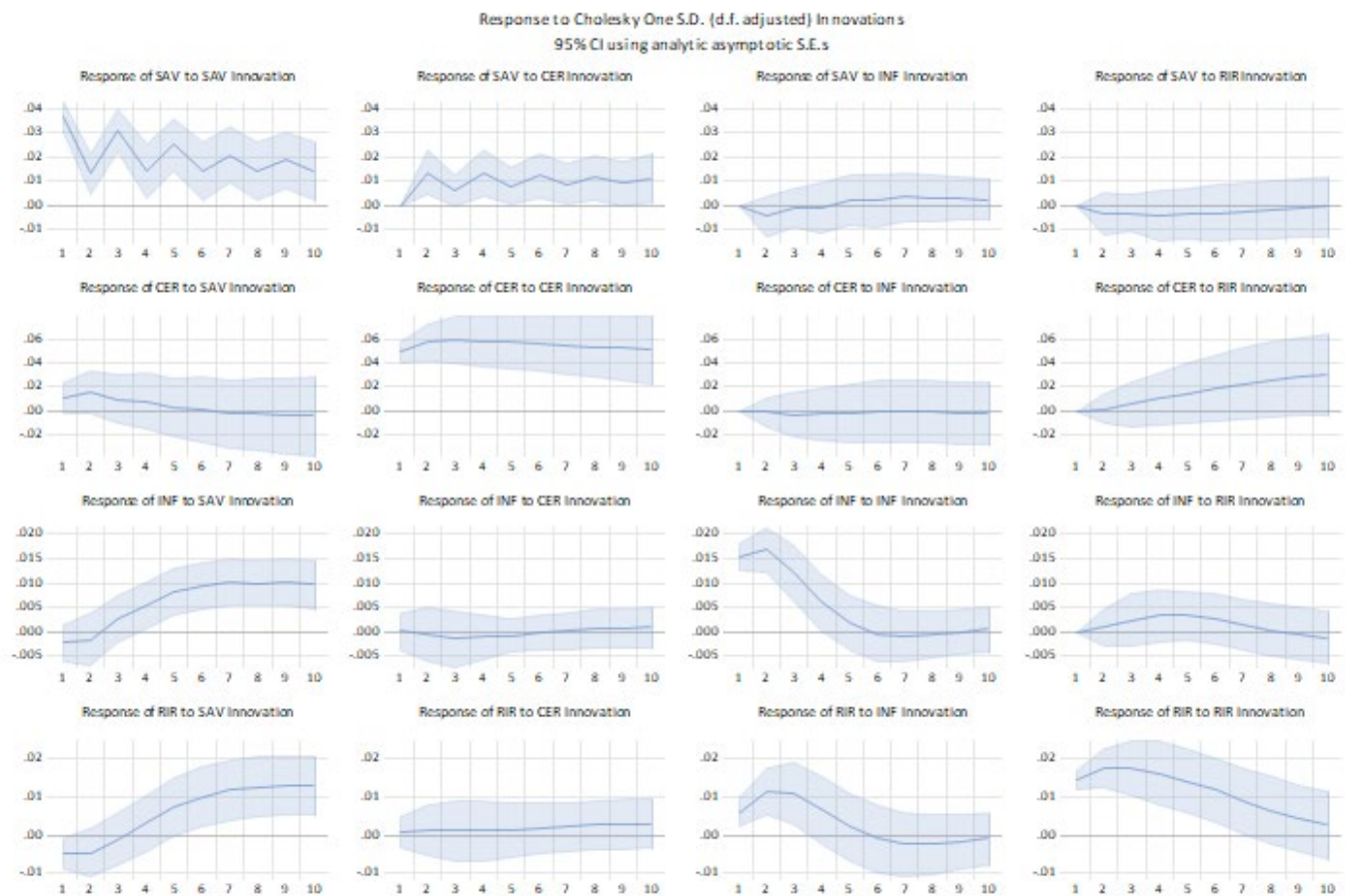
Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur .

Yazar Katkısı: Ziya Can (100%)

APPENDIX

Impulse Response Function Plots of VAR Model

The Impact of Political Risk on Economic Growth in BRICS-T Countries: Quantile on Quantile Approach

Safa HOŞ¹, Buğra BAĞCI², Özgür Emre KOÇ³

¹ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, safahos@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9555-1782

² Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, bugrabagci@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3268-3702

³ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, oemrekoc@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2788-8049

Abstract: Economic growth means the increase in the amount of goods and services produced over time. It is one of the most important macroeconomic indicators used in comparing countries with each other. Although the different types of regimes applied by countries are perceived as the main reason for the differences in their economic growth, studies have not been able to explain this situation in a conclusive way. This result has led researchers to search for new variables that may affect economic growth. Political risk arises from uncertainties in relations arising in the political, social, and economic environment. These uncertainties directly affect the economic structures of countries. The aim of the study is to reveal the relationship between the political risks of BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa and Turkey) countries and their economic growth rates in detail using the quantile-on-quantile regression approach. According to the findings of the study, the political risk index for BRICS-T countries usually weakens the economic growth rates of countries. It is seen that political risk has a negative effect on economic growth in small values of economic growth. In high values of economic growth, while small values of political risk do not have a negative effect on economic growth, it is seen that economic growth is weakly affected in regions where political risk is high.

Anahtar Kelimeler: Economic Growth, Political Risk Index, Quantile On Quantile Regression

Jel Kodları: B22, C14, O47

BRICS-T Ülkelerinde Politik Riskin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Kantil-Kantil Regresyon Yaklaşımı

Öz: Ekonomik büyüme, zaman içinde üretilen mal ve hizmet miktarındaki artış anlamına gelir. Ülkelerin birbirleriyle karşılaştırılmasında kullanılan en önemli makroekonomik göstergelerden biridir. Ülkelerin uyguladıkları farklı rejim türleri, ekonomik büyümelerindeki farklılıkların temel nedeni olarak algılsa da yapılan çalışmalar bu durumu kesin bir şekilde açıklayamamıştır. Bu sonuç, araştırmacıları ekonomik büyümeyi etkileyebilecek yeni değişkenler aramaya yöneltmiştir. Politik risk, politik, sosyal ve ekonomik çevrede ortaya çıkan ilişkilerdeki belirsizliklerden kaynaklanmaktadır. Bu belirsizlikler ülkelerin ekonomik yapılarını doğrudan etkilemektedir. Çalışmanın amacı BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelerinin politik riskleri ile ekonomik büyüme oranları arasındaki ilişkiyi kantil-kantil regresyon yaklaşımını kullanarak detaylı bir şekilde ortaya koymaktır. Çalışmanın bulgularına göre BRICS-T ülkeleri için politik risk endeksi genellikle ülkelerin ekonomik büyüme oranlarını zayıflatmaktadır. Ekonomik büyümenin küçük değerlerinde politik riskin ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Ekonomik büyümenin yüksek değerlerinde politik riskin küçük değerleri ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki yaratmazken, politik riskin yüksek olduğu bölgelerde ekonomik büyümenin zayıf bir şekilde etkilendiği görülmektedir.

Keywords: Ekonomik Büyüme, Politik Risk Endeksi, Kantil-Kantil Regresyon

Jel Codes: B22, C14, O47

Atıf: Hoş, S.; Bağcı B.; Koç Ö. E. (2024). The Impact of Political Risk on Economic Growth in BRICS-T Countries: Quantile on Quantile Approach *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 479-491.
<https://doi.org/10.30586/pek.1416762>

Geliş Tarihi: 08.01.2024

Kabul Tarihi: 19.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

Economic growth refers to an increase in the amount of goods and services produced over time. This increase is closely related to the increase in investments of money, that is, the increase in money spent by consumers. If the consumer spends more, it also means the production increases to meet the demand. As the wants of individuals, companies, governments, or consumers in foreign countries towards a country's products will increase demand, production will increase, and the economy will grow. Economic growth is usually measured by gross domestic product. If per capita income in a country increase compared to the previous year, the country's economy is considered to be growing.

Economic growth is one of the most important macroeconomic indicators used to compare countries with each other. In particular, it is a topic that developing countries constantly keep on their agenda. Countries want to keep economic growth at a certain rate, either with household spending of their citizens, exports higher than imports, or public investment. In addition, the variables affecting these factors are of interest. In other words, it is crucial to determine and focus on the variables that actually affect economic growth. The effect of several variables on economic growth has been investigated in the studies. Recently, it has been thought that risk premiums, especially for countries, have an impact on economic growth. Although the different types of regimes implemented by developed and developing countries are perceived as the main reason for the difference in economic growth of these countries, studies have not been able to explain the situation exactly. This outcome, in turn, has led scientists to be in search for political variables that can affect economic growth (Gerring et al., 2005, p.323).

The beginning of the study of political risk in economic research dates back to the late twentieth century. The fact that developing countries decided to be the rightful owner of the assets and revenues of investors through widespread nationalization policies in developing countries as of the 1970s triggered research on the determinants and consequences of political risk (Harms, 2000, p.95). In the 1980s, political risk has become one of the most important issues to be studied. Political risk harms economies by reducing investments in goods and services that would increase economic productivity and thus contribute to economic growth.

Political risk arises from uncertainties in relations arising in the political, social and economic environment. In other words, political risks involve the negative effects that political forces can have in economic life (Loikas, 2003, p.62).

Economic and political decisions taken by political decision makers have a great influence on the formation of political risk. Considering that the public sector and market actors are economic subjects with mutual interactions within today's economic structure, the public sector has great duties in preventing or reducing the risks that may occur in the market.

Based on this idea, this study was discussed in terms of investigating how the rate of economic growth, which has been studied extensively, especially in developing country groups, is affected by political risks and guides politicians.

We used the "Political Risk Index" prepared by PRS Group and retrieved from the "International Country Risk Guide" (ICRG) in the study. The Political Risk Index is comprised of 12 sub-components; internal conflicts, external conflicts, government stability, investment profile, corruption, socio-economic conditions, the influence of the military in the political field, the influence of religion in the political arena, legal regulations, ethnic conflicts, democratic transparency and the quality of bureaucracy. In addition, the political risk index is used as an indicator of political instability.

In the light of this information, the main motivation for our paper can be explained as follows. It is known that studies on macroeconomic indicators have increased especially after the Second World War. Studies examining the relationship of macroeconomic indicators with other variables as well as future estimates are frequently seen in the literature. Economic growth is one of these indicators. Recently, studies on

determining the variables affecting economic growth, which are on the agenda of developing countries, have gained importance. Along with economic growth, many models that include other economic indicators have been created. Nowadays, it is focused on the question of how various risk indices affect macroeconomic indicators. Political risk is one of them. When the studies between risk indices and economic growth are examined, it can be seen that in some cases, risks affect economic growth negatively, in some cases there is no effect, and in some cases positive growth is achieved despite the risk. The main purpose of this study is to reveal this complex relationship between political risk and economic growth. In this respect, it is thought that the analysis technique used in our study will reveal the relationship between variables clearly and in detail. Therefore, the relationship between economic growth and political risk, for which there is no clear information about the direction and intensity of the relationship, is discussed in this study with Quantile on Quantile Regression, which is an effective technique. The countries examined in our study BRICS-T group (Brazil, Russia, India, China, South Africa and Turkey). In the literature, it is thought that the BRICS country group will become one of the important countries of the world in the coming years. Although Turkey due to its proximity to this group if they are not included in this group it was included in the study in many studies. For this reason, we analyzed in our study also includes Turkey. It is fact that economic growth is very important for these countries, especially considering the position that this group of countries can take in the future. In addition, the political risks arising from both the country's governments and different problems are also volatile. The main question of our study here is "how does political risk affect economic growth in BRICS-T countries? how can a possible symmetrical and asymmetrical relationship be revealed?" in the form. With these considerations, it is thought that the study will contribute to the literature when the theme examined in our study, the country group in which the application is performed and the quantitative method used.

The overall aim of this study is to reveal in more detail the impact of political risks on their economic growth for BRICS-T countries. In order to reveal this relationship in detail, instead of traditional time series methods, the Quantile on Quantile Regression (QQR) model developed by Sim and Zhou (2015) was used to analyze the data. The reason for adopting this method is that the direction and degree of impact may not be the same during the period under consideration. Quantile on Quantile Regression analysis establishes a different relationship between each quantile of the series. The QQR model provides detailed results as it examines dependent and independent variables by dividing them into quantities. The QQR model is superior to other models because traditional econometric time series analysis cannot fully explain the heterogeneous relationship between any two variables. With this in mind, our study aims to reveal a clearer relationship between political risk and economic growth. This purpose makes the study important. In addition, the reason why the study is conducted on BRICS-T countries is that this group of countries concentrates on economic growth and they are very sensitive to the items in the political risk index of these countries. It is also important to reveal the relationship between political risk and economic growth in this country group under consideration.

This study is expected to make many contributions to the literature, both because the method produces very successful results and because the topic is up to date. First of all, the study is among the few papers that explore the impact of the political risk index on economic growth. In another respect, the implementation of the application on BRICS and Turkey, which are a group of rapidly developing countries, makes the work even more important. It is believed that in these aspects, the study will contribute to people who work in the areas of political risk and economic growth.

According to the findings of the study, the political risk index for BRICS-T countries usually weakens the economic growth rates of countries. Low political risk and economic growth have a common negative impact on countries, while low political risk have

positive effects on high economic growth. High values of political risk had a weak positive effect on low values of economic growth.

In the following parts of the study, firstly the literature review is included. Next, the model used is explained. Then, we give the features of the political risk index and economic growth rate data of BRICS-T countries. After this section, we add the results of the analysis and finally explain the results of the study and finalize the study by making policy recommendations.

2. Literature Review

When the literature, which constitutes the main idea of the study, is examined, we come across many studies dealing with political risks and economic indicators.

Leahy and Whited (1996) indicated in their study that political instability would lead to uncertainty in the country's economy. Chen and Feng (1996) have shown in their study that regime instability, political polarization, and government repression have a negative impact on economic growth. In their studies using data from 113 countries from 1950 to 1982, Alesina et al. (1996) suggested that political instability had a negative impact on the level of economic growth. The study by Alesina and Perotti (1996) shows that political instability creates an uncertain political and economic environment, increasing risks and reducing investment. Bussiere and Mulder (2000) examined the impact of political instability on economic vulnerability and concluded that the inclusion of political variables in economic models increases their ability to explain and predict economic crises. Asteriou and Siriopoulos (2000) examined the relationship between stock market development, political instability and economic growth in Greece, and demonstrated the existence of a strong negative relationship between uncertain socio-political conditions and the general index of the Athens Stock Exchange (ASE). Asteriou and Price (2001) found in their study that political instability in the UK negatively affected economic growth. Kurzman et al. (2002) examined 106 countries in their study and found that political instability negatively affected economic growth. Using panel data analysis, Aisen and Veiga (2006) found that inflation rates are also high in countries with high political instability. Klomp and De Haan (2009) used Panel Data Analysis in their study of 100 countries between 1960 and 2005, which shows that political instability and policy uncertainties lead to economic fluctuations. Schneider et al. (2010) used data from 33 countries covering the period 1996-2008 to empirically explore the links between political risk, business climate and foreign direct investment inflows found that reduced political risk increased FDI inflows. They also revealed that favorable business conditions contributed to the increase in FDI. Aisen and Veiga (2013) used the GMM estimator for dynamic panel data models in their study covering 169 countries to determine the impact of political instability on economic growth and stated that political instability had a negative relationship with GDP per capita between 1960 and 2004. Gurgul and Lach (2013) have identified a negative relationship between political instability and economic growth in Central and Eastern European countries using sensitivity analysis. Uddin et al. (2017) examined 120 developing countries over the 1996-2014 period and identified political stability as the main determinant of economic growth using the dynamic GMM and Quantile regression analyses. In summary, many studies conclude that political instability has negative and statistically significant effects on economic growth (Dotsey and Sarte, 2000; Bloom, 2009; Scotti, 2016; Caggiano et al., 2014). In addition, many studies that examine the impact of political instability on economic growth use the methods of horizontal cross section and panel data analyses (Kormendi and Meguire, 1985; Landau, 1986; Barro, 1991; Fosu, 1992; Alesina and Rodrik, 1994; Mauro, 1995; Knack and Keefer, 1995; Alesina and Perotti, 1996; Isham et al., 1997; Easterly and Levine, 1997; Devereux and Wen, 1997; Collier, 1999; Carmignani, 2003; Seonjou and Meernik, 2005; Jong-A-Pin, 2009).

Looking at the literature on the model used, it seems that the QQR model is often used in the study of the relationship between two time series variables (Sim and Zhou,

2015; Bouoiyour et al., 2017; Shahzad et al., 2017; Rawad and Arif, 2018; Raza et al., 2018; Shahbaz et al., 2018; Arif and Khan, 2019; Mishra et al., 2019; Mallick et al., 2019; Sharif et al., 2019; Lin and Su, 2020; Shahzad et al., 2020).

3. Method

Quantile regression analysis has been often used recently to analyze the relationship between any two time series variables. Because quantile regression analysis gives more detailed results than conventional regression analyses. But quantile regression analysis is also insufficient in fully explaining the heterogeneous structure between variables. Here, we need to reveal the relationship between the two variables in more detail. From this point of view, Sim and Zhou (2015) proposed the quantile-on-quantile regression analysis.

The quantile-on-quantile regression approach attempts to better point out the heterogeneous structure in question between variables by dividing the two variables in question into quantiles.

In our study, we look for the form of the relationship between the economic growth of countries and the political risk index and consider economic growth as a function of political risk.

When creating the quantile-on-quantile regression model, the following nonparametric regression equation is formed in accordance with the aim of our study.

$$GDP_t = \beta^\theta(PR_t) + \varepsilon_t^\theta \quad (1)$$

Here, GDP_t refers to the growth rate of the relevant country at time t , PR_t the value of the political risk index of the relevant country at time t , θ the θ . quantile of the conditional distribution of the GDP variable, and ε_t^θ the term error. Here, $\beta^\theta(\cdot)$ is a function that we did not know about before and shows the form of the relationship between variables.

In our study, we examine the relationship between the θ . quantile of the economic growth rates of countries and the τ . quantile of the political risk index. Examining the equation (1), when the unknown β function is expanded around PR^τ into a first-degree Taylor series, we can get the following equation 2 expression.

$$\beta^\theta(PR_t) \approx \beta^\theta(PR^\tau) + \beta^{\theta'}(PR^\tau)(PR_t - PR^\tau) \quad (2)$$

According to Sim and Zhou's study (2015), $\beta^\theta(PR^\tau)$ and $\beta^{\theta'}(PR^\tau)$ expressions can be redefined as $\beta_0(\theta, \tau)$ and $\beta_1(\theta, \tau)$, respectively, and thus we get the equation 3.

$$\beta^\theta(PR_t) \approx \beta_0(\theta, \tau) + \beta_1(\theta, \tau)(PR_t - PR^\tau) \quad (3)$$

If Equation (3) is written instead of Equation (1);

$$GDP_t = \beta_0(\theta, \tau) + \beta_1(\theta, \tau)(PR_t - PR^\tau) + \varepsilon_t^\theta \quad (4)$$

we get the equation above.

4. Data Set

The study used monthly data from 2001 to 2018 to analyze how political risk indices of countries had an impact on economic growth rates. Economic growth data for the countries we use are obtained from Thomson Reuters Data Stream infrastructure, and political risk indices are obtained from PRS Group. In order to match economic growth data with political risk index data, political risk index and economic growth data have been converted to monthly data. Because while economic growth data can be calculated 3-monthly, political risk index data is calculated in 2-month periods.

Summary statistics about the data used in our study is included in the Table 1 below.

Tablo 1. Summary Statistics

Variable	Country	N	Mean	Min.	Max.	Std. Dev.	Skew.	Kurt.	Jarque-Bera	Prob.
Political Risk Index	Brazil	205	-0,601	-0,694	-0,517	0,038	-0,022	2,649	1,068	0,050
	Russia	205	-0,684	-0,813	-0,579	0,090	-0,270	1,259	28,389	0,000
	India	205	-0,433	-0,532	-0,394	0,029	-1,004	3,748	39,247	0,000
	China	205	-0,646	-0,749	-0,561	0,058	-0,224	1,790	14,210	0,000
	S. Africa	205	-0,519	-0,602	-0,448	0,049	-0,157	1,418	22,198	0,000
	Turkey	205	-0,618	-0,802	-0,453	0,100	-0,036	1,746	13,461	0,001
Economic Growth	Brazil	205	4,604	4,567	4,635	0,016	-0,479	2,648	8,917	0,011
	Russia	205	4,605	4,574	4,649	0,013	0,854	5,081	61,952	0,000
	India	205	4,604	4,579	4,629	0,012	0,128	2,262	5,216	0,043
	China	205	4,605	4,584	4,622	0,008	-0,469	3,086	7,589	0,022
	S. Africa	205	4,605	4,583	4,630	0,010	0,515	3,504	11,253	0,003
	Turkey	205	4,603	4,567	4,635	0,016	-0,479	2,648	8,917	0,011

As can be seen in the Table 1, the largest standard deviation values in our data set of 205 observations are in the economic growth variable and, within this variable, in Brazil and Turkey. In addition, looking at the value of the Jarque-Bera statistics for variables, it is also clear that the data is not normally distributed.

5. Empirical Results

This section includes the results of the quantile-on-quantile regression (QQR) analysis of the relationship between economic growth rate and political risk index for each country discussed. Figure 1 shows the $\beta_1(\theta, \tau)$ coefficient of slope in the various θ and τ values of the relationship between the θ . quantile of the economic growth rates of the countries for the five BRICS countries and Turkey and the τ . quantile of the political risk index.

When Figure 1 is examined in detail, the darkest red color on the color scale shows that the political risk index affects economic growth positively, and the darkest blue color shows that it affects economic growth negatively. Other colors are also rated accordingly.

In Brazil, it is seen that the (0.05-0.20) quantiles of political risk have a weak but negative effect on economic growth. This effect has negatively increased the impact of increasing quantiles of economic growth. In the large area formed by the (0.20-0.65) quantiles of political risk and the (0.05-0.50) quantiles of economic growth, the effect of political risk on economic growth has become more moderate and has been very weak in the negative direction. For the increasing quantiles of economic growth, the (0.20-0.65) quantiles of political risk have had stronger negative effects. It is noted that high quantiles of political risk (0.75-0.95) positively affect the (0.05-0.50) quantiles of economic growth, while the (0.50-0.95) quantiles of economic growth have a stronger negative effect than the (0.75-0.95) quantiles of political risk. The published research backs up these findings (Campos and Nugent, 2002; Fountas and Karanasos, 2022).

In Russia, it is seen that the (0.05-0.25) quantiles of the political risk index have a weak negative effect on the (0.05-0.85) quantiles of economic growth. But it seems that economic growth quantiles (0.85-0.95) react positively to the political risk index quantiles (0.05-0.25). In fact, the positive impact has been the strongest in the largest quantile of economic growth. The (0.05-0.35) quantiles of economic growth gave weak positive reactions to the (0.25-0.65) quantiles of the political risk index, while in the increasing quantiles of economic growth, this reaction seemed to be weak negative. It is observed that the (0.65-0.95) quantiles of the political risk index negatively affect the (0.05-0.35) quantiles of economic growth, but have a very weak positive effect on the (0.35-0.80) quantiles of economic growth. The (0.80-0.95) quantiles of the political risk index appear

to have a strong negative effect on the (0.80-0.95) quantiles of economic growth. Prokopenko (2024) also find results consistent with our findings.

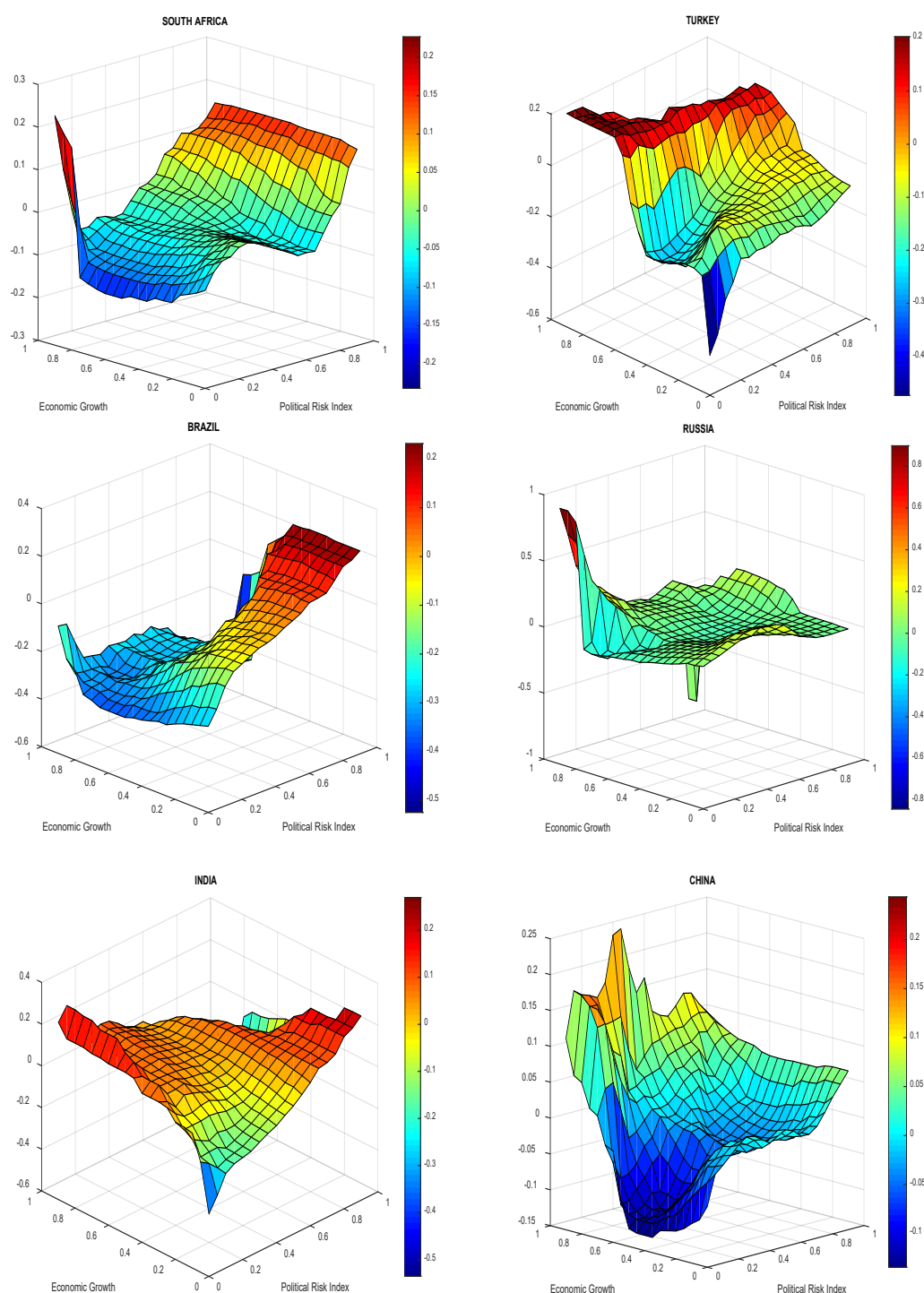

Figure 1. The Impact of the Political Risk Index on Economic Growth

In India, it is seen that the lowest (0.05-0.15) quantiles of political risk have a strong negative effect on the (0.05-0.10) quantiles of economic growth. In the increasing quantiles of economic growth, this effect seems to lose its strength and even the (0.55-0.95) quantiles of economic growth react positively to the (0.05-0.15) quantiles of the political risk index. We notice that the (0.20-0.75) quantiles of the political risk index

usually affect economic growth very poorly, but in the increasing quantiles of economic growth, this effect is positive, albeit weak. Economic growth (0.05-0.35) quantiles give positive reactions to the highest political risk index quantiles (0.75-0.95), while the increasing economic growth quantiles show that this effect is negative. A very strong negative impact occurs in the area formed by the highest quantile of the political risk index and the highest quantile of economic growth. Past research supports these findings as well (Raval and Salvi, 2017; Husnain et al. 2022; Alesina et al. 1996).

In China, it seems that economic growth is usually negatively affected by the political risk index. The weaker negative effect observed in the area between the (0.05-0.45) quantiles of political risk and the (0.05-0.25) quantiles of economic growth has become even stronger in the (0.25-0.75) quantiles of economic growth. In the largest (0.75-0.95) quantiles of economic growth, we see positive effects weaker than all values of political risk. Again, the (0.45-0.95) quantiles of political risk affected the values in the (0.05-0.40) quantiles of economic growth weakly, while affecting the (0.40-0.70) quantiles of economic growth more strongly. The (0.70-0.95) quantiles of economic growth, on the other hand, showed positive but weaker effects than all the quantiles of political risk. These results are matched with the literature (Yu and Wang, 2013; Lheem and Guo, 2004).

In South Africa, it seems that economic growth is often very weakly influenced by political risk. The (0.05-0.15) quantiles of political risk have weak negative effects in small quantiles of economic growth, while the strength of this negative effect has increased in the (0.20-0.85) quantiles of economic growth. At the highest (0.85-0.95) quantiles of economic growth, however, we see positive reactions to political risk. Weak negative effects are evident in the large area, where the (0.15-0.75) political risk index quantiles and all the quantiles of economic growth are located. It is observed that low quantiles of economic growth have weak positive reactions to the (0.75-0.95) quantiles of political risk, and the strength of this effect increases slightly in the increasing quantiles of economic growth. Meyer and Habanabakize (2018) and Dalyop (2019) also find results consistent with our findings.

In Turkey, it is seen that the (0.05-0.15) quantiles of political risk have a strong negative effect on the (0.05-0.10) quantiles of economic growth. Serious negative effects, albeit weaker, are noticeable in the large area between the (0.05-0.55) quantiles of the political risk index and the (0.05-0.55) quantiles of economic growth. The strength of this effect has been gradually weakened in the increasing quantiles of political risk, and economic growth in very narrow areas has also given positive reactions. It seems that the (0.55-0.75) quantiles of economic growth respond positively to all quantiles in a way that is stronger to the low quantiles of political risk. Again, we observed that the highest (0.75-0.95) quantiles of economic growth continued to respond positively to the low (0.05-0.40) quantiles of political risk, but were strongly negatively affected by the (0.45-0.95) quantiles of political risk. This result corroborates previous research by Şanlısoy and Kök (2013) and Kartal and Öztürk (2017).

In order to test the validity of the QQR method used in the study, we compare the coefficients obtained from the classical quantile regression parameters and the coefficients of quantile on quantile regression.

Figure 2, the coefficients obtained from both quantile regression and quantile on quantile regression analyses for the examined BRICS-T countries show the slope coefficients that measure the impact of political risk index quantiles on economic growth.

Closely examining Figure 2, it appears that quantile on quantile regression analysis produces more precise results primarily for the relevant period. Although the results of quantile regression and quantile on quantile regression follow each other closely for some countries, the lines of quantile-on-quantile regression analysis in general seem to be more descriptive. The reason for this is that quantile on quantile regression analysis reveals more clearly the heterogeneous relationship between the analyzed variables.

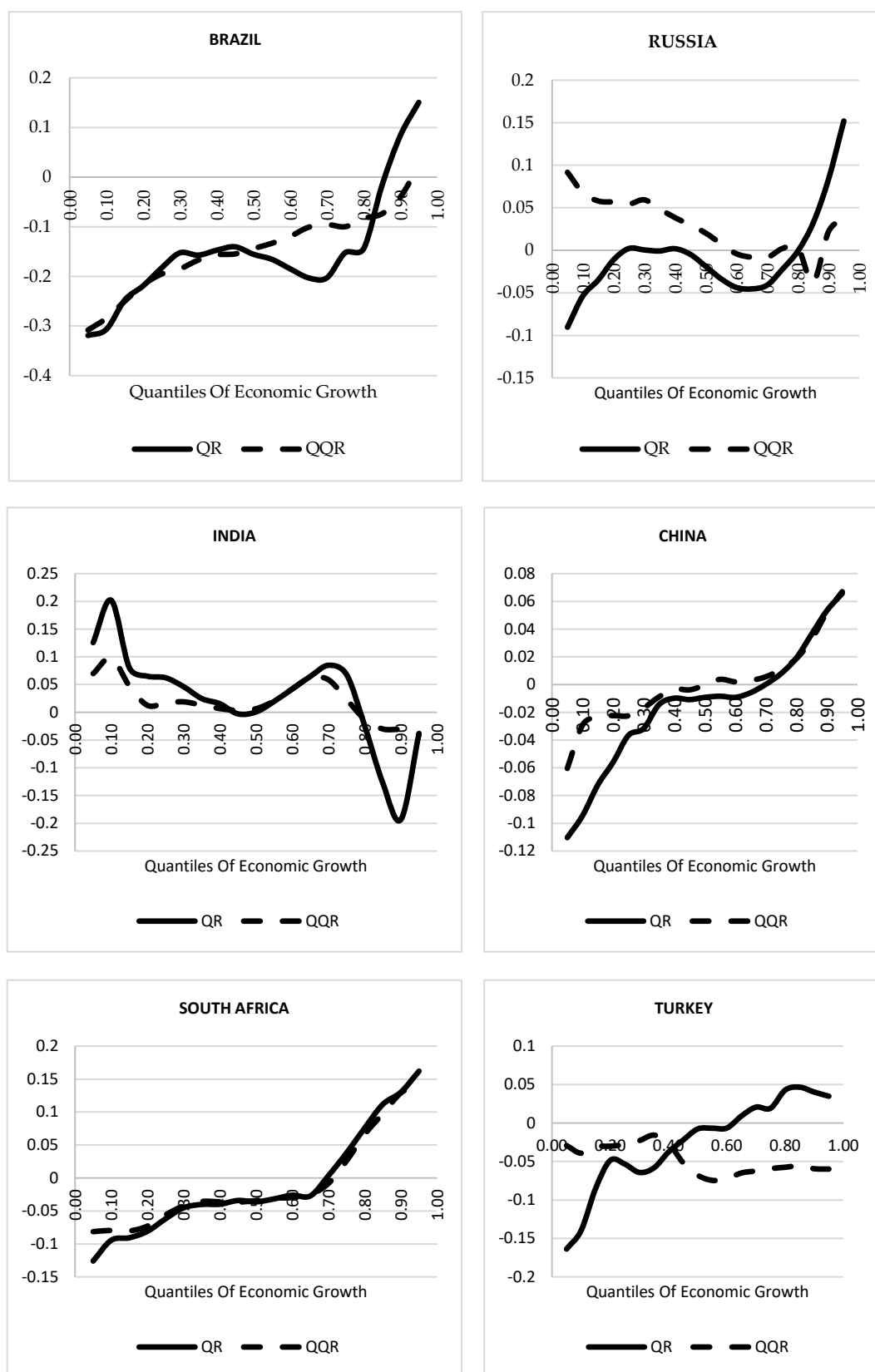

Figure 2. A Comparison of Quantile Regression and QQR Estimates

6. Conclusion

Problems arising from the internal and external dynamics of countries seriously affect the macroeconomic data of the country. This issue becomes even more important, especially in developing countries or countries with fragile economic structures. Internal and external threats of a country will firstly cause high political risk, as well as destabilizing the country. Especially in periods when political risk is high, domestic and foreign investors are not expected to take risks by converting the money in their savings into investments. In parallel, a slowdown in investment will bring about a decrease in exports and an increase in imports. At the same time, this high-risk environment will also push households to save, drawing them away from spending. In addition, public spending will become limited in countries with high public deficits or countries that provide public financing from foreign investors. For all these reasons mentioned, we think that economic growth will also be affected by this situation in unstable environments where political risk is high.

In addition to the BRICS countries, this study examines the expected relationship between the political risk index and the economic growth rate of Turkey in more detail using the quantile-on-quantile regression method.

First of all, the findings reveal a heterogeneous relationship between the political risk index and economic growth in the countries in question. In other words, not every value of economic growth gave the same reaction to every value of the political risk index. The expected strong negative impact on economic growth, especially at high levels of political risk, has not been the same for all countries. In all countries examined, economic growth was generally negatively affected by political risk, while positive effects were observed in smaller areas.

In general, we see that low values of political risk in BRICS-T countries negatively affect low values of economic growth and positively affect high values of economic growth. In other words, if political risk is low during periods of high economic growth, there is a positive reaction in economic growth. Again, high values of political risk have a weak positive effect on low values of economic growth, while having a weak positive effect on high values of economic growth in China and South Africa, and a negative effect in Brazil, Russia, India and Turkey. We understand that high values of political risk often negatively affect economic growth here as well. Even if economic growth is high in Brazil, Russia, India and Turkey, it can be negatively affected by political risk. In other words, we can say that the political risk index in these countries must more closely followed by the economic actors. Because even high economic growth rates have not been able to avoid being negatively affected by political risk. But when China, South Africa and even partly Russia capture high economic growth rates, it seems that economic growth is not so affected by political risk, and even continues to grow. It can be said that in particular, the way foreign investors are located in the country and the export items of countries are important here. Because in countries that are not affected by high political risk with high economic growth, there are either energy exports or established investments in foreign capital.

As a result, when countries can achieve a combination of low political risk and high economic growth, they should not be afraid of the existing political risk. When BRICS-T countries keep their political risks as low as possible, it will be useful for countries to keep this index low, since high values of economic growth usually respond positively to these small policy risks.

References

- Aisen, A., and Veiga, F. J. (2006). Does political instability lead to higher inflation? A panel data analysis. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1379-1389.
- Aisen, A., and Veiga, F. J. (2013). How does political instability affect economic growth? *European Journal of Political Economy*, 29, 151-167, doi: 10.1016/j.ejpoleco.2012.11.001.
- Alesina, A., and Perotti, R. (1996). Income distribution, political instability and investment. *European Economic Review*, 40(6), 1203-1228, doi: 10.1016/0014-2921(95)00030-5.
- Alesina, A., and Rodrik, D. (1994). Distributive politics and economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 109(2), 465-490, doi: 10.2307/2118470.
- Alesina, A., Özler, S., Roubini, N., and Swagel, P. (1996). Political instability and economic growth. *Journal of Economic Growth*, 1(2), 189-211.
- Arif, I., and Khan, L. (2019). Relationship between oil price and white precious metals return: New evidence from quantile-on-quantile regression. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 13(2), 515-528.
- Asteriou, D., and Price, S. (2001). Political instability and economic growth: UK time series evidence. *Scottish Journal of Political Economy*, 48(4), 383-399, doi: 10.1111/1467-9485.00205.
- Asteriou, D., and Siriopoulos, C. (2000). The role of political instability in stock market development and economic growth: the case of Greece. *Economic Notes*, 29(3), 355-374, doi: 10.1111/1468-0300.00037.
- Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443, doi: 10.2307/2937943.
- Bloom, N. (2009). The impact of uncertainty shocks. *Econometrica*, 77(3), 623-685.
- Bouoiyour, J., Selmi, R., Shahzad, S.J.H., and Shahbaz, M. (2017). Response of stock returns to oil price shocks: evidence from oil importing and exporting countries. *J. Econ. Integr.* 32(4), 954-977.
- Bussiere, M., and Mulder, C. (2000). Political instability and economic vulnerability. *International Journal of Finance and Economics*, 5(4), 309-330, doi: 10.1111/1467-9485.00205.
- Caggiano, G., Castelnuovo, E., and Groshenny, N. (2014). Uncertainty shocks and unemployment dynamics in us recessions. *Journal of Monetary Economics*, 67, 78-92, doi: 10.1016/j.jmoneco.2014.07.006.
- Campos, N., and Nugent, G. (2002). Who is afraid of political instability? *Journal of development economics*, 67(1), 157-172.
- Carmignani, F. (2003). Political instability, uncertainty and economics. *Journal of Economic Surveys*, 17(1), 1-54, doi: 10.1111/1467-6419.00187.
- Chen, B., and Feng, Y. (1996). Some political determinants of economic growth: theory and empirical implications. *European Journal of Political Economy*, 12(4), 609-627, doi: 10.1016/s0176-2680(96)00019-5.
- Collier, P. (1999). On The economic consequences of civil war. *Oxford Economic Papers*, 51(1), 168-183, doi: 10.1093/oep/51.1.168.
- Dalyop, G. T. (2019). Political instability and economic growth in Africa. *International journal of economic policy studies*, 13(1), 217-257, doi: 10.1007/s42495-018-0008-1.
- Devereux, M.B., and Wen, J.F. (1998). Political instability, capital taxation, and growth. *European Economic Review*, 42(9), 1635-1651, doi: 10.1016/s0014-2921(97)00100-1.
- Dotsey, M., and Sarte, P.D. (2000). Inflation uncertainty and growth in a cash-in-advance economy. *Journal of Monetary Economics*, 45(3), 631-655, doi: 10.1016/s0304-3932(00)00005-2.
- Easterly, W., and Levine, R. (1997). Africa's growth tragedy: policies and ethnic divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1203-1250, doi: 10.1162/003355300555466.
- Fosu, A. K. (1992). Political instability and economic growth: evidence from Sub-Saharan Africa. *Economic Development and Cultural Change*, 40(4), 829-841.
- Fountas, S., and Karanasos, M. (2007). Inflation, output growth, and nominal and real uncertainty: Empirical evidence for the G7. *Journal of international money and finance*, 26(2), 229-250, doi:10.1016/j.jimonfin.2006.10.006.
- Gerring, J., Bond, P., Barndt, W. T., and Moreno, C. (2005). Democracy and economic growth: A historical perspective. *World Politics*, 57(3), 323-364.

- Gurgul, H., and Lach, Ł. (2013). Political instability and economic growth: evidence from two decades of transition in CEE. *Communist and Post-Communist Studies*, 46(2), 189-202, doi: 10.1016/j.postcomstud.2013.03.008.
- Isham, J., Kaufmann, D., and Pritchett, L. H. (1997). Civil liberties, democracy, and the performance of government projects. *The World Bank Economic Review*, 11(2), 219-242, doi: 10.1093/wber/11.2.219.
- Jong-A-Pin, R. (2009). On The measurement of political instability and its impact on economic growth. *European Journal of Political Economy*, 25(1), 15-29, doi: 10.1016/j.ejpoleco.2008.09.010.
- Kang, S., and Meernik, J. (2005). Civil war destruction and the prospects for economic growth. *The Journal of Politics*, 67(1), 88-109.
- Kartal, G., and Öztürk, S. (2017). Türkiye’de politik istikrarsızlık ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 10(4), 250-270, doi: 10.25287/ohuiibf.329424.
- Klomp, J., and De Haan, J. (2009). Political institutions and economic volatility. *European Journal of Political Economy*, 25(3), 311-326, doi: 10.1016/j.ejpoleco.2009.02.006.
- Knack, S., and Keefer, P. (1995). Institutions and Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Institutional Measures. *Economics & Politics*, 7(3), 207-227, doi: 10.1111/j.1468-0343.1995.tb00111.x.
- Kormendi, R.C., and Meguire, P. G. (1985). Macroeconomic determinants of growth: cross-country evidence. *Journal of Monetary Economics*, 16(2), 141-163, doi: 10.1016/0304-3932(85)90027-3.
- Krifa-Schneider, H., and Matei, I. (2010). Business climate, political risk and fdi in developing countries: evidence from panel data. *International Journal of Economics and Finance*, 2(5), 54-65.
- Kurzman, C., Werum, R., and Burkhart, R. E. (2002). Democracy’s effect on economic growth: a pooled time-series analysis 1951–1980. *Studies In Comparative International Development*, 37(1), 3-33.
- Landau, D. (1986). Government and economic growth in the less developed countries: an empirical study for 1960-1980. *Economic Development and Cultural Change*, 35(1), 35-75.
- Leahy, J.V., and Whited, T.M. (1995). The effect of uncertainty on investment: some stylized facts (no. w4986). *National Bureau of Economic Research*, doi: 10.3386/w4986.
- Lheem, H. G., and Guo, S. (2004). Political economy of FDI and economic growth in China: A longitudinal test at provincial level. *Journal of Chinese political science*, 9(1), 43-62.
- Lin, B., and Su, T. (2020). The linkages between oil market uncertainty and islamic stock markets: evidence from quantile-on-quantile approach. *Energy Economics*, 88, 104759, doi: 10.1016/j.eneco.2020.104759.
- Mallick, H., Padhan, H., and Mahalik, M.K. (2019). Does skewed pattern of income distribution matter for the environmental quality? Evidence from selected BRICS economies with an application of quantile-on-quantile regression (QQR) approach. *Energy Pol.*, 129, 120–131, doi: 10.1016/j.enpol.2019.02.021.
- Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681-712.
- Meyer, D. F., and Habanabakize, T. (2018). An analysis of the relationship between foreign direct investment (FDI), political risk and economic growth in South Africa. *Business and Economic Horizons*, 14(4), 777-788, doi: 10.15208/beh.2018.54
- Mishra, S., Sharif, A., Khuntia, S., Meo, S. A., and Khan, S. A. R. (2019). Does oil price impede islamic stock indices? Fresh insights from wavelet-based quantile-on-quantile approach. *Resources Policy*, 62, 292–304, doi: 10.1016/j.resourpol.2019.04.005.
- Prokopenko, A. (2024). Is the Kremlin overconfident about Russia’s economic stability?
- Raval, S., and Salvi, P. (2017). Political stability and economic growth: reflections on Indian economy. *MANTHAN: Journal of Commerce and Management*, 4(1), 65-81, doi: 10.17492/manthan.v4i01.9606.
- Rawat, A. S., and Arif, I. (2018). Does geopolitical risk drive equity price returns of bric economies? Evidence from quantile on quantile estimations. *Journal of Finance and Economics Research*, 3(2), 24–36, doi: 10.20547/jfer1803202.
- Raza, S. A., Zaighum, I., and Shah, N. (2018). Economic policy uncertainty, equity premium and dependence between their quantiles: evidence from quantile-onquantile approach. *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 429, 2079–2091, doi: 10.1016/j.physa.2017.11.125.
- Scotti, C. (2016). Surprise and uncertainty indexes: real-time aggregation of real-activity macro-surprises. *Journal of Monetary Economics*, 82, 1-19, doi: 10.1016/j.jmoneco.2016.06.002.
- Shahbaz, M., Zakaria, M., Shahzad, S.J.H., and Mahalik, M.K. (2018). The energy consumption and economic growth nexus in top ten energy-consuming countries: fresh evidence from using the quantile-on-quantile approach. *Energy Econ.*, 71, 282–301, doi: 10.1016/j.eneco.2018.02.023.

- Shahzad, S.J.H., Shahbaz, M., Ferrer, R., and Kumar, R.R. (2017). Tourism-led growth hypothesis in the top ten tourist destinations: new evidence using the quantile-on-quantile approach. *Tourism Management*, 60, 223-232, doi: 10.1016/j.tourman.2016.12.006.
- Sharif, A., Afshan, S., and Qureshi, M. A. (2019). Idolization and ramification between globalization and ecological footprints: evidence from quantile-on-quantile approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-21, doi: 10.1007/s11356-019-04351-7.
- Sim, N., and Zhou, H. (2015). Oil Prices, US stock return, and the dependence between their quantiles. *Journal of Banking & Finance*. 55, 1–8, doi: 10.1016/j.jbankfin.2015.01.013.
- Şanlısoy, S., and Kök, R. (2013). Politik istikrarsızlık-ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1987–2006). *Dokuz eylül üniversitesi iktisadi idari bilimler fakültesi dergisi*, 25(1).
- Uddin, M. A., Ali, M. H., and Masih, M. (2017). Political stability and growth: an application of dynamic GMM and quantile regression. *Economic Modelling*, 64, 610-625, doi: 10.1016/j.econmod.2017.04.028.
- Yu, J., and Wang, C. (2013). Political risk and economic development: A case study of China. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 26(2), 35-50, doi: 10.1080/1331677X.2013.11517605.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: All authors contributed equally.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur .

Yazar Katkısı: Tüm yazarlar eşit katkı vermiştir.

Türkiye’de Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Stratejisinin Kalkınma Planları Üzerinden Analizi

Tuğba DAMGACI¹

¹ Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu, tugba.damgaci@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7379-242X

Öz: Toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinin politika alanlarının tüm aşamalarına ve düzeylerine dahil edilmesi toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma olarak ele alınmaktadır. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma ile elde edilmek istenen; eşitlik ve toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili tüm boyutların, ülkenin kamu politikalarına ve kamusal etkinliklerine yansıtılmasıdır. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kavramı, temelde bir insan hakkı süreci üzerinden başlatılan cinsiyet eşitliğinin olumlu ayrımcılık politikaları ile fırsat eşitliğine dönüştürülmesi, kısmi eşitlik politikalarından vazgeçilerek bütünleştirici ve dönüştürücü politikalar üzerinden oluşturulması sürecidir. Türkiye’de hazırlanan kamu politikaları hem kalkınma amaçlı hem de uluslararası kuruluşlarla koordineli olma amaçlı olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetmektedir. Bu sebeple toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmada Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği üzerinden bir yol haritası oluşturulması amaçlanmıştır. Bu çalışmanın amacı; toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın, kamu politikalarının ilk aşaması olan “planlama” aşaması üzerinden Türkiye’deki kalkınma planlarında var olup olmadığını belirlemektir. Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Ana Akımlaştırma kavramının literatüre girdiği tarihten günümüze kadar (1996-2023) tüm kalkınma planları nitel analiz veri yöntemi ile kod analizi şeklinde irdelenmiştir. Kullanılan nitel analiz tekniği MAXQDA 2020 yazılım programı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın temel sorusuna göre tematik kategorilere ayrılarak kod ve alt kodlar oluşturulmuş, tekrarlı okumalar yaparak metinlerde içerik analizine gidilmiştir. Çalışmada ana akımlaştırma için tarihsel bir çizgi üzerinden eşitlik, cinsiyet eşitliği, toplumsal cinsiyet eşitliği süreçleri incelenmiştir. Bu sebeple eşitlik, cinsiyet eşitliği, toplumsal cinsiyet eşitliği ve toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma çalışmadaki ana kodlardır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Toplumsal Cinsiyeti Anaakımlaştırma, Kalkınma Planları, İçerik Analizi

Jel Kodları: J128, J18, 021

Analysis of Gendermainstreaming Strategy on Developments Plans in Turkey

Abstract: Including the gender equality perspective in all policy areas, stages, and levels is considered gender mainstreaming. What is to be achieved through gender mainstreaming is the reflection of all aspects of equality and gender equality in the country's public policies and activities. The concept of gender mainstreaming is the process of transforming gender equality, which is initiated through the process of human rights, into equality of opportunity through affirmative action policies and abandoning partial equality policies in favor of integrative and transformative policies. Public policies prepared in Turkey pursue gender equality for development purposes and in coordination with international organizations. For this reason, it is aimed to create a road map for gender mainstreaming through the United Nations and the European Union. This study aims to determine whether gender mainstreaming is present in development plans in Turkey through the "planning" stage, which is the first stage of public policies. All development plans in Turkey from when gender mainstreaming was introduced to the literature until today (1996-2023) were analyzed in code analysis with qualitative analysis data method. The qualitative analysis technique used was realized through the MAXQDA 2020 software program. According to the study's main question, codes and sub-codes were created by dividing them into thematic categories, and content analysis was carried out on the texts through repeated readings. In the study, the processes of equality, gender equality, and gender equality were examined through a historical line for mainstreaming. For this reason, gender equality, gender equality, and gender mainstreaming are the main codes in the study.

Key Words: Gender Equality, Gender Mainstreaming, Development Plans, Content Analysis.

Jel Codes: J128, J18, 021

Atıf: Damgacı T. (2024). Türkiye’de Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Stratejisinin Kalkınma Planları Üzerinden Analizi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 492-515.
<https://doi.org/10.30586/pek.1473843>

Geliş Tarihi: 26.04.2024
Kabul Tarihi: 21.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

¹ Bu makale Türkiye’de Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Stratejisinin Kalkınma Planları Üzerinden Analizi adlı doktora tezinden sadeleştirilerek üretilmiştir.

1. Giriş

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma; ülkedeki temel politik alanların, kurumsal işleyişin toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı bir bakış açısı ile tasarlanması olarak ifade edilmektedir (Alkan, 2015, s. 12). Bu kavramın gelişiminde iki uluslararası kurum önem taşımaktadır. Bunlar Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliğidir. Her iki uluslararası kuruluş da ana akımlaştırma için gereken koşullar, süreçler ve teknikler ile ilgili hem üye ülkelere hem de toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarına sahip ülkelere hem de üçüncü dünya ülkelerine rehber niteliğinde düzenlemeler yapmışlardır.

BM'ye göre toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın altında yatan temel kriterler, toplumsal cinsiyet eşitliği hedefini gerçekleştirmek üzere dönüştürücü politikalar uygulamak, ulusal düzeyde politika belirlemek, stratejik çerçeve oluşturmak, ulusal kalkınma plan ve programlarında toplumsal cinsiyet eşitliğini kapsayan düzenlemeler yapmak ve buna göre bütçe oluşturmak, yerel düzeyde ise bu politikaların projelendirilmesini, uygulanmasını ve takibini yapmak ve toplumsal cinsiyet eşitliğini özendirici ve teşvik edici eylemlerde bulunmak olarak sıralanabilmektedir (Alkan, 2015, s. 23).

AB'ye göre toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifini tüm politika ve programlarda ana akımlaştırmak için, birtakım ölçütlerin oluşturularak uygulanması gerekmektedir. Avrupa Cinsiyet Eşitliği Enstitüsü (EİGE) için bu araçlar; toplumsal cinsiyet analizi, cinsiyet eşitliğinin denetimi, toplumsal cinsiyet farkındalığı geliştirmek, toplumsal cinsiyete dayalı bütçeleme, toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimi, toplumsal cinsiyete dayalı değerlendirme, toplumsal cinsiyete dayalı etki değerlendirme, toplumsal cinsiyet göstergeleri, toplumsal cinsiyete duyarlı planlama/izleme/işe alma, toplumsal cinsiyet istatistikleri, toplumsal cinsiyete duyarlı paydaşlarla görüşmeler, toplumsal cinsiyete dayalı kurumsal dönüşüm, cinsiyete göre ayrıştırılmış veri olarak sınıflandırılmıştır (Ecevit, 2021, s.43).

Çalışmada bu iki uluslararası kurumdaki temel kriterler ve araçlar göz önüne alınarak kalkınma planları içerisinde hangi araçların aranmasının daha uygun olacağına dair inceleme yapılmıştır. Ana akımlaştırma süreci için *“toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme, cinsiyet etki analizi, cinsiyete göre ayrıştırılmış veri, sivil toplum kuruluşları ve yönetim”* kavramları belirleyici kodlar olarak kabul edilmiştir. Bu kodların belirleyiciliği ana akımlaştırmanın tarihsel süreci içerisinde kadın erkek eşitliğine en çok hizmet eden kavramlar olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kavramlar AB ve BM toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları içerisinde de eşitlik ayrımını belirleyen kodlardır. Bu belirleyici kodlar içerisinde planlama ve bütçe ilişkisi üzerinden *“toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme”* kodu en önemli kod olarak kabul edilmiştir. Ülkelerde kamu politikalarının oluşturulmasında politika konusuna göre bütçeleme önemli olduğu için toplumsal cinsiyet politikalarında da kadın erkek eşitliğinde denge gerektiren bir bütçe önemlidir. Çalışmanın konusu; Türkiye’de toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisinin kalkınma planlarında olup olmadığının tespit edilmesidir. Kalkınma planlarında toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisinin tespiti için oluşturulan bu kodlar eşitlik tanımı ve temel eşitlik türleri içerisinde, cinsiyet eşitliğinden pozitif ayrımcılığı konusuna, toplumsal cinsiyet eşitliğinden ana akımlaştırmaya kadar pek çok alanda taranarak oluşturulmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde eşitlik ve cinsiyet eşitliği üzerinden kavramsal tanımlamalara gidilmektedir. Bu bölümde anlatılan eşitlik tipleri ve cinsiyet eşitliği üzerinden hem eşitlik hem cinsiyet eşitliği kod ve alt kodları oluşturulmuştur. İkinci bölümde toplumsal cinsiyete özgü kavramlar üzerinden toplumsal cinsiyet eşitliği ve ana akımlaştırma kavramı anlatılmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin kavramsal boyutu uluslararası sözleşmelerdeki yeri, BM ve AB toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının ölçümü hakkında bilgi verilmektedir. Bu bölüm ile toplumsal cinsiyet eşitliği ve ana akımlaştırma ile ilgili temel alt kodlar belirlenmiştir. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planından On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına kadar olan tüm kalkınma planları *“kod analizi”* adlı nitel veri analizi vasıtasıyla

irdelenmektedir. Kalkınma planları içerik olarak sınıflandırılmakta, tekrarlı okumalar ile metinler metodik ve sistematik şekilde kategorilere ve alt kategorilere ayrılmakta, kalkınma planları içinde toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisi bulma amacı ile taranmaktadır.

2. Eşitlik ve Cinsiyet Eşitliği Kavramları ve Boyutları

N. Ashford (2018, s. 30) “Özgür Toplumun İlkeleri” adlı eserinde eşitliği; insanların aynı veya eşit muamele görmesi olarak tanımlamıştır. Eşitlik prensibinde, insanların birbirleriyle eşdeğer nitelikte olmaları ve bu sebeple insanlar arasında ayırım gözetilmemesi gerektiği dile getirilir. *Bu çalışmada kabul edilen ve çalışmanın esas aldığı eşitlik tanımı ise iki kavram veya daha fazla kavram arasında nitel, nicel, değer bakımından fazlalık ya da azlık bulunmaması, birçok yönden karşılaştırma yapıldığında aynı neticenin alınması durumudur* (Öden, 2013, s. 18). Eşitliğe ulaşmaya çalıştıkça eşitsizlik oluşturan sebeplerde ve durumlarda bir artış olmuş, eşitlikte doyum noktası sağlanamadığından eşitlik idealinde yeterli tatmin seviyesine ulaşılmamıştır. Bu sebeple hangi eşitlikler sorusuna cevap vermek ile eşitlik durumlarını bulmaya yardımcı olan eşitlik tipleri incelenmekte, eşitsizliklerde hangi araç ve yöntemlerin kullanıldığına bulunacak cevaplar ile de eşitleme yöntemleri incelenmektedir (Sartori, 2017, s. 410-411). Eşitlik tiplerinde farklı sınıflandırmalar ve adlandırmalar mevcuttur. Sartori (2017, s. 418-420) tarihsel gelişim içinde eşitliği 4 (dört) sınıf ya da tip altında ele alınabileceğini belirtmiştir. Çalışmada temel belirlenen eşitlik tiplerinin oluşmasında Sartori’nin tipolojisi önem kazanmıştır. Bunlar;

Hukuksal-siyasal eşitlik: herkesle aynı hukuksal ve siyasal haklar, yani siyasal iktidara direnebilmesidir.

Sosyal eşitlik: herkese aynı toplumsal önemin verilmesidir. Toplumsal farklılıklara karşı durmaktır.

Fırsat eşitliği: herkese aynı yükselme fırsatları aynı zamanda herkese aynı yeteneği, derece ve mevkileri elde etmede yeterli bir başlangıç iktidarı vermektedir.

Ekonomik eşitlik: Ekonomik eşitliğin farklılıklara bakılmaksızın eşit olarak pay edilmesidir.

2.1. Cinsiyet Eşitliği Kavramı

Birleşmiş Milletlerin eşitlik ilkesi çerçevesinde düzenlediği Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesinin 2. Maddesine göre, herkesin yasalar önünde din, ırk ve cinsiyet ayrımı yapmadan eşit biçimde korunması “cinsiyet ayrımı olmaması” ifadesi cinsiyet eşitliği tanımında “ilk tanım olarak” düşünülmektedir. Cinsiyet eşitliğinde talep ortak bir insan kimliği yaratmaktır. *Çalışmada cinsiyet eşitliğinin kapsamı;* hem yasalar önünde erkeklere eş tutulan, yasal haklara, temsillere, görev ve yetkilere sahip olabilen, hem de farklılıkları için eşitlik talebi olan bu farklılıkları da yasal olarak güvence altına alabilen bir kadın kimliği üzerinedir. Ayrıca kadınların erkeklerle ortak hareket edebileceği, eşit davranmalar, eşit başlangıçlar, eşit görev ve sorumluluklar, eşit roller ile fırsat eşitliği olan ve ona uygun -gerekirse pozitif bir ayrımcılık ile- bir zeminde sağlanan eşitlik gerçek bir cinsiyet eşitliği olmaktadır (Agacinski, 1998, s. 126). Cinsiyet eşitliğini tam anlayabilmek adına kısaca feminist hareketin gelişimi incelenmelidir.

2.2. Feminist Hareket ve Cinsiyet Eşitliği

Feminizm, etkisi iki yüzyılı aşkın bir süredir devam eden bir akım olup, 20. yy bu akımın en güçlü olduğu yüzyıldır. Kadın-erkek eşitsizliği ve bu eşitsizliğin hangi yollarla giderileceği, Feminizm’in ortaya çıkışından bu yana tartışlagelmiş bir konudur. Feminizm kadınlar ve erkekler için eşit hak ve imkanlar tanınması ve kadınların maruz kaldığı ayrımcılığın önüne geçilmesi kadar, kadının erkekten farklı olduğunu ve farklılıkların hesaba katılması gerektiğini savunan sosyal, politik ve hukuki akımdır (Güriz, 2013, s. 13-14).

Aydınlanma Hareketi ve Fransız İhtilali aracılığıyla filizlenen toplumsal hareketlere paralel olarak özgürlük ve eşitlik konularında bilinç seviyeleri artan kadınlar,

kendilerinin de toplumsal sözleşmenin parçası olduklarının farkına vararak haklarının insan hakları olduğunu daha yüksek sesle dillendirmeye başlamıştır (Aydemir, 2019, s. 9). Mary Wollstonecraft, feminist teori tarihinin en önemli çalışmalarından ilki olan *A Vindication of the Rights of Woman* (Kadın Haklarının Savunusu) başlıklı eserini 3 Ocak 1792 tarihinde tamamlamıştır. Bu eser sonraki yıllarda feminist teori için başat eser olarak kabul görmüştür (Donovan, 1997, s. 15).

Feminist hareket tarihsel süreç içerisinde değişerek, dönüşerek ve güçlenerek kapsamını genişleterek yayılmaya devam etmiştir. Feminist hareketin tüm dünyayı etkisi altına alarak değiştirdiği dönemler dalga olarak adlandırılmıştır. Her dönem dalgası kendi içerisindeki konjonktürde farklı feminizm türlerini ortaya çıkarmıştır. Bu feminizm türleri eşitsizlik sorununa göre, sağlanan eşitlik yöntemine göre ve eşitlik politikalarına göre tarihsel süreçte hem gelişmiş hem değişmiştir.

Birinci dalga feminizm 19. yy sonu, 20. yy başlarını kapsayan döneme tekabül etmektedir. Liberal feminist düşüncenin hâkim olduğu söz konusu dönemde kadınlar, vatandaş olarak erkekler ile eşit haklardan yararlanmayı talep etmektedir (Aydemir, 2019, s. 10). İkinci dalga feminist hareket, 1960'larda, kapitalizmin yayılmasıyla ön plana çıkan emek gücüyle ilişkili olarak Batı'da ortaya çıkmıştır. Emek gücü kavramıyla birlikte, feminist yaklaşımlar da çeşitlenmiştir. Marksist bakış açının etkisiyle birlikte, ikinci dalga feminizmde, aile içi roller bağlamında Freud etkilerinden söz edilmektedir. Yine ikinci dalga feminizmi ile ortaya çıkan diğer bir söylem "kişisel olan politiktir" söylemidir. Kadını kamusal alan/özel alan ayrımına tabi tutarak özel alana hapsedme amaçlı tutumlara karşı bir duruşla da mücadele edilmesi gerektiği savunulmuştur (Taş, 2016, s. 170). Üçüncü feminist dalga, genelleyici kadın sorunlarından ziyade, kadınların bireysel düzlemdeki sorunları ile ilgilenmektedir. Bir diğer deyişle, kadınların bireysel sorunları üzerinden siyaset yapma eğilimi mevcut olmaktadır. Kültürel feminizm düşüncesinde kadını hem bir cinsiyet rolü hem de bir kimlik olarak kabul etmektedir. İkinci dalga feminist hareket mutlak eşitlik temeli üzerine kurulu iken üçüncü dalga feministler farklılıkların değerli olduğu ve önem arz ettiği yönünde bir tutum sergilemektedirler (Taş, 2016, s.175).

3. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma

Toplumsal cinsiyet kavramı kadın ve erkek arasında sadece biyolojilerinden kaynaklanan farklılıklardan değil aynı zamanda sosyo-kültürel, politik birden fazla eşitsizlik yaratan durumun görülmesi durumudur (Baydur-Uçan, 2016, s. 138). Kadınların, erkekler ile eşit hak ve özgürlüklere sahip olmak amacıyla başlattıkları mücadele sonucunda fark edilen durum biyolojik cinsiyet temelli olduğu ve değiştirilemeyeceği düşünülen eşitsizliklerin aslında sosyo-kültürel olarak inşa edildiğidir (Köse, 2013 s. 64).

Toplumsal cinsiyet eşitliği; ülkelerin ve bireylerin bakış açılarına göre farklı anlamlar kazanan bu sebeple tek formda bir tanımı olmayan bir kavramdır. Ülkelerin toplumsal cinsiyet eşitliğine verdiği öneme göre tanımın formu da değişmektedir. *Çalışmada toplumsal cinsiyet eşitliği*; eşit koşullar, eşit muamele ve eşit fırsat vurgusu üzerinden; kadın ve erkekler ile kız ve erkek çocuklarının, sahip oldukları insan haklarını kullanmaları, sahip oldukları potansiyeli gerçekleştirmeleri ve yaşadıkları çevrenin ekonomik, sosyal, kültürel ve politik gelişimine katkı sağlamak (ve bunlardan faydalanmak) için eşit koşullara, muameleye ve fırsatlara sahip olduğunu anlatan kavram olarak tanımlanmaktadır. (Ecevit, 2021, s. 24).

3.1. Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Uluslararası Sözleşmelerdeki Yeri

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin normlarını uluslararası sözleşmeler ve belgeler üzerinden düzenlemek ve tanımlamak toplumsal cinsiyet eşitliğinin tüm boyutlarının ortaya konulması açısından gereklidir. Bu nedenle BM ve AB tarafından oluşturulmuş belgeler incelenmektedir.

3.1.1. Birleşmiş Milletler Belgelerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Kuruluşundan itibaren BM'nin temel amacı; dezavantajlı, güçsüz ve kırılgan kimseleri desteklemek ve korumak olmuştur. Toplumsal cinsiyet eşitliği BM tarafından hazırlanan birden fazla uluslararası belge içerisinde yer almaktadır. Bunlar en eski ve evrensel olan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinden başlayıp, CEDAW'a kadar çok geniş bir yelpazede yer almakta ve BM'ye üye olan ülkeler üzerinde pozitif norm etkisi yaratmaktadır. BM Genel Kurulu tarafından 1948 senesinde İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ortaya çıkarılmıştır. Bu bildirmede insanların haklar bakımından eşit olduğu vurgulanmıştır. Kimsenin din, dil, ırk gibi sebeplerden dolayı sorgulanamayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca devlet, toplum ve aile tarafından da muhafaza edilmektedir. Evliliği sona erdirmekte kadınlar ve erkeklerin denk olduğu da belirtilmiştir (İHEB, www.ombdusman.gov.tr, 2020, ss. 205-206).

Bunun yanı sıra Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile kişilerin sadece temel haklar konusunda değil aynı zamanda tüm medeni ve siyasi haklar açısından da eşit olarak yararlanması gerektiği belirtilmiştir. Uluslararası Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Haklar Sözleşmesi, tüm kadın ve erkek bireylerin ekonomik, kültürel ve sosyal haklardan eşit şekilde yararlanmalarını güvence altına alma yükümlülüğü getirmiştir. Bu sözleşmede erkek ve kadın bireylere eşit şartlarda çalışma koşulları, adil ve elverişli çalışma, çalışma koşullarından eşit yararlanma ve eşit ücrete tabi olma gibi kadına yönelik fırsat eşitliği imkânları da sağlanmıştır (Gemalmaz, 2010 s. 31-62).

CEDAW; BM tarafından 18 Aralık 1979 yılında kabul edilmiştir. CEDAW kadınların haklarının bildirilmesini içeren kapsamlı ve kuvvetli bir yargı olarak da ortaya çıkmaktadır. CEDAW; soyut bir kavram olan eşitlik ilkesi üzerine durmak yerine daha somut ve etkin bir kelime olan ayırım yapma, ayrımcılık sözlerinden istifade etmiştir. Bu sözleşme ile kadına uygulanan şiddetin ve ayrımcılığın sadece bir millete özgü bir davranış olmadığı ve birçok toplumda bu aykırı davranışın varlığından söz edilmiştir. Bu sözleşmenin maddelerinde kadınlara yönelik oluşan her türlü sıkıntıya karşı kadının kültürü, medeni durumu, toplumda elde ettiği statü fark etmeksizin aynı haklara sahip olması hususu vurgulanmıştır (Dinçkol, 2013, s. 102).

BM bu sözleşmeler ve belgeler ışığında toplumsal cinsiyet eşitliği tanımları oluşturmuştur. Bu tanımların içerisinde Birleşmiş Milletler Kadın Birimi olarak da bilinen UNWOMEN en geniş kapsamlı tanımlı yapmıştır. Buna göre; toplumsal cinsiyet eşitliği (gender equality); dayatılmış statülerle belirlenmeyen, politik süreçlerin getirdiği kararların yer almadığı bir konumda olmalıdır.

3.1.2. Avrupa Birliği Belgelerinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Toplumsal cinsiyet eşitliği BM kadar AB içinde önemli bir konu olmuştur. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinden itibaren başlayan bu süreç AB kurucu antlaşması olarak görülen Roma Antlaşması ile devam etmiş ve Roma Antlaşması kapsamında Paris Zirvesi yapılmıştır. Avrupa Topluluğu Sosyal Şartı ile temel haklar üzerine şartlar düzenlenmiş ve Maastricht Antlaşması ile sosyal politika sözleşmesi hazırlanmıştır. Amsterdam Antlaşması cinsiyet eşitliğini ana akımlaştırma üzerine oluşturulmuş, hemen ardından Lüksemburg Zirvesi ile kadın istihdamı üzerine Lizbon Zirvesi ile de kadın hakları ve cinsiyet eşitliği üzerine stratejik kararlar alınmış, Barcelona Zirvesinin toplanmasının ardından ise *Kadın Erkek Eşitliği İçin Avrupa Anayasası* hazırlıklarına başlanmıştır (Sayın, 2007, s. 40-46).

Kadın-erkek eşitsizliği ülkelerin finansal durumunu da etkileyen bir konudur. Bu nedenle *Avrupa 2020* yolunda akıllı genişleme gayelerine yetiştirebilmesi için tekrar belirtilmiştir. 2000 senesinden bu yana çalışan kadınların oranının da yükselme gözlemlenmiş ve iş imkânlarının 3/4 'ünden kadınlar faydalanmıştır. Fakat erkeklerle nispetle %17 daha az kazanmıştır ve karar alma makamlarındaki temsil oranı azınlıkta kalmıştır. Bu sebeple AB kadın-erkek eşitliğini sağlamak amacıyla ataerkil fikrinin ortadan kalkması ve kadınların kendi finansal özgürlüklerini kazanarak haklardan aynı şekilde yararlanmalarını hedeflemiştir (Akbaş, 2010 s. 2).

3.2. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma (Gender Mainstreaming) Kavramı ve Uluslararası Boyutları

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında temel koşul; devlet politikalarının toplumsal cinsiyeti merkeze alarak, devlet bünyesinde bir eşitlik kazandırmasıdır. Bu eşitlik kazanımı ise mevzuat ve kurumsal yapı ile bütünleşik olmalıdır. Bu eşitlik politikası süreci toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma olarak adlandırılmıştır.

1990'larda uygulamaya konmuş olan ve grup temelli dezavantaja yol açan yapıları ve sistemleri odağına alan toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma; toplumsal cinsiyet eşitliğini ana akım sistemlerin ve yapıların arasına yerleştirmeyi hedeflemektedir. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma, bu noktada bireyler ve bireylerin kanunlar önünde eşit olma haklarından, gruplar ve grupların dezavantajlarını hafifletmekten eşitliği ihlal eden ve kadınları dezavantajlı konuma iten sistemlerden korumak üzere oluşturulmuştur (Rees, 2005, s. 57-58). Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma, amacı toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak olan eylemlerin tüm ana akım politika alanlarına yayılmasını gerektirmektedir (Walby, 2005, s. 456).

Birleşmiş Milletlerin Dördüncü Kadın Konferansından sonra oluşturulan Pekin Eylem Platformu tarafından bir ana akımlaştırma tanımı yapılmıştır. Bu tanıma göre:

"Hükümetler ve diğer aktörler (özel sektör ve sivil toplum aktörleri), yetki ve karar almanın bütün düzeylerini paylaşma konusunda kadın erkek arasında var olan eşitsizliği ele alırken, bütün politika ve programlara cinsiyete dayalı bakış açısını ana görüş olarak yerleştirmek amacıyla faal ve görünür bir politika izlemelidirler. Böylece kararlar alınmadan önce, bu kararların kadınları ve erkekleri nasıl etkileyeceğine ilişkin bir inceleme yapabilmek imkânı doğacaktır" (Ecevit ve Tüzel, 2019, s. 63).

3.2.1. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Modelleri

Kamu politikalarının yapısı ve uygulama süreçleri çerçevesinde toplumsal cinsiyet eşitliğini önceleyen pratiklerin ve normların yerleştirilerek kurumsallaştırılmaya çalışılması, toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın ayırt edici özelliğidir (Daly, 2005, s. 435). Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın merkezinde yer alan değişim yaklaşımı ile politika üretici mekanizmaların yeniden düzenlenmesi, politika üretme sürecindeki aktörlerin yelpazesinin genişletilmesi, söz konusu aktörlerin zihin yapılarının değiştirilmesi gerekmektedir. Bu sayede politika kapsamı ve çerçevesi değiştirilerek yönetim süreçlerinin de dönüştürülmesi mümkün olur (Daly, 2005, s. 447).

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma sürecinin iki temel yönü vardır. Bunlar (Çelik ve Ertürk, 2013, s.153):

Bürokrasi ve politika mekanizmaları üzerinden politika geliştirmek ve uygulamak, Demokratik katılım kapsamında kadın örgütlerini sürece dahil eden müzakere süreçleri oluşturmaktır.

Farklı cinsiyet eşitliği stratejileri farklı toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma modellerini ortaya çıkarmaktadır. Squires (2005, s. 366) toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılmasının bürokratik bir entegrasyon aracı mı olduğu, bir gündem belirleme süreci mi yarattığı, yoksa dönüştürücü bir strateji mi meydana getirdiği ile ilgili soruları belirlerken aynı zamanda da ana akımlaştırmanın modellerini oluşturmuştur.

Squires ülkelerin ana akımlaştırma sürecini politik kaygıyla başlattığını ancak demokratik bir arayışa da cevap verdiğini belirtmektedir. Squires'e göre (2005, s. 377); toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinde eşitlik politikalarını yeniden düzenlemek, iyileştirmek ve geliştirmek için ortaya çıkmıştır.

Verloo (2001, s. 52) modellerin oluşumunda dahil etme sürecini eşitlik politikalarında fırsat eşitliği kapsamında aynılık eşitliği ile, tersine çevirme sürecini olumlu eylem kapsamında farklılıkların eşitliği ile yerinden etme sürecini dönüştürme ve ana akımlaştırma ile denkleştirmektedir.

Rees (2002, s. 46-48) ise bu süreci sırasıyla tamircilik, terzilik ve dönüştürme olarak etiketlemektedir. Eşit muamele tedavi için yasal bir tazmindir, kadın ve erkek farklılıklarının kabul edildiği ve ona göre olumlu düzenlemelerin yapıldığı terzilik süreci ve ideal yapıyı oluşturmak için ayırım yaratan sebepleri ortaya çıkararak dönüştürmek de dönüştürme sürecidir.

3.2.2. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Koşulları

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma toplumsal cinsiyet eşitliği için kilit noktası olan bir stratejidir. Temel amacı, politikalar, kamu hizmetleri ve tüm kamusal eylemlerde cinsiyet eşitsizliklerini gidermektir.

Mooser&Mooser (2005, s. 11) toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmayı yaygınlaştırmak için;

Cinsiyet terminolojisini benimsemek,

Eşitlik ya da cinsiyet eşitliği yerine toplumsal cinsiyet eşitliğini benimsemek,

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmayı politika olarak uygulamak olmak üzere üç strateji belirlenmesi gerektiğini belirtmiştir.

Toplumsal cinsiyet eşitliğini ana akımlaştırılmasının altında yatan kritik ilkeleri (UNWOMEN, 2022, s. 18);

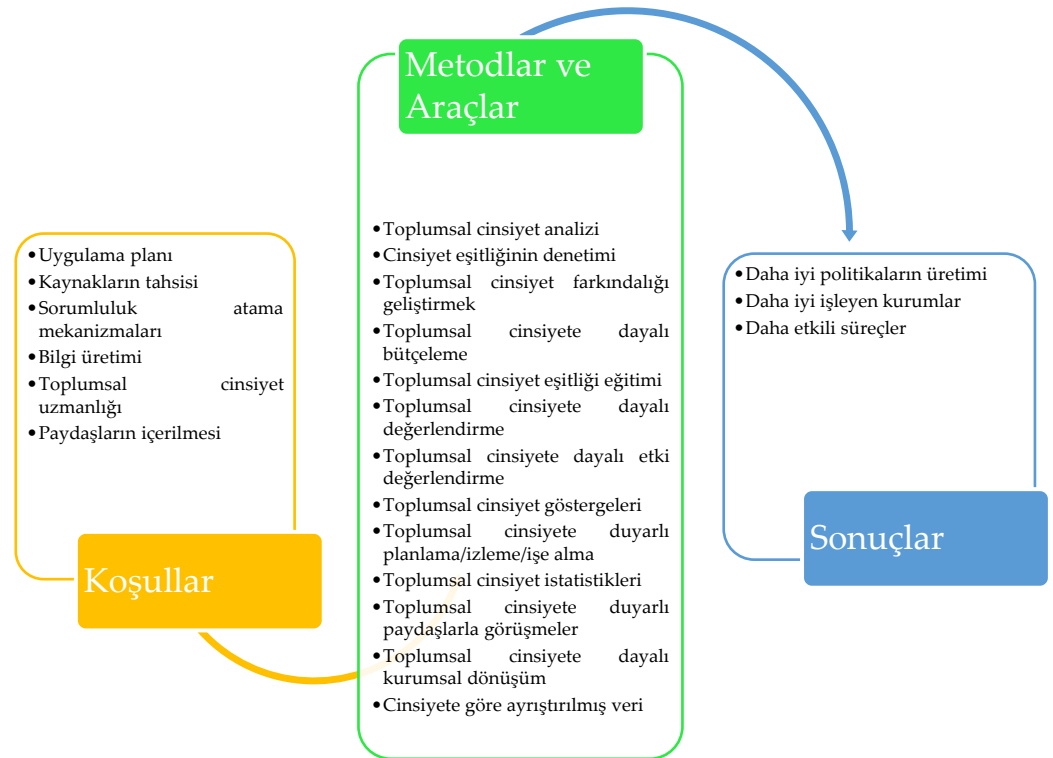
İlke 1: Toplumsal cinsiyet eşitliği hedefini gerçekleştirmek üzere dönüştürücü politikalar uygulamak, bu uygulamaları gerçekleştirecek aktörler arasında kadını da görevlendirmek, kadının cinsiyet eşitliğinin uygulanması, incelenmesi ve denetlenmesi gibi tüm süreçlerde katılımını sağlamak.

İlke 2: Toplumsal cinsiyet eşitliğini ulusal düzeyde politika belirlemek, stratejik çerçeve oluşturmak, ulusal kalkınma plan ve programlarında toplumsal cinsiyet eşitliğini kapsayan düzenlemeler yapmak ve buna göre bütçe oluşturmak, yerel düzeyde ise bu politikaların projelendirilmesini, uygulanmasını ve takibini yapmak,

İlke 3: Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayabilmek için "hedefli müdahalelerde" bulunarak, zorlayıcı, kısıtlayıcı hükümet politikaları ile eşitliği sağlamak adına önlemler almak, toplumsal cinsiyet eşitliğini özendirici ve teşvik edici eylemlerde bulunmak, kadının güçlendirilmesi için özel önlem ve pozitif ayrımcılıklar oluşturmak olarak sıralamak mümkündür.

3.2.3. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Metodlar ve Araçları

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma, hem farklı politikaların içeriğine toplumsal cinsiyet perspektifini entegre etmeyi hem de veriye dayalı politika alanında kadınların ve erkeklerin temsili sorununu ele almayı gerektirmektedir. Her iki boyutun da – toplumsal cinsiyet temsili ve toplumsal cinsiyete duyarlı içerik – politika oluşturma sürecinin tüm aşamalarında dikkate alınması gerekmektedir (eige.europa.eu, 2022). Toplumsal cinsiyetlendirme stratejisi politik kararlılığın yasal çerçevesini oluştururken toplumsal cinsiyetlendirmenin boyutları da kadın ve erkeklerin eşit temsili için politika içerisindeki toplumsal cinsiyet perspektifi ile ilgilidir (Kısat, 2020, s. 4).

Şekil 1. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Metodlar ve Araçları

Kaynak: Denge ve Denetleme Ağı, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eylem Planı, 2020, s. 5

3.2.4. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Araçları

Çalışmada toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma için temel alınan tanım; temel politika alanların ve kurumsal yapıların, toplumsal cinsiyet farklılıklarının gereksinimlerine duyarlı bir bakış açısıyla yeniden tasarlanmasıdır (Alkan, 2015, s. 9). Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma bir dönüştürücü politika olarak metodolojik açıdan; politika yapmak ve gündem belirlemek için hangi veri ve problemin tanımlanması gerektiği ile kullanılan metodun (süreç, teknik, araç vb.) hangi tip bilgi ve çıktı ürettiğine bakmaktadır (Eveline vd., 2009, s. 200).

Avrupa Konseyi toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifini tüm politika ve programlarda ana akımlaştırmak için birtakım ölçütlerin oluşturarak uygulaması gerektiğini vurgulamıştır. Bunlar:

Toplumsal cinsiyet analizi: kamu politikalarının kamusal hizmetlerin, politik karar ve uygulamaların oluşturulan programların, bu programların içeriğinin ve kullanılan yöntemlerin toplumsal cinsiyet eşitliğine göre değerlendirilmesi ve bu kapsamda toplumsal yaşamda kadın ve erkek üzerindeki muhtemel etkilerini ortaya koymaktadır (Alkan, 2015, s.2017).

Cinsiyet eşitliğinin denetimi: cinsiyet eşitliğinden sorumlu kurum tarafından gerçekleştirilen tüm çalışmaların toplumsal cinsiyet perspektifinden analiz edilmesini ve mevcut durumun tespit edilmesini sağlamaktadır (ILO, 2019, s. 4).

Cinsiyete duyarlı kamu alımları (GRPP): kamu alımları yoluyla toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etmek kapsamındadır (Şenesen vd., 2017, s. 6).

Toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme: kamu bütçesini toplumsal cinsiyet eşitliğine göre tasarlama, planlama, ona özgü yaklaşımlar oluşturma ve bunları uygulamadır. (Önal, 2021, s. 8). *Çalışmada esas alınan tanım olarak toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme,* toplumsal cinsiyet eşitliğini ve kadınların güçlendirilmesini hedefleyen politikaların, politika üretme faaliyetinin temel aşaması olan bütçeleme ve planlama aşamalarının merkezinde yer almasını amaçlamaktadır (Klatzer, 2012 :9).

Cinsiyet etki değerlendirmesi: cinsiyetle ilgili kriterlere göre mevcut durumu ve eğilimi, önerilen politikanın uygulamaya konulmasına bakarak beklenen bir gelişmeyi değerlendirmedir (EİGE, 2022, s. 1).

Toplumsal cinsiyete duyarlı veri: kadınlara ve erkeklere yüklenen görevlerin, sorumlulukların ve rollerin farkında olarak, her iki cinsiyetin toplum içinde konumlandırma biçimleri bilinerek ve bunların kadınlar aleyhine yarattığı dezavantajlar hesaba katılarak veri toplanması, analiz edilmesi, izlenmesi ve değerlendirmesi süreci olarak tanımlanmaktadır (Demirdirek&Şener, 2014, s. 4).

Cinsiyet eşitliği eğitimi: kamu yönetiminde görev yapanların toplumsal cinsiyet eşitliği kabiliyetlerini artırmak amacını güden bir araçtır.

Toplumsal cinsiyet farkındalığı geliştirmek: toplumsal cinsiyet farkındalığı artırma, toplumsal cinsiyet (eşitsizliği) konusunda genel duyarlılığı, anlayışı ve bilgiyi artırmayı amaçlamaktadır (EİGE, 2019, s. 3).

Toplumsal cinsiyete dayalı kurumsal dönüşüm: toplumsal cinsiyet eşitliğinin hem şirket içinde hem de özellikle çalışma sonuçları ve çıktıları açısından toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için bir kurum içinde örgütsel öğrenme için sistematik ve planlı bir süreç olarak izlenen bir strateji olarak kavranması gerektiği anlamına gelmektedir (EİGE, 2016, s. 20).

Toplumsal cinsiyet istatistikleri: toplumsal yaşamın tüm alanlarında, kadın erkek eşitsizlikleri ve farklılıklarında sayılara yansıtılan/yansıyan istatistiklere denilmektedir. Cinsiyete dayalı istatistik esas olarak kadın ve erkek için ayrı ayrı düzenlenen ve toplanan veri anlamına gelmektedir (RWI, 2019, s. 7-8).

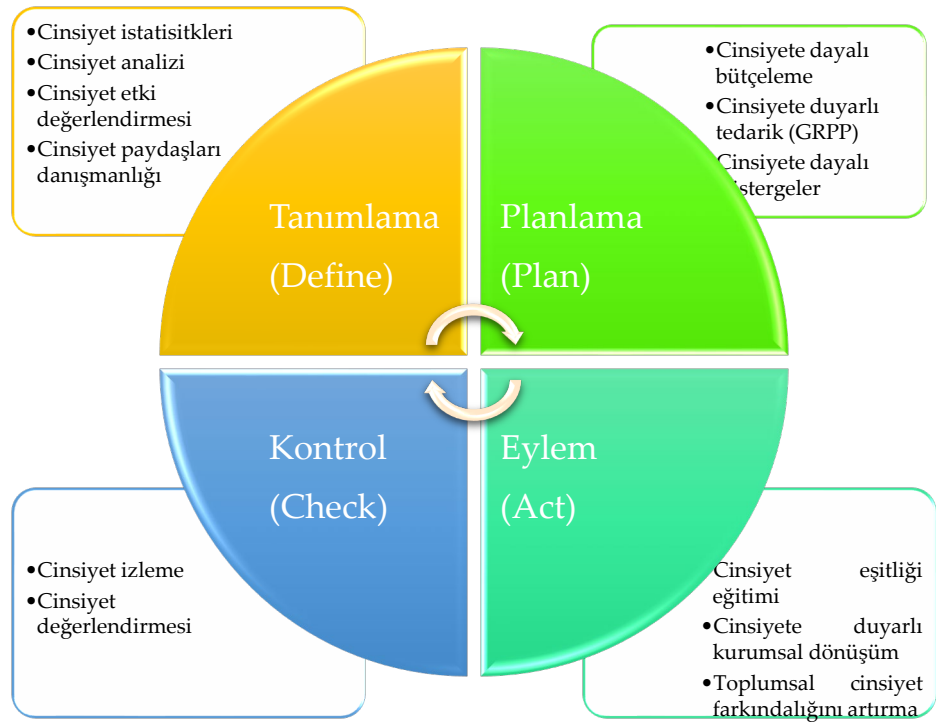
Cinsiyet paydaş danışmanlığı: sivil toplum kuruluşları ve toplumsal cinsiyet uzmanları da dahil olmak üzere kadın ve erkeklerin politika oluşturma sürecine tüm paydaşların dahil edilmesi ve anlamlı katılımlarının sağlanması için kullanılmaktadır (eige.europe.eu, 2023)

Toplumsal cinsiyete duyarlı planlama: politikalara, programlara ve projelere toplumsal cinsiyet perspektifini yerleştirmek hem kadınların hem de erkeklerin ihtiyaçlarının politika döngüsünün her aşamasında dikkate alınmasını gerektiren bir planlamadır. Toplumsal cinsiyet planlaması, politikaların, programların veya projelerin uygulama aşamasını toplumsal cinsiyet perspektifinden planlama ve tasarlama sürecini ifade etmekte ve politika döngüsünün ikinci aşamasında yer almaktadır (EİGE, 2019, s. 9-14).

Bu çalışmada esas alınan kısım “toplumsal cinsiyete duyarlı planlama” kısmıdır. Toplumsal cinsiyete duyarlı planlama, kamu idarelerinin orta ve uzun vadeli amaçlarını, temel ilke ve politikalarını, hedef ve önceliklerini, performans ölçütlerini, bunlara ulaşmak için izlenecek yöntemler ile kaynak dağılımlarını toplumsal cinsiyet eşitliği prensibini her adımda gözeterek hazırlamalarıdır. Toplumsal cinsiyet planlaması, eşit olmayan toplumsal cinsiyet ilişkilerine ve yapısal eşitsizliklere özel önem vermektedir. Kadınların ve erkeklerin ihtiyaçlarına cevap veren kaynakların, eylemlerin, sorumlulukların ve gücün daha eşit bir şekilde dağıtılması yoluyla farklı politika alanlarındaki eşitsiz cinsiyet ilişkilerini dönüştürmeyi de amaçlamaktadır (EİGE, 2019, s. 11).

3.2.5. Toplumsal Cinsiyeti Anaakımlaştırmanın Strateji Olarak Uygulanma Döngüsü

Ana akımlaştırma kendi başına bir politika hedefi değil, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamanın bir yoludur. Kadın ve erkek eşitliği AB tarafından temel bir hak, AB'nin ortak değeri ve AB'nin büyüme, istihdam ve sosyal uyum hedeflerine ulaşılması için gerekli bir koşul olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma bir eşitlik döngüsü üzerinden hareket etmektedir. Kendi içerisinde aşamalı olarak hareket eden bu döngü ile ana akımlaştırma stratejisi tamamlanmış olmaktadır.

Şekil 2. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Döngüsü
Kaynak: EİGE, 2017, s. 6

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisi plan, program ve politika yapım sürecinin her aşamasında bu aşamalarda görev alan tüm paydaşlar tarafından toplumsal cinsiyet eşitliği bakış açısı ile sürekli ve düzenli olarak yeniden gözden geçirme, geliştirme ve iyileştirme için gereklidir.

4. Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Stratejisinin Kalkınma Planları Üzerinden Nitel Analizi

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisinin kalkınma planlarının içerisindeki varlığının tespitini ölçmek için kalkınma planları üzerinden nitel analiz yapılmıştır. Bu bölümde ilk olarak araştırmanın amacı, önemi, kapsamı, sınırlılıkları ve yöntemi hakkında bilgi verilmiştir daha sonra toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kavramının kalkınma planları üzerinden nitel analiz yöntemine göre değerlendirilme yapılmıştır. Nitel analiz MAXQDA 2020 aracılığıyla ortaya konulmaktadır. Nitel analiz kapsamında belge üzerinden bir içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analiz sayesinde uzun yıllar boyunca sistemli yayımlanmış belgeler olan kalkınma planları kısa sürede incelenmiştir. Bu çalışmada da incelenen tarih aralığının hayli uzun olması, buna karşı araştırma süresinin sınırlılığı ve yayımlanmış belgelerin yüksek hacmi gibi faktörler, içerik analizini böyle bir çalışma için oldukça işlevsel bir teknik haline getirmiştir.

4.1. Araştırmanın Amaç ve Kapsamı

Çalışmada kalkınma planları içerisinde toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın planlama aşaması (ilk aşama) kapsamında var olup olmadığını takip etmek mümkün olacaktır. Kalkınma planları; kamusal alanda kamu gücüne sahip, özel alanda yol gösterici, danışma niteliğinde, orta ve uzun dönemli planlarda istişari, hukuki ve teknik şartlara sahip olan, ülkedeki ekonomik, sosyal, kültürel faktörleri uzun dönemli bir bakış açısı ile ele alan makro büyüklükteki planlardır (Çelikyay, 2021, s. 193). Kalkınma planları tüm kamusal politikaların gelecek hedefli yer aldığı bir belgedir. Bu sebeple toplumsal cinsiyet eşitliğinin tüm kamu politik alanlarda var olup olmadığını tespit etmek aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliğini ölçmek için uygundur. Planlama düzeyinde

toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın varlığı diğer aşamalar için ilk adımdır. Bu nedenle ilk aşamada var olan toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmayı takip etmek için diğer aşamalara da bakmak gerekir. Ancak toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma döngüsünün tüm aşamalarını ele almak bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. Bu nedenle çalışmada ilk aşama olan Kalkınma Planları düzeyinde toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma ele alınmış diğer aşamalar dışında tutulmuştur. Kalkınma planlarında toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın varlığı tüm sürecin var olduğunu bize göstermez ancak yokluğu durumunda toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma yoktur sonucu çıkarılabilir.

Çalışma kapsamında ilk olarak problem tanımlaması yapılmıştır. Çalışma; Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının ana akımlaştırma düzeyinin kalkınma planlarında var olup olmaması üzerindendir. Bir ülkenin modernleşme ve kalkınma göstergelerinden biri “toplumsal cinsiyet eşitliğine” verdiği önem ve özendir. Özellikle bu vurguyu yapan uluslararası örgütler tarafından (BM ve AB) ülkelerin toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarını ortaya koyduğu ve kararlılıkla uyguladığını göstermesi istenmektedir. Türkiye’de kamu politikalarının temel çerçeve metni kalkınma planları üzerinden oluşturulmaktadır. Çalışmada problemi analiz edebilmek için; nitel analiz yöntemlerinden belge üzerinden tematik kodlar oluşturulup betimsel analizi yapılmıştır. Nitel veri analizinde asıl olan, incelenen belgeleri tekrarlı okumalar yaparak okumak, belgedeki anlamları birbiri ile bağdaştırmak, içerik yorumlama ve analitik genelleme yapmaktır (Gunbayi, 2009, s. 50-60).

Çalışmalarda veriler analiz edilir iken tematik bir şekilde edilmiştir. Tematik analizin en önemli yönlerinden biri verilerin kodlanmasıdır. Verilerin kodlanmasındaki asıl amaç, metin içindeki anlamı ya da desteklenen anlamı bulmaktır (Aslan, 2021, s. 118). Verilerin kodlanmasına geçmeden önce tüm dokümanlarda sınıflandırılan (kodlanan) tüm veriler dikkatlice ve defalarca okunmuştur. Verilerin okunması işlemi kodlamada zihinsel olgunluğa erişim için farklı günlerde defalarca tekrarlanmıştır. Okumalar sonrasında dokümanlar üzerinde işaretlenen metinler ile kodlama şeması geliştirilmiştir. Veri analizi; dokümanın seçimi ve dokümana ulaşma ile başlamaktadır. Araştırmanın konusuna göre seçilen dokümanın sınırlaması yapılmalı, tümü veya incelenen olan kısımları belirlenmelidir. Dokümanın mutlaka orijinalliği kontrol edilmeli; araştırmanın problemi ve alt problemlerine göre tek mi buna bakılmalıdır (Kıral, 2020, s. 182). Araştırma kapsamında kalkınma planları incelenirken araştırmanın temel sorusunu oluşturan “teması” ve bu temaya ulaşmak için oluşturulan kod ve alt kodlar temel tanımlar üzerinden oluşturulmuştur. Ana kodlar temel tanım üzerinde, alt kodlar ise bu tanımın unsurları ya da kalkınma planlarının içerisindeki ifadeler üzerinden yerleştirilmiştir.

EŞİTLİK	CİNSİYET EŞİTLİĞİ	TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ	TOPLUMSAL CİNSİYETİ ANA AKIMLAŞTIRMA
- Hukuki eşitlik - Ekonomik eşitlik - Sosyal eşitlik - Siyasal eşitlik - Fırsat eşitliği	- İnsan hakları ve hukukun üstünlüğü - Kadın-erkek eşitliği - Kadının konumunu güçlendirme - Kadın odaklı - Pozitif ayrımcılık - Ayrımcılık ve özel önlem	- Eşit iş - Eşit ücret - Eşit haklar - Eşit koşullar - Eşitsizlikle mücadele - İş ve aile hayatını uyumlaştırma	- Toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme - Cinsiyet etli analizi - Cinsiyete göre ayrıştırılmış veri - Sivil toplum kuruluşları ve yönetim - Modernleşme ve kalkınma - AB uyum - Demokratik ve çağdaş düzenlemeler

Şekil 3. Tematik Kodlamada Ana ve Alt Kodlar

Kalkınma planlarının incelenmesi ve tekrarlı okuması ile çalışmanın birinci ve ikinci bölümündeki literatür taramalarının ortak bir kümesi olarak bir tematik kod şeması

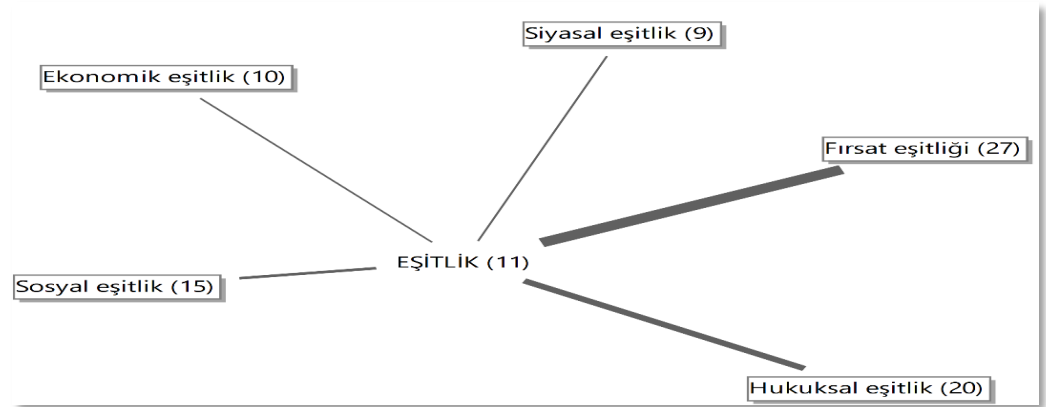
oluşturulmuştur. Eşitlik kapsamında eşitlik anlayışı ve Türkiye’de eşitlik anlayışı üzerinden bir kod ve alt kodlar oluşturulmuş, eşitliğin biyolojik boyutu ve kadın erkek ayrımı üzerinden ele alan cinsiyet eşitliği ile ilgili kod ve alt kodlar oluşturulmuş, toplumsal boyutu ile ele alan toplumsal cinsiyet eşitliği kod ve alt kodları oluşturulmuş ve nihayetinde toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın göstergeleri ve Türkiye’deki göstergelerine göre toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kod ve alt kodları oluşturulmuştur. Çalışmanın birinci ikinci ve üçüncü bölümünde ana kod ve alt kodlarda esas alınan tanımların neler olduğu belirtilmiştir.

4.2. Araştırmanın Değerlendirmesi

Çalışmanın değerlendirilmesinde kalkınma planları üzerinde oluşturulan tematik kodlar ve bu kodlar doğrultusunda yapılan kod analizi esas kısmı oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında kalkınma planları incelenirken araştırmanın temel sorusunu oluşturan “teması” ve bu temaya ulaşmak için oluşturulan kod ve alt kodlar temel tanımlar üzerinden oluşturulmuştur. Ana kodlar temel tanım üzerinde, alt kodlar ise bu tanımın unsurları ya da kalkınma planlarının içerisindeki ifadeler üzerinden yerleştirilmiştir.

4.3. Kalkınma Planları Üzerinden Kod Analizi

Belge analizi açısından en çok kullanılan kod analizlerinden biri kod dağıtım modelidir. Kod dağıtım modeli hem kodların hem de alt kodların kalkınma planları içerisindeki dağılımını vererek en çok hangi kalkınma planında hangi kod kullanıldığını, kullanım yoğunluğunu göstermektedir. Kalkınma planları içerisinde “toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisi”nin var olup olmadığını tespit etmek amaçlı hazırlanan bu kodlamalar aynı zamanda eşitlik sürecindeki temel eşitlik kriterlerinden başlayan kamusal politikaların dönüştürücü etkisine kadar bir kod haritası oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışmada kod analizi olarak Kod- Kod Alt modeli üzerinden ana kodların alt kodlar ile belgeler üzerinden dağılımının nasıl olduğunu, Kod dağıtım modelinden ise kod dağıtımlarının kalkınma planları üzerindeki şematik dağılımı yapılmaktadır.

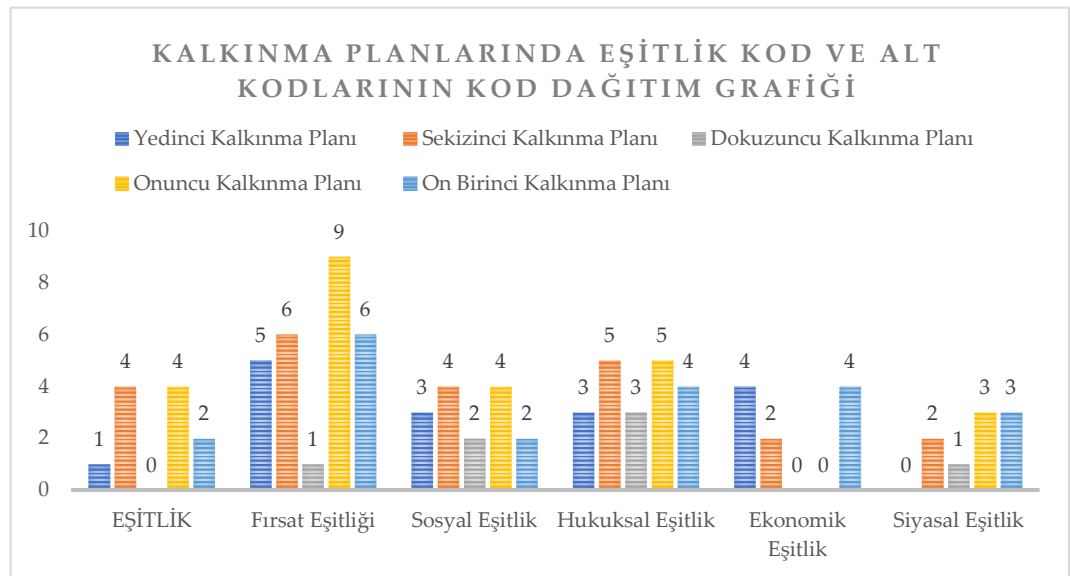

Şekil 4. Kalkınma Planlarında Eşitlik Kod-Kod Alt Bölümleri

Şekil 4’te Kalkınma planlarında eşitlik ana kodu ve alt kodlarının incelenen tüm kalkınma planları üzerinden toplam dağılımı gösterilmektedir. Bu dağılımdan da görüldüğü üzere en çok kodlanan alt kod fırsat eşitliğidir. Fırsat eşitliği “hak ve imkanların eşit dağıtılması” kapsamında değerlendirilmektedir. Planlarda en çok ihtiyaç duyulan temel eşitliğin fırsat eşitliği olduğu görülmektedir. Bu aynı zamanda fırsat eşitliğinin temel sorun alanı ve çözüm aracı olarak görüldüğünü gösterir. Aynı tespit hukuksal eşitlik içinde geçerlidir. İlk ve temel eşitlik hukuksal eşitlik olmasına rağmen kalkınma planlarında hukuksal eşitliği yakalamak için hala çabalandığı görülmektedir. Bir diğer dikkat çeken ise siyasal eşitliktir. Toplam beş kalkınma planının içerisinde kendisine sadece 9 (dokuz) kez yer bulabilmiştir. Kadına sosyal, hukuksal ve ekonomik alanda hak

ve imkân yaratmak üzerine oluşturulan çabaların eşitlik üzerinden dağılımına bakıldığı zaman, siyasal kararlara katılım ve siyasal temsil için yeteri kadar eşitlik çabası gösterilmediğini söylemek (en azından sayısal açıdan kod sayısı üzerinden bakıldığında) çok da yanlış olmayacaktır.

Hak ve imkanlardan yararlanma ile eğitimde fırsat eşitliği Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, eğitimde ve sosyal imkanlardan yararlanmada fırsat eşitliği, kadının yoksulluğu ve kadına yönelik oluşturan engeller Sekizinci ve Onuncu Kalkınma Planında, iş hayatında kadına fırsat vererek eşitlik yaratmak, kadın erkek fırsat eşitliğini sağlamak On Birinci Kalkınma Planında vurgulanmaktadır. Diğer kalkınma planları daha sosyal amaçlı bir fırsat eşitliği üzerinden kadın-erkek eşitliğini sağlama üzerine iken, bu durum On Birinci Kalkınma Planında fırsat eşitliğinin kadının kalkınmadaki rolüne katkı sağlanması için daha ekonomik temelli yapıldığını göstermektedir. Sosyal eşitlik, sosyal hak ve imkanlar sağlayarak sosyal adalet ve eşitliği sağlama kapsamında kodlanmıştır. Kodlamalara bakıldığında bu kod, sosyal adaletin sağlanması, sosyal hizmetlerin eşit olarak dağıtılması, kadının yoksulluğu için sosyal eşitlik mücadelesi üzerinedir. Kalkınma planlarının tamamında sosyal eşitlik kodlanmaktadır. Bu durum her kalkınma planında bir gündem olmasına rağmen hala sosyal eşitliğin sorun olmaya devam ettiğini ama aynı zamanda her kalkınma planında da bunun için çalışıldığını göstermektedir.

Şekil 5. Kalkınma Planlarında Eşitlik Kod ve Alt Kodlarının Kod Dağıtımı

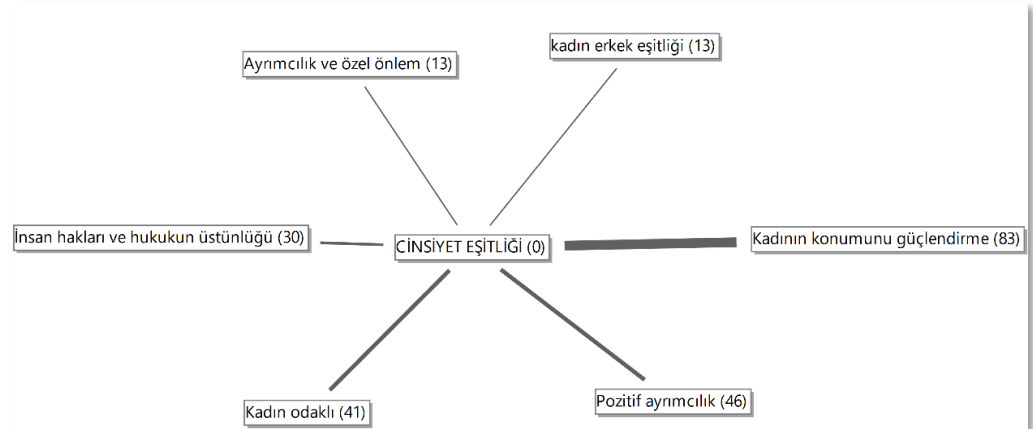
Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere eşitlik kod ve alt kodları üzerinden kalkınma planları kapsamında bir dağılım yapılmaktadır. Eşitlik kod ve alt kodları toplam 92 (doksan iki) kez tüm kalkınma planlarında kodlanmıştır. Bu kodlamalar kapsamında genel eşitlik tanımı içinde en fazla Sekizinci ve Onuncu Kalkınma Planında kodlanmıştır. Bu kalkınma planlarının eşitlik ana kodunun ortak metinlerine bakıldığında *ülkedeki eşitlik ve hakkaniyetin en üst düzeyde olması, sosyal hizmetlerin eşitlik ilkesi kapsamında yürütülmesi, eşitlik ilkesi çerçevesinde hizmet verilen bir devlet yapısı* gibi ifadeler görülmektedir. Ana kod olarak eşitlik kavramının planlar üzerinde vurgulanması hala eşitlik konusunda doğrudan sorun yaşandığını göstermektedir. Sekizinci Kalkınma Planında belirtilen eşitlik ifadeleri Dokuzuncu Kalkınma Planında yer bulmamış ancak Onuncu Kalkınma Planında tekrar ülkedeki temel eşitlik ve hakkaniyet sağlanması için mücadele ifadeleri geçmiştir.

Eşitlik kodunun alt kodlarına bakıldığında, fırsat eşitliğinin eşitlik altında kodlanan en fazla alt kod olması, kadın ve kız çocuklarının eğitim, sağlık, sosyal ve ekonomik hak ve imkanlardan yararlanamadığının göstergesidir. Özellikle eğitim alanında fırsat eşitliği yaratmak için her kalkınma planında bir madde bulunmaktadır. Okul öncesi eğitim,

eğitimde eşitlik ve süreklilik, eğitimde okullaşma oranını artırma, yüksek eğitime ulaşmada kız çocukları için fırsat eşitliği sağlanacağı ifade edilmektedir. Kadınlar için ise, eşit imkanlar ve haklar yaratmak, sosyal statüleri açısından fırsat eşitliği sağlamak, kadının iş hayatına dahil olurken fırsat eşitliğini sağlamak ifadeleri yer almaktadır.

Ekonomik eşitlik alt kodu ise en az alt kodlanan alt kodlardan biridir. Ekonomik eşitlik açısından adil paylaşım, sosyal ekonomik dengeler, kadının gelirden pay alması, kadının mal paylaşımında eşitlik gibi ifadelerden kodlanmaktadır. Ayrıca anayasada yapılan değişiklikler ile ekonomik eşitlik düzenlemeleri, hukuki eşitlik düzenlemeleri Yedinci Kalkınma Planına denk gelmektedir. Kadının kalkınmada güçlenmesi için ekonomik eşitliğin şart olduğu kabulü için ise On Birinci Kalkınma Planı üzerinden vurgulanmaktadır.

Eşitlik kodu ile alt kodlarının Sekizinci ve Onuncu Kalkınma Planlarında eşit sayıda kodlanması mevcut kamu politikalarında benzer önem ve çözüm arayışı anlamına da gelmektedir. Onuncu Kalkınma Planı döneminde aradan geçen bir dört yıllık kalkınma dönemin ardından (Dokuzuncu Kalkınma Planı) mevcut siyasal yapı tekrar sekizinci kalkınma planının ilkelerine dönüş yapmıştır. Bu durum diğer eşitlik alt kodlarında da görülmektedir. Neredeyse tüm alt kodlar da iki plan arasında eşit ya da yakın ilişki bulunmaktadır. Ayrıca iki kalkınma planında da vizyon ve misyon kısmında eşitlik, hakkaniyet, fırsat eşitliği gibi kavramlar üzerinden sosyal haklar ve özgürlüklere iyileştirme yapılacağı taahhüt edilmiştir.

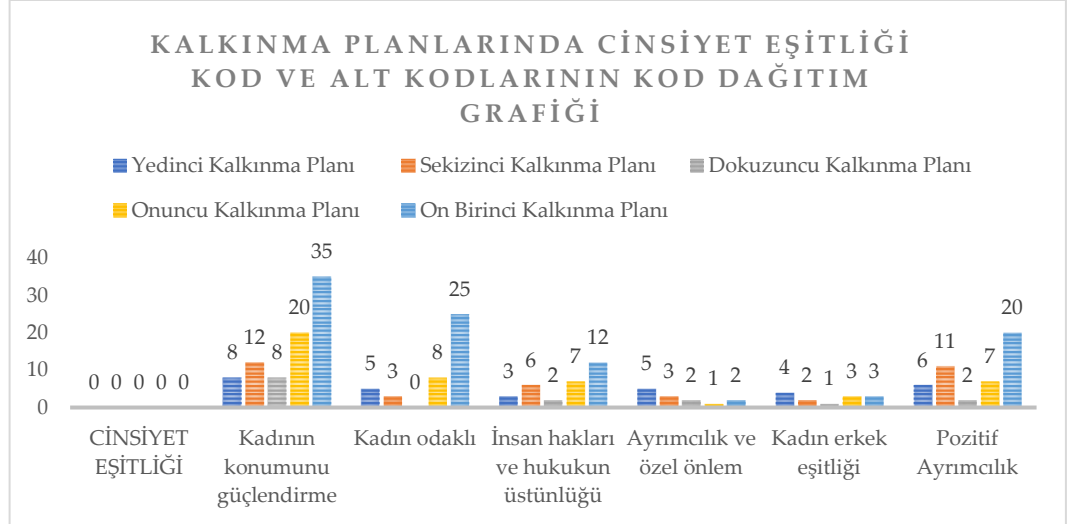

Şekil 6. Kalkınma Planlarında Cinsiyet Eşitliği Kod-Kod Alt Bölümleri

Şekil 6'da Kalkınma Planlarında *cinsiyet eşitliği* ana kodu ve alt kodlarının incelenen tüm kalkınma planları üzerinden toplam dağılımı gösterilmektedir. AB ve BM tarafından oluşturulan cinsiyet eşitliği belgelerinde kullanı cinsiyet eşitliği kavramı kalkınma planlarında kadın erkek eşitliği olarak aynı anlamda kullanıldığı için kalkınma planlarında cinsiyet eşitliği ifadesi doğrudan geçmemektedir. Kalkınma planlarında cinsiyet eşitliği, cinsler arası eşitlik gibi tanımlar yerine toplumdaki bireylerin eşitliği, kadın ve erkek eşitliği gibi kavramlara yer verilmiştir. Bu durum AB ve BM belgelerinin çevirileri sırasında cinsiyet vurgusunda diğer cinsel kimliklerin eşitlik kapsamına alınmasında yaşanan endişeden kaynaklıdır. LGBTQ bireyler ya da cinsel kimliksizlik durumları yok saymak adına kadın erkek eşitliği genel bir tanım olarak kalkınma planlarında yer almıştır.

Cinsiyet eşitliği alt kodları kalkınma planlarında en çok kullanılan kodlardır. Kalkınma planlarının kadın erkek eşitliği seviyesinde hala iyileştirmeye ihtiyaç olan alanları tespit ettiği ve bu alanların çok fazla olduğu görülmektedir. Başta kadının konumunu güçlendirme olmak üzere pozitif ayrımcılık gerektiren durumlar, kadın odaklı çalışılması gereken alanlar, bir insan hakkı ihlali yaratan ve hukukun üstünlüğü ile kadının korunması gerektiği durumların var olduğu görülmektedir. Kalkınma Planlarında bu kadar fazla alt kodlama yapılması, kadının mevcut konumunda sosyal,

ekonomik, kültürel ve siyasal olarak görülen eksiklikler ve eşitsizliklerden kaynaklanmaktadır. Bu durum yasal olarak yapılan eşitlik düzenlemelerinin çözüm getirmediği ve bunun için her kalkınma planında ek iyileştirmelerin yapılması için maddeler konduğunu göstermektedir.

Şekil 7. Kalkınma Planlarında Cinsiyet Eşitliği Kod ve Alt Kodlarının Kod Dağıtımı

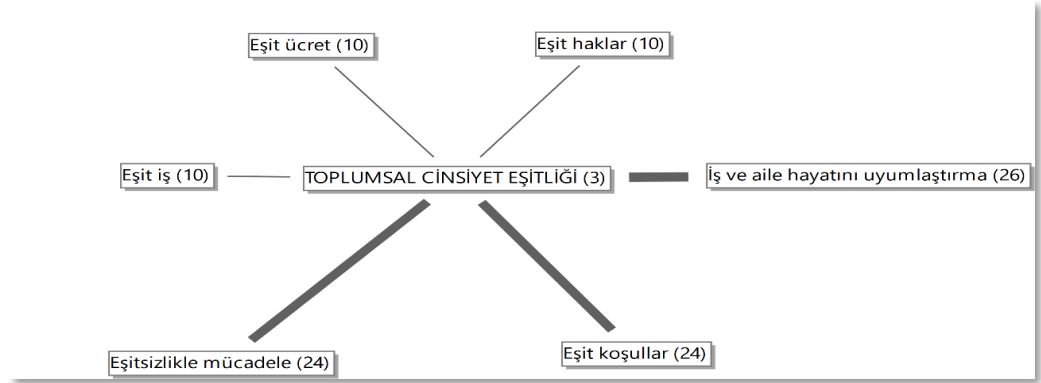
Cinsiyet eşitliği ana kod ve alt kod dağılımına bakıldığında kadının konumunu güçlendirme en fazla kodlanan alt kod olmuştur. Özellikle Onuncu ve On Birinci Kalkınma Planlarında kadını güçlendirme, kadının konumunu güçlendirmeye teşvik etme, kadının konumunu iyileştirme, kadına yönelik güçlendirici faaliyetler, kadını yönelik iyileştirici ve teşvik edici planlar yaratma kavramları sıklıkla geçmektedir. Bu iki kalkınma planı cinsiyet eşitliği kavramından kadının eşitlik için güçlendirilmesi kavramına kaymış ve eşitlik için kadının güçlendirilmesi gerektiğine odaklanmıştır.

Kadının konumunu güçlendirme ile ilgili kodlanan metinlere bakıldığında eğitimde, sağlıkta, ekonomik yaşam ve istihdamda, kararlara katılımı güçlendirme olarak farklı şekillerde kodlanmıştır. Ancak kalkınma planlarında en çok güçlendirme üzerine vurgu “eğitim ve istihdam” üzerine yapılmaktadır. Bu durum Kalkınma Planlarında eksik kalan ile eksikliğin vurgulandığı ve iyileştirilmesi istenilen alanların bu alanlar olduğunu göstermektedir. Türkiye’nin de müdahil olduğu BM “Bin Yıllık Kalkınma Zirvesi” kapsamında, kalkınmada kadın başlığının etkisi ve kadının beşerî bir sermaye ve güç artırımının göstergesi olması bu kodun sayısal üstünlüğünün bir göstergesidir. Ayrıca AB üyeliği gibi aday statüsünde bulunduğu için kadının toplum içerisindeki statüsünün güçlendirilmesi gerekliliğinden iyileştirmelere gidildiği kodlu bölümlerden anlaşılmaktadır.

Onuncu Kalkınma Planında kadının konumunu güçlendirme kavramı kadın erkek eşitliğini sağlamak ile ortak yer alırken On Birinci Kalkınma Planında kadını iyileştirme, kadına özgü ve ayrıcalıklı davranma kapsamındadır. Bu durum Onuncu Kalkınma Planındaki kadın erkek eşitliğinin getirdiği toplumsal cinsiyet eşitliğinin On Birinci Kalkınma planında yerini, kadını iyileştirme, güçlendirme kapsamında sadece “kadın” vurgusuna bıraktığını göstermektedir.

Kadına yönelik kamu politikalarının Onuncu Kalkınma Planından sonra değişikliğe uğradığını ilgili metinlerdeki ifadelerden görmek mümkündür. Siyasal yapı, kadın ve erkek eşitliğini sağlamaktan, kadının güçlenmesine doğru bir politik tutuma yönelmiş ve buna göre düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Kadın vurgusu” cinsiyet eşitliği” için değil “kadına özgü” ifadesi kapsamındadır. Kadının ayrı, özel bir muameleye tabii tutulması gerekliliği üzerinedir.

Bu durum pozitif ayrımcılık alt kodunda da kendini göstermektedir. Pozitif ayrımcılık alt kodu da en çok On Birinci Kalkınma Planındadır. Yine kadın odaklı alt kodlamalarda en çok On Birinci Kalkınma Planındadır. Hükümet On Birinci Kalkınma Planı ile söylem değiştirmiştir. Kamu politikalarında kadın erkek eşitliğini sağlamak yerine, kamu politikalarında kadına özgü düzenlemelere gidilmiştir. Kadın erkek eşitliği Yedinci, Onuncu ve On Birinci Kalkınma Planlarında cinsiyet eşitliği yerine kullanılmıştır. Ama özellikle Onuncu Kalkınma Planında kullanılan anlamı diğer kalkınma planlarına nazaran daha dikkat çekicidir. Onuncu Kalkınma Planında kadın erkek fırsat eşitliği kavramı ve KEFEK' e değinilmektedir. Bu kalkınma planının toplumsal cinsiyet eşitliğine göre uyarlanmış olduğunu da göstermektedir.

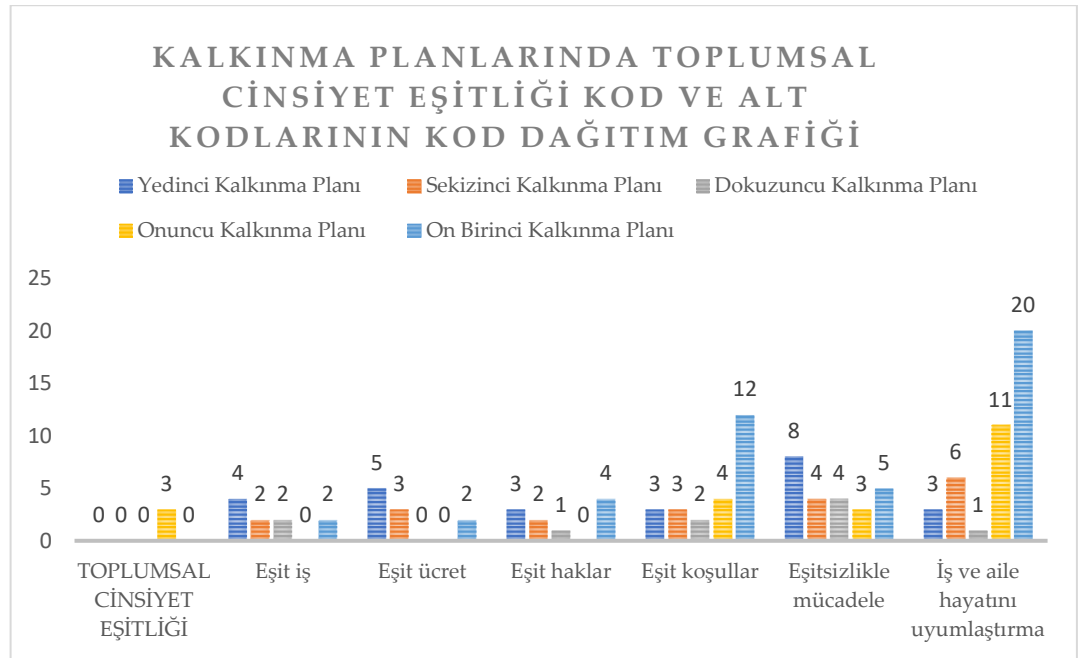

Şekil 8. Kalkınma Planlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Kod-Kod Alt Bölümler Modeli

Şekil 8’de Kalkınma Planlarında *toplumsal cinsiyet eşitliği* ana kodu ve alt kodlarının incelenen tüm kalkınma planları üzerinden toplam dağılımı gösterilmektedir. İş ve aile hayatını uyumlaştırma alt kodu toplumsal cinsiyet eşitliği ana kodu içerisinde en çok kodlanan alt kod olmuştur. İş ve aile hayatını uyumlaştırma cinsiyet eşitliği içinde dönüştürücü eşitlik kapsamında en sık ifade edilen kavramdır. Dönüştürücü eşitlik ise toplumsal cinsiyet eşitliğine en yakın eşitlik türüdür. Bu açıdan bakıldığında toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için gereken önemin iş ve aile hayatını uyumlaştırmaya verilmesi doğru bir müdahale olmuştur. Kadının çalışma hayatını kolaylaştırma, kreş ve bakım evleri düzenlemeleri, babalık hak ve izinleri gibi düzenlemeler bu kod kapsamı altında düşünülmüştür. Kadının başta çalışma hayatı olmak üzere ev içi bakımlarda (yaşlı ve çocuk bakımı gibi) sosyal yaşamda erkek ile eşitlenmesi için kalkınma planlarında maddeler oluşturulması gerekliliği kalkınma planlarında bu konularda eksiklik olduğunu da göstermektedir.

Ayrıca kalkınma planlarında iş ve aile hayatını uyumlaştırmının kodlandığı metinlerin temelinde kadın ve aile, kadın ve çocuk olarak düzenlemelerin yapılması, bireysel olarak kadının haklarını ve eşitliğini sağlamaktan ziyade, aile birliğini ve bütünlüğünü koruma, ailenin mağduriyetini giderme olarak düşünüldüğünden söylenen amaç toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak olsa da uygulanan ve arzu edilenin bu şekilde olmadığı da görülmektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitliği ana kod ve alt kodları kadının eşit olarak temsil edilmesi istenen her alan için düzenlenmiş, eşitsizlikler karşısında mücadelesi için vurgulanmıştır. Eşit iş, eşit ücret, eşit koşullar alt kodları birbirlerini besleyen kodlar olmuştur. Bu kodlar kadına eşit koşullarda, eşit iş ve ücretin sağlanması ile ilgili kodlardır. Ancak bu kodlar genellikle kalkınma planları içerisinde uluslararası örgütler ve sözleşmeler dahilinde eşit iş ve ücret üzerine metinlerde bulunmaktadır. ILO kapsamındaki düzenlemelerin yerine getirilmesi için Yedinci Kalkınma Planında kendine yer bulan eşit iş, eşit ücret ilkesi daha sonra bu kadar etkili bir şekilde yer almamıştır. Bu durum Yedinci ve Sekizinci Kalkınma Planlarında etkisi olan bu uluslararası örgütlerin diğer kalkınma planlarında etkili olmadığını, siyasi iradenin politik tutumunu değiştirdiğini göstermektedir.

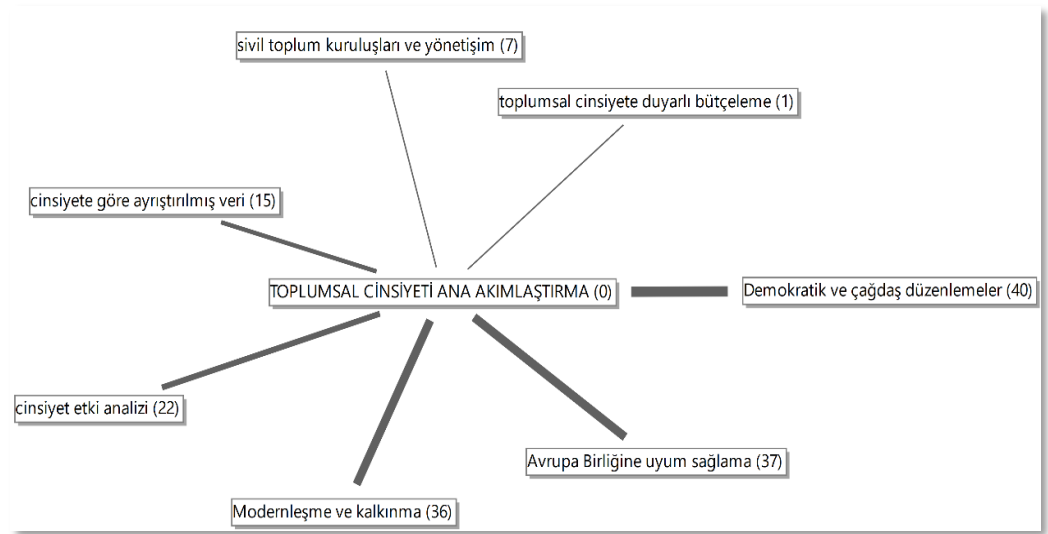

Şekil 9. Kalkınma Planlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Kod ve Alt Kodlarının Kod Dağıtımı

Toplumsal cinsiyet eşitliği kod dağılımına bakıldığında en fazla Onuncu Kalkınma Planında kodlamaların yapıldığı dikkat çekmektedir. Onuncu Kalkınma Planında “toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında, kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamdaki rolünün güçlendirilmesi, aile kurumunun korunarak statüsünün geliştirilmesi ve toplumsal bütünleşmenin kuvvetlendirilmesi temel amaçtır” ifadesi bu kalkınma planının toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama kaygısı ile yapıldığını göstermektedir. Ayrıca Onuncu Kalkınma Planının dışında “toplumsal cinsiyet eşitliği” ifadesinin kullanıldığı başka bir kalkınma planı yoktur. Diğer kalkınma planları kapalı ya da örtük anlamlarda, yorumlandığı zaman toplumsal cinsiyet eşitliği anlamı çıkabilecek ya da kadın erkek eşitliği olarak tanımlanan metinler üzerinden hareket etmiştir. Onuncu Kalkınma Planında ise bu ifadeye doğrudan yer verilmiştir.

Toplumsal cinsiyet eşitliği alt kodlarından bir diğer dikkat çeken alt kod ise eşitsizlikle mücadele alt kodudur. Bu alt kod tüm kalkınma planlarında kodlanmıştır. Onuncu Kalkınma Planında toplumsal cinsiyet eşitsizliği olarak diğer kalkınma planlarında ise kadına yönelik eşitsizlikler ya da kadın erkek eşitsizliği olarak geçmektedir.

Yedinci Kalkınma Planından On Birinci Kalkınma Planına kadar her planda bu maddeye yer verilmesi sorunun çözümünde eksikliklerin devam ettiğini ve sorunun *temel bir sorun alanı* olmaya da devam ettiğini göstermektedir. Eşitsizlikle mücadele Yedinci ve Sekizinci Kalkınma Planlarında daha çok eğitim eşitsizlikleri ya da eğitimde fırsat eşitsizlikleri olarak yer alırken, Onuncu ve On Birinci Kalkınma Planlarında sosyal ve ekonomik eşitsizlikler, kadının istihdamda yaşadığı ücrette yaşadığı eşitsizlikler olarak evrilmiştir. Eğitim eşitsizliklerinin zayıfladığını gösteren bu durum aynı zamanda istihdamda da kadını güçlendirme üzerine düzenlemeler yapıldığının da göstergesidir.

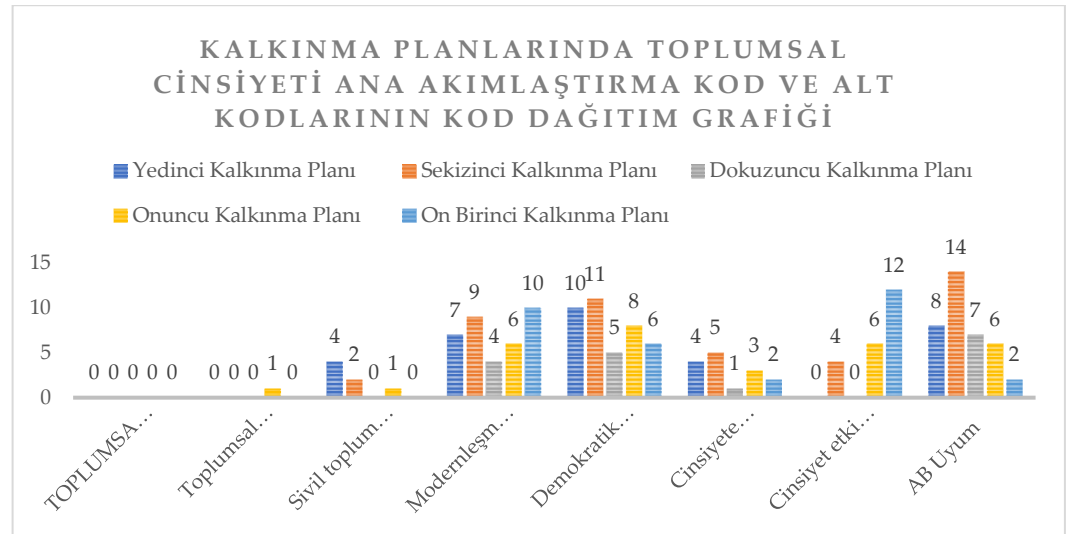

Şekil 10. Kalkınma Planlarında Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Kod-Kod Alt Bölümler Modeli

Şekil 10'da Kalkınma Planlarında *toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma* ana kodu ve alt kodlarının incelenen tüm kalkınma planları üzerinden toplam dağılımı gösterilmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliğini ana akım politika olarak uygulamak anlamına gelen toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kavramsal olarak hiçbir kalkınma planında yer alamamıştır. Cinsiyet eşitliği ana kodu kalkınma planlarında kadın erkek eşitliği olarak yer bulmuş ve "cinsiyet eşitliği" tanımı altında kodlanmamıştır. Aynı şekilde toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kodu toplumsal cinsiyete duyarlı bütçelemede karşılığını bulmuştur. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma bir kavram olarak kalkınma planlarında yer almamış ancak bu tanımı oluşturan unsurlar alt kodlar halinde kalkınma planlarında yer almıştır.

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma alt kodları içinde en fazla kodlama demokratik ve çağdaş düzenlemeler kodunda olmuştur. Onu AB'ye uyum sağlama ve modernleşme ve kalkınma kodları izlemiştir. Bu üç alt koda bakıldığında toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın uygulanması için önce ülkede gerekli olan şartların sağlanması gerekliliği görülmüştür.

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma alt kodu olan sivil toplum ve yönetim kodu, kadına yönelik oluşturulan sivil toplum kuruluşları ve bu kuruluşlar ile diğer paydaşların kadına yönelik politikalarda ortak hareket etmesi kapsamında oluşturulmuştur. Cinsiyet etki analizi kodu, toplumsal cinsiyete duyarlı uygulamaların yapılmasının göstergesi olarak oluşturulan bir koddur. Kadına yönelik gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirilmesi amacıyla planlanmış projeler ve etkilerinin tespiti amaçlı yapılmıştır. Bu kod, SODES, ASDEP, KEFEK, kadına yönelik Ulusal Strateji Belgesi gibi projelerin yapıldığı, kadına yönelik fırsat eşitliği, sosyo-ekonomik desteklerin sağlandığının somut göstergesidir. Cinsiyete göre ayrıştırılmış veri tüm kalkınma planlarında mevcuttur. Kadın ve erkeğin başta nüfus olmak üzere, istihdam, eğitim, sağlık ve sosyo-ekonomik verileri cinsiyete göre ayrıştırılmıştır.

Şekil 11. Kalkınma Planlarında Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma Kod ve Alt Kodlarının Kod Dağıtım

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma ana kod ve alt kodların dağılımına bakıldığında Sekizinci Kalkınma Planı, Yedinci Kalkınma Planı ve Onuncu Kalkınma Planlarında kodlamaların fazla yapıldığı görülmektedir. Özellikle yukarıda da değinilen AB uyum, demokratik ve çağdaş düzenlemeler, modernleşme ve kalkınma kodları bu planlarda çok fazla kodlanmıştır. Bu üç alt kod tüm kalkınma planlarında kodlanmıştır. Bu alt kodlar Helsinki Zirvesi ve AB'ye aday ülke olunması ile daha da önemli hale gelmiştir. Dönemin tarihsel öneminden dolayı, Yedinci ve Sekizinci Kalkınma Planları bu eksikliklerinin tamamlanması üzerine tasarlanmıştır.

Onuncu Kalkınma Planının en önemli özelliği toplumsal cinsiyete duyarlı bütçelemenin kavramsal olarak geçtiği tek kalkınma planı olmasıdır. Onuncu Kalkınma Planında “toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme konusunda farkındalık oluşturulacak ve örnek uygulamalar geliştirilecektir” ifadesi ile kendine yer bulan bu kod aslında ileri ki kalkınma planları içinde aynı hedefin olması gerekliliğini vurgulamıştır. Bu da bu kalkınma planını toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma amacını bir boyutuyla taşıyan bir plan olduğunu göstermektedir.

Onuncu Kalkınma Planının bu amacı kısmi olarak taşıması On Birinci Kalkınma Planına da yansımış en fazla cinsiyet etki analizi kodu bu kalkınma planında da yer almıştır. Kadına yönelik çözüm üreten, eşitsizliklerin giderilmesi, iyileştirilmesi ile ilgili somut çıktılar olan kalkınma planı On Birinci Kalkınma Planı olmuştur. Kadınların dijital ortamlarda ekonomik açıdan faaliyetlerini geliştirmesini sağlamak, kadınların kamuda yönetim ve karar organlarında daha fazla oranda yer almalarını sağlamak ve ona yönelik farkındalık geliştirmek, kadınları temsil amaçlı yönlendirmek, temsile teşvik etmek, kadın kooperatifçiliğini güçlendirmek ve yaygınlaştırmak, kadının ekonomik yaşama etkin katılımını sağlamak ve farklı illere göre farklı iş alanları, staj, eğitimler yaratmak gibi durumlarda örnek kodlarda görülmektedir.

Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın boyutları incelenirken kullanılan araçlar içerisinde kalkınma planlarında alt kod olarak kullanılabilecek olan toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme, cinsiyet etki analizi, cinsiyete göre ayrılaştırılmış veri alt kodlarına bakıldığı zaman kalkınma planları içerisinde bu alt kodların hepsinin aynı anda bulunduğu tek kalkınma planının Onuncu Kalkınma Planı olduğu görülmektedir. **Bu da Onuncu Kalkınma Planının toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kavramına en yakın kalkınma planı olduğunun göstergesidir.** Onuncu Kalkınma Planının bu alt kodlar ile ilişkisi On Birinci Kalkınma Planına yansımış cinsiyet etki analizi alt kodu bu kalkınma planında da yer almıştır.

4.4. Genel Değerlendirme

Çalışmada kod-kod alt bölümler üzerinden “kod analizi” Yedinci Kalkınma Planından On Birinci Kalkınma Planına kadar tüm planlarda oluşturulan kodlar üzerinden analiz edildiğinde:

- Eşitlik kod ve alt kodları üzerinden bir değerlendirme yapılması gerekir ise, eşitlik alt kodlarından en çok kodlanan alt kodun “fırsat eşitliği” olduğu görülmektedir. Planlarda en çok ihtiyaç duyulan temel eşitliğin fırsat eşitliği olduğu görülmektedir. En çok eşitlik mücadelesinin fırsat eşitliği çerçevesinde ele alındığı tespit edilmiştir. Bir diğer dikkat çeken eşitlik alt kodu ise siyasal eşitliktir. Kadına sosyal, hukuksal ve ekonomik alanda hak ve imkân yaratmak üzerine oluşturulan politikalar kadar siyasal kararlara katılım ve siyasal temsile yönelik politikalar kalkınma planlarında yer bulamamıştır. Sekizinci Kalkınma Planında belirtilen eşitlik ifadeleri Dokuzuncu Kalkınma Planında yer bulmamış ancak Onuncu Kalkınma Planında tekrar “ülkedeki temel eşitlik ve hakkaniyet sağlanması için mücadele” ifadeleri geçmiştir. Eşitlik kodu ile alt kodlarının Sekizinci ve Onuncu Kalkınma Planlarında eşit sayıda kodlanması mevcut kamu politikalarında denklik anlamına da gelmektedir. Neredeyse tüm alt kodlar da iki plan arasında eşit ya da yakın ilişki bulunmaktadır. Ayrıca iki kalkınma planında da vizyon ve misyon kısmında eşitlik, hakkaniyet, fırsat eşitliği gibi kavramlar üzerinden sosyal haklar ve özgürlüklere iyileştirme yapılacağı taahhüt edilmiştir.

- Cinsiyet eşitliği kod ve alt kodları üzerinden değerlendirildiğinde; AB ve BM tarafından oluşturulan cinsiyet eşitliği belgelerinde kullanılan cinsiyet eşitliği tabiri kalkınma planlarında kadın erkek eşitliği olarak dönüştürülüp bu şekilde kullanıldığı incelenmiş ve önceden hiçbir kalkınma planlarında cinsiyet eşitliği ifadesinin doğrudan geçmediği görülmüştür. Bu trans kimliklere karşı mesafeli bir duruşun yansıması olarak da yorumlanmıştır. Cinsiyet eşitliği alt kodları kalkınma planları içerisinde en çok yer bulan kodlardır. Kalkınma planlarında bu kadar fazla kodlama yapılması, kadının mevcut konumunda sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal olarak görülen eksiklikler ve eşitsizliklerden kaynaklanmaktadır. Bu durum yasal olarak yapılan eşitlik düzenlemelerinin sorunun çözümünde yeterli olmadığı ve her kalkınma planında ek iyileştirmelerin yapılması için maddeler konduğunu göstermektedir. Kadının konumunu güçlendirme en fazla kodlanan alt kod olmuştur. Özellikle Onuncu ve On Birinci Kalkınma Planlarında kadını güçlendirme, kadının konumunu güçlendirmeye teşvik etme, kadının konumunu iyileştirme, kadına yönelik güçlendirici faaliyetler, kadını yönelik iyileştirici ve teşvik edici planlar yaratma kavramları sıklıkla geçmektedir. Cinsiyet eşitliği kavramının hiçbir kalkınma planında geçmemesi dikkat çekicidir. Cinsiyet eşitliği kavramı yerine kadının güçlendirilmesi kavramının tercih edildiği görülmüştür. Ayrıca ülkede AB üyeliğine aday statüsü devam ettiği için kadının toplum içerisindeki statüsünün güçlendirilmesi gerekliliğinden iyileştirmelere gidildiği kodlu bölümlerden anlaşılmaktadır. Onuncu Kalkınma Planındaki kadın erkek eşitliğinin getirdiği toplumsal cinsiyet eşitliğinin On Birinci Kalkınma planında yerini, kadını iyileştirme, güçlendirme kapsamında sadece “kadın” vurgusuna bıraktığını göstermektedir. Kadına yönelik kamu politikalarının Onuncu Kalkınma Planından sonra değişikliğe uğradığını ilgili metinleri takip ederek görmek mümkündür. Siyasi irade kadın ve erkek eşitliğini sağlamaktan, kadının güçlenmesine doğru bir politik tutuma yönelmiş ve buna göre düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Kadın vurgusu” cinsiyet eşitliği” için değil “kadına özgü” ifadesi kapsamındadır. Kadının ayrı, özel bir muameleye tabii tutulması gerekliliği üzerinedir. Bu durumda plan yapıcılarının dahi cinsiyet eşitliği ve toplumsal cinsiyet eşitliği farkındalığı noktasında eksik olduğunu göstermektedir.

- Toplumsal cinsiyet eşitliği kod ve alt kodları değerlendirildiğinde; iş ve aile hayatını uyumlaştırma alt kodu toplumsal cinsiyet eşitliği ana kodu içerisinde en çok kodlanan alt kod olmuştur. İş ve aile hayatını uyumlaştırma cinsiyet eşitliği içinde dönüştürücü eşitlik kapsamında en sık ifade edilen kavramdır. Bu açıdan bakıldığında toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için gereken önemin iş ve aile hayatını uyumlaştırmaya verilmesi doğru bir müdahale olmuştur. Kadının çalışma hayatını

kolaylaştırma, kreş ve bakım evleri düzenlemeleri, babalık hak ve izinleri gibi düzenlemeler bu kod kapsamı altında düşünülmüştür. Ayrıca kalkınma planlarında iş ve aile hayatını uyumlaştırmanın kodlandığı metinlerin temelinde kadın ve aile, kadın ve çocuk olarak düzenlemelerin yapılması, bireysel olarak kadının haklarını ve eşitliğini sağlamaktan ziyade, aile birliğini ve bütünlüğünü koruma, ailenin mağduriyetini giderme olarak düşünüldüğünden söylenen amaç toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak olsa da uygulanan ve arzu edilenin bu şekilde olmadığı da görülmektedir. Eşit iş, eşit ücret, eşit koşullar alt kodları birbirlerini besleyen kodlar olmuştur. Ancak bu kodlar genellikle kalkınma planları içerisinde uluslararası örgütler ve sözleşmeler dahilinde eşit iş ve ücret üzerine metinlerde bulunmaktadır. ILO kapsamındaki düzenlemelerin yerine getirilmesi için Yedinci Kalkınma Planında kendine yer bulan eşit iş, eşit ücret ilkesi daha sonra bu kadar etkili bir şekilde yer almamıştır. Bu durum Yedinci ve Sekizinci Kalkınma Planlarında etkisi olan bu uluslararası örgütlerin diğer kalkınma planlarında etkili olamadığını, siyasi iradenin politik tutumunu değiştirdiğini göstermektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliği ana kod ve alt kodların dağılımına bakıldığında en fazla Onuncu Kalkınma Planında kodlamaların yapıldığı dikkat çekmektedir. Onuncu Kalkınma Planında “toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında, kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamdaki rolünün güçlendirilmesi, aile kurumunun korunarak statüsünün geliştirilmesi ve toplumsal bütünleşmenin kuvvetlendirilmesi temel amaçtır” ifadesi bu kalkınma planının toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının geçtiği tek plan olduğunu göstermektedir. Onuncu Kalkınma Planında aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini gidermek için tedbirler alınmalı ifadesi de bulunmaktadır. Bu madde Türkiye’de hala kadın ve erkek arasında cinsiyet kaynaklı eşitsizliklerin devam ettiği, bunların çözümü için düzenlemeler yapılması gerektiğini göstermektedir. Onuncu Kalkınma Planı toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin siyasal irade tarafından kabul edildiğini de göstermektedir. Onuncu Kalkınma Planında “toplumsal cinsiyet eşitliği ile iş sağlığı ve güvenliği şartlarının iyileştirildiği ve güvenceli esneklik yaklaşımının benimsendiği bir işgücü piyasasının oluşturulması temel amaçtır” maddesi ile sadece sosyal hayatta ya da aile hayatında değil iş hayatında da toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik düzenlemelerin yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

- Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kod ve alt kodları üzerinden değerlendirme yapılması gerekirse; toplumsal cinsiyet eşitliğini ana akım politika olarak uygulamak anlamına gelen toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma kavramsal olarak hiçbir kalkınma planında yer alamamıştır. Cinsiyet eşitliği ana kodu kalkınma planlarında kadın erkek eşitliği olarak yer bulmuş ve “cinsiyet eşitliği” tanımı altında kodlanmamıştır. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma bir kavram olarak kalkınma planlarında yer almamış ancak bu tanımı oluşturan unsurlar alt kodlar halinde kalkınma planlarında yer almıştır. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma alt kodları içinde en fazla kodlama demokratik ve çağdaş düzenlemeler kodunda olmuştur. Onu AB’ye uyum sağlama ve modernleşme ve kalkınma kodları izlemiştir. Bu üç kod toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma seviyesini ölçmek için yeterli değildir. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın araçları içerisinde yer alan ve ana akımlaştırmanın alt kodlarında da bulunan toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme, cinsiyet etki analizi, cinsiyete göre ayrıştırılmış veri ve sivil toplum ve yönetim alt kodlarının metinlerdeki yerini takip etmek ana akımlaştırma süreci için daha faydalıdır. Ancak bu alt kodlara bakıldığı zaman sadece Onuncu Kalkınma Planında toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme alt kodu tespit edilmiş diğer alt kodlar ise Onuncu Kalkınma Planı ve On Birinci Kalkınma Planında daha fazla diğer kalkınma planlarında ise daha seyrek görülmüştür. Cinsiyet etki analizi kodu, toplumsal cinsiyete duyarlı uygulamaların yapılmasının göstergesi olarak oluşturulan bir koddur. Kadına yönelik gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirilmesi amacıyla planlanmış projeler ve etkilerinin tespiti amaçlı yapılmıştır. Bu kod, SODES, ASDEP, KEFEK, kadına yönelik Ulusal Strateji Belgesi gibi projelerin yapıldığı, kadına yönelik fırsat eşitliği, sosyo-ekonomik desteklerin sağlandığının somut göstergesidir. Cinsiyete göre ayrıştırılmış veri tüm kalkınma planlarında mevcuttur. Kadın ve erkeğin başta nüfus olmak üzere, istihdam, eğitim,

sağlık ve sosyo ekonomik verileri cinsiyete göre ayrıştırılmıştır. Onuncu Kalkınma Planının en önemli özelliği toplumsal cinsiyete duyarlı bütçelemenin kavramsal olarak geçtiği tek kalkınma planı olmasıdır. Onuncu Kalkınma Planında “toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme konusunda farkındalık oluşturulacak ve örnek uygulamalar geliştirilecektir” ifadesi ile kendine yer bulan bu kod aslında ileri ki kalkınma planları içinde aynı hedefin olması gerekliliğini vurgulanmıştır. Bu da Onuncu Kalkınma Planının toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmaya en yakın plan olduğunu göstermektedir. Onuncu Kalkınma Planının bu gaye ile hazırlanması On Birinci Kalkınma Planına da yansımış en fazla cinsiyet etki analizi kodu bu kalkınma planında yapılmıştır. Kadına yönelik çözüm üreten ve eşitsizliklerin giderilmesi, iyileştirilmesi ile ilgili somut çıktılar On Birinci Kalkınma Planına yansımıştır. On Birinci Kalkınma Planında sadece kadına yönelik yapılanlar değil yapılması gerekenlerde hedefler bölümünde yer almıştır. Ancak On Birinci Kalkınma Planında toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme alt kodu kodlanmadığı için ana akımlaştırmanın varlığından söz etmek mümkün değildir.

5. Sonuç

Bu çalışma toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisinin toplumsal cinsiyete duyarlı planlama aşaması üzerinden Yedinci Kalkınma Planından On Birinci Kalkınma Planına kadar var olup olmadığını belirlemek için yapılmıştır. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisinin varlığının en fazla hissedildiği kalkınma planı “Onuncu Kalkınma Planı” olmuştur. Bunun sebebi amaçlar bölümünde toplumsal cinsiyet eşitliğinin yer alması yani toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama kaygısı güden bir kalkınma planı olmasıdır. Ayrıca toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma süreci için gerekli olan toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma araçlarından toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme sadece “hem ilk hem de son kez” bu kalkınma planında kodlanmaktadır. Toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmanın diğer araçlarından oluşturulan alt kodlar; cinsiyet etki analizi, cinsiyete göre ayrıştırılmış veri ve sivil toplum ve yönetim gibi alt kodlar da bu kalkınma planında art arda kodlanmıştır.

Kalkınma planlarında kadının statüsünü güçlendiren, konumunu iyileştiren uygulamalar, kadın erkek eşitliği anlayışı üzerinden ifade edilmelidir. Bu kadın erkek eşitliği anlayışını daha da güçlendirecektir. Kadının güçlenmesi ve kamusal alandaki varlığını güçlendirmesi için, kadın erkek eşitliğinin siyasal kararlara katılımı temsil seviyesinde de denkliği için, kalkınma planlarında temel eşitlik anlayışı tüm eşitlik tiplerini içinde barındırmalı ancak siyasal eşitlik ya da ekonomik eşitlik gibi durumlarda pozitif uygulamalara da yer verilmelidir. Toplumsal cinsiyet eşitliği eğitimi verilen uzman kişiler, sadece alt eylem planlarında değil kalkınma planları hazırlanırken de kadın erkek eşitliği ile ilgili ya da kadın konulu başlıklar ile ilgili maddelerde plan hazırlama sürecine dahil edilmelidir.

Sadece planlama düzeyinde içerik analizi toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmayı tespit etmek için yeterli değildir. Ancak kalkınma planlarının eşitlik, cinsiyet eşitliği, toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifine sahip olup olmadığını ortaya koyabilmektedir. Kaldı ki bu perspektifin kalkınma planlarında yer alması toplumsal cinsiyet eşitliğinin çözümünde daha kapsayıcı ve dönüştürücü politikalar ortaya konulmasına yönelik toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırmaya doğru evrilmenin olduğunu ancak daha alınması gereken çok mesafenin bulunduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Agacinski, S. (1998). *Cinsiyetler Siyaseti*. Ankara: Dost Kitabevi
- Akbaş, G. (2010). *Avrupa Birliği Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (AB Bakanlığı).
- Alkan, A. (2015). Toplumsal Cinsiyet Anaakımlaştırma. *Yerel Yönetimler, Kamu Kurumları ve Sivil Toplum Örgütleri İçin Kadın Dostu Kentler Eğitici Kiti*. Ankara.
- Ashford, N. (2011). Eşitlik. *Özgür Toplumun İlkeleri. Can Madenci (Çev.)* (s. 33-43). içinde Ankara: Liberte Yayınları.
- Avrupa Konseyi. (2013). *Avrupa Konseyi Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi 2014-2017*. Avrupa Konseyi
- Aydemir, F. A. (2019). *Avrupa Birliği'nin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarına Etkisi: İtalya ve Slovenya'nın Karşılaştırmalı Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Avrupa Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Baydur, H., & Uçan, G. (2016). *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Değerlendirilmesi: Sosyal Politikanın Cinsiyet Halleri*. Ankara: Nika Yayınevi
- Çelik, Ö., & Ertürk, A. S. (2013). Toplumsal Cinsiyetin Ana Akımlaştırılması ve Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(4), 151-166.
- Daly, M., (2005), Gender Mainstreaming in Theory and Practice, *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 12(3), 433-450.
- Demirdilek H. & Şener Ü. (2014), Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Veri Çalışması, TEPAV Yayınları, s. 22-30.
- Dinçkol, B., & Steans, J. (2013). Küreselleşme ve Toplumsal Cinsiyet Temelli Eşitsizlik. *Küresel Dönüşümler-Büyük Küreselleşme Tartışması. Ali Serkan Mercan (Çev.)*. içinde Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Donovan, J. (1997). *Feminist Teori*. Ankara: İletişim Yayınları
- Ecevit, Y. (2021). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Temel Kavramları Türkiye'de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi Faz II*. Ankara: CEİD Yayınları.
- Ecevit Y. ve Tüzel Bayrakçeken G. (2019). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi El Kitabı*, Ankara: CEİD Yayınları
- Eray Ş. (2015). Yeni kurumsalci yaklaşımlar çerçevesinden Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliği kamu politikası: Eğitim ve siyasal katılım alt politika örnekleri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset ve Sosyal Bilimler, Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara.
- Eveline J. Ve Bacchi C. (2005). What are We Mainstreaming When We Mainstream Gender? *International Feminist Journal of Politics*, 7(4).
- EİGE, (2016). Institutional Transformation Gender Mainstreaming Toolkit, s. 4-8.
- Gedik, E. (2015). Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Türkiye'de Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kavramı. *Akademik Hassasiyetler*, 2(4), s. 209-228
- Güriz, A. (2011). *Feminizm Post Modernizm ve Hukuk*. İstanbul: Phoenix Yayınları.
- Gemalmaz, M. (2010). "Ulusal üstü İnsan Hakları Hukukunda Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik İlkesi Bağlamında "Özel Önlemler", "Geçici Özel Önlemler", "Pozitif Edim" ve "Destekleyici Edim", Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoğlu'na Armağan, Ankara: Adalet Yayınevi; 31-62.
- Göçmener, S. (2008). *Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Kadın Erkek Eşitliği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming> (Erişim Tarihi: 15.06.2023).
- <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/what-is-gender-mainstreaming> (Erişim Tarihi: 15.06.2023).
- <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/institutions-and-structures> (Erişim Tarihi: 15.06.2023).
- <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/toolkits> (Erişim Tarihi: 17.06.2023).
- <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/tools-methods> (Erişim Tarihi: 17.06.2023). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Yedinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-Oncesinde-Makroekonomik-Gelismeler-1990-1994.pdf>, (Erişim Tarihi: 08.03.2021)

- https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Planı-2001-2005.pdf (Erişim Tarihi: 08.03.2021)
- https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Planı-2007-2013.pdf, (Erişim Tarihi: 08.03.2021)
- https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Planı-2014-2018.pdf, (Erişim Tarihi: 08.03.2021)
- ILO Türkiye Ofisi. (2015). *ILO'nun Amaç ve Hedeflerine İlişkin Bildirge (Filadelfiya Bildirgesi)*. Erişim adresi: http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/about/ilo_filadelfiya.html, (Erişim: 15.05.2020). adresinden alındı
- Klatzer, E. (2012), Yerel Yönetimlerde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Bütçeleme Kılavuzu, Çev., Fethi Keleş ve Orhan Bilgin, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı, İyi Yönetişim Programı, TESEV YAYINLARI
- Kısat B. (2020), Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini Ana Akımlaştırma Programı Toplumsal Cinsiyet Eylem Plan (2020-2023), s. 3-5.
- Koçak, D. (2019). 17 Şubat 1926'da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu'na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükleri. *Atatürk Dergisi*, 8, 79-98.
- Köse, E. (2013), Cinsiyet/Toplumsal Cinsiyet İkiciliği Üzerine Eleştirel Yaklaşımlar Ya Da Doğa "Doğal mıdır". *Doğu Batı Dergisi*. 64, 37-52.
- Mooser, C. and Mooser, A. (2005), *Gender mainstreaming since Beijing: a review of success and limitations in international institutions*, *Gender & Development*, 13(2), s. 11 -22
- Öden, M. (2003) *Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik*. Ankara: Yetkin Yayıncılık.
- Önal Yakar A. Türkiye'de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi Faz II Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme Eğitim Materyali: CEİD Yayınları, 2021.
- Rees, T. (2002). Mainstreaming Equality. In *Engendering Social Policy*, ed. Sophie Watson and Lesley Doyal. Open University Press.
- Rees, T. (2005), The Politics of 'Mainstreaming' Gender Equality <https://link.springer.com/book/10.1057/9780230522572> (Erişim Tarihi 18.01.2022).
- Sartori, G. (2017). *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*. Mehmet Turan & Tuncer Karamustafaoğlu (Çev.). Bursa: Sentez Yayınları .
- Sayın, A. (2007). *Avrupa Birliği'nde Çalışma Yaşamında Kadın Erkek Eşitliği: Türkiye Açısından Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Squires, J. (2005). *Is mainstreaming transformative? Theorizing mainstreaming in the context*. *Social Politics* 12(3) 366 -388.
- Şenesen G. & vd. (2017), Kadınsız Kentler Toplumsal Cinsiyet Açısından Belediyelerin Politika ve Bütçeler, 13-14.
- UN WOMEN (2022), Handbook on Gender Mainstreaming for Gender Equality Results.
- Uşul, A. R. (2006). Helsinki'den Müzakerelere Türkiye-AB İlişkileri. *Doğu'dan Batı'ya Dış Politika AK Partili Yıllar*. Zeynep Dağı (Der.) (s. 189-217). içinde Ankara: Orion Yayınevi.
- Verloo, M. (2001). " Another Velvet Revolution? Gender Mainstreaming and The Politics Of Implementation", IWM Working Paper No. 5
- Walby, S. (2005). Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. *Social Politics*, 12(3), 1-25.
- Yantur, P. (2019). Kalkınma Planları ve Yasal Çerçeve Kapsamında Kadın İşgücü: Türkiye Örneği. *Lectio Socialis*, 3(1), s. 9-20.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Tuğba DAMGACI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Tuğba DAMGACI (%100)

COVID-19 Sonrası Dönemde, Türkiye’de Konut Sektörünün Ekonomi-Politik Analizi*

İhsan KURTBAŞ¹, Mustafa Caner TİMUR²

1 Doç.Dr. Ardahan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ihsankurtbas@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5828-6887

2 Doç.Dr. Ardahan Üniversitesi, İktisat Bölümü, mcanertimur@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3259-8495

Öz: Günümüz dünyası, bütünüyle postmodernizmin temel postulatlarından biri olan belirsizlikler ortamıdır. Kurulu düzenlere, köklü geleneksel kurumlara ve oturmuş sistemlere meydan okuyan belirsizlik unsuru, günümüzün en sarsıcı tehditlerinden biridir. Bu tespitin en karakteristik tezahürlerinden biri 31 Aralık 2019 tarihinde Çin’in Hubei Bölgesi’nin başkenti Wuhan’da ortaya çıkan ve 2020 yılı boyunca etkisini sürdüren COVID-19 Küresel Salgınıdır. Bir pandemi olmasının ötesinde, ontolojik olarak insanın varoluşsal düzlemini sarsan kriz, tüm zamanlar boyunca insanda güven(lik) duygusunun en fazla öne çıktığı olaylardan biri olmuştur. Bu süreçte, karantinalar ve kapanmalar sebebiyle bir kez daha sığınak ve korunak merkezlerine dönüşen konutlar, mahiyet ve işlev açısından yeniden yorumlanmıştır. Bu çalışmanın amacı, COVID-19 Salgını ile başlayan ve sonrasında genişleyen süreçte, Türkiye’de konut piyasasına etki eden faktörler ile konut fiyatları arasındaki ilişkinin ekonomik ve politik analizini yapmaktır. Elde edilen sonuçlara göre, konut piyasası ve fiyatları, COVID-19 Salgını döneminde alevlenen yüksek oranlı enflasyon, inşaat maliyet endeksinde yaşanan genişleme, yabancılara yapılan konut satışlarındaki artışlar, hanehalkı sayısında meydana gelen azalış (Bireyci-Atomik Aile) gibi faktörlere bağlı olarak son yılların en hareketli ve fiyat artışlarının en yüksek olduğu dönemini deneyimlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, Para Arzı, Konut, COVID-19

Jel Kodları: E31, E51, O18

Economy-Political Analysis of the Housing Sector in Turkey in the Post-COVID-19 Period

Abstract: Today's world is an environment of uncertainty, which is one of the fundamental postulates of postmodernism. The element of uncertainty that challenges established orders, deep-rooted traditional institutions and established systems is one of the most shocking threats of today. One of the most characteristic manifestations of this detection is the COVID-19 Global Pandemic, which emerged in Wuhan, the capital of China's Hubei Region, on December 31, 2019, and continued its effect throughout 2020. Beyond being a pandemic, the crisis that ontologically shook the existential plane of humans has been one of the events in which people's sense of security has been most prominent throughout all time. In this process, residences, which once again turned into shelter and shelter centres due to quarantines and closures, were reinterpreted in terms of nature and function. The aim of this study is to conduct an economic and political analysis of the relationship between the factors affecting the housing market in Turkey and housing prices in the process that started with the COVID-19 Pandemic and expanded afterwards. According to the results obtained, the housing market and its prices have been among the most active in recent years due to factors such as the high rate of inflation that flared up during the COVID-19 Pandemic, the expansion in the construction cost index, increases in housing sales to foreigners, and the decrease in the number of households (Individualist-Atomic Family) and experienced the period with the highest price increases.

Keywords: Inflation, Money Supply, Housing, COVID-19

Jel Codes: E31, E51, O18

Atıf: Kurtbaş İ., Timur M. C. (2024). COVID-19 Sonrası Dönemde, Türkiye’de Konut Sektörünün Ekonomi-Politik Analizi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(2), 516-539. <https://doi.org/10.30586/pek.1469155>

Geliş Tarihi: 16.04.2024

Kabul Tarihi: 21.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışmanın özeti, 19 Ekim 2023 tarihleri arasında düzenlenen “9. Uluslararası Ekonomi Yönetimi ve Pazar Araştırmaları Kongresi” adlı sempozyumda sözlü bildiri şeklinde sunulmuştur.

1. Giriş

Tarih boyunca doğa güçleri, yırtıcı hayvanlar ile diğer insan topluluklarından korumak amacıyla mağara ve benzeri alanlara sığınan insanlar, sonradan doğaya hükmetmeye ve onun şartlarını dönüştürmeye başladıkça, konutun muhteviyatı ve şekli de değişmiştir. Bingöl'ün ifade ettiği üzere çamur, kaya parçaları, ağaç dalları, hayvansal malzemeleri değerlendirmeyi öğrenerek çadır benzeri yapılarda dış tehlikelere dayanıklı barınaklar ve konutlar inşa etmişlerdir (Bingöl, 2001, s. 14). Zamanla temel ve bireysel ihtiyaçlar doğrultusunda şahsi konutlar inşa edilirken, karmaşık bir hâl almaya başlayan yaşam alanları ile birlikte yeni teknikler ve kullanım hedefleri ortaya çıkmıştır (Alkan, 2010, s. 2).

Konut olgusu¹ ve konut sektörü, özellikle sanayi devrimi ile büyük bir değişim geçirirken; en büyük dönüşümü postmodernizm ile yaşamıştır. Bununla beraber konut konusu, Postmodern dönemin zamanının ruhunu yansıtan bir turnusol kâğıdı gibidir. Nitekim toplumsal hayatın her alanında, (her an için) ortaya çıkabilecek riskin yarattığı belirsizlik hâli, sosyal ve doğal bir gerçekliğe dönüşmüştür. COVID-19 Salgını, bu durumun en karakteristik örneklerinden biridir. 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Hubei Bölgesi'nin başkenti Wuhan'da ortaya çıkan pandemi, kısa sürede bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Ülke ve toplumların ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal hayatlarını derinden etkileyen COVID-19 Salgını, gündelik hayat pratiklerinin doğal akışını derinden sarsarken; devletlerin ekonomik ve siyasal rutinlerini kökten değiştirmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün ilk vakaların görülmesinden kısa bir süre sonra küresel pandemi duyurusu yapmasıyla, dünya çapında birçok devlet peş peşe (kısmî) kapanma kararı almıştır. Bu süreçte konut, kapanmayla birlikte, hem insanların zamanlarının büyük çoğunluğunu içinde geçirdikleri korunaklı alanlar ve konfor mekanları olmaları münasebetiyle; hem de fiyatlarındaki baş döndürücü artış sebebiyle dikkatleri en fazla üzerine çeken meselelerden biri olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, COVID-19 Salgını döneminde Türkiye'de konut piyasasına etki eden faktörler ile konut fiyatları arasındaki ilişkinin ekonomik ve politik analizini yapmaktır.² Bu çerçevede konu, ekonomi-politik yaklaşımı bağlamında makro³ ve

¹ Türk Dil Kurumuna (2024) göre "insanların içinde yaşadıkları ev, apartman vb. yer, mesken, ikametgâh" olarak tanımlanan konut "zamanın şartlarına göre işlev ve mahiyeti sürekli değişmek kaydıyla birey ve ailelerin korunma, güvenlik ve mahremiyet ihtiyaçlarının karşılandığı; toplumsal, sosyal, ekonomik, siyasal ve ideolojik açıdan kişisel ve kolektif olarak faaliyetlerin gerçekleştiği; sosyalleşmenin, kültürel donatım ve ahlaki formülasyonun içinde tesis ve inşa edildiği fiziksel mekânlar, sosyoekonomik ortamlar, daimî veya geçici ikametgâhlardır (Kurtbaş & Timur, 2022, s. 7).

² Konut sektörü, dünyanın en büyük piyasalarından biri olup konuyu farklı boyutlarıyla ele alan ve değerlendiren çok sayıda ulusal ve uluslararası çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan öne çıkan bazıları Duesenberry ve Kisten (1953), Xhignesse ve diğerleri (2014), Lebe ve Akbaş (2014), Giray ve diğerleri (2023) ve Apergis ve Rezitis'in (2003) yaptıkları çalışmalardır. Sözü edilen bu çalışmanın sonuçlarına göre, en etkili değişkenler mülkiyet türü, konut türü ve gelir olurken; ikincil etkili değişkenler ise yaş ve eğitim olmuştur. Diğer taraftan ev sahibi/kiracı olmanın yaş ve çalışma durumu alt kategorileriyle, konut tipi tercihinin ise eğitim ve hane büyüklüğü alt kategorileriyle ilişkili olduğu ifade edilmiştir. Literatürde göç ve konut piyasası, konut fiyatları ve alım gücü arasındaki ilişkiyle alakalı da birçok çalışma bulunmaktadır. Bu noktada Owusu (1998) Ganalı göçmenlerin Toronto'daki konut taleplerini incelemiştir. Mundra ve diğerleri ise (2017) ise çalışmalarında, göçmenlerin konut talebini incelemişlerdir. Literatürde bazı çalışmalar ise, konut fiyatlarına etki eden faiz oranları, fiyat artışı beklentisi ve COVID-19 etkisi gibi faktörlerin analizini yapmışlardır. Bu noktada, (2002) çalışmalarında faiz oranlarının konut sahibi olma oranları ve konut stoku üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Bununla beraber, Berk ve diğerleri (2022), konutlarda fiyat artışı beklentisinin, konut fiyatlarına etkisini incelerken, Subaşı ve Beycan (2022) ile Liu ve Su (2021) ise COVID-19 Salgını'nın kiralık konut fiyatlarına etkisini konu edinmişlerdir. Bununla beraber konut sektörünün ekonomilere etkisini başta olmak üzere konut piyasasını inceleyen ampirik çalışmalarda mevcuttur. Hepşen ve Kalfa'nın (2009); Kargı'nın (2013); Bolkol'un (2015) Craig Watkins ile Elif Alkay'ın (2023); Zeynep Çolak'ın (2021) ile Özlem Çelik'in (2023) çalışmaları bunlardan bazılarıdır.

³ Makro açıdan değerlendirildiğinde, Badurlar'ın (2008) belirttiği üzere, gayrimenkul sektöründeki dalgalanmaların para ve maliye politikalarından etkilendiği görülmektedir. Örneğin parasal genişlemeler, GSYİH'deki artış ve/veya azalış, faiz oranlarındaki değişimler, enflasyon oranlarındaki ve döviz kurlarındaki hareketler konut piyasasını doğrudan etkileyen değişkenlerdir (Badurlar, 2008, s. 226). Zira konut ve inşaat sektörü, geri bağlantıları nedeniyle birçok alt sektörle doğrudan ve/veya dolaylı ilişki içindedir. Konutların son yıllarda küçülmesi ve bireyselliğin artması yeni konutlara olan ihtiyacın alevlenmesine yol açmıştır. Daha fazla konut talebi ise yeni yollarla, kullanışlı altyapılara ve sosyal donatılara daha fazla ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Bu durum kireç, çimento, demir, çelik, tuğla gibi ürünlere olan talebi arttırırken, sözü edilen bu harcama kalemleri yeni istihdam alanlarının oluşmasına da katkı sunmaktadır. Bunun yanında bireyler taşındıktan sonra da ulaştırma hizmetleri, çevre düzeni, elektrik, su, telefon, güvenlik ve bakım gibi taleplerle yeni pazarlar oluşturmaktadır (Güler, 2019, s. 32). Grand View Research araştırma şirketinin raporlarına göre, 2021 yılında yaklaşık 3.7 trilyon ABD Doları büyüklüğüne ulaşan küresel gayrimenkul sektörü, dünyada en büyük sektörlerin başında gelmektedir. Bunun yanında 2030 yılına kadar %5,2 oranında bileşik büyüme yaşaması beklenen sektörün, 2008 Mortgage Krizi ve COVID-19 Sağlık Krizinin yıkıcı-yavaşlatıcı etkilerini büyük oranda aştığı görülmektedir (grandviewresearch, 2023).

mikro⁴ düzlemde ele alınıp, incelenmiştir. Çalışmada ulusal ölçekte, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) ile konuyla alakalı diğer kurum ve kuruluşların ikincil verilerinin yanı sıra; uluslararası ölçekli OECD ve *Grand View Research* gibi yabancı uluslararası kuruluşların rapor ve değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. *Birinci bölümde* Türkiye’de gayrimenkul⁵ sektörünün önemine değinilmiş ve *ikinci bölümde*, Türkiye’de gayrimenkul sektörünün tarihsel gelişiminden hareketle bir dönemleştirme değerlendirmesi yapılmıştır. *Çalışmanın üçüncü bölümünde ise*, COVID-19 sonrası dönemde Türkiye’de konut sektörünün analizi yapılmış olup bu bölüm iki kısımdan teşkil olmuştur. İlk kısımda Türkiye’de konut satışlarının durum değerlendirmesi yapıldıktan sonra ikinci kısımda Türkiye’de konut sektörüne (konut fiyatları ve konut satışları) etki eden seçilmiş faktörler analiz edilmiştir. Konut sektörüne etki eden faktörler ise beş başlık altında incelenmiştir. Birinci başlıkta Türkiye ekonomisinde parasal genişleme sorununun; ikinci başlıkta yatırımcının kendini koruma motivasyonunun, üçüncü başlıkta inşaat maliyet endeksi gibi parametrelerin, dördüncü başlıkta hane halkı büyüklüğünün ve beşinci başlıkta ise yabancılara yapılan konut satışlarının Türkiye’de konut sektörüne etkisi analiz edilmiştir.

2. Türkiye’de Konut Sektörünün Önemi

Türkiye açısından yarattığı katma değer, geniş istihdam olanaklarının yanı sıra üretim faktörleri olarak nitelendirilen emek, sermaye, girişimci ve doğal kaynakların hepsinin birden kullanıldığı inşaat ve gayrimenkul sektörü, dinamik ve büyüyen nüfusa sahip olan Türkiye için kritik önemi haiz bir sektördür. Büyük ölçüde ulusal sermaye ve girdi kullanımı olan gayrimenkul ve inşaat sektörü, kendisiyle alakalı doğrudan veya dolaylı yüzlerce meslek dalını ilgilendirmektedir. Bu çerçevede ‘*Lokomotif Sektör*’ ve/veya istihdamı eritmesi sebebiyle ‘*Sünger Sektör*’ olarak nitelendirilen inşaat ve konut sektörü, 250’den fazla alt sektörle ilintili olup istihdam ve işsizlikle mücadelede büyük bir rol üstlenmektedir⁶ (Dalkılıç & Aşkın, 2018, s. 45). Tablo 1’de sektörlerin sabit sermaye yatırımları gösterilmektedir.

Tablo 1. Sektörler İtibarıyla Sabit Sermaye Yatırımları (Cari Fiyatlarla, Bin TL), 2019-2024

	2019	2020	2021	2022	2023(1)	2024(2)
ULAŞTIRMA	329.394.370	457.721.907	632.977.713	1.359.913.259	2.544.790.860	3.974.407.689
KONUT	292.066.807	387.308.871	516.375.785	1.131.333.652	2.198.191.625	3.502.560.981
İMALAT	250.041.003	291.190.645	496.693.423	1.012.628.756	1.722.147.949	2.818.194.341
SAGLIK	39.017.682	45.996.232	77.206.997	163.727.364	318.464.838	509.374.464
EGİTİM	43.930.079	43.228.410	66.314.826	132.759.822	247.314.755	399.810.307
DİĞERLERİ	167.214.002	164.032.377	254.664.780	577.509.968	987.286.615	1.567.744.944
TOPLAM	1.121.664.300	1.389.478.442	2.044.233.525	4.377.872.821	8.018.196.643	12.772.092.727

Kaynak: (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2024), (1) Gerçekleşme Tahmini (2) Program

⁴ Mikro iktisadi açıdan değerlendirildiğindeyse, Güler’in (2019: 13) belirttiği üzere, bu sektörün yapısı gereği büyük maliyetler içermesi nedeniyle konut piyasasına giriş çıkışın kısmen kolay olmadığı söylenebilir. Bunun yanında dönemsel olarak değişebilmekle birlikte konut sektörü, genel olarak likiditesi düşük bir varlık olarak değerlendirilmektedir. Taşınabilirliği olmayan bu varlıkların satışı, ancak kendi mahalli piyasaları içerisinde değerlendirilmektedir. Sahibine kullanım faydası sağlayan bu varlıklar, genel olarak bireysel yatırımcılar ölçeğinde değerlendirildiğinde büyük meblağlar gerektirmektedir (Güler, 2019:13).

⁵ Gündelik dilde, gayrimenkulün; arsa, bahçe, dükkân gibi başka elemanları olsa da daha çok "konut" anlamı ile kullanılmaktadır (Özkurt, 2007, s. 160).

⁶ TÜİK verilerine göre 2009 yılının Ocak ayında inşaat sektöründe çalışan kişi sayısı 693.862 kişiyken, bu sayı 2022 yılının Ağustos ayı itibarıyla %124,5 oranında artarak 1.558.342 kişiye yükselmiştir. 2009 yılında bu kişilerin 402.428 kişisi bina inşaatında çalışırken 2022 yılının Ağustos ayında bu sektörde çalışanların sayısı %136,1 oranına artarak 950.209’a çıkmıştır. Buna göre, aradan geçen yaklaşık 13 yılda sektör istihdamının iki kattan daha fazla arttığı görülmektedir. Bununla beraber, 2019 yılı itibarıyla inşaat ve konut sektörünün ekonomi içerisindeki payı, cari fiyatlarla %5,4’iken; 2021 yılında bu miktar %5,1’e gerilemiştir. Sektörün ekonomideki payı bir miktar gerilemiş olsa da sabit sermaye yatırımları açısından değerlendirildiğinde konut sektörü, hâlen önemini muhafaza etmektedir.

Türkiye’de sektörel bazda ele alındığında, konut sektörü ulaştırma sektöründen sonra ikinci büyük sektördür.⁷ Konut sektöründe sabit sermaye yatırımlarında en çarpıcı artış 2022 ve 2023 yıllarında gerçekleşmiştir.⁸ Bu durum COVID-19 Salgını esnasında ve sonrasında uygulanan genişletici para politikalarının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Zira parasal genişleme neticesinde dünya genelinde varlık fiyatlarının artmaya başlaması, yatırımcıların varlıklara yönelmesine neden olmuştur. Benzer şekilde fiziki bir varlık olan konuta da artan talep neticesinde, girişimcilerin bu alana yönelmesinin sabit sermaye yatırımlarını arttırdığı söylenebilir.

Türkiye gibi ülkelerde konut, barınma ihtiyacının yanı sıra çoğunlukla kira getirisi elde etmek ve uzun dönemli yatırım aracı olarak değerlendirilmektedir. Türkiye’de tarih boyunca neredeyse bütün hükümetler, konut edinimini, genel ekonomik trendler ve diğer etkilerin dışında tutmaya gayret göstererek, sektörü sürekli dinamik kılmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Türkiye ekonomisinin iki temel karakteristiğinden söz etmek mümkündür. Bunlardan *birincisi*, ekonominin siyasal gelişmelerin oluşturabileceği etkilere öngörülebilenden daha fazla açık olmasıdır. *İkincisi ise* kamu kesimi dengesinde yaşanan sorunların, ekonomik dengelere yönelik sarsıcı etkilere bulunabilmesidir (Kargı, 2013, s. 898).

Dünya çapında 1990’lı yıllardan bu yana, başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerde (Japonya hariç) konut fiyatları yükseliş eğilimindedir. 1990 yılının sonundan, 2007 yılının ikinci çeyreğine kadar, reel konut fiyatları ABD’de yaklaşık olarak %60, Euro Bölgesi’nde %40, Kanada’da %55, İngiltere’de ise %135 oranında artmıştır. Finansal krizden sonra ev fiyatları düşüşe geçmekle birlikte 2012 yılının sonundan itibaren tekrar yükselişe geçmiştir. 1990’lı yıllardan bu yana Türkiye’de konut piyasasındaki artış, ABD, Euro Bölgesi, Kanada, İngiltere ve sanayileşmiş diğer pek çok ülkeden çok daha fazla olmuştur. *REIDIN Konut Fiyat Endeksi’ne* göre, Türkiye’de konut fiyatları 2009-2016 yılları arasında %160, 2003’den bu yana ise %230’un üzerinde artış göstermiştir (Yıldırım & İvrendi, 2017, s. 82).

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Nisan 2022’den Nisan 2023’e kadar ülkenin tüm bölgelerinde konut amaçlı gayrimenkullerin değerinin arttığını, en belirgin büyümenin ise Trabzon, Kocaeli ve Sakarya’da meydana geldiğini belirtmektedir. Bu illerde fiyatlar %142 oranında artmıştır. Büyük şehirlerde en dikkat çekici fiyat artışı İstanbul (%120), İzmir (%127) ve Ankara’da (%138) olarak kaydedilmiştir. Türkiye’de 2022 yılında, gayrimenkul fiyatları bir önceki yıla göre %132,8 oranında artmıştır (housesearch.com, 2023). Bu bağlamda Türkiye’de konut sektörünün temel dinamiği, artan nüfus oranına koşut olarak oraya çıkan talep yığılmasıdır. İstanbul, Ankara ve İzmir başta olmak üzere büyük şehirlerdeki arz-talep açığı oldukça fazladır. Bununla beraber son dönemlerde oluşan enflasyonist ortamda Türk lirasının değerindeki kesif dalgalanmaların meydana getirdiği yüksek maliyetler ve belirsizlik ortamından kaynaklı olarak uygun fiyatlı konut talebi oldukça büyüktür. Çalışmanın aşağıdaki kısmında, literatürden yola çıkarak, Türkiye’de gayrimenkul sektörünün tarihsel gelişim seyrine ilişkin bir dönemleştirme yapılmıştır.

3. Türkiye’de Konut Sektörünün Tarihsel Gelişimi ve Dönemleştirme

Konut ve inşaat sektörü, içinde şekillendikleri toplumların ekonomik, kültürel, siyasi ve sosyal şartlarından fevkalade etkilenen bir alandır. Büyük oranda ulusal sermayeye dayanan Türkiye’de gayrimenkul ve konut sektörünün gelişimi incelendiğinde ortaya konulan ayrımları siyasal muhteviyat taşıdığı görülmekte olup, bu durum siyaset ve konut sektörü arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Öte yandan, Türkiye’de konut

⁷ Yıllara göre bakıldığında, ulaştırma sektörünün 2019 yılı itibarıyla 329.394.370 bin TL olan sabit sermaye yatırımı, 2024 yılında %1107’den fazla artarak 3.974.407.689 bin Türk Lirasına ulaşması beklenmektedir. Konut sektörünün sabit sermaye yatırımları ise 2019 yılından 2023 yılı sonuna kadar, Türkiye ortalamasının üstünde bir genişleme göstererek %462’lik bir büyüme söz konusu olmuştur.

⁸ Konut sektöründe 2019 yılında 292.066.807 bin TL olan sabit sermaye yatırımları 2020 yılında 387.308.871 bin TL’ye; 2021 yılında 516.375.785 bine; 2022 1.131.333.652 bine; 2023 yılında ise 2.198.191.625 bine yükselmiştir.

sektörünün tarihsel gelişimi, farklı kaynaklarda çeşitli şekillerde aktarılmıştır.⁹ Bu çalışmada Türkiye’de konut sektörünün gelişimi 1923-1950 arası; 1950-1980 arası ve 1980 ve sonrası olmak üzere üç kesitte ele alınıp değerlendirilmiştir.

3.1 Birinci Dönem (1923-1950): Cumhuriyetin Kuruluşu ve Erken Dönem Sanayileşme Evresi

Türkiye’de konut sektörü, tarihsel ve kültürel kodlarından neşet eden birtakım konuların yedeğinde gelişerek şekillenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti üniter yapısı, cumhuriyet rejimi, Batılılaşma ve modernleşme yaklaşımı, sanayileşme ve ekonomi yönetimi anlayışı gibi hususları itibarıyla Osmanlı Devleti’nden belirgin farklılıklar göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra hızla uygulanmaya başlayan inkılap ve reformların yedeğinde, özellikle ekonomik ve siyasal alandaki dönüşümler ile ülkenin bilhassa Batısında gerçekleştirdiği sanayileşme hamleleri, döneminin kentleşme ve konut politikalarını derinden etkilemiştir. Ancak bu dönemde liberalleşme politikalarına yön verebilecek güçlü bir özel sektörün bulunmayışı, devlet desteğini ve müdahalesini zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede devlet bir yandan modernleşme ve kentleşmeyi tesis edebilecek kararlar alıp uygularken, bir yandan da inşa edilen ekonomik, politik ve sosyolojik düzenin sebep olduğu sorunlara yönelik yapısal çözümler ortaya koyma yoluna gitmiştir.

Bununla beraber, 1923-1950 arası birinci dönem; sanayileşme ve kentleşmenin başlangıç dönemleri sayılabileceğinden, Türkiye’de bu dönemde konut talebi yoğun değildi. Ayrıca eski şehirlerin kendi nüfus dinamikleri erken dönem endüstriyel girişimlerin işgücü taleplerini karşılamaya yeterliydi. Bu çerçevede Cumhuriyetin erken dönemlerinde, yerleşik nüfus için üretilmiş, yeterli sayıda konut bulunmakta olup konut ihtiyacı yok denecek kadar düşük seviyede idi.

Ailelerin konut alımına destek olmak ve gerek duyulan kredileri temin etmek üzere ilk konut finansmanı kurumu 1926 yılında Emlak Bankası’nın kurulmasıyla hayata geçmiştir. Bu çerçevede Emlak Bankası, ilk etapta, diğer kamu bankalarından farklı olarak piyasa seviyesinin altında faiz oranları ile ihtiyacı olan ailelere uzun vadeli konut kredisi kullanırmıştır. Ancak sonraki yıllarda Emlak Bankası, bilhassa ekonomik kriz dönemlerinde yalnızca yüksek gelirli küçük bir grup ailenin kullanabileceği yüksek faizli ve kısa vadeli krediler sunan bir banka niteliği kazanmıştır (Sarica, 1983, s. 21).

Cumhuriyetin ilânıyla birlikte başkent olarak kabul edilen Ankara ülkenin en önemli merkezlerinden birisi hâline gelmiştir. Nüfusun kısa sürede 70 bin civarından 100 binin üzerine çıkması başta memurlar olmak üzere birçok kişinin konut sıkıntısı yaşamasına yol açmıştır (Keleş, 1989, s. 71). Bu dönem yeni kurulan devletin meşruiyeti için büyük öneme sahip olan Ankara’nın imarı, ülkenin en önemli sorunlarından birisi olarak görülmüştür. Konut sorununa ve kısıtlı imkânlarla sahip yeni başkentte, sorunun çözümü noktasında merkezî idare konuya doğrudan müdahil olma yoluna gitmiş ve bu amaçla çeşitli yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalardan ilki 1925 yılında düzenlenen 583 Sayılı Kanun’dur¹⁰ (Y. A. Karasu, 2009, ss. 247-248).

⁹ Konuyla ilgili olarak Saadet Aydın (2003) Türkiye’de konut sorunu ve ekonomik arka planını 6 ayrı döneme ayırmaktadır. Bunlar: “a) 1923-1945 dönemi, b) 1953-1960 Demokrat Parti Dönemi, c) 1961-1980 Planlı Kalkınma Dönemi, d) 1980 Sonrası: Yeni Dünya Düzeni ve Yapısal Uyum Programları, e) 1980 Sonrası: Yeni Dünya Düzeni ve Yapısal Uyum Programları, f) 1980 Sonrası Ekonomi Politikalarının Yorumlanması şeklindedir (Aydın, 2003). Mehmet Demirdöven (2009, ss. 45-46) dört dönemde ele almaktadır. Bunlar; a) 1923-1950 Arasındaki Dönem: Bu dönem başkent Ankara’ya taşınması ile memur lojmanlarının yapımına önem verilmesi ile başlamış, 1926 yılında Emlak ve Eytam Bankası kurulmuş bunu 1946’da Emlak Kredi Bankası’nın kuruluşu izlemiştir. b) 1950-1963 Arasındaki Dönem: Türkiye’de kentleşmenin hızlandığı ve gecekondu sorunun başladığı yıllardır. Bu dönemde 1940-50 yılları arasında %20,1 olan kentsel nüfus artışı, 1950-1960 yılları arasında %80,2’ye çıkmıştır. c) 1963-1980 Arasındaki Dönem: Devlet Planlama Teşkilatı’nın kuruluşu ve dördüncü 5 yıllık kalkınma planıyla orta ve düşük gelirli ailelerin konut gereksinimleri hesaplanmıştır. d) 1980 Sonrası Dönem: Konut gereksinimi ve doğuracağı finansmanı karşılamak amacıyla, 8 Temmuz 1981 tarihli ‘Toplu Konut Kanunu’ çıkarılmıştır. Akabinde 1984 yılında çıkarılan yasalarla ‘Toplu Konut Fonu’ oluşturulmuştur. Türkiye’de konut piyasasının gelişimiyle ilgili Mümin Atalay Çetin (2020) konut piyasasındaki gelişimleri ‘Planlı Dönem Öncesi ve Sonrası’ olarak ayırmıştır. Konut sektörünün tarihçesi değerlendirilirken farklı kaynaklarda değişik şekillerde bir dönemleştirme yaklaşımı sergilendiği görülmektedir.

¹⁰ Bu kanunla birlikte 4 milyon metrekare alan kamulaştırılarak, buraya ‘Yenişehir’ ismiyle bir yaşam alanı kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde ülke geneline yayılmasa da İzmir, Kayseri ve Ankara gibi bazı şehirlerin belediye başkanlarının kişisel çabaları sonucunda belediyelerin konut üretimine katkı sunmaya çalıştıkları görülmüştür (Y. A. Karasu, 2009, ss. 247-248).

Bunun yanında 1928 yılında, devlet memurlarına lojman yapılmasını öngören “1352 Sayılı Yasa”; 1929 yılında çıkarılan devlet memurlarına konut ödeneği verilmesini öngören “1452 Sayılı Yasa” ile; 1939 yılında çıkarılan “Kira Sınırlandırma Yasası” ve 1944 yılında çıkarılan 4626 sayılı “Memur Konutları Yasası” dönemin önemli tedbirlerinden sayılmaktadır (Keleş, 1989, s. 71). Yapılan düzenlemelere rağmen ilgili dönemde ulusal düzeyde uygulanan bir konut politikasından bahsetmek oldukça güçtür. Kentsel nüfusun genel olarak düşük seviyedeki artış hızı, kapsamlı bir konut politikası geliştirilmesini geciktirmiştir. Bunun yanında kırsalda yaşayan kişilerin barınma sorunu ise gerçek bir toplumsal problem olarak değerlendirilmemiş ve bireylerin kendi inisiyatifine bırakılmıştır. Kısıtlı olan kaynaklar ise daha ziyade ülkenin kalkınma politikaları doğrultusunda sanayileşme çabaları için ayrılmıştır (Çoban, 2012, s. 78).

Türkiye’de 1940’lı yıllardan sonra kamu çalışanlarına konut edindirme amaçlı olarak birtakım çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Devlet bankası olan Emlak Eytam Bankası’nın kamu çalışanlarına yönelik lojman arzını desteklemesi ve 1945 yılında kurulan SSK’nın kooperatifleştirme koşuluyla konut kredisi vermeye başlaması, konut üretim ve sunum şekillerini değiştirmiştir. Kent planlamasının yanında küçük ölçekli de olsa, konut üretimi, devletin ilgi gösterdiği konulardan biri hâline gelmiştir. Bu dönemde kentlerde konut talebinin artmaya başlamasının yanı sıra konut üretiminin bireysel üretimle sınırlı kalması karşısında kamu yardımıyla iş yapan kooperatiflerin sayısında bir artış olmuştur. Kooperatifler, bilhassa üst gelir grubunda yer alan ve düzenli geliri olan dar bir kesime hitap etmiştir. 1945’li yıllardan sonra devlet, Anadolu’da işçi ve memurlar başta olmak üzere dar gelirli kimselere yönelikte kooperatifleşmenin önünü açmıştır. Bu dönemde, devlet destekli konut kooperatiflerinin yanı sıra 1950’lerin sonrasında özel sektör yatırımcısı tarafından desteklenen ve çeşitli sosyoekonomik statüdeki kimselerin ilgisini çeken uygulamalara devam edilmiştir (Koca, 2013, s. 21). Bu gelişmelerin ışığında Türk Siyasal Hayatı, farklı bir boyuta geçmiştir. Nitekim 1923-1950 yılları arasındaki Tek Parti Dönemi, 1950 Seçimleriyle sona ererken, Türkiye hem çok partili hayatla hem de Demokrat Parti iktidarıyla tanışmıştır. Bu yeni dönem, Türkiye’de birçok alanda olduğu gibi konut sektöründe büyük bir transformasyonun başlangıcı olmuştur.

3.2 İkinci Dönem (1950-1980): Artan İç Göçün Yedeğinde Kentsel Sorunların Arttığı Dönem

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem incelendiğinde, Türkiye’de kentleşme hızının arttığı, makineleşme gibi nedenlerle tarım dışı işgücünde yoğunlaşma yaşandığı, toplumsal ve ekonomik yapıda dönüşümlerin meydana geldiği, gecekondulaşmanın arttığı, siyasal iklimde değişimlerin olduğu, kentleşme ve bölge planlama işleriyle ilgili bir bakanlığın kurulduğu gözlemlenmektedir (Keleş, 1989, s. 72). Ayrıca bu dönemde, ülkede makineleşme ve sanayileşmenin artması; pazar ekonomisinin gelişmesi, liberalleşme, bireyselleşme ve modernizmin etkisiyle yaşam tarzlarında kesif değişimlerin hissedilmesi, Marshall yardımlarının etkisiyle tarımsal üretimde gerilemelerin yaşanması gibi gelişmeler; 1950’li yıllardan sonra kırsal işgücünde tesirini göstererek kentlere hızlı ve kitlesel göç yaşanmasına sebep olmuştur.

Bu dönemde yaşanan dramatik göçün sonucunda kentlerde nüfus hızla artmıştır. Sözü edilen artış oranlarına bakıldığında, kentlerde nüfus artışı 1940-1950 yılları arasında %20,1 iken, 1950-1960 yılları arasında 4 kat birden artarak %80,2 olmuştur. Böylelikle önceki dönemdeki konut üretimiyle konut talebi karşılanamayan kentliye göç ile gelen yeni popülasyon eklenmiştir (Koca, 2013, s. 24). Ancak bu dönemlerde kentler, bu dramatik nüfus değişimlerine hazırlıksız yakalanmışlardır. Nitekim Şengül’ün ifade ettiği üzere (2001), 1950’li yılların başlarında, kentleşme nüfusu öylesine düşüktü ki, konut ve diğer kentsel politikalar merkezi hükümetin önceliklileri arasında yer almıyordu. Ayrıca merkezi hükümet ‘Master Planları’ gerçekleştirmek üzere gerekli para ve kaynaklara da sahip değildi. Bu dönemde devlet fonksiyonları gereken sürede kurumsallaşmadığı gibi belediyeler de konut ve kentleşme politikalarını finanse etmekte oldukça zorlanmışlardır.

1950 yılında belediyelerin sadece %58,5'i imar planı hazırlamış ve bunlardan çok azı bu planları uygulayabilmiştir (Şengül, 2001, ss. 70-75).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde konut sektöründe Türkiye'de özel sektörün önemini koruduğu ve devletin 2000 yılına kadar doğrudan konut sağlayıcı hâline gelmediği söylenebilir. Türkiye'de konut arzı açısından 1950-1980 arasındaki dönem, bazı kaynaklar tarafından '*konut patlaması veya konut mucizesi*' olarak adlandırılmaktadır. Merkezî hükümetin doğrudan sağlayıcı olarak hareket ettiği bu dönemde, çok partili hayata geçilmesi, ithal ikameci politikalar, hızlı sanayileşme, hızlı nüfus artışı gibi gelişmelerin yanı sıra kırsal kesimden kentlere eş benzeri görülmemiş göç dalgası yaşanmıştır. Bununla beraber bu dönemde ne bireysel konut inşası ne de kooperatifler, yüksek orandaki iç göç ve demografik değişimin tetiklediği konut talebine çözüm üretmeye yetmemiştir. Neticede konut sıkıntısına yanıt olarak iki tür konut arzı şekli ortaya çıkmıştır. Bunlardan *birincisi* gecekondur, *ikincisi* ise yap-satçılıktır (Özdemir, 2011, s. 1101). Bu dönemde ülkenin bilhassa sanayileşmiş olan Batı kentlerinde baş gösteren konut sorunu daha da derinleşmeye başlamıştır. Bununla beraber artan talep karşısında uygun fiyatlı konutlarda belirgin bir arz sorunu ortaya çıkmıştır. Yüksek enflasyon, uzun vadeli kredilerin yetersizliği, finansal sektörün yapısal, kronik sorunları bireylerin konut finansmanı ihtiyaçlarını karşılamasını imkânsız hâle getirmiştir.

Bu çerçevede sorunlarla mücadele noktasında belediyelerin konut konusundaki yetkilerini daha etkin kullanabilmesi amacıyla 1950 yılında "*5656 Sayılı Kanun*" çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, *1580 Sayılı Yasa*'nın isteğe bağlı bir görev olarak gördüğü konut üretimini, belediyenin isteğine bağlı olarak, zorunlu hizmetler arasına alabileceği hükmedilmiştir. Ayrıca belediyeler; döner sermaye kurmak ve kurulmuş veya kurulacak yapı ortaklıklarına katılma yetkilerine sahip olmuştur (M. A. Karasu, 2005, s. 65). Devletin esasında gecekonduluğu azaltabilmek üzere 1953 yılında yürürlüğe koyduğu, "*6188 Sayılı Bina Yapımını Teşvik Kanunu*"¹¹, apartmanlaşmanın yaygınlaşmasına yol açmıştır (Koca, 2013, s. 25). 1960'lı yıllara gelindiğinde askeriye'nin politikadaki etkinliğini arttırmasıyla birlikte değişen siyasal iklim ve artan göç nedeniyle, 1923-1950 döneminin ilkelerinden vazgeçilmeye başlanmıştır. Bu dönem siyasetin pazarlık konusu olan şehirler, artan gecekondulaşma faaliyetleriyle birlikte rant kaynağı hâline gelmiştir (M. A. Karasu, 2005, s. 251). Bu dönemden sonra Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan kalkınma planları dönemin iktisadi ve siyasal politikalarının anlaşılması açısından önemlidir.

Devlet Planlama Teşkilatı (1963, s. 429) tarafından hazırlanan *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda konuta yönelik yapılan harcamaların toplam yatırımların %20'sini aşmaması ve aynı yatırımla daha fazla konutun yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla lüks olarak nitelendirilen konutların önlenmesi, halk tipi konutlarının inşa edilmesi ve ev yapmak isteyenlere ucuz arsa temin edilmesi planlanmıştır. Bu planda konut yapımı genel olarak geri planda tutulmuş ve verimsiz bir alan olarak ifade edilmiştir. DPT tarafından hazırlanan (1968, s. 273) *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda konuta yönelik olarak önceki birtakım politikaların devam etmesine rağmen, dönüştürücü bazı yeniliklerin eklendiği görülmüştür. Önceki planda olduğu gibi lüks konut yerine, nitelikli ancak çok sayıda ve ucuz maliyetli konutların yapılması planlanmıştır. Kıt kaynakların büyükşehirlerin gelişimine aktarılması ve alt gelir grubu kişilerin desteklenmesi hedeflenmiştir. Bunun yanında konut yapılacak arsalar üzerinde kamu denetiminin sağlanması, toplu konutların ve kooperatifleşmenin desteklenmesi gibi başlıklara yer verilmiştir. Hazırlanan *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1973) önceki planlara benzer bir görünüm çizmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda siyasi ve ekonomik sorunların yaşandığı bu dönemde, konut imarında özel sektöre ve kamu sektörüne belli sorumluluklar yüklenmiş, özellikle alt ve orta gelir grubunun konut sorununa

¹¹ 6188 Sayılı Kanun'la belediyelere ait boş arsalar, konut sahibi olmayan bireylere verilmeye başlamıştır. Öte yandan bu kanun, alt gelir grubunun konut edinebilmesine yönelik olarak kayda değer bir çözüm üretememiş; bunun yerine köyden gelen göçmenlere ve hâli hazırda kentlerde yaşayan orta-gelir grupları için üretilen apartmanların üretiminin önünü açmıştır (Koca, 2013, s. 25).

odaklanılmıştır. *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1979-1983) diğer planların büyük oranda ardılı olmakla beraber ilk kez bir kalkınma planında konutun barınma ihtiyacı haricinde “sosyal bir güvence” olduğu anlayışına ve yaklaşımına yer verilmiştir (Y. A. Karasu, 2009, s. 253). Öte yandan bu dönemde başta kalkınma planları olmak üzere, yapılan yasal düzenlemeler, alınan siyasi karar ve uygulamaların çok büyük bir çoğunluğu söylem düzeyinde kalmış; uygulamalara yeterince yansımamıştır.

3.3 Üçüncü Dönem (1980 Sonrası): Neo-Liberal Trendlerin Yedeğinde Toplu Konutların Yaygınlaşması

Türkiye’de 1980 yılı yalnızca siyasal açıdan değil, ekonomik ve sosyolojik bakımdan önemli değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde artan nüfus ve kentleşmeyle birlikte liberal değerler ışığında bireyselleşmeye koşut olarak çekirdek ailelerin yaygın bir hâl almasıyla konut ihtiyacı oldukça artmıştır. Bununla beraber, bu dönemde Türkiye’de kırsal ve taşrada şehirlere göç olayı oldukça yoğun olmuş, Marmara Bölgesi başta olmak üzere belli bölgeler dramatik şekilde (iç) göç almıştır. Bu kapsamda artan konut ihtiyacını karşılamak üzere yeni kanunlar çıkarılması gibi yapısal değişimler ve reformlar hayata geçirilmiştir.

Bu adımlardan ilki 1982 Anayasası’nda yer alan Konut Hakkı’nın başlı başına bir başlık olarak anayasaya girmiş olmasıdır.¹² Öte yandan, Özdemir’in ifade ettiği üzere, Türkiye’de 1980 askerî darbesinden tesis edilen sistemde merkezî-yerel yönetim ilişkisinin yeniden inşa edilmesi ve yapılandırılması, sonraki dönemde konut ve kentsel gelişim tedariki açısından karmaşık sonuçlar doğurmuştur. Yeniden yapılanma çeşitli haklara ve plan yapma yetkilerine sahip olan güçlü yerel belediyeler teşkil ederken, aynı süreç çeşitli bakanlıkların ve merkezî yönetim düzeyindeki dairelerin sorumlulukları ile yerel yönetimlerin sorumlulukları arasındaki karışıklığın bir sonucu olarak planlama sisteminde uyumsuzluklar meydana getirmiştir. Nihayetinde Türkiye’de merkezî ve yerel yönetimler arasında bir uyum sorunu hâsıl olmuştur (Özdemir, 2011, s. 1103).

Bu döneme kadar gerçek anlamda konut üreticisi konumunda olmayan devlet, ekonomide bir kurtarıcı olarak değerlendirdiği konut sektörüne yaklaşımını değiştirmiştir. Bu değişimleri *Beşinci* (1985) ve *Altıncı* (1990) *Kalkınma Planları*’nda da görebilmek mümkündür. Bir diğer önemli gelişme ise 1981 tarih ve 2487 sayılı *Toplu Konut Yasası*’nın çıkarılmasıdır. Bu kanunla oluşturulacak “Kamu Konut Fonu” ile, her yıl bütçeden %5’lik bir pay ayrılması öngörülmüştür. İlerleyen süreçte bu kanunun beklenen etkiyi ortaya koyamaması sebebiyle 1984 yılında 2985 sayılı “*İkinci Toplu Konut Yasası*” düzenlenmiştir. Önceki olumsuzlukların yaşanmaması için 2985 Sayılı Yasa’ya¹³ bütçe dışı kaynaklarda ilave edilmiştir. Bu yasanın olumlu etkileri de 1990’lı yıllarda yaşanan enflasyonla birlikte azalmaya başlamıştır. 1984 yılında 100 metrekaresel bir konut maliyetinin %81’i fon tarafından kredilendirilirken, 1993 yılında oran %11’lere gerilemiştir (Turan, 1993, ss. 48–49). Türkiye’de 2000’li yılların başlarında, konut piyasasında kamu sektörünün rolü, buna rağmen oldukça asgari düzeylerdeydi.

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) 2000’li yılların başlarında, iktidara geldikten sonra düzenlenen yasalar aracılığıyla, TOKİ konut ve arsa hususunda en etkili kurum hâline gelmiştir. İlgili dönemde, imar alanında belediyelere büyük yetkiler verilmiş olsa da Cumhuriyetin ilân edildiği dönemden itibaren geçerli olan merkezin yetki alanı hem mali hem de kanunî açılardan devam ettirilmiştir. Bu dönem, yapılan düzenlemeler ve

¹² 1982 Anayasası’nın VIII Bölümü olan Sağlık, Çevre ve Konut başlığının B. Bendinde yer alan 57 Maddesi Konut Hakkı diye başlıklandırılmış olup ilgili maddede “Devlet, şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözeten bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alır, ayrıca toplu konut teşebbüslerini destekler.” (mevzuat.gov.tr, 2024) denilmektedir. Buna göre, şehirlerin nevi şahsına münhasır olan hususiyetleri ve çevre şartları gözetilerek, devletin konut ihtiyacını gözeticek kararlar alması ve uygulaması hususunun yasal olarak çerçevesi çizilmiştir.

¹³ 1984 yılında yürürlüğe giren “2985 Sayılı Toplu Konut Kanunu” ile kurulan Genel İdare dışında Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı, 1990 yılında 412 ve 414 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameler ile Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı olarak ikiye ayrılmıştır. 1993 yılında da Toplu Konut Fonu’nun Genel Bütçe kapsamına alınmasıyla İdare kaynakları azalmış ve vasfını büyük oranda kaybetmiştir. 58. Hükümetin başlattığı Acil Eylem Planı çerçevesinde ‘Planlı Kentleşme ve Konut Seferberliği’ çerçevesinde TOKİ, yeniden işlerlik kazanmaya başlamıştır (TOKİ, 2022). 1984 yılında Toplu Konut Kanunu’nda yapılan düzenlemeyle, konut kooperatiflerinin toplum konut arzı içindeki payı 1980 yılında %8,7 iken, 1990 yılına gelindiğinde bu oran %25,2’ye çıkmıştır (Berkman & Osmay, 1996, s. 6).

döneme damgasını vuran özelleştirmeler çerçevesinde genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, '24 Ocak Kararları' ile başlayan devletin dönüşüm sürecinin büyük ölçüde tamamlandığı bir dönemi ifade etmektedir (Karasu, 2009: 258-260).

Türkiye'de 2001 yılında yaşanan bankacılık krizinin sebep olduğu durgunluğun sonucunda büyük şirketlerden bir kısmı kapanırken, bir kısmı ise genişlemeyi başarmıştır¹⁴. Devlet yerli sermayenin konut sektörüne girmesini teşvik etmek amacıyla kredileri genişleterek ve büyük sanayi yatırımcılara uygun şartlarda kredi kullandırarak konut inşaatına yatırımı teşvik etmiştir. Bu durum ticari ve kamu kredilerine olanak tanıyan ve uluslararası kredi verenlerin kredi piyasasına girişine izin veren bankacılık reformlarıyla mümkün olmuştur. Kredilerde bu genişleme sonucunda 2002-2007 yılları arasında inşaat sektörünün yıllık ortalama büyümesi %11,6 olarak gerçekleşirken, aynı dönemde ev sahibi olma oranları da hızlanmıştır. Bu patlama sonucunda diğer sektörlerden sermaye zengini aktörler de gayrimenkul ve konuta yatırım yapmaya başlamıştır. Böylelikle yeni kredi mekanizmaları yatırımcı sınıfını genişletmesi, konut yatırımlarında patlamaya yol açmıştır (Çelik, 2023, ss. 1012-1014).

Günümüzde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı bünyesinde faaliyetlerini sürdüren TOKİ ve serbest piyasa da iş yapan çok sayıdaki güçlü müteahhit firma bireylerin talep ettiği konut ihtiyacını karşılamak için ortak ve/veya ayrı projeler üzerinde çalışmaktadır.¹⁵ Bu çerçevede Türkiye'de hükümet, insanların konut sahibi olabilmelerini teşvik edebilmek amacıyla, "5582 Sayılı Konut Finansmanı Sistemine İlişin Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'u"¹⁶ yürürlüğe koymuştur. İstikrar sağlamaya yönelik bu politika, maliyetler yüksek olan konut edinimi için, uzun vadeli finansman desteği sağlamayı amaçlamaktadır" (Kargı, 2013, s. 898).

Son dönemlerde, Türkiye'de konut sektöründe önemli hususlardan biri de, kentsel dönüşüm olgusudur. Türkiye'de kentsel dönüşüm girişimi, 2012 yılından bu yana konut ve altyapı sorunlarının çözümünde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Program, yaklaşık olarak 3,3 milyon yüksek riskli evi başarıyla dönüştürürken, Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, düşük ve orta gelirli vatandaşlar için 1.17 milyon uygun fiyatlı konut inşa etmiştir. Bununla beraber, 6 Şubat 2023 depremlerinden sonra kentsel dönüşüm çabaları öncelikli kamu politikalarından biri hâline gelmiştir (Deggin, 2023). Aşağıda 2019 yılının sonu içerisinde başlayıp, 2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 küresel salgınının Türkiye'de konut sektörü üzerindeki etkisi ele alınmış ve analiz edilmiştir.

4. COVID-19 Sonrası Dönemde Konut Sektörünün Analizi

COVID-19 Salgını, 2019 Aralık ayında Çin'in Wuhan eyaletinde ilk olarak ortaya çıktıktan sonra, 11 Mart 2020 yılında Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından küresel salgın olarak ilân edilmiştir. Tinson ve Clair'in ifade ettiği üzere, COVID-19 Salgını dönemi boyunca, küresel çapta alınan tedbirler neticesinde ekonomik aktivitedeki düşüş, özellikle sürekli ödeme yapması gereken kiracıları ve ipotekleri bulunanları riske etmiştir. Bu nedenle dünya genelinde birçok hükümet kiracılara destek ve ipotek sahiplerine ödemeleri erteleme emri gibi yasalar oluşturmuştur (Tinson & Clair, 2020, s. 25). Bu dönemde birçok devlette, ani bir iflas ve çöküş dalgasının önüne geçilebilmesi amacıyla kredi ödemeleri ötelenmiş, özellikle işletmelere can suyu olması için uzun vadeli yeni

¹⁴ Bu dönemde yeni hükümet, IMF-Dünya Bankası'nın 2001 yılı programı kapsamında dayatılan bir dizi ekonomik önem paketini uygulamaya koyarken, konut piyasasına krediyi genişletmeye ve ülkeler arası sermaye akışı entegrasyonunu tesis etmeye yönelik yeni finansal araçlar, yasal-mevzuat düzenlemelerini hayata geçirdi (Çelik, 2023, s. 1012).

¹⁵ Nitekim Türkiye'de inşaat ve konu sektörü büyük ölçüde özel sektöre dayanmaktadır. Değişen şartlara ve günümüz koşullarına göre hazırlanan *On Birinci Kalkınma Planı'nda* (2019-2023) konuta yönelik politikalar konusunda şu ibare yer almaktadır: "Dar gelirli başta olmak üzere, herkesin yeterli, yaşanabilir, dayanıklı, güvenli, kapsayıcı, ekonomik olarak karşılanabilir, sürdürülebilir, iklim değişikliğine dirençli, temel altyapı hizmetlerine sahip konuta erişiminin sağlanması temel amaçtır." (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

¹⁶ "5582 Sayılı Kanun, konut piyasasının talep cephesini canlandırdığı gibi, buna bağlı olarak konutu piyasasını talep çeşitli olarak arz cephesini de canlandırmıştır. Genel olarak inşaat sektörünün, ekonomik büyümeyi destekleyecek biçimde canlanmasını/canlı tutulmasını sağlanmış da olmaktadır. Araştırma dönemindeki hükümetler, 5582 Sayılı Kanun'la birlikte, kamu kesimi konut üretimini (TOKİ) de artırıcı politikalar izlemiştir. Böylelikle Hükümetler, inşaat sektörünün hem arz hem de talep cephesini canlı tutmayı ve böylece de büyümeyi sürdürmeyi amaçlamıştır" (Kargı, 2013, ss. 898-899).

krediler ve hatta karşılıksız hibeler verilmiştir. Örneğin, *IBISWorld* verilerine göre, İngiltere'deki konut kredisi ödemelerinin yaklaşık %20'si ertelenmek zorunda kalmıştır (Keskin, 2020, s. 161).

Ayrıca COVID-19 Salgını'nın ortaya çıktığı ve etkilerinin hissedilmeye başladığı 2020 yılının Mart ayından sonra ekonomik durgunluk tehdidine karşı merkez bankalarının en çok tercih ettiği yöntem ekonomideki para arzını arttırmak olmuştur. Serbest piyasaya yapılan müdahalelerin ve ekonomiyi destekleme paketlerinin en önemli ekonomik çıktısı ise ilerleyen dönemde ortaya çıkan artan enflasyonist baskılar olmuştur. Küresel tedarik zincirlerinin hasar görmesi ve hammadde sağlayan ülkelerle yaşanan politik gerilimlerinde desteklediği enflasyonist tesirler, dünya çapında neredeyse bütün varlıklarda fiyat artışlarına yol açmıştır. Bu fiyat artışlarından en çok etkilenen varlıklardan birisi de konut sektörü olmuştur.

Bu şartlar altında, gayrimenkul sektörü, COVID-19 Salgını'ndan sonraki süreçte, 2006 yılından sonraki en güçlü büyümesini gerçekleştirmiştir. Dünya çapında 2020-2023 yılları arasında ortalama olarak %15'in üzerinde artışın ardından gayrimenkul fiyatları yükseliş seyrini sürdürmektedir. Hollanda, İsveç, İsviçre ve Belçika gibi gelişmiş ülkelerde emlak fiyatlarında ortalamanın altında artışlar olurken, Türkiye, Norveç ve Polonya gibi ülkelerde ortalamanın üzerinde artışlar meydana gelmiş olup bu ülkeler arasında en büyük artışlardan biri Türkiye'de yaşanmıştır. Bilhassa gayrimenkule yönelik Avrupa sermayesi, gelişmekte olan ülkelere akıtılmaktadır. Bu trendden etkilenen Türkiye'de gayrimenkul sektörünün toplam değeri %44 gibi dramatik bir artış göstererek 208 milyar dolardan yaklaşık olarak 300 milyar dolara yükselmiştir (Deggin, 2023). COVID-19 Salgını sırasında düşen faiz oranları, Türkiye konut piyasasındaki hareketliliğin 2020 yılında da devam etmesini sağlamıştır. 2020 yılı, tarihteki en fazla konut satışının yaşandığı yıl olmuştur. Artan faiz oranları, 2021 yılının ilk yarısında ipotekli satışların toplam içindeki payının 2020 yılının aynı dönemine kıyasla daha küçük olmasına sebep olmuştur (mordorintelligence.com, 2024).

Türkiye'de COVID-19 Salgını sonrasında dünyadaki diğer birçok devlete benzer şekilde, ekonomik ve toplumsal hayat derinden etkilenmiştir. Dönemsel olarak şiddeti artıp azalmakla birlikte, sıkı bir kapanma politikası uygulanmıştır. Bu önemler neticesinde ortaya çıkan ekonominin yavaşlama tehdidine karşı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde ucuz krediler, hibe ve maaş destekleri gibi politika araçları devreye sokulmuştur. Kullanılan bu politika araçlarıyla ekonomiye enjekte edilen fazla likidite, Ortodoks iktisat teorilerini doğrular şekilde dünyanın geri kalanında olduğu gibi yüksek oranlarda enflasyonist etkileri tetiklemiştir.

4.1 Türkiye'de Konut Satışları (Satış Şekli ve Durumuna Göre)

Enflasyon, tasarrufların nakit ve mevduatta kalmasını engelleme özelliğine sahiptir. Bunun sonucu olarak tasarruf sahipleri, tasarruflarını gayrimenkule, altın ve dayanıklı tüketim malı gibi mallara yönlendirebilmektedir (Tekeoğlu, 1990, s. 6). Aşağıdaki tabloda, satış şekli ve satış durumuna göre, yıllar içinde Türkiye'de konut satış sayıları yer almaktadır.

Tablo 2. Satış Şekli ve Satış Durumuna Göre Konut Satış Sayıları¹⁷, 2013-2023

Yıllar	Satış Şekli Göre			Satış Durumuna Göre		
	İpotekli Satış	Diğer Satış	Toplam	İlk El Satış	İkinci El Satış	Toplam
2013	460.112	697.078	1.157.190	529.129	628.061	1.157.190
2018	276.820	1.098.578	1.375.398	651.572	723.826	1.375.398
2019	332.508	1.016.221	1.348.729	511.682	837.047	1.348.729
2020	573.337	925.979	1.499.316	469.740	1.029.576	1.499.316
2021	294.530	1.197.326	1.491.856	461.523	1.030.333	1.491.856
2022	280.320	1.205.302	1.885.622	460.079	1.025.543	1.485.622
2023	177.748	1.048.178	1.225.926	379.542	846.384	1.225.926
Değişim (%) 2013/2023	-61,3	50,3	5,9	-28,2	35,0	5,9
Değişim %: 2013'ten, 2023'e kadarki geçen 10 yıllık süredeki değişim oranı						

Kaynak: TÜİK, 2024d İnşaat ve Konut İstatistikleri

¹⁷ Konut satış sayılarına ilişkin analizlere yer verilirken, yer yer, tabloda gösterilen tarihlerden gerilere gidilmiştir. Bu bağlamda, verilerin tamamına göz atmak için, Tablo 2'ye kaynak teşkil eden kaynakçanın URL adresine gidiniz.

Türkiye’de 2018-2023 yılları arasındaki süre zarfında, ipotekli satışlarda bir önceki yıla göre yukarı yönlü en büyük artış, COVID-19 Sağlık Krizinin ortaya çıktığı 2020 yılında olmuştur. 2019 yılında 332.508 olan ipotekli satış miktarı %72,4 oranında artış göstererek 573.337’ye yükselmiştir. Bu dönem gerçekleşen artışın bir nedeni olarak Haziran ve temmuz aylarında bireylere sunulan düşük faizli konut kredileridir. Buna karşın ipotekli satışlarda bir önceki yıla göre aşağı yönlü en büyük düşüş ise, en büyük artışın olduğu 2020 yılından sonraki yıl meydana gelmiştir.¹⁸

Diğer satış şekillerine bakıldığında, 2013-2023 yılları arasında bir önceki yıla göre aşağı yönlü en büyük düşüş 2017 yılında kaydedilmiş olup, 2016 yılında 891.945 olan satış sayısı, 2017’de -%89,5 oranında düşerek 93.215’e gerilemiştir. Diğer satış türlerinde, bir önceki yıla göre en büyük değişim 2018 yılında kaydedilmiş olup 2017 yılında 93.215 olan (ipotekli olmayan) diğer satışlar 2019 yılında %1078,5 oranında artış göstererek 1.098.578’e çıkmıştır. Bu çerçevede diğer satış türlerinde 2017 yılı, satış sayılarının dramatik düşüşüne sahne olmuştur.¹⁹

Satış şekillerine göre Türkiye’de konut satışları, yıllara göre dalgalı ve istikrarsız bir görüntü arz etmektedir. Bu anlamda satışlar bir önceki yıla göre kesif düşüşler sergileyebilirken, bir sonraki yıl çarpıcı bir şekilde artabilmektedir. Örneğin 2016 yılında konut satışları bir önceki yıla göre %4 oranında artış gösterirken, 2017 yılında -%57,7 oranında düşmüş, 2018’de bir önceki yıla göre %142,8 oranında artmış, 2019 yılında bir önceki yıla göre -%1,9 oranında düşüş göstermiş, COVID-19 Salgınının olduğu yıl olan 2020 yılında ise %11,1 oranında yükselmiştir. Bu istikrarsız durum, Türkiye’de konut satışlarının başta ekonomi politikaları olmak üzere, siyaset, sağlık ve hatta toplumsal gelişmelerle olan (doğrudan ve dolaylı) sıkı bağlarından kaynaklanmaktadır.

Benzeri durum, satış durumuna (ilk el-ikinci el) göre konut piyasası için de geçerli olup Türkiye’de konut satışları yıllara göre belirsizlik hâlinindedir. Nitekim 2013 yılında 1.157.190 olan satış sayısı, 2013 yılı satışlarıyla karşılaştırıldığında 2023 yılı itibariyle sadece %5,9 oranında artış göstererek 1.225.926’ya çıkmıştır. Satış durumu bakımından COVID-19 Salgınının etkisini en şiddetli hâliyle hissettirdiği 2020 yılı içinde 469.740 ilk el konut satışı olurken, 1.029.576 ikinci el satışı yapılmıştır. 2023 yılı itibariyle hem ilk el hem de ikinci el satışlarında 2020 yılına nazaran belirgin bir düşüş söz konusu olmuştur.²⁰ Türkiye’de ilk ve ikinci el satışların COVID-19 etkisi belirgin bir şekilde görülmektedir. Türkiye’de 2013-2023 yılları arasında ikinci el satışta bir önceki yıla göre en fazla yukarı yönlü hareket, 2020 yılında gerçekleşmiş olup 2019 yılında 837.047 olan ikinci el konut satışı %23 oranında artış göstererek 1.029.576’ya çıkmıştır.

TUİK verilerine göre, 2020 yılının Nisan ayında 42.783 adet, Mayıs ayında 50.936 adet konut satılırken; bu sayı, kampanyalı kredilerinin ilân edildiği Haziran ayında 190.012’ye çıkmıştır. Konut satışları Temmuz ayında ise 229.357 adet olmuştur. 2020 yılında ipotekli konut satışlarının sayısı 573.337 adet olurken, %38,2’lik oranla toplam satışlar içinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Herhangi bir kredi kampanyasının olmadığı 2021 yılının satışları incelendiğinde ise toplam satışların, bir önceki yılın toplam satışlarına yakın olduğu görülmektedir. Bu dönemde ipotekli satışların; toplam satışlar içerisindeki payı oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmiştir.

Türkiye’de 2008’den 2022’ye kadarki dönemde, yıllık konut hacmi üç kattan fazla artarak 427.000’den 1,5 milyon işleme yükselmiştir (Deggin, 2023). Aylık düzeyde değerlendirildiğinde ise politika faizinin indirilmeye başlandığı ve yeni bir ekonomik modelin duyurulduğu dönemi izleyen Kasım ve Aralık aylarında satışların hızlandığı tespit edilmiştir. Faiz oranlarının tekrar yükselmeye başladığı ve krediye erişimin

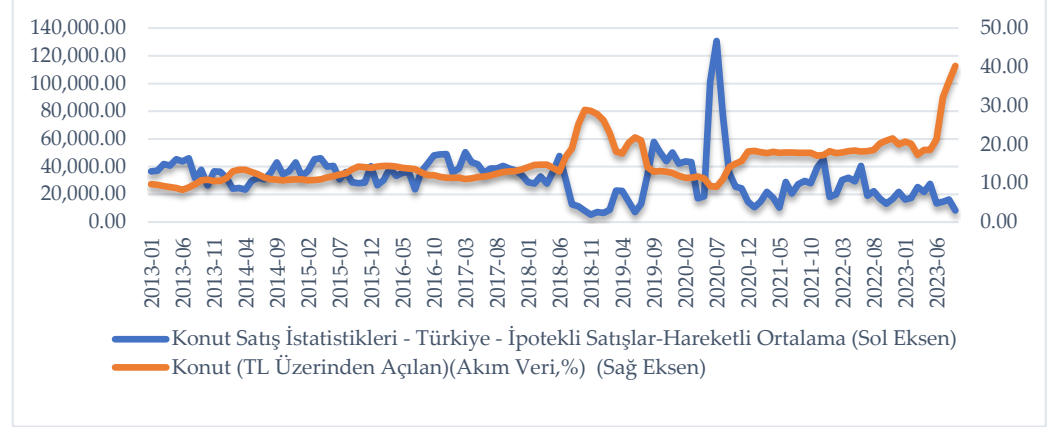
¹⁸ Tablo 2’ye bakıldığında, 2020 yılında 573.337 olan ipotekli satış sayısı, 2021 yılında -%48,6 oranında düşerek 294.530’a gerilemiştir. İpotekli satışlarda, 2013 yılında 460.112 olan satış sayısı, 2023 yılı itibariyle 177.748’e gerilemiştir. Böylelikle 2023 yılı ipotekli satış sayısı, 2013 yılının -%61,3 gerisinde kalmıştır.

¹⁹ Tablo 2’ye göre, 2013 ve 2023 yıllarındaki değişim oranı karşılaştırıldığında, ipotekli satışlardan farklı olarak diğer satış türlerinde bir artış söz konusu olmuştur. Nitekim 2013 yılında 697.078 olan satışlar 2023 yılı itibariyle %50,3 oranında artış göstererek 1.048.178’e çıkmıştır.

²⁰ Nitekim Tablo 2’ye göre, 2023’de ilk el konut satışı bir önceki yıla göre -%17,5 oranında düşüş göstererek 379.542 olurken, ikinci el konut satışları bir önceki yıla göre -%17,4 oranında düşüşle 846.384 olmuştur.

zorlaştığı 2023 yılının ikinci yarısından sonra ipotekli satışların, toplam satışlar içerisindeki payı daha da azalmıştır.²¹

Grafik 1. İpotekli Konut Satışları ve Konut Kredi Faizleri, 2013-2023

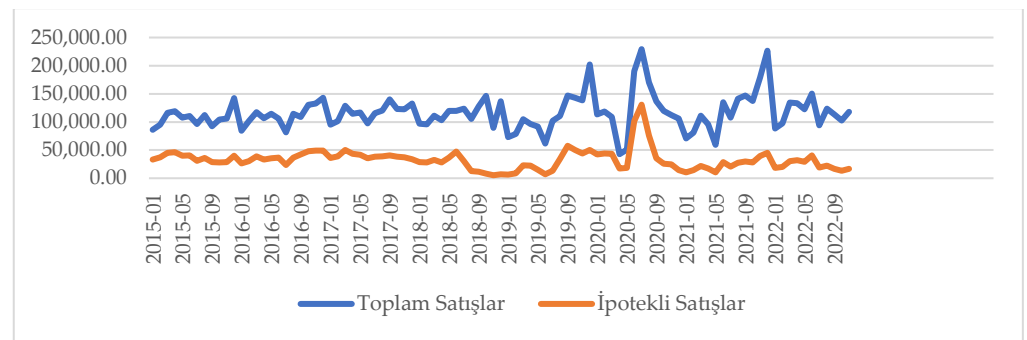

Kaynak: (TCMB, 2024 Elektronik Veri Dağıtım Sistemi)

Grafik 1’te görüldüğü üzere, Türkiye’de konut faizleri ve ipotekli satışlar arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. COVID-19 Salgını sonrasında sağlanan düşük faizli krediler nedeniyle bireylerin ipotekli konut satın alma taleplerinde belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde bireylerin düşük faiz oranlı konut kredilerine yönelmesi, enflasyonist ortamda kredilerine ulaşabilenlere bir nevi kaynak transferi sağlamıştır. Tablo 2’de de yer verildiği üzere özellikle bu durumun farkında olan yatırımcılar konutlarını ipotekli bir şekilde almaya önem göstermişlerdir.

İç talebi artırarak enflasyon üzerinde risk oluşturan kredi büyümesi ticari krediler öncülüğünde haziran ayında sergilediği ivme kaybına rağmen ikinci çeyrekte bireysel krediler öncülüğünde tarihsel ortalamaların üstünde gerçekleşmiştir (TCMB, Enflasyon Raporu, 2023: 2). Aşağıdaki grafikte ipotekli satışlar ve toplam satışlar hakkında bilgiler yer almaktadır.

Grafik 2. İpotekli Satışların ve Toplam Satışların Grafiksel Gösterimi, 2015-2022

Kaynak: (TCMB, 2024 Elektronik Veri Dağıtım Sistemi)

Grafik 2’de gösterildiği üzere Türkiye’de her ne kadar kredi faizleri ve konut satışları arasında bir ilişki bulunsa da konut satışlarının görece düşük bir kısmı ipotekli satış şeklinde gerçekleşmektedir. Kredili konut kampanyasının düzenlendiği 2020 yılı Haziran-Temmuz aylarında toplam satışlarla birlikte, ipotekli satışlarında arttığı görülmektedir. Bu da konut yatırımcılarının kredi kampanyalarına karşı duyarlı olduğu yorumunu doğurmaktadır.

²¹ Tablo 2’deki veriler değerlendirildiğinde, 2023 eylülünde bu oran son beş yılın en düşük seviyesi olan %8,2’ye gerilemiştir. TÜİK’in verilerine göre, 2022 yılında 1.485.622 olan konut satışları bir önceki yıla göre %17,5 oranında azalarak 1.225.926’ya düşmüştür.

4.2 Türkiye’de Konut Sektörüne (Konut Fiyatları ve Konut Satışları) Etki Eden Faktörler

Çalışmanın bu kısmında Türk ekonomisinde parasal genişleme sorunu, varlık getiri durumu, inşaat maliyetleri, yabancıya yapılan satışlar ile uygulanan devlet politikalarının konut fiyatları ve satışlarına olan etkisi analiz edilmiştir.

4.2.1 Türkiye Ekonomisinde Parasal Genişleme²² Sorunu ve Konut Piyasasına Etkisi

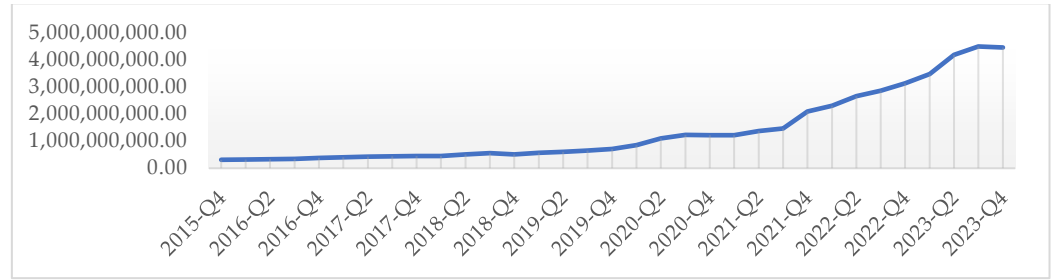
Türkiye 2023 yılının ikinci çeyreği itibariyle yıllık bazda %3,8 gibi etkileyici bir GSYİH büyüme oranı elde ederken, OECD ülkeleri arasında ikinci, G20 ülkeleri arasında ise üçüncü sırada yer almıştır (housesearch.com, 2024). Ancak Türkiye’nin aynı zamanda yüksek enflasyon gibi bir sorunu da bulunmaktadır. Gayrimenkul uzmanlarının en güçlü argümanlarından birisi gayrimenkulün enflasyona karşı bir koruma görevi görebildiğidir. Alternatif yatırım araçlarına kıyasla gayrimenkul, tarihsel olarak iyi bir yatırım ve güçlü bir enflasyondan korunma aracı olarak görülmüştür. Yatırım açısından değerlendirildiğinde gayrimenkule yatırım yapmak hem konut ihtiyacını karşılamış hem de serveti enflasyona karşı korumuş olmaktadır. Yatırımcılar bu amaçla portföylerini döviz krizleri, durgunluk ve enflasyon gibi faktörlerden korumak amacıyla gayrimenkule yönelmektedir (Fang vd., 2008, s. 210).²³

Dünya çapında, COVID-19 Salgınının sebep olduğu enflasyonist baskının yıkıcı etkilerini azaltmak amacıyla, birçok ülkede sıkı para politikaları uygulanmış, finansman maliyetinin yükseldiği bu süreçte ekonomiler yavaşlamış, arz ve taleplerde bir azalma söz konusu olmuştur. Türkiye’nin de içinde yer aldığı, dünyada birçok ülkede sıkılaştırıcı para politikaları neticesinde kredi faizleri oldukça yükselmiştir. Bu durum tüketicinin finansmana erişimini olumsuz yönde etkilerken, 2023 yılı itibariyle konut piyasası oldukça durgun bir hâl almıştır. Öte yandan konut sektörüne olan talebi azaltacak bazı seçici kredi uygulamaları konut satışlarında düşüşe yol açan diğer etkenlerden biri olmuştur.²⁴ Aşağıdaki grafikte, COVID-19 Salgını öncesi ve sonrasına ilişkin, yaşanan parasal genişleme miktarı gösterilmektedir.

²² Bu çalışmada parasal genişleme bir parametre olarak ele alınmıştır. Burada kullanımı itibariyle parasal genişleme, çoğunlukla niceliksel genişleme amacıyla kullandığı bu uygulama olup, ülke ekonomisinde dolaşımdaki para miktarının artırılmasına dayanmaktadır (gcmyatirim.com.tr, 2013). Bu durum her ne kadar toparlamayı desteklemek gibi ulvi bir amacı hedeflemiş olsa da olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Bu olumsuz etkilere işaret eden Milton Friedman eserinde şu ifadeleri kullanmıştır: “Paranın miktarı ile milli gelir ve fiyatlar arasında yakın ve düzenli bir ilişki mevcuttur. İstikrarlı bir fiyat düzeyi için paranın miktarı, ekonomide toplam üretimdeki büyüme oranına paralel bir şekilde artırılmalıdır” (Friedman, 1975, s. 77’den aktaran Aktan, 2010, s. 180). Milton Friedman (1970)) tarafından uzun yıllar önce yapılan bu uyarıya rağmen hükümetler ekonomik durgunluk riskine karşı 2008 Mortgage krizi ve COVID-19 pandemisinde olduğu gibi ekonominin durma riski taşıdığı birtakım durumlarda bu uyarıları göz ardı etmektedirler. Bu durum çok daha öncesinde Ernest Hemingway (1935); tarafından Bir Sonraki Savaş Üzerine Notlar: Ciddi Bir Güncel Mektup isimli yazısında, döneme damgasını vuran enflasyonu ve dolaylı etkilerini şu şekilde ifade etmiştir: “Yanlış yönetilen bir ulus için ilk çaresi paranın enflasyonudur; ikincisi savaştır. Her ikisi de geçici bir refah getirir; her ikisi de kalıcı bir yıkım getirir. Ama ikisi de siyasi ve ekonomik fırsatçıların sığınağıdır.” Günümüzde parasal büyüme ve enflasyon arasındaki ilişki gece ve gündüz ayrımı kadar nettir. Milton Friedman (1970) tarafından ifade edildiği gibi “enflasyon her zaman ve her yerde parasal bir olgudur”. Parasal miktardaki bir artış ise muhakkak varlık fiyatlarında da belli bir süre sonra etkisini hissettirecektir.

²³ Konuyla alakalı literatürde enflasyon ve konut arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda çalışma bulunmakta olup bunlardan bazıları şunlardır: ((Fang vd., 2008); Amonhaemanon (2013); Zhou ve Clements (2010); Anari ve Koları (2002); Barber vd. (1997); Miles (1996)).

²⁴ “Faiz kararının ardından konut sektörüne yönelik bir düzenleme de BDDK’dan gelmiştir. Düzenlemeye göre ikinci konut alacaklara kredi kısıtı getirilmiştir. Böylece tüketiciler, ikinci ev alımında yüzde 75 daha az kredi kullanabilecektir. Tüm bu gelişmeler konut sektörünün yavaşlamasına, dolayısıyla GMYO sektöründe satışların düşmesine neden olabilecek etmenler olarak görülmüştür” (gcmyatirim, 2023).

Grafik 3. Türkiye’de Yaşanan Parasal Genişleme (Miktar), 2015-2023

Kaynak: (TCMB, 2022 Parasal Genişleme Raporu)

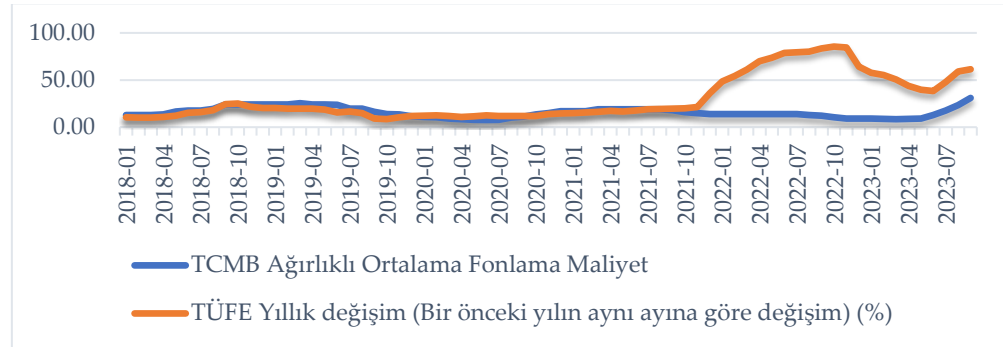
Grafik 3’te yer alan verilere göre, özellikle sağlık krizi sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde ortaya çıkan parasal genişleme sonrası M1 para arzı miktar olarak 2023 yılının son çeyreğinde; 2019 yılının Ocak ayına göre yaklaşık 8 kat oranında artış göstermiştir. Bu durum, Türkiye’de COVID-19 Salgınından sonraki dönemde ortaya çıkan yüksek enflasyonist ortamın en önemli göstergelerinden biridir. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’nın (TCMB) Parasal Gelişmeler Raporu’ndan alınan verilere göre, Türkiye’de dar para tanımlı para arzı olan M1’in yıllık büyüme hızı, 2022 yılının Ekim ayında %86,1 iken, bu oran 2023 Ağustos ayında %63,2’ye gerilemiştir.

Grafik 3’te görüldüğü üzere, 2021 yılının dördüncü çeyreğinden sonra, belirgin bir şekilde ortaya çıkan parasal tabanda yüksek oranlı genişleme, hane halklarının hissettiği enflasyonist baskıyı şiddetlendirmiştir. Bununla beraber, parasal artış ve enflasyon tehdidinin yanında bu dönemde daraltıcı para politikalarının terk edilmesiyle faiz oranlarında da düşüşler gözlemlenmiştir. Ağırlıklı fonlama maliyetinin tek haneli rakamlara indiği 2022 kasım ayında, TÜİK tarafından enflasyon oranları ise %84,4 olarak ölçülmüştür. Bu durum başta gayrimenkul piyasası olmak üzere, varlık fiyatları üzerinde belirgin artış meydana getirmiştir.

4.2.2 Yatırımcının Kendini Koruma Motivasyonu, Varlıkların Getiri Durumu ve Konut Piyasasına Etkisi

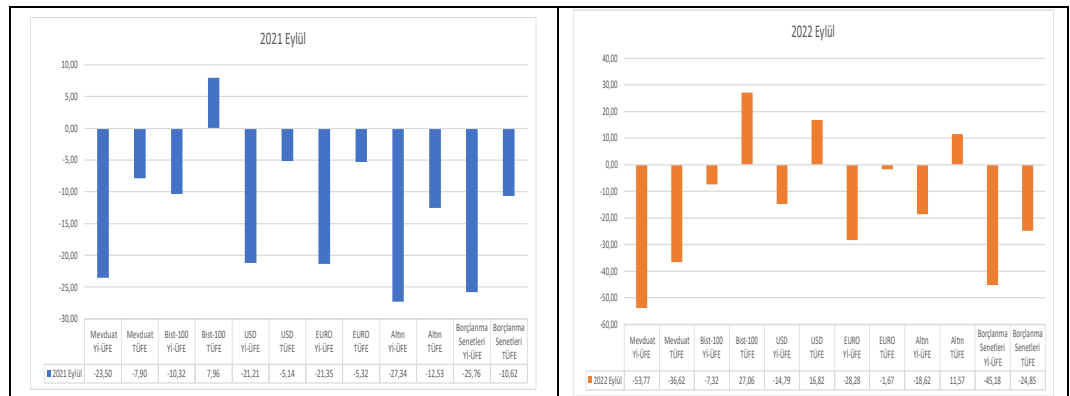
Yüksek enflasyon oranı, gelir dağılımında önemli farklılıklar yaratarak ekonomik sektörlerde ciddi ölçüde farklılıklara neden olmakta ve paranın değer ölçüsü olma işlevini kısmen kaybetmesiyle karakterize edilmektedir. Yüksek enflasyonun tasarruf üzerindeki etkisi olumsuzdur. Enflasyonist ortamlarda tasarruf sahiplerinden kaynak kullanan kişilere doğru bir varlık transferi gerçekleşir (Tekeoğlu, 1990, s. 6).

Uluslararası gayrimenkul danışmanlığı şirketi *Turkish Classified*’ın 56 ülke ve bölgeyi kapsayan araştırma sonuçlarına göre, Türkiye, 2023 yılının ikinci çeyreğinde yıllık %96 artışla konut fiyatlarının en çok arttığı ülke olmuştur. Ancak ilk çeyrekte bu oranın %132,8 olduğu dikkate alındığında fiyat artış oranındaki düşüş söz konusudur. Türkiye’de de Nisan-Mayıs-Haziran aylarını kapsayan ikinci çeyrekte konut fiyatları %13,8 oranında yükselmiştir. 2023 yılının ilk altı ayında konut fiyatlarındaki artış %39 olmuştur. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası verilerine göre, konut fiyatları 2023 yılı temmuz ayında yıllık %94,7 artmıştır. Böylece yıllık büyüme oranındaki düşüş Temmuz ayında da devam ederken; Türkiye’de ortalama konut fiyatı 2,63 milyon TL olmuştur (residencepermitturken, 2024). Aşağıdaki grafikte TCMB ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti ve TÜFE oranları yer almaktadır.

Grafik 4. TCMB Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti²⁵ ve TÜFE (%), 2018-2023**Kaynak:** TCMB, TÜİK

Grafik 4'teki verilere bakıldığında, 2018 yılından itibaren, 2021'in Ekim ayına kadar Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyetiyle TÜFE'deki yıllık değişim arasında belirgin bir farklılık söz konusu olmamıştır. Ancak, 2021 yılının Kasım ayından itibaren TÜFE'deki yıllık değişim belirgin bir artış göstererek, 2022 yılının Ekim ayında en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bu tarihten sonra 2023 yılının haziran ayına kadar düşüş eğilimine giren TÜFE'deki yıllık değişim oranı, bu tarihten sonra Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti ile bir yükseliş trendi yakalamıştır.

2021 yılının Eylül ayında başlayan süreçle, enflasyon oranları ve faizler arasındaki ilişkinin kopmasıyla birlikte reel faizler negatif getiri oluşturmaya başlamıştır. Bu dönem piyasaya verilen ucuz likidite, yatırımcıya, Türk lirasında kalmak yerine, ucuz maliyetle fonlanarak uygun faizle varlığa yönelmeyi cazip kılmıştır. Bu iktisadi gelişmelerden etkilenen varlık alanlarından biri konut olmuştur. Nitekim konut fiyatlarının piyasada belirleniyor olması, konut piyasasında dönemsel bir balon ektisi yaratmıştır. Tasarruflarını enflasyonist etkilerden korunmak isteyen bireylerin yönelebileceği alternatif finansal yatırım araçlarının 2021-2022 yıllarına ait getirileri aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik 5. Finansal Yatırım Araçlarının Yıllık Reel Getiri Oranları, Eylül 2021-Eylül 2022**Kaynak:** (TÜİK, 2024b Finansal Yatırım Araçlarının Yıllara Göre Dönemsel Reel Getiri Oranları)

Diğer varlıkların fiyat artışına rağmen çalışmayı kapsayan yıllarda konut yatırımı daha yüksek getiriler sağlamıştır. TCMB verilerine göre, 2015 yılı Aralık ayında 84,5 olan konut fiyat endeksi 2020 yılı Aralık ayında 154,9'a çıkarken; 2021 yılı Aralık ayında 247,4; 2022 yılı Aralık ayında 662,70 ve 2023 Aralık ayında 1.163,30'a yükselmiştir. TCMB verilerine göre, hesaplandığında konut 2022 yılı Aralık ayında bir önceki yılın aynı ayına

²⁵ "TCMB'nin Bankalararası Para Piyasası (depo verme) ve Açık Piyasa İşlemleri (İMKB repo, piyasa yapıcısı repo, miktar ihalesi ile haftalık repo, geleneksel ihale ile haftalık repo, aylık repo) ile yaptığı vadeli gelmemiş fonlamanın ağırlıklı ortalamasıdır" (TCMB, 2012, s. 4).

göre yaklaşık %267,8 ve 2023 yılı Aralık ayında bir önceki yılın aynı ayına göre %175,6 oranında pozitif bir getiri sağlamıştır.

Grafik 5'te yer aldığı üzere, finansal yatırım araçlarının getirileri incelendiğinde, Yİ-ÜFE ile indirgenmiş reel getiri oranlarının her iki yılda da bütün araçların negatif getiri sağladığı görülmektedir. TÜFE ile indirgenmiş oranlar ile incelendiğinde, 2021 yılında sadece BIST-100 endeksinin, 2022 yılında ise, kazanç oranına göre sırasıyla BIST-100 endeksinin, ABD dolarının ve külçe altının pozitif getiri sağladığı görülmektedir. Getirilerdeki düşüklük ve/veya diğer ürünlerin fiyatlarındaki hızlı artışlar bireylerin farklı yatırım araçlarına yönelmesine yol açmıştır. Bu yatırım araçlarından ön plana çıkanlarından birisi de konut yatırımı olmuştur. Aşağıdaki tabloda, varlıkların getiri oranlarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 3. Varlıkların Getiri Oranları (2018-2023, %)

Yıllar	Konut Getirisi	TL Mevduat	USD (Mevduat)	EURO (Mevduat)	Altın	TÜFE	BIST100
2018	7,65	17,53	42,00	34,08	37,36	20,30	-20,86
2019	11,61	19,311	15,59	11,03	33,09	11,84	25,37
2020	27,40	10,08	24,68	35,76	56,49	14,60	29,06
2021	50,87	18,24	78,13	63,44	71,57	36,08	25,80
2022	145,23	16,68	46,65	36,25	40,65	64,27	196,57
2023*	73,29	30,48	61,64	65,65	78,90	64,77	35,60

*Aralık 2023 itibarıyla

Kaynak:(BMD Araştırma, 2024, s. 5), Konut Fiyat Endeksi

İncelenen varlıkların yıllık getirileri yukarıdaki Tablo 3'teki gibidir. Tablodaki verilere göre, TL mevduat getirisi, faizlerin artış göstermesiyle yıllar bazında genel olarak bir artış sergilemiştir. TL faizlerindeki bu artışa rağmen özellikle 2020 yılından sonra TL mevduat ile TÜFE oranları arasındaki farkın gittikçe açıldığı dikkat çekmektedir. Yine 2020 yılında diğer yatırım araçlarının ise önceki yıllara göre daha fazla getiri sağlamaya başladığı görülmektedir.

2010-2019 yılları arasında istikrarlı ama görece düşük sayılabilecek bir getiri sağlayan konutun, 2020 yılından itibaren en iyi getiri sağlayan varlıklardan birisi hâline geldiği görülmektedir. Konut sektörünü diğer varlıklardan ayıran durum ise, bu alanda yatırım yapacak veya ihtiyacı sebebiyle alacak kişilerin düşük anaparalar ile satın alımı gerçekleştirebiliyor olmasıdır. Bu sayede bireyler enflasyonist dönemlerde sabit faizlerle daha fazla miktarlarda borçlanarak yatırım yapabilmekte ve zamanla borçlarını enflasyon sebebiyle reel olarak hızlıca azaltabilmektedir. Bu durum, uygun krediye ulaşan bireylerin ve yatırımcıların konuta yönelik iştahını ayrıca arttırmıştır.

4.2.3 Türkiye’de İnşaat Maliyet Endeksi ve Konut Piyasasına Etkisi

Türkiye’de İnşaat Maliyet Endeksi, “2023 yılı temmuz ayında Haziran ayına göre %15,67, bir önceki yılın Temmuz ayına göre ise %62,2 artmıştır. 2023 yılı Temmuz ayında bir önceki aya göre yüzde 7,3 oranında artan Konut Fiyat Endeksi, bir önceki yılın aynı ayına göre nominal olarak yüzde 94,7, reel olarak ise yüzde 31,2 oranında artmıştır” (gcmyatırım, 2023). Aşağıdaki tabloda, Türkiye’de 2015-2023 tarihleri arasındaki inşaat maliyet endeksi verileri yer almaktadır.

Tablo 4. İnşaat Maliyet Endeksi (2015=100)²⁶, 2019-2023

Yıl	2019	2020	2021	2022	2023	Değişim Oranı (2019-2023 (%))*
Ocak	184,83	202,04	258,24	464,60	829,42	348,75
Haziran	193,97	208,46	297,02	614,46	917,53	373
Aralık	192,25	240,35	403,16	719,25	1203,41	525,96

Kaynak: TÜİK (2024), İnşaat ve Konut İstatistikleri * Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Türkiye’deki konutların kalite etkisinden arındırılmış fiyat değişimlerini izlemek amacıyla hesaplanan Konut Fiyat Endeksi 2023 yılı aralık ayında bir önceki yılın aynı

²⁶ İnşaat Maliyet Endeksi’nin analizlere yer verilirken, yer yer, tabloda gösterilmeyen aylara ilişkin verilere gidilmiştir. Bu bağlamda, verilerin tamamına göz atmak için, Tablo 4’e kaynak teşkil eden kaynakçanın URL adresine gidiniz.

ayına göre yüzde 67,1 oranında artarak 1203,4 seviyesinde gerçekleşmiştir. Tablo 4'te gösterilen İnşaat Maliyet Endeksine göre 2019 yılının ocak ayında 184,83 olan endeks değeri 5 yıl sonra, 2024'ün aynı ayında yüzde 753,3 oranında artarak 1392,3 olmuştur. 2019 yılı itibarıyla Türkiye'nin maliyet endeks değeri ılımlı ve tedrici bir değişim gösterirken, bir önceki yıla göre artışlar dalgalı bir hâl sergilemektedir. Nitekim 2019'un mayıs ayında 195,51 olan endeks değeri bir sonraki ay 193,9 endeks değerine gerilemiştir.

2023 yılına bakıldığında iki husus dikkatleri çekmektedir. *Birincisi*, 2019 ila 2023 yılı arasında %348-%525 arasında dramatik bir değişim söz konusu olmuştur. *İkincisi* ise 2023 yılı içerisinde ay bazında 2019 yılından farklı olarak doğrusal bir artış söz konusudur. Zira 2023 yılı ocak ayında %348,7'lik artış Mayıs ayında 2019'un aynı ayına göre %364,5 oranında yükseliş sergilerken, Ağustos ayında 2019'un aynı ayına göre %478,3'lük bir artış göstermiştir. Buna göre 2019-2021 yılları arasında endeks değerlerinde görece ılımlı bir artış söz konusu olurken, özellikle 2022 ve 2023 yıllarında belirgin ve hatta çarpıcı bir artış meydana gelmiştir. Bu çerçevede artışın önemli bir kısmı ise, konut satışlarında olduğu gibi politika faizinin indirilmeye başlandığı ve yeni bir ekonomik modelin duyurulduğu dönemden sonra gerçekleşmiştir.

4.2.4 Ortalama Hane Büyüklüğü ve Konut Piyasasına Etkisi

Bir ülkede konut piyasası ve konuta yönelik talebi etkileyen en önemli parametrelerden biri, ülkenin nüfus büyüklüğü, nüfus artış hızı, nüfus yoğunluğu, göç ve doğum-ölüm sayıları gibi formel-demografik unsurlarıdır. Bu çerçevede konut satış hızı ve hanehalkı²⁷ sayısı arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Aşağıdaki tabloda Türkiye'de hanehalkı büyüklüğüne göre, hanehalkı sayıları yer almaktadır.

Tablo 5. Türkiye'de Hanehalkı Büyüklüğüne Göre, Hanehalkı Sayıları, 2018-2023

Hanehalkı Büyüklüğüne Göre Hanehalkı Sayısı						
	1 Kişi	2 Kişi	3 Kişi	4 ve 6 Kişi	7 ve 9 Kişi	10 ve üstü Kişi
2018	3.730.505	4.908.529	4.631.118	8.458.310	1.153.207	339.549
2020	4.404.997	5.186.868	4.821.683	8.828.211	1.093.973	268.354
2023	5.192.825	5.919.212	5.259.602	8.744.439	988.692	204.562

Kaynak: (TÜİK, 2024c), Hanehalkı Tipleri Hakkında Genel Açıklama

Türkiye'de tek kişilik hanehalkı sayısı, 2023 yılında yaklaşık olarak 5,2 milyon olmuştur. Böylece son 10 yılda tek yaşayanların sayısı yüzde 77,2 artış göstermiştir (Davut, 2023).²⁸ Öte yandan 2019 yılında tek kişinin yaşadığı hane sayısı 4.4062.579 iken, COVID-19 Salgını'nın etkisini en fazla hissettirdiği dönem olan 2020 yılında 342.421 (%8,4) artarak 4.404.997'ye yükselmiştir. Benzer şekilde 2020 yılında iki kişinin yaşadığı hanehalkı sayısı 85.814; üç kişinin yaşadığı hanehalkı sayısı 50.602; 4-6 kişinin yaşadığı hanehalkı sayısı 192.283 artmasına rağmen, 7-9 kişinin yaşadığı hanehalkı sayısı-33.340 ve 10 kişi ve üstünde yaşayan hanehalkı sayısı -35.634 azalmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'de son yıllarda, hanehalkı sayısında belirgin bir düşüş söz konusu olup, Türkiye'de artan hanehalkı sayısı ve azalan ortalama hanehalkı büyüklüğü sayıları, konut sektörünü canlandıran ve konut talebini arttıran önemli bir nüfus dinamiğidir. Aşağıdaki tabloda Türkiye'de ortalama hane halkı büyüklüğüne ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 6. Türkiye'de Ortalama Hanehalkı Büyüklükleri, 2011-2022

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Ortalama	3,76	3,69	3,63	3,57	3,52	3,48	3,45	3,41	3,35	3,30	3,23	3,17

Kaynak: (TÜİK, 2024c), Hanehalkı Tipleri Hakkında Genel Açıklama

²⁷ Aralarında akrabalık bağı bulunsun ya da bulunmasın aynı adreste yaşayan bir veya birden fazla kişiden oluşan topluluktur (TÜİK, Hanehalkı Tipleri Hakkında Genel Açıklama).

²⁸ Çekirdek ailelerde anne ve çocukların bulunduğu hanehalkı sayısı 2.164.825 iken; baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile sayısı ise 629.921 olarak belirlenmiştir. Türkiye genelinde geniş ailelerden oluşan hane halkları sayısı 3.476.510 olarak hesaplanırken; çekirdek ailesi olmayan birden fazla kişiden oluşan hanehalkı sayısı ise 860.757 olarak belirlenmiştir (Davut, aa.com.tr, 2023).

Türkiye’de konut satış sayılarını arttıran dinamiği sadece enflasyonist baskılarla açıklamak indirgemecilik olacaktır. ²⁹ Türkiye’de kentleşme ve bireyselleşmenin yedeğinde ailelerin gittikçe küçülmesi ve bireylerin yalnız yaşamayı tercih etmesi de konut talebini etkilemektedir. Tablo 6’da gösterilen Türkiye’de ortalama hanehalkı büyüklüklerine göre, evlerde yaşayan kişi sayısında istikrarlı bir düşüş söz konusudur. TÜİK’in *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt İstatistikleri*’ne ilişkin verilerine yer aldığı üzere (2024a), 2011 yılında 3,76 olan ortalama hane büyüklüğü, 2022 yılı itibarıyla 3,17’ye gerilemiştir. Bu durum atomik aile yapılarını meydana getirirken, konut talebini arttırıcı bir etki yaratmaktadır.

4.2.5 Türkiye’de Yabancılar Yapılan Konut Satışları ve Konut Piyasasına Etkisi

Türkiye’de özellikle son iki yılda, iç konut piyasasında kiralık ve satılık konut fiyatlarındaki artışta, temel neden olmamakla birlikte, yabancılar yapılan satışların belli bir etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim, Türkiye’de özellikle son yıllarda meydana gelen yüksek kur artışı sebebiyle yabancılar yapılan konut satışlarında belirgin bir yükseliş yaşanmıştır.

Yabancılar yatırım limiti getirerek vatandaşlığı kolaylaştıran mevzuat değişikliklerinin yanı sıra, gayrimenkul geliştiricileri, bankaların başlattığı kampanyalar ve 2021’de bir önceki yıla göre %78,4’lük rekor artış getiren döviz kuru artışı gibi sebepler nedeniyle Türkiye’de yabancılar konut satışları önceki yıllara göre daha da hızlanmıştır. Resmî kaynaklara göre ülkenin en kalabalık şehri İstanbul, yabancı alıcıların ilk tercihi olmaya devam etmektedir. Şehirde yabancılar konut satışı, Eylül 2020’de 2370 iken, Eylül 2021’de yıllık %25 artışla 2995’e yükselmiştir (mordorintelligence.com, 2024). Aşağıdaki tabloda Türkiye’de yabancılar yapılan konut satışları ve bu sayıların toplam konut satışları içindeki payına ilişkin birtakım veriler yer almaktadır.

Tablo 7. Türkiye’de Toplam Konut Satış Sayıları ve Yabancılar Yapılan Konut Satış Sayıları, 2018-2022

Yıl	Konut satış sayıları			
	Toplam	Yabancılar yapılan satışlar	Pay (%)	Bir Önceki Yıla Göre Artış (%)
2018	1.375.398	39.663	2,9	78,3
2019	1.348.729	45.483	3,4	14,6
2020	1.499.316	40.812	2,7	-10,2
2021	1.491.856	58.576	3,9	43,5
2022	1.485.622	67.490	4,5	15,2
2023	1.225.926	35.035	2,9	-48,0

Kaynak:(TÜİK, 2024d), Konut İstatistikleri

Yabancılar yapılan satışların 2015 yılında toplam satışlar içerisindeki payı %1,8’iken, bu oran 2022 yılında iki kattan fazla artarak %4,5’e ulaşmıştır. Yıllara göre bakıldığında ise 2015 yılında 22.830 olan konut satışı, 2022 döneminde en yüksek değer olan 67.490 konut satışına yükselmiştir. Toplam satışlar içerisindeki pay 2023 (Ocak-Eylül) döneminde Türkiye genelinde %3,1 olarak gerçekleşmiş olsa da bu oran Antalya gibi bazı illerde %20’yi aşmaktadır. Bu dönemde Antalya ilinde satılan 48.150 konuttan 10.372’si yabancılar satılmıştır. Türkiye’de 2023 yılı itibarıyla yabancılar yapılan konut satışları 2023 yılında bir önceki yıla göre-%48,1 azalarak 35 bin 5 olarak kaydedilmiştir. 2023 yılında toplam konut satışları içinde yabancılar yapılan konut satışının payı %2,9 olmuştur.

²⁹ Konut satışlarında, gelir seviyesindeki iyileşmeler, insanların yaşam alışkanlıkları ve aile yapıları gibi dinamiklerdeki yapısal değişimlerin yanı sıra kimlik edinme, statü kaygısı ve Veblen etkisi olarak ifade edilebilecek ‘gösterişçi tüketim’ gibi saikler de belirleyici olabilmektedir. Thorstein Veblen, 1899 yılında yayımladığı *Aylak Sınıfı Teorisi (The Theory of The Leisure Class)* başlıklı çalışmada, tüketicinin gösterişçi amaçlarla yapılabildiğini ileri sürmüştür. Toplum ve ekonomi arasındaki etkileşimin sınıfsal farklılıklar temelinde şekillenebildiğine dikkat çeken Veblen (1995), insanların, tüketerek kendilerinden üst sınıftakilere ‘oraya’ ait olduğu izlenimini verirken, kendilerinden alt sınıftakilere ise ‘oraya’ ait olmadığını kanıtlamaya çalışırlar. Bu bağlamda konut satışlarının ekonomik bir yönü olduğu gibi sosyo-kültürel ve psiko-kültürel bir yönü olduğu da göz ardı edilmez.

Türkiye’de yabancılara yapılan konut satışları, yurt içinde yapılan satışlarda olduğu üzere dalgalı bir hâl sergilemektedir. Bakıldığında 2016 yılında yabancılara yapılan satışlar bir önceki yıla göre-%20,3 oranında gerilerken, 2018 yılında bir önceki yıla göre %78,3 gibi kayda değer bir oranda artış göstermiştir. Öte yandan 2022 yılında yapılan satışlar tüm zamanların en yüksek seviyesini görürken, 2023 yılında yabancılara yapılan satışlar 2018 yılının gerisine düşmüştür. Bu bağlamda bir artış eğiliminden söz edilebilse de Türkiye’de yabancılara yapılan satışlarda bir istikrardan bahsedilmeyeceği aşikârdır. Aşağıdaki tabloda illere göre yabancılara yapılan konut sayılarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 8. İllere Göre Yabancılara Yapılan Konut Satış Sayıları, 2020-2023

2020 Yılı		2021 Yılı		2022 Yılı		2023 Yılı	
İller	Konut Satış Rakamları	İller	Konut Satış Rakamları	İller	Konut Satış Rakamları	İller	Konut Satış Rakamları
İstanbul	19.175	İstanbul	26.469	İstanbul	24.953	Antalya	12.702
Antalya	7.735	Antalya	12.384	Antalya	21.860	İstanbul	11.229
Ankara	2.746	Ankara	3.672	Mersin	4.316	Mersin	3.016
Toplam	40.812	Toplam	58.576	Toplam	67.490	Toplam	35.005

Kaynak:(TÜİK, 2024d), Konut İstatistikleri

İllere göre yabancılara yapılan konut satış sayıları Tablo 8’de gösterilmektedir. Yıllar itibariyle ilk sıraları İstanbul ve Antalya’nın aldığı görülmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre, Türkiye’de 2022 yılı itibariyle yabancılara toplam 67.490 konut satılmış olup en yüksek aylık rakam 8.630 ile Nisan ayına ait olurken, en düşük rakam 3.939 ile Temmuz ayında kayıtlara geçmiştir. Yabancılara yapılan konut satışları, Aralık 2022 yılı itibariyle bir önceki yılın aynı ayına göre, %18,6 oranında azalarak 6.386’da kalmıştır. Ülke genelinde yabancılara en çok konut satılan ile İstanbul olurken (24.953), İstanbul’u Antalya (21.860 konut) takip etmiştir. İstanbul ve Antalya illerinin yabancılara yapılan toplam satıştan elde ettikleri pay (%69,4) oldukça yüksektir. Rakamsal olarak geri de kalsa da bu illeri Ankara, Mersin, Yalova, Bursa, İzmir, Sakarya, Samsun, Trabzon ve Muğla illeri izlemektedir. 2023 yılında yabancılara yapılan konut satışlarında ilk sırayı 12 bin 702 konut satışı ile Antalya almıştır. Antalya’yı sırasıyla 11 bin 229 konut satışı ile İstanbul, 3 bin 16 konut satışı ile Mersin izlemiştir. Aşağıdaki tabloda ülke uyruklarına göre, 2020-2023 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de, yabancılara yapılan konut satış sayıları gösterilmektedir.

Tablo 9. Ülke Uyruklarına Göre Yabancılara Yapılan Konut Satış Sayıları, 2020-2023

2020 Yılı		2021 Yılı		2022 Yılı		2023 Yılı	
Ülkeler	Konut Satış Rakamları	Ülkeler	Konut Satış Rakamları	Ülkeler	Konut Satış Rakamları	Ülkeler	Konut Satış Rakamları
İran	7.189	İran	10.056	Rusya	16.312	Rusya	10 560
Irak	6.674	Irak	8.661	İran	8.223	İran	4 272
Rusya	3.078	Rusya	5.379	Irak	6.241	Irak	1 917
Afganistan	1.929	Afganistan	2.762	Almanya	2.705	Ukrayna	1 720
Azerbaycan	1.279	Almanya	2.358	Kazakistan	2 702	Kazakistan	1 330

Kaynak: (TÜİK, 2024d), Konut İstatistikleri

Türkiye’de 2022 yılından bu yana en fazla gayrimenkul satın alan ülke Rus Federasyonu’dur. 2022 yılından sonra Rusya Federasyonu vatandaşlarının büyük bir farkla liderliğe taşınmasındaki ana nedenler arasında Rus vatandaşlarının sermayesini ve kârlarını değerlendirme isteği, istikrar arayışının yanı sıra Rusya-Ukrayna savaşı olabilir. Bunun yanında son yıllarda dış ilişkilerin iyileşmeye başladığı Suudi Arabistan’ında listede yer aldığı görülmektedir. Ayrıca konut yatırımında genellikle Ortadoğu vatandaşlarının Türkiye’yi tercih etmesini başta kültürel ve dinsel yakınlık gibi gerekçeler başta olmak üzere çeşitli nedenlerle açıklayabilmek mümkündür. COVID-19 krizi sonrasında arttırılan parasal taban, ucuz krediye erişim imkânı ve yabancı ilgisi konuta yönelik talep patlamasına yol açmış ve dünya genelinde Türk konut piyasası fiyat artış

rekorları kırmıştır. Aşağıdaki tabloda, Türkiye’de seçilmiş şehirler için konut fiyat endeksi değerleri yer almaktadır.

Tablo 10. Seçilmiş Şehirler İçin Konut Fiyat Endeksi (KFE) (2017=100) (Altı Aylık), 2019-2024

Tarih	Türkiye	İstanbul	Ankara	İzmir	Antalya, Burdur, Isparta	Bursa, Eskişehir, Bilecik	Adana, Mersin
2019-S2	118,80	105,70	114,70	125,00	128,90	124,30	112,40
2020-S2	154,90	135,20	149,30	161,80	185,50	160,70	144,50
2021-S2	247,40	220,60	232,70	256,50	313,90	246,40	243,80
2022-S2	662,70	604,80	634,50	688,20	981,10	641,10	690,20
2023-S2	1.163,30	978,00	1.219,80	1.207,80	1.659,30	1.162,80	1.184,90
2024-S1	1.190,00	990,70	1.249,10	1.241,50	1.685,00	1.200,40	1.209,80
2017-S1/2024S1(%)	1090	890	1149	1141	1585	1100	1109

Kaynak: TCMB, Elektronik Veri Dağıtım Sistemi

Tablo 10’a göre 2017-2024 yılları arasında Türkiye genelinde 100,3 olan konut fiyat endeksi, %1090 oranında artış göstererek 1.190,0 endeks değerine ulaşmıştır. Bakıldığında İstanbul, Türkiye ortalamasının altında kalırken; Ankara, İzmir, Antalya Bursa, Eskişehir, Bilecek, Adana ve Mersin gibi iller konut fiyatı endeksi değerleri açısından Türkiye ortalamasının üstünde seyretmiştir.

Seçilmiş iller arasında, konut fiyatları açısından en dramatik artış 1685,0 endeks değeriyle Antalya ilinde gözlenmektedir. Nitekim 2017 yılında 100,8 olan konut fiyat endeksi 2024 yılında, 2017 yılına göre %1585 oranında artış göstermiştir. Bakıldığında, yabancıların yatırımcıların ve turistlerin uğrak noktası olan Antalya bölgesinde ise bu oran Türkiye ortalamasının dahi çok daha fazla üstüne çıkmıştır. İller bazında ve ülke genelindeki bu denli yüksek fiyat artışı ülkenin diğer ülke konut piyasalarından ayrışmasına neden olmuştur. Öte yandan 2024 yılı itibarıyla Antalya ilini, 1.249,1 endeks puanıyla Ankara, 1.241,5 endeks puanıyla İzmir, 1209 endeks puanıyla Adana-Mersin, 1200 endeks puanıyla Bursa-Eskişehir-Bilecek illeri takip etmiştir. Bununla beraber 2024 yılı için İstanbul, 990 endeks puanıyla Türkiye ortalamasının altında kalmıştır.

OECD tarafından yayınlanan “OECD Ülkelerinde Konut Fiyatı ve Kira Getiri Oranları (2015:100)” incelendiğinde Türkiye’nin diğer ülkelere kıyasla da anomali sergilediği gözlemlenmektedir (OECD, 2022). Son yıllardaki fiyat artışları neticesinde hem nominal ev fiyatları hem de kira fiyatları konusunda Türkiye dünyanın geri kalanından farklı bir görünüm sergilemiştir. Diğer taraftan kira ve nominal konut fiyatları arasındaki bağın kopmuş olması Türkiye’de konutlara ilişkin kârlılık noktasında soru işaretleri uyandırmaktadır. Parasal genişlemenin tezahürü olan yüksek enflasyon ve konut fiyatlarının artışına etki eden diğer faktörlere ek olarak konut sektöründeki arz ve talep oranları arasındaki uyumsuzluklar, Türkiye’de COVID-19 sonrası dönemde konut ve kira fiyatlarını yukarı çekerek tüketici enflasyonunu olumsuz etkilemiştir.

5. Sonuç

Konut sektörü Türkiye ekonomisi için ileri ve geri bağlantıları da göz önüne alındığında ekonomi ve siyaset açısından stratejik önem arz eden bir sektördür³⁰. Bu sektörün denetlenmesi, sağlıklı bir yapı stoğuna kavuşulması ve erişilebilir olması büyük önem arz etmektedir. Türkiye’de 2023 yılı itibarıyla hem iç piyasada hem de yabancılara yönelik yapılan gayrimenkul satışlarında belirgin düşüşler yaşanmasına rağmen, konut piyasasında beklenen istikrarı sağlanamamıştır.

Son dönemlerde Türkiye’de çeşitli makroekonomik faktörler sebebiyle artan konut fiyatları sonradan ortaya çıkan durgunluk ve faiz artışlarına rağmen, konut piyasasında beklentileri karşılayacak düzeyde bir düşüş meydana getirememiştir. Bunun en önemli

³⁰ Yıllık nüfus artışı son yıllarda düşüş eğiliminde olsa da (1935 yılında binde 21,1 olan yıllık nüfus artış hızı, 2021 yılı itibarıyla binde 12,7’ye gerilemiştir. Kaynak: <https://www.bloomberght.com/turkiye-nufusu-84-milyon-680-bin-273-oldu-2321484>), 85 milyondan fazla nüfusuyla Türkiye’de 2013-2023 yılları arasında 13.789.505 konut satışı gerçekleşmiştir (Tablo 7). Ülke genelinde, sadece COVID-19 pandemisi döneminde bile 1 milyon 500 bine yakın bir sayıda ve rekor düzeyde gayrimenkul işlemi gerçekleşmiştir. Bu durum, Türkiye’de konut sektörünün önemini ortaya koyması bakımından çarpıcı bir gerçektir.

sebepleri arasında yeni konut arzında yaşanan sınırlı iyileşme, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş-Hatay depremi nedeniyle ortaya çıkan göç ve konut ihtiyacı, konut maliyetlerindeki artışlar ve çeşitli nedenlerle ülkemize gelen göçmenlerin olduğu iddia edilebilir.

Günümüz Türkiye’inde konut hem kiracılar hem de yeni alacaklar için ulaşılması zor bir varlığa dönüşmüş durumdadır. Hükümet tarafından uygulanan toplu konut yapımı, kentsel dönüşüm destekleri ve sabit kira artış oranı gibi çeşitli politikalar da bu durumu iyileştirmeye yetmemiştir. Hatta sabit kira artış oranı gibi politikalar kiracı ve mülk sahipleri arasında anlaşmazlığa yol açarak kimi zaman cinayetlere varacak derecede çatışmalara sebep olmuştur. Bu nedenle konut sorununu sadece kanunlarla ve yasalarla çözmek mümkün görünmemektedir. Bu konuda gerçekçi çözümler, konut miktarının arttırılması ve/veya nüfusun ülke içindeki dağılımının belli noktalarda yığılmasının önüne geçilmesi gibi yapısal politikalardan geçmektedir.

Çalışmanın ilgili başlıklarında tartışıldığı üzere enflasyonun tek gerçek nedeni para arzındaki artışlardır. İktisat literatüründe kabul edildiği üzere uygulanacak gerçekçi bir daraltıcı para ve maliye politikası enflasyonun dizginlenmesi noktasında en önemli enstrümandır. Sabit oranlı kira artışı gibi uygulanacak diğer çeşitli yasaklar yatırımcıları daha da tedirgin ederek, konut stoğunun yenilenmesi veya artması önünde bir engel teşkil edebilir.

Diğer taraftan bu durum ulusal tasarrufların yurtdışına çıkmasına da neden olabileceği ihtimali taşımaktadır. Zira liberal ekonomin geçerli olduğu günümüz dünyasında kişilerin bütçesinde önemli bir yeri olan konut yatırımını kendi ülkeleri yerine, oturum izni ve/veya vatandaşlık gibi çeşitli fırsatlar sunan ülkelerde de gerçekleştirebileceği aşikârdır. Diğer taraftan Türkiye’nin de yabancılara konut yatırımı karşılığı sunduğu vatandaşlık ve oturum izni gibi fırsatlarda, konut piyasası üzerinde fazladan bir baskı oluşturduğu ifade edilebilir.

COVID-19 sağlık krizi sonrası yaşanan enflasyonist süreç birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de sonuçlar doğurmuştur. Ortaya çıkan bu sonuçların ülkelerdeki şiddeti ve etkili olduğu sektörler farklı olmakla beraber Türkiye’de özellikle konut sektöründe meydana sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunun ortaya çıkışında FED ve ECB gibi büyük merkez bankalarının dahi salgının neden olduğu enflasyonist etkileri ortadan kaldırmak için daraltıcı para politikası uygularken, Türkiye’nin bu politikaların aksini uygulamamasının etkisi oldukça büyüktür.

Yeni inşaatlara yönelik ruhsat alımlarının azalmasına rağmen kampanyalı konut kredi faizleri uygulamaları gibi politikalarla sektördeki fiyat artışlarını desteklemiştir. Bunun yanında finansman kaynağı bulunmayan, krediye erişimi mümkün olmayan ve/veya kredibilitesi düşük olan kişiler ise zaten bu kredi kampanyalarından faydalanamamışlardır. Bu durumda konutları ihtiyacı karşılayan bir varlık olmak yerine büyük oranda yatırım amaçlı bir varlık hâline dönüşmüştür. Başka bir deyişle konutlar; gerçek ihtiyaç sahipleri yerine hâli hazırda en az bir konutu olanların veya spekülâtif amaçlı alım gerçekleştiren kişilerin eline geçmiştir.

Kaynakça

- Aktan, C. (2010). Monetarizm Ve Rasyonel Beklentiler Teorisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 168.
- Alkan, L. (2010). 1980 Sonrası Konut Politikalarının Mekânsal Yansımaları: Ankara Örneği. *İdealkent*, 5(12), 103–131.
- Alkay, E., & Watkins, C. (2023). Effectiveness of the new planning system in transforming housing markets in Turkey. *Town Planning Review*, 94(4), 363–384. <https://doi.org/10.3828/tp.2022.25>
- Amonhaemanon, D., De Ceuster, M. J., Annaert, J., & Le Long, H. (2013). The Inflation-Hedging Ability of Real Estate Evidence in Thailand: 1987-2011. *Procedia Economics and Finance*, 103–131.
- Anari, A., & Kolari, J. (2002). House Prices And Inflation. *Real Estate Economics*, 30(1), 67–84.

- Apergis, N., & Rezitis, A. (2003). Housing Prices and Macroeconomic Factors in Greece: Prospects Within the EMU. *Applied economics letters*, 10(9), 561–565.
- Aydın, S. (2003). *Türkiye’de Konut Sorununun Ekonomik Boyutları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Badurlar, İ. Ö. (2008). Türkiye’de Konut Fiyatları ile Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Araştırılması. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 8(1).
- Barber, C., Robertson, D., & Scott, A. (1997). Property And Inflation: The Hedging Characteristics of UK Commercial Property. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 15, 59–76.
- Berk, N., Biçen, S., & Seyidov, N. (2022). Study on Measuring of Real Estate Speculative Bubble: Evidence From Turkey. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 7(1), 18–25.
- Berkman, G., & Osmay, S. (1996). 1984 Sonrasında Konut Kooperatifçiliği. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Yayınları.
- Bingöl, Ö. (2001). *Modernleşme ve Konut Mimarisi: Endüstri Devriminden Sonra Barınma Kültürünün Değişimi*. Mimar Sinan Üniversitesi.
- BMD Araştırma. (2024). Konut Fiyat Endeksi. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.bmd.com.tr/application/files/8617/0849/9457/Konut_Fiyat_Endeksi-_Aralik_2023.pdf
- Bolkol, H. K. (2015). Causal Relationship Between Construction Production and GDP in Turkey. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 4(3), 42–53.
- Çelik, Ö. (2023). The Roles of The State in The Financialiation of Housing in Turkey. *Housing Studies*, 38(6), 1006–1026.
- Çetin, M. A. (2020). *Türkiye’de Konut Piyasası Dinamikleri (Makroekonomik Yaklaşım)*. Ekin Yayınevi.
- Çoban, A. N. (2012). Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(03).
- Çolak, Z. (2021). Analysis of Factors Affecting Housing Sales in Turkey. *Journal of Yasar University*, 16(62), 817–834.
- Dalkılıç, B., & Aşkın, M. (2018). *Gayrimenkul ve Konut Sektörüne Bakış*. https://www.emlakkonut.com.tr/_assets/upload/images/file/yatirimci/sectorraporu/yatirimci_iliskileri_sektor_raporu_tr.pdf
- Davut, M. (2023). Türkiye’de Yalnız Yaşayanların Sayısı 5,2 Milyona Yaklaştı. Anadolu Ajansı. https://www.aa.com.tr/tr/yasam/turkiyede-yalniz-yasayanlarin-sayisi-5-2-milyona-yaklasti/3133918#:~:text=Sonraki yıllarda artış trendinin hızı,yüzde 77%2C2 artış gösterdi
- Deggin, C. (2023). *Turkish Economic Future and Real Estate Market*. Property Turkey . https://www.propertyturkey.com/blog-turkey/turkish-economic-future-and-real-estate-market
- Demirdöven, M. (2009). *Türkiye’de Gayrimenkul Sektörünün Gelişimi ve Gayrimenkul Finansmanı*. Marmara Üniversitesi.
- DPT. (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967*. https://fka.gov.tr/sharepoint/userfiles/Icerik_Dosya_Ekleri/Kalkinma_Planlari/I. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967.pdf
- DPT. (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*.
- DPT. (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977*.
- DPT. (1985). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*.
- DPT. (1990). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*.
- Duesenberry, J. S., & Kisten, H. (1953). *The Role of Demand in the Economic Structure” in Wassily Leontief’s Studies in the Structure of the American Economy*. Oxford University Press.
- Fang, W. S., Wang, K. M., & Nguyen, T. (2008). Is Real Estate Really an ilflation Hedge? Evidence from Taiwan. *Asian Economic Journal*, 22(2), 209–224.
- gcmyatirim.com.tr. (2013). *Parasal Genişlemenin Sırları*. GCM Yatırım. https://www.gcmyatirim.com.tr/egitim/makaleler/parasal-genislemenin-sirlari
- gcmyatirim. (2023). *İnşaat Maliyetlerinin Konut Fiyat ve Satışları Üzerindeki Etkisi*. GCM YATIRIM. https://www.gcmyatirim.com.tr/arastirma-analiz/ozel-raporlar/2023-10-05-insaat-maliyetlerinin-konut-fiyat-ve-satislari-uzerindeki-etkisi
- Giray, Y., Ilicali, E., & Camkiran, C. (2023). Sociodemographic Determinants of Homeownership. The Case of Turkey. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 57(2), 235–252.

- grandviewresearch. (2023). *Real Estate Market*. Grand View Research. <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/real-estate-market>
- Güler, İ. (2019). *İktisadi Kalkınma Temelinde Gayrimenkul Ekonomisi*. Gazi Kitabevi.
- Hemingway, E. (1935). *Notes on the Next War: A Serious Toic Letter*.
- Hepsen, A., & Kalfa Bas, N. (2009). Housing Market Activity and Macroeconomic Variables: An Analysis of Turkish Dwelling Market Under New Mortgage System. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 38(1), 38–46.
- housesearch.com. (2024). *The Turkish Housing Market in 2023*. Housesearch. <https://housesearch.com/en/blog/post/the-turkish-housing-market-in-2023/>
- Karasu, M. A. (2005). Türkiye’de Konut Sorununun Çözümünde Farklı Bir Yaklaşım; Belediye-Toplu Konut İdaresi-Konut Kooperatifleri İşbirliği Modeli. *AİBÜ-İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 56–87.
- Karasu, Y. A. (2009). Devletin Değişim Sürecinde Belediyelerin Konut Politikalarında Farklılaşan Rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 245–264.
- Kargı, B. (2013). Konut Piyasası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerinden Zaman Serisi Analizi (2000-2012). *International Journal of Human Sciences*, 10(1).
- Keleş, R. (1989). Konut Politikalarımız. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 44(1).
- Keskin, H. (2020). Yeni Normalde Sektörlerin Geleceği ve Firmaların Dönüşümü. İçinde Ş. Muzaffer, A. Özer, & C. Korkut (Ed.), *Küresel Salgının Anatomisi* (ss. 451–495). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Koca, D. (2013). Türkiye’de Çağdaş Konut Üretiminin Yeniden Okunması. *Tasarım ve Kuram Dergisi*, 11(19), 19–36.
- Kurtbaş, İ., & Timur, M. C. (2022). Ardahan İlinde Konut Sektörünün Ekonomipolitiği Sosyoekonomik Parametreler Üzerinden Analitik Bir Analiz. İçinde İ. Kurtbaş (Ed.), *Ardahan Değerlemeleri (4) Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar* (C. 4). Nobel Yayınları.
- Lebe, F., & Akbaş, Y. (2014). Türkiye’nin Konut Talebinin Analizi: 1970-2011. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 57–83.
- Liu, S., & Su, Y. (2021). The Impact of The Covid-19 Pandemic on The Demand For Density: Evidence from The Us Housing Market. *Economics Letters*, 207. doi: 10.1016/j.econlet.2021.110010
- mevzuat.gov.tr. (2024). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*. Mevzuat Bilgi Sistemi. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Miles, D. (1996). Property and Inflation. *Journal of Property Finance*, 7(1), 21–32.
- Milton, F. (1970). *The Counter-Revolution in Monetary Theory*. Wincott Memorial Lecture. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadFile?p=IrDU2pzmX6dEZtnCxl0ESRrQK4NsV81S1QS6dHAqtW2ats9JKLLdUxQffOwqHDjVhaDAWb4skBfunhIjlmxENOrCICbNu9EhM4JohO2c=>
- mordorintelligence.com. (2024). *Turkey Residential Real Estate Market Size and Share Analysis, Growth Trends and Forecasts (2024-2029)*. <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/residential-real-estate-market-in-turkey>
- Mundra, K., & Uwaifo Oyelere, R. (2017). Determinants Of Homeownership Among Immigrants: Changes During the Great Recession And Beyond. *International Migration Review*, 52(3).
- OECD. (2022). *Housing Prices (indicator)*. <https://data.oecd.org/price/housing-prices.htm>
- Owusu, T. Y. (1998). To Buy or Not to Buy: Determinants of Home Ownership Among Ghanaian Imigrants in Toronto. *Canadian Geographer/Le Géographe Canadien*, 42(1), 40–52.
- Özdemir, D. (2011). The Role of the Public Sector in the Provision of Housing Supply in Turkey, 1950-2009. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35(6), 1099–1117. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2010.00974.x>
- Özkurt, H. (2007). Türkiye Ekonomisinde Konut Sektörü: Gelişimi ve Alternatif Finansman Modelleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1.
- Painter, G., & Redfean, C. L. (2002). The Role Of Interest Rates in Influencing Long-Run Homeownership Rates. *The Journal of Real Estate Finance and Economics*, 25, 243–267.
- residencepermitturken. (2024). *Expected Balance in Turkish Housing Market Not Achieved*. Turkey iResidence.
- Sarica, S. O. (1983). Turkish Housing Policies : A Case Study On Mass Housing Provision in The Last Decade. *Electronic Theses and Dissertations. Paper*. <https://doi.org/https://doi.org/10.18297/etd/1264>
- Şengül, H. . (2001). *Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar*. WALD Yayınları, Demokrasi Kitaplığı.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*.

Subaşı, S. Ö., & Baycan, T. (2022). Impacts of the COVID-19 pandemic on private rental housing prices in Turkey. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 6(3), 1177–1193. <https://doi.org/10.1007/s41685-022-00262-7>

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2024). *Sektörler İtibariyle Sabit Sermaye Yatırımları*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/Sektorler-Itibariyla-Sabit-Sermaye-Yatirimlari-Toplam-Kamu-Ozel_15112023.xlsx

TCMB. (2012). Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/68473844-b17e-4dab-bc1f-802e4fc31c07/Bulten27.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=68473844-b17e-4dab-bc1f-802e4fc31c07](https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/68473844-b17e-4dab-bc1f-802e4fc31c07/Bulten27.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=68473844-b17e-4dab-bc1f-802e4fc31c07)

TCMB. (2022). *Parasal Gelişmeler Raporu*. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/fbd95ed0-30d3-4333-9b68-27d069b83e21/Parasal-Gelistmeler-Raporu.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-fbd95ed0-30d3-4333-9b68-27d069b83e21-n.vLm08>

TCMB. (2024). *Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. <https://evds2.tcmb.gov.tr/>

TDK. (2024). *Konut*. Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/>

Tekeoğlu, M. (1990). Enflasyon Tasarruf İlişkisi. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XI(1–2).

Tinson, A., & Clair, A. (2020). Better Housing is Crucial for Our Health and the COVID-19 Recovery. *The Health Foundation*, 20(11), 1–25.

TÜİK. (2024a). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt İstatistikleri*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=Ortalama hanehalkı büyüklüğü>

TÜİK. (2024b). *Finansal Yatırım Araçlarının Yıllara Göre Dönemsel Reel Getiri Oranları*. Türkiye İstatistik Kurumu.

TÜİK. (2024c). *Hanehalkı Tipleri Hakkında Genel Açıklama*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadFile?p=lrDUp2zjmX6dEZtnCxl0ESRrQK4NsV81S1QS6dHAqtW2ats9JKLLdUxQffOwqH DjVhaDAWb4skBfunhIJlzmxEOrCICIBNu9EhM4JohO2c=>

TÜİK. (2024d). *Konut İstatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=insaat-ve-konut-116&dil=1>

TÜİK (2024). *İnşaat Maliyet Endeksi*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Insaat-ve-Konut-116>

Turan, N. (1993). Konut Sorununun Çözümünde Belediye, Kooperatif ve Toplu Konut İdaresi'nin Rolü. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 45–57.

Veblen, T. (1995). *Aylak Sınıfı* (Çev: İnci User (ed.)). Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası.

Xhignesse, G., Bianchet, B., Cools, M., Gathon, H., Jurion, B., & Teller, J. (2014). An Econometric Analysis of Homeownership Determinants in Belgium. In *Computational Science and Its Applications–ICCSA 2014: 14th International Conference*, 65–79.

Yıldırım, M. O., & İvrendi, M. (2017). House Prices And The Macroeconomic Environment in Turkey. *Economic Annals*, LXII.

Zhou, X., & Clements, S. (2010). The Inflation hedging ability of real estate in China. *Journal of Real Estate Portfolio Management*, 16(3), 267–277.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İhsan KURTBAŞ (%50), Mustafa Caner TİMUR (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İhsan KURTBAŞ (50%), Mustafa Caner TİMUR (50%)
